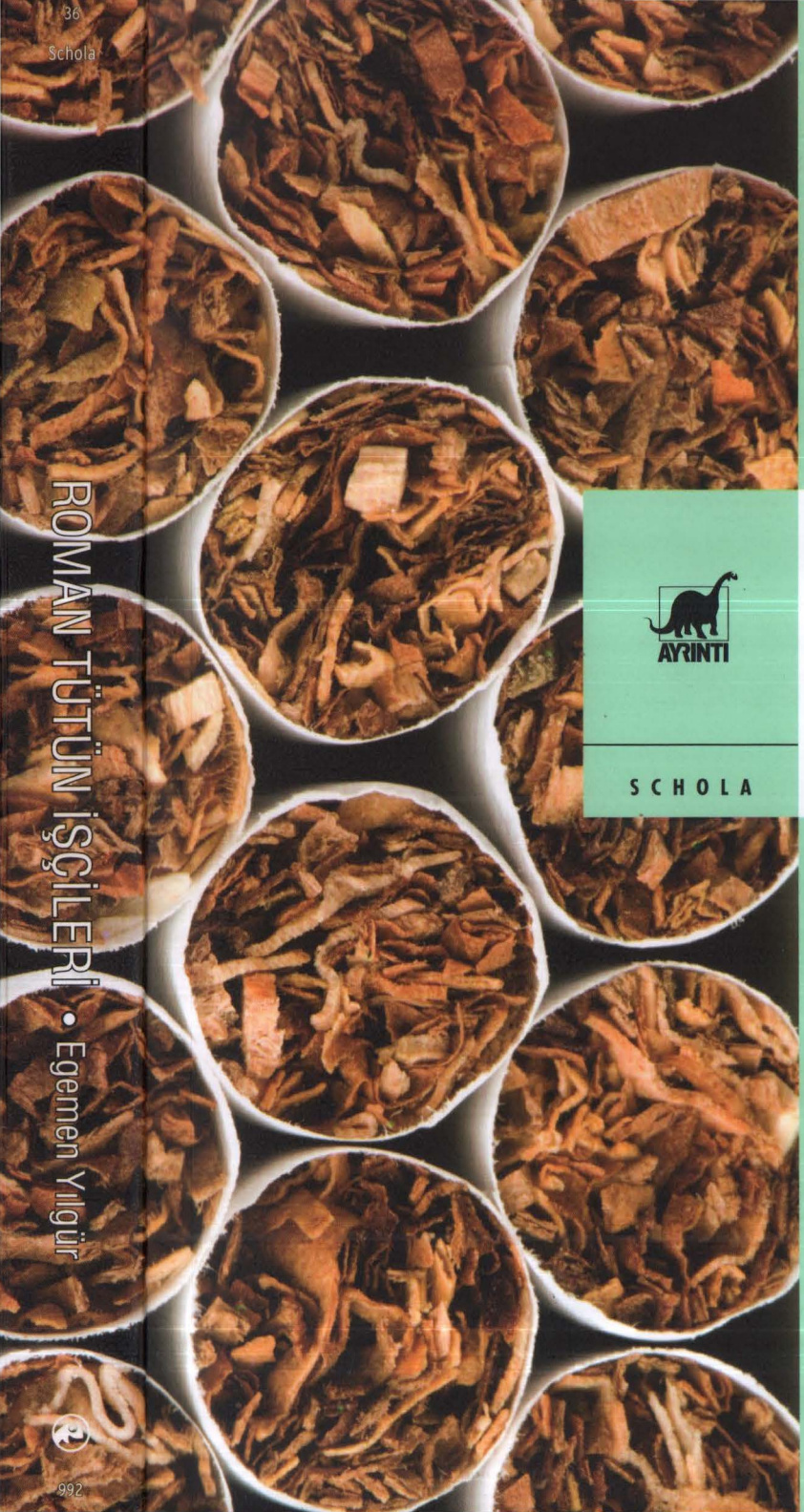

ROMAN TÜTÜN İŞÇİLERİ • Egemen Yılgür

AYRINTI

SCHOLA

Roman Tütün İşçileri

Egemen Yılgür

EGEMEN YILGÜR

1982 yılında İstanbul'da doğan Egemen Yılgür 2005 yılında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünü bitirdi. 2008 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji bölümünde yüksek lisans eğitimini tamamlayan Yılgür'ün yüksek lisans tezi İletişim Yayınları tarafından *Nişantaşı Teneke Mahallesi: Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine* adıyla kitaplaştırıldı. 2014 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji bölümünde "Geç-Peripatetik Roman Tütün İşçilerinde Ücretli İstihdam ve Politizasyon Deneyimleri" başlıklı teziyle doktor unvanı aldı.

Peripatetik topluluklar ve kent yoksulluğu alanlarında yazdığı makaleleri çeşitli ulusal ve uluslararası yayınlarda yayınlandı. Yayınlanmış yedi, yayına hazırlanmakta olan iki çeviri eseri olan yazar, güncel kent yoksulluğu ve kent yoksulluğunun tarihsel boyutları ile ilgili çalışmalarını sürdürmeye devam etmektedir.

Ayrıntı: 992
ScholaAyrıntı Dizisi: 36

Roman Tütün İşçileri
Türkiye Sol Tarihinin Kayıp Sayfasına Sosyolojik Bir Bakış
Egemen Yılgür

Yayıma Hazırlayan
Onur Koçyiğit

© Egemen Yılgür, 2015

Bu kitabın tüm yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
Martin Diebel / Getty Images Turkey

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Dizgi
Kâni Kumanovalı

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2
Topkapı/İstanbul Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *İstanbul, Mayıs 2016*
Baskı Adedi: *1000*

ISBN 978-605-314-099-3
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu-İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Roman Tütün İşçileri

Türkiye Sol Tarihinin Kayıp Sayfasına Sosyolojik Bir Bakış

Egemen Yılgür

AYRINTI

İçindekiler

Teşekkür 7

Önsöz: Roman, Tütün Amelesi ve Komünist 9

Giriş 16

Çingene Adlandırması ve Peripatetik Kavramsallaştırması 21

Geç-Peripatetik Bir Topluluk Olarak Roman Tütün İşçileri 29

Roman Tütün İşçileri ve Etnik Roman Aidiyeti 31

1 Çingene-Roman-Peripatetik: Kavramlar ve Tarihsellikleri 37

"Çingenenin Ellerinde Kalburu Vay Vay" 37

Mitsel Çingene İmajından Modernist Yeniden İnşaya 39

Romanes'in Keşfi ve "Roman Ulusu"nun Kurgulanması 48

Arkaik "Çingene"nin Geri Dönüşü 54

Ara Renkler, Yeni Tartışmalar 59

Peripatetik Kavramsallaştırması 67

Geç-Peripatetik Kavramsallaştırması 79

Peripatetik Toplumsal Örgütlenmeyi Muhafaza Eden Geç-Peripatetik Gruplar 113

Peripatetik Toplumsal Örgütlenmenin Çözüldüğü Geç-Peripatetik Topluluklar 133

Peripatetik ve Geç-Peripatetik Gruplarda Siyasallaşma 137

2 Emek ve Siyaset Deneyimleriyle Roman Tütün İşçileri 145

Balkanlar 146

Balkanlar'da Geç-Peripatetik Grupların Ücretli İstihdam Deneyimleri ve Tütün İstihdamının Genel Karakteri 153

Balkanlarda Siyasallaşma Dinamikleri ve Tütün İşçilerinin İlk Siyasallaşma Deneyimleri 168

1960'lara Kadar Roman Tütün İşçilerinin Türkiye Deneyimi 182

Mübadele Sonrası Dönemde Roman Tütün İşçileri Çalışma ve Yaşam Deneyimleri 185

Mübadele Sonrası Dönemde Tütün İşçilerinin Temel Çalışma Alanları ve Çalışma Alanlarına Göre Tütün İşçilerinin Sosyolojik Profilleri 190

Roman Tütün İşçilerinin Yaşam Alanları 195
Tütün İşçiliğinin Son Bulması-Yeni Arayışlar 208
Roman Tütün İşçilerinin Siyasal Deneyimleri 213
1960 Sonrasında Roman Tütün İşçileri 234
1960 Sonrasında Roman Tütün İşçilerinin Çalışma Biçimleri ve Yaşam Alanlarında Değişim 236
1960 Sonrası Dönemde Roman Tütün İşçilerinin Siyasal Deneyimleri 247
Sol Aydınlar ve Tütün İşçileri 268
Hikmet Kıvılcımlı, Mihri Belli, Nazım Hikmet 276
Tütün İşçilerinin Siyasal Etkinlikleri Karşısında Geliştirilen Önleyici Politikalar 291

Sonsöz 303

Kaynak Kişiler 314

Kaynakça 319

Dizin 331

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Avrupa'nın farklı bölgelerinde Roman ve göçebelerin genel nüfusa oranı (Ortalama değerler baz alınmıştır). 88
Tablo 2. Geç-kapitalistleşmiş AB ülkelerinde Roman ve göçebelerin genel nüfusa oranı (Maksimum değerler üzerinden hesaplanmıştır). 89
Tablo 3. Kıpti adıyla kayıt edilmiş mübadillere ait tasfiye talepnamelerine göre çalışma alanları. 159
Tablo 4. Langaza-Meslek dağılımı. 161
Tablo 5. Langaza-Çalışma biçimleri. 161
Tablo 6. Drama-Çalışma biçimleri. 162
Tablo 7. Serez (Siroz)-Çalışma biçimleri. 163
Tablo 8. Selanik livası-Çalışma biçimleri. 163
Tablo 9. Kavala Küçük Mahalle-Çalışma biçimleri. 167
Tablo 10. Roman tütün işçilerinin sosyolojik profilleri. 194
Tablo 11. Roman tütün işçilerinin yaşam alanları. 196
Tablo 12. 1946 Tevkifatında tütün işçilerinin ağırlıkları 230
Tablo 13. 1951 Tevkifatı'nda Roman tütün işçilerinin ağırlığı. 232

Teşekkür

Bu çalışmanın hazırlanması ve yazım sürecindeki katkılarından ötürü yaklaşık 10 yıllık bir zaman dilimi boyunca katılmadığı yaklaşımlarımı dahi temellendirmem için örnek bir bilim insanı duyarlılığıyla bana destek olan danışmanım Doç. Dr. Sibel Yardımcı'ya çok şey borçluyum. Dostluğu ve rehberliğinin boyutlarını tarif etmek için bu satırlar her halükarda yetersiz kalacaktır. Yine izleme ve tez jürilerimde yer alan ve katkılarıyla çalışmanın daha anlamlı gelmesini sağlayan Prof. Dr. Neşe Özgen, Doç. Dr. Yıldırım Şentürk, Yrd. Doç. Dr. Berna Güler Müftüoğlu ve Doç. Dr. Mahmut Hakan Koçak hocalarım sayesinde meselenin başlangıçta hesaba katmadığım pek çok boyutu bu çalışma çerçevesinde yürütülen tartışmaya dâhil oldular. Hocam olduğu için gurur duyduğum,

akademik ciddiyeti ve disiplinini her zaman kendime örnek aldığım Prof. Dr. Meral Özbek'in muazzam Bourdieu dersleri bu çalışmada kullandığım pek çok kavramı kullanma becerisini bana kazandırdı. Yine hocam Prof. Dr. Ali Akay'ın Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji bölümünün benim gelişimim açısından son derece büyük bir önem taşıyan özgür ve besleyici ortamının şekillenmesine olan katkıları olmasaydı, böyle bir çalışmanın, hele hele bir doktora tezi olarak ortaya çıkması çok zor olurdu. Kitabı henüz mutfak aşamasında inceleyip önerilerini paylaşan ve benim için anlamı son derece büyük olan bir önsöz yazma inceliğini gösteren değerli Doç. Dr. Aziz Çelik hocama teşekkürü borç biliyorum. Son olarak Mimar Sinan Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlaması bölümünden öğretim görevlisi Aslı Odman'a; çalışmanın okurla buluşması noktasında son derece hayati bir rolü olan cesaretlendirici yaklaşımı ve önerileri nedeniyle değerli dostum Tayfun Koç'a; yönlendirmeleri ve tanıklıklarıyla çalışmanın önünü açan Oğuz Uğur Olca, Demir Küçükaydın, Orhan Silier, Saygı Yağmurdereli, Sırrı Öztürk, Armağan Öztuksavul, Bülent Filyas ve Cemil Akmaca'ya; bana kapılarını ve yüreklerini açan tüm kaynak kişilerime, çeşitli biçimlerde bu çalışmanın ortaya çıkmasına katkı sunan tüm dostlarıma ve aileme teşekkür ediyorum.

Önsöz:
Roman, Tütün Amelesi ve Komünist

Emek tarihçiliğinin Türkiye'de ihmal edilen, kıymeti bilinmeyen, hor görülen ve dahası muzır addedilen bir alan olduğunu söylemek abartı olmayacak. Akademide gerek tarih bölümlerinde gerek geçmişte sosyal politika günümüzde ise çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri bölümlerinde emek tarihi çalışmalarının sınırlılığı biliniyor. Bunun Türkiye'de işçi hareketinin geç ortaya çıkışı gibi nesnel bir nedeni olsa da sınıf ve emek çalışmalarının politik ve akademik açıdan netameli alanlar olarak görülmesi emek tarihçiliğinin zayıf kalmasının başlıca nedeni olarak sayılabilir.

Ancak sevindiricidir ki, Türkiye emek tarihçiliği son yıllarda yapılan çalışmalarla giderek güçlenmekte ve çeşitlenmekte. Gerek

çalışma sayısı gerek çalışma yöntemi açısından bir çeşitlenmeden ve güçlenmeden söz etmek mümkün. Vaka bazlı ve kronolojik çalışmalardan, hukuksal-kurumsal gelişmelerin anlatıldığı makro çalışmalardan, mikro tarih çalışmaları olarak monografilerden, sözlü tarih çalışmalarından, aşağıdan tarih çalışmalarından söz etmek mümkün. Çokça zannedildiği gibi, farklı yöntemlere dayalı çalışmalar birbirleriyle çatışmaktan ziyade birbirini tamamlayıcı nitelik taşıyor. Örneğin, monografik çalışmaların yetersiz olduğu koşullarda genel-makro tarih yazımının zor olacağı sır değil. Egemen Yılgür'ün elinizdeki çalışması emek tarihi yazımında – az kullanılan– bir başka yöntemle yazılmış. Yılgür sosyolojik bir yaklaşımla, sosyolojinin güzergâhında ve "sosyolojik tahayyül" ile emek tarihinin az bilinen, kendi ifadesiyle "kayıp" sayfasına bakmaya çalışıyor. Yılgür netameli bir iş yapıyor: Roman, amele ve komünist olarak kat kat "damga"lananların siyasallaşma öyküsünü sosyolojinin sağladığı imkân ve aletlerle anlatmayı deniyor. Geç-peripatetik toplumların özel bir örneği olarak Roman tütün işçilerinin toplumsal varlıkları ve siyasal etkinlikleri tarihsel ve sosyolojik temelde ele alınıyor. Yılgür, Roman ve Çingene algısıyla küçümsenen, amele ve komünist olarak mimlenen Roman tütün işçilerinin toplumsal ve tarihsel varlıklarını zengin yazılı kaynaklara, kapsamlı ve uzun soluklu saha çalışmaları ile ulaştığı kaynak kişilere dayanarak kayıt altına almaya çalışılıyor. Emek çalışmalarının çok disiplinli bir alan olduğu malum... Yılgür'ün kitabı bunun yeni ve güçlü bir örneği olarak karşımıza çıkıyor.

Yılgür, Roman tütün işçilerinin siyasallaşma deneyimlerini ve bunun zamanla değişimini inceliyor. Ancak kitapta bundan önce kapsamlı bir sosyoloji bölümü var. Peripatetik ve geç-peripatetik toplulukların sosyolojik güzergâhı anlatılıyor burada. Bazı kitaplar vardır, "Bu kitaptan birkaç kitap olurdu" diye düşünürsünüz ilk bakışta. Yılgür'ün kitabı da ilk bakışta böyle bir izlenim uyandırıyor. Oysa böylesi kitapları farklı kılan içlerinde birkaç kitabın gücünü barındırıyor olmaları ve güçlü bir yöntemsel zemine dayanıyor olmaları.

Jenerik bir kavram olan ve genellikle ön yargılara dayalı olarak kullanılan Çingene yerine, zamanla Roman kavramının kullanılmaya başlandığı biliniyor. Ancak Roman kavramı, ne çoban ne de avcı-toplayıcı olan göçebe toplumların tümünü kapsamıyor. Bu nedenle sosyal bilimler, bu özgün göçebe toplumlar için peripatetik

kavramını keşfediyor (Yazarın onlarca sayfada anlattığı peripatetik kavramını önsözde bir veya birkaç Türkçe sözcükle açıklamak olmaz. Bu konu, kitapta hayli teferruatla anlatılmış). Geleneksel mesleklerinin kaybolmaya başlamasıyla birlikte peripatetik toplumların ücretli istihdama girmeye başladığı görülüyor. Geç-peripatetik topluluklar geleneksel mesleklerini sürdürmelerinin maddi koşullarının ortadan kalkmasıyla kentsel dünyaya dâhil olmaya başlıyor. Böylece geleneksel mesleklerini yitiren, işgücü piyasası veya farklı toplumsal güzergâhlar izleyen peripatetik topluluklar için geç-peripatetik kavramı kullanılıyor. Kapitalizmin bütün ilişkileri buharlaştıran özelliğinden peripatetik toplulukların azade olması zor olsa gerek. Böylece soy-klan-kabile esasına dayalı bu özgün göçebe topluluğu da ücretli hale gelmeye başlıyor, proleterleşiyor. "Mülksüzleşiyor" demek mümkün değil, zaten mülksüzlük alameti farikaları. Böylece özgün bir proleterleşme deneyimi ortaya çıkıyor. Yazarın Bourdieu referanslarıyla kullandığı ifadeyle, geç-peripatetik topluluklar kendilerini "kapitalizm öncesi *habitus*larla kapitalist bir evrene atılmış bulan" insanlar. Onlar aynı zamanda üretim araçları üzerindeki mülkiyete, devlete hâkimiyet kavgası olarak siyasete pek dâhil olmamış gruplar. Kitap, 19. yüzyıl sonlarında geleneksel geçim stratejilerinden büyük ölçüde koparak işgücü piyasasına dâhil olan Romanların önemli bir örneği olan Roman tütün işçilerinin siyasallaşma deneyimlerini anlatıyor.

Önemli bir peripatetik grup olan Romanlar, Balkan ve Orta Avrupa coğrafyasında hatırı sayılır bir yere sahip. Roman tütün işçileri Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki savaşlar ve özellikle Mübadele sonrasında Balkanlar'dan Türkiye'ye göçenlerden oluşuyor. Roman tütün işçilerinin siyasallaşması tesadüf olmasa gerek. Geç-peripatetik Roman birey ve ailelerin Yunanistan'ın Drama, Kavala ve İskeçe gibi bölgelerinde Yunanlı, Yahudi ve Roman olmayan Müslümanlarla birlikte istihdam edilmeleri "biz" algılarını diğer geç-peripatetik topluluklara göre genişletmiş, daha kozmopolit ve enternasyonalist bir sosyalizme meyletmelerine yol açmış olabilir.

Adanmışlık, kelimenin tam anlamıyla "zincirlerinden başka kaybedecek şeyi olmayan" peripatetik mensubiyet, yerleşik olmama, kapitalist rasyonalizasyona direniş Roman tütün işçilerinin sosyalist siyasallaşma sürecinin diğer motifleri olarak öne çıkıyor. Ayrıca Yunanistan'ın tütün üretim bölgelerinde istihdam edilme-

leri politikleşmelerini kolaylaştırıyor. Selanik merkezli kozmopolit-enternasyonalist sosyalizm anlayışı, milliyetçi ton taşıyan diğer sosyalist akımlara mesafelenmelerini sağlıyor. Tütün işçilerinin Balkanlar'daki mücadelesi, grevler ve örgütlenmeler, özellikle 1908 "ilan-i hürriyet grevleri" de siyasallaşmayı artıran faktörler arasında sayılıyor.

Müslüman Türk unsurların sahip oldukları ayrıcalıklar yüzünden sosyalist hareketlere mesafeli davranmaları nedeniyle, Roman tütün işçileri sosyalizmin önemli taşıyıcıları haline geliyor. Bu yüzden sosyalist hareketin önemli bir dinamiği uzun süre Türk olmayan unsurlardan oluşuyor. Müslüman oldukları için Mübadele'ye dâhil edilen Romanların bu deneyimi mübadeleyle birlikte Türkiye'ye taşınıyor ve böylece işçi hareketinde önemli bir muhacir-mübadil damar ortaya çıkıyor. 1946 sendikacılığında ve sonrasında onları işçi hareketinin her daim emektar ve sebatkâr mensupları olarak görürüz. Türkiye emek ve sol hareketinde muhacir ve mübadillerin özel bir yeri olduğunu vurgulamak lazım. Sendikal harekette de sosyalist/komünist harekette de ciddi bir muhacir/mübadil damardan söz etmek mümkün. Türkiye sendikal hareketinin önemli isimlerinden Üzeyir Baba (Kuran), Kosova doğumludur. Türk-İş Genel Başkanı ve Türkiye'de ana akım sendikacılığın önemli isimlerinden Seyfi Demirsoy da Makedonya Manastır doğumlu bir mübadildir. Annesi öldüğü için Demirsoy'u sendikal hareketin bir başka etkin ismi, sosyalist sendikacı Şaban Yıldız'ın annesi emzirmiştir. Ancak iki sütkardeşin sendikal ve siyasal yolculuğu oldukça farklıdır. TİP milletvekili ve Yol-İş Genel Sekreteri Şaban Erik de muhacir sendikacılar arasındadır. Türk-İş Eski Başkanvekili Recep Kırım, Drama doğumludur. Muhacir sendikal aktivistler arasında sosyalist/komünist harekette etkin roller oynayan Roman tütün işçileri (tütüncüler) özel bir yere sahip: Zehra Kosova, İdris Erdinç, Mehmet Bozışık gibi "eski tüfekler" bu grubun en bilinen isimleri. Roman tütün işçileri Türkiye Komünist Partisi (TKP) içinde sınıfın önde gelen temsilcileridir. Ancak yaşam öykülerinde onların Roman kökenine ilişkin bilgilere pek rastlanmaz. Bunun iki nedeni olabilir: birincisi emekçi ve sol kimliklerini etnik kimliklerinden çok önemsemeleri. Dönemin sosyalist kuşağı için bu belirgin bir özelliktir. Daha düşük bir diğer ihtimal ise egemen Çingene ve Roman algısının yarattığı otokontrol olabilir.

Erken cumhuriyet döneminde sol esas olarak TKP ve bu partiden gelen kadrolarca kurulan çeşitli partilerden oluşur. Roman tütün işçilerinin siyasallaşma deneyimlerinin en önemli mecrası da doğal olarak TKP ve onun eteğindeki partilerdir. TKP içinde "tütüncüler" veya "tütün işçileri" olarak bilinen grup partinin önemli sınıf dayanakları arasındadır. Roman tütün işçileri arasından gelen partililer TKP içinde önemli görevler üstlenirler. 1951 Tevkifatı'nın en büyük grubunu 28 kişiyle tütüncüler oluşturur. Hatta Roman tütün işçilerin ağırlığı ve diğer milliyetlerden partililerin varlığı nedeniyle Aclan Sayılgan, "1951-1952 tevkifatında özbeöz Türk olan kimse yok" diyecektir.[1] Bu değerlendirme günümüzde Kürt eylemciler için kullanılan "sünnetsizler" ve "Ermeni dölü" söylemiyle büyük paralellik arz ediyor: Komünist veya muhalif ise gayri millidir ve özbeöz Türk olamaz!

Yılgür, Roman tütün işçilerinin partili aydınlarla ilişkilerini inişli çıkışlı olarak tanımlıyor. Romanlara yönelik toplumsal algı ve yargıların partili aydınlar üzerinde de etkili olduğu görülüyor. Kitaplarda okunan proleterler yerine Roman tütün işçileriyle karşılaşan aydın şaşkınlığına ve sınıf romantizmini takip eden travmanın örneklerine sıkça rastlanıyor. Yüzlerine karşı "muhacir" ya da "işçi arkadaş" arkalarından ise "Çingene" diye konuşulan onlardır. Roman tütün işçilerinin zor zamanlardaki tutumu kayda değerdir. 1951 Tevkifatı sırasında partinin aydın kanadından gelenlerin bir kısmının aksine, Roman işçileri pişmanlık hükümlerinden yararlanmayı reddediyor. Cezaevi tutumları da sağlamdır. "A be bu da geçer" diyerek karamsarlığa kapılmayan da onlardır, "Parti bitti" karamsarlığı karşısında "A be, benim parti" diyen de. Saf değiştirme son derece nadirdir. İstikrarlı ve siyasal bağlılıkları yüksek bir gruptur Roman tütün işçileri. Onların bu tutumunda sosyolojik güzergâhlarının ve deneyimlerinin oynadığı rol inkâr edilemez. Pek çok eski TKP kadrosu gibi Roman tütün işçileri TİP içinde de çalıştı. TİP'in Romanların yoğun olduğu mahallelerde yüksek oy aldığının da altı çizilmeli.

Tütüncülüğün eski önemini kaybetmesiyle birlikte düzenli istihdamdaki yerleri azalan Romanların, Kürtlerin ve Alevilerin etkinliğinin artışının da etkisiyle sol siyasetteki taşıyıcı rolleri de kayboldu. Günümüzde "biz" algıları artık "sınıf" üzerinden değil,

1. Aclan Sayılgan, *Komuna*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1969, s. 25.

bir parçası durumunda bulundukları geç-peripatetik yerleşimleri veya Roman kimliği üzerinden inşa ediliyor. Bu durumun sınıf siyasetinin yerine kimlik siyasetinin yükseldiği zamanın ruhuyla da çakışması, bir başka ironi olsa gerek. Sonuç olarak politikleşmiş Roman işçilerinin mücadelesi soğuyarak artık tarihin konusu haline geliyor. Yılgür de onların "kayıp" hikâyesini anlatıyor. Ancak Romanlar sadece emek tarihi veya geç-peripatetik grupların sosyolojisi bağlamında değil aynı zamanda Türkiye'nin güncel siyasal gelişmeleri açısından da önem kazanan bir konu. Kitap bu nedenle hem tarihe hem de güncele ilişkin.

Sosyal bilimler için son derece yeni bir alan olan peripatetik gruplara ilişkin çalışmalar, Türkiye'de henüz emekleme çağında. Emek tarihinin de geç ve zor gelişen bir alan olduğunu vurgulamıştık. Egemen Yılgür bu iki alanın kesiştiği sahada uzun, zahmetli ve sebatkâr bir çalışmayla yazdığı bu özgün kitapla bizi çok az bildiğimiz bir deneyimle tanıştırıyor.

Ömürlerini insanlığın "sonuncu kavgası"na adayan –birkaçıyla ömürlerinin son demlerinde tanışma ve birlikte yürüme bahtiyarlığına eriştiğim– komünist Roman tütün işçilerinin politik serüveni, emek ve sol tarihin "kayıp" sayfası okunmayı bekliyor...

Aziz Çelik
Selimiye, Eylül 2015

"Sol hareketin içinde diyebilirim ki işçi sınıfından gelen bir o ekibi tanıdık biz. İlk dönemde. Yani o 68'li yıllarda, 69'lu yıllarda."[2]

S. G., sendikacı.

"Türkiye değişip geliştikçe biz kan yitirip zayıfladık. Bunları diye diye sıkışıp kaldık köşeye. Kasımpaşalı, Ortaköylü Yunanistan göçmeni bir avuç tütün işçisinden başka kimse kalmadı partide. Hepsini de severiz, sevgiyle olup bitse. Reşat'ın dediği gibi 'Bitli yorgan gibi, atsan atamazsın...' Böyle mi olmalıydı?"[3]

Vedat Türkali

"1951-1952 Komünist Partisi kadrosunda özbeöz Türk olan herhangi bir kalifiye işçiye rastlamadım. 35-40 yıllık Türkiye Komünist Partisi'nin bu başarısızlığına sebep Türk işçisinin sağduyu ve sağlam karakteridir. Türk işçisi milliyetçidir ve dinine bağlıdır.

[...]

Gizli komünist partisinin 'işçi arkadaşlarımız' dediği çingeneler grubu ise, ne muhteva ne de adet olarak üzerinde durulmaya değmeyecek malzemelerdir. Okuması yazması olmayan bu insanlar her toplumda satın alınmaya müsait kişilerdir."[4]

Aclan Sayılgan

"Aslına bakılırsa, TKP çaresiz, zavallı bir örgüttür. TKP efsanesini, TKP heyülasını büyük ölçüde devlet yaratmıştır. Tabi bazı zavallı TKP'lilerin de işine gelmiştir bu. Devlet en büyük TKP tevkifatında, 1951'de toplayacak 200 kişi ancak bulabilmiştir. Bunlar bir grup aydın olarak kalmışlar, işçilerle, başka sınıflarla bağ kuramamışlardır. İşçi tabanı denilen İstanbul'daki, tütüncülerdir işte."[5]

Atilla İlhan

"Yıllar önce Kerim Sadi, TKP'yi yadsıyan, yöneticilerini küçümseyen bir konuşma yapmış derler Sultanahmet Cezaevi'nde.

– Ne partisi; hani nerde parti? demiş alaylı bir biçimde.

Dramalı genç bir tütün işçisi ayağa fırlamış göğsüne vurarak,

– Abe benim parti, demiş. Ne sorup durursun Parti'yi, na karşındayım işte..."[6]

---

2. S. G., erkek, sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
3. Vedat Türkali, *Güven*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004, Cilt 1, s. 449.
4. Sayılgan, *Komuna*, s. 25.
5. Akt. Artun Ünsal, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 47.
6. Türkali, a.g.e., s. 110.

Giriş

Şehir gezginleri, İstanbul'un gizemlerinden bahsetmeye pek meraklıdırlar. Sarayları birbirlerine bağlayan geçitlerden, hayaletlerin kol gezdiği sarnıçların ve şehrin "yüzü suyu hürmetine ayakta durduğu" evliyaların hikâyeleri, İstanbul şehir hayatının olmazsa olmazlarındandır. Aslına bakarsanız, İstanbul'un asıl gizemi insanlarında, o insanlarının yaşam alanı olan mahallelerinde saklıdır. Mahalleler nice gizeme ev sahipliği yaparlar. İstanbul mahallelerinde rastgele çalacağınız bir kapı size üzerine zincir vurulmuş yasaklı bir tarihin kapısı açabilir.

Hacıhüsrev Mahallesi'nin eteklerindeki İplikçi civarında, yüzeydeki yaygın enformel istihdam örtüsü biraz kazındığında, altından son derece köklü bir ücretli istihdam deneyimi ve buna bağlı olarak

gelişmiş yoğun bir politizasyon çıkacaktır. Aynı şekilde Ortaköy'de, bugün üst orta sınıfa ev sahipliği yapan apartmanların aralarında tek tük kalmış eski evlerde karşılaşabileceğiniz semtin yerlileri, eğer aşılması güç olan kederli sessizliklerinin ötesine geçmeyi başarabilirseniz, size böylesi bir geçmişin şahitliğini yaparlar. Hepsi değilse de bu insanların aralarındaki bazı bireylerin kafalardaki "Çingene" imajıyla son derece net bir biçimde uyuşan fiziksel özellikleri ise bugün unutulmuş olan bir şehir gizemini açığa vurur ve üstüne kırk kat kara toprak örtülmüş bir tarih sayfasının temel öznelerinin Romanlar olduğunu gösterir. Çeşitli "otantik" zanaatlarla özdeşleşmiş, bohemliğin azizleri sayılan bu halkın içinden çıkan kimi bireylerin, bir zamanlar, halen dahi insanlığın kaderi üzerinde söz sahibi olan bir "büyük anlatı"nın diliyle son derece haşin toplumsal mücadelelerin içerisine atıldığını düşünmek bile pek çokları için akıl almaz bir olaydır. Öyle ya, "yarını düşünmeyen", "günü birlik yaşayan" "Çingenelerin", insanlığın "sonuncu kavgası"na dâhil olup "tarihin tekerleğini" döndürme çabasına girmeleri hiç olacak şey midir ya?

Politikleşmiş Roman tütün işçileri, başta İstanbul olmak üzere Samsun ve İzmir gibi çeşitli büyükşehirlerin ortak tarihinin bir parçası durumundadırlar. 1950'lere kadar yoğunluğunu koruyan tütün sektöründeki yaygın istihdamın bir parçası olan bu insanlar, bu çalışmada detaylı bir biçimde ele alınacağı üzere Türkiye'de "sol" politizasyon süreçlerinin geleneksel aydın damarının dışındaki ilk kentli ayaklarından birini temsil etmektedirler. 1960 sonrasında, Türkiye'nin farklı kültürel dinamiklerinin kendilerini "sol" şemsiyesi altında ifade etmelerinden çok önce, kentlerin en yoksul bölgeleri olan mahallelerinde politikleşmiş Roman tütün işçileri, Ortodoks Marksizmin kararlı temsilcileri olarak boy göstermişlerdir. Üstelik "sol" siyasallaşma sürecine katkıları sadece siyasal aksiyomla sınırlı kalmamış, sözlü kültürün bir parçası haline getirdikleri karmaşık kuramsal meselelerin ve Batı kültürünün sol gelenek tarafından kitlesel bir biçimde okunan temel klasiklerinin (Gorki'nin *Ana*'sı gibi) en yoksullar arasında bile popülerlik kazanmalarına yardımcı olmuşlardır.

1950'lere kadar solun çekirdek işçi kitlesini Roman tütün işçileri oluşturmuştur. Gerek TKP ve diğer sol partilerde gerek işçi örgütlenmelerinde temel dinamik ve eleman kaynağı onlardır. Tütün işçileri dışındaki insan malzemesi büyük ölçüde Cumhuriyet

elitleri, tarihsel gelenek itibariyle muhalefet pratiklerini içselleştirmiş kültürlerden gelen bireyler veya Sovyet deneyiminin yaşandığı coğrafyayla çeşitli biçimlerde temas etmiş kişilerden oluşan solun, Roman tütün işçileriyle kurduğu ve uzun yıllar muhtelif bastırma pratiklerine rağmen çözülemeyen ilişkisi, şüphesiz ki incelenmeye değerdir. Siyasal ve toplumsal mücadele deneyimlerini mübadele öncesi Balkanlar ve özellikle Selanik çevresindeki tütün üretim bölgelerinde edinen Roman tütün işçileri, bu deneyimleri Türkiye'ye taşımış; çocuklarına ve temel toplumsal örgütlenme birimleri olan mahallelerinde beraber yaşadıkları komşularına ve yeni nesillere aktarmışlardır. Öyle ki, 1960'larda dahi solun çeşitli unsurları, bu mahallelerde tütün işçilerinden arta kalan birikim sayesinde hareket edebilmekte, taban bulabilmektedir.

Diğer taraftan sol ve Roman tütün işçileri arasındaki ilişki, problemsiz bir ilişki değildir. Sola dâhil olan veya solun bünyesinde değerlendirilen pek çok aydın, Roman tütün işçilerini küçümsemiş; onların siyasal katılımını "zaaflı" bir edim olarak değerlendirebilmiştir. Bir başka açıdan Roman tütün işçilerinin, Romanlar arasında baskın bir grup olmadığı, dar bir grup teşkil ettiğinin altı çizilmelidir. Roman tütün işçileri, yüzlerini aslında "doğal" kodlarını kendi varoluşlarında taşıdıkları mahalle birimine değil, giderek sayıca azınlık haline geldikleri üretim birimlerine çevirmişler; sektörel ve teknik gelişimlerin sonucunda üretim birimlerinden dışlandıklarında ise siyasal etkinliklerini neredeyse tamamen yitirmişler ve bu arada kendi mahallelerinde de bütün saygınlıklarına rağmen etkisizleşmişlerdir.

Bu çalışmada, Roman tütün işçilerinin sosyolojik dönüşümleri ve siyasallaşma pratiği kapsamlı bir biçimde ele alınacak olan peripatetik toplulukların geç-peripatetik topluluklara dönüşümüne odaklanan sosyolojik bir arka plan üzerinden analiz edilmektedir. Roman tütün işçileri bu çalışmada geç-peripatetik toplulukların özgün bir biçimi olarak değerlendirilmekte ve bu özgünlüğün onların hem ücretli istihdam hem de siyasal süreçlere katılım biçimlerinde diğer geç-peripatetik gruplardan farklılaşmalarını sağlayan boyutları kapsamlı bir biçimde ele alınmaktadır.

Roman tütün işçilerinin üzerine çalışmak, aynı anda birden fazla tartışma konusuna temas etmek anlamına gelmektedir. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda solun tarihini çalışanlar, Balkanlarda; özellikle de Selanik vilayetine bağlı bölgelerde sosyalist ve işçi

hareketlerinin yükünü omuzlayan temel nüfus kitlesi olarak Yahudileri ve Müslüman olmayan diğer halkları anmaktadırlar. Kimi kaynaklarda daha geç dönemlerde küçük bir Müslüman grubun bu coğrafyadaki sosyalist harekete katılımına dikkat çekilse bile, bu grubun hangi etnik kökenden geldiği ve hangi süreçlerin sonucunda bu harekete katıldığı sıklıkla tartışılmaz. Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sosyalist hareketlere katılan Müslüman unsurlardan biri olarak Roman tütün işçilerinin bu erken siyasallaşma sürecine katılımına özel bir önem verilmektedir. Diğer taraftan Romanlar, Müslüman olsalar dahi imparatorluk bünyesindeki diğer Müslümanlarla aynı statüde değillerdir. Esas olarak Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisi, Romanlardan Müslüman olsalar dahi talep edilmekte, ayrı bir vergi sistemine tabi olmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında Roman tütün işçilerinin, Balkanlardaki işçi hareketi ve sosyalist yapılara katılımı, sadece somut eylemliliklerin üzerinden tartışılmanın ötesinde tarihsel boyutlarıyla ele alınması gereken çok yönlü bir mesele haline gelmektedir.

Türkiye'de solun tarihine ilişkin tartışmalarda, tütün işçisi Romanların bu süreçlere katılımı, nesnel varlıklarının çok gerisine düşecek bir şekilde ele alınmaktadır. Bu çalışmaya da kaynaklık eden pek çok eserde kimi değinmeler bulunmakla birlikte, süreci Balkanlardaki başlangıç noktasından alıp 1980 sonrasındaki tükenişe kadar izleyen bir tartışma, bugüne kadar yapılamamıştır. Bu çalışmada, söz konusu grubun siyasallaşma pratikleri, sosyolojik ve etnik özelliklerinin Balkan coğrafyası ve Türkiye'deki siyasal ortam ve çalışma ilişkileri zeminiyle etkileşmesi sonucunda ortaya çıkan insani davranışlar olarak ele alınmaktadır. Yani tütün işçilerinin Romanlıkları, "Çingene" olarak adlandırılmaları, yaygın bir biçimde ücretli istihdama dâhil olmaları ve Balkan coğrafyasında sosyalist akımların belirgin enternasyonalist bir yön kazandığı Selanik vilayetinde solla temas etmeleri gibi tarihsel olgular, Roman tütün işçilerinin sosyo-politik varoluşlarının belirleyicileri olarak ele alınmıştır.

Tüm bu tayin edici unsurların izlerinin sürülmesi için bu çalışma kapsamında hem kapsamlı bir yazılı kaynak incelemesi hem de tütün işçilerinin çocuklarını, torunlarını ve bir biçimde onlarla temas etmiş kaynak kişileri kapsayan bir saha çalışması yürütülmüştür. Bu çalışmanın sol ve işçi hareketleri tarihi açısından taşıdığı önem, bu konudaki boşluğun doldurulması nok-

tasında kendi sınırları çerçevesinde bir başlangıç noktası olarak işlev görüyor oluşudur.

Şüphesiz, tütün iş kolunda çalışan herkes Roman değildir. Ama bu çalışmada siyasal katılım ve toplumsal dönüşüm süreçleri, tarihsel ve sosyolojik bir perspektiften ele alınan topluluk Roman tütün işçileridir. Yine şüphesiz ki çalıştıkları tütün işkolunda farklı etnik kökenlerden insanlarla temas halinde bulunmuşlar, onlardan etkilenmiş ve onları etkilemişlerdir. İmkânlar el verdiği ölçüde bu çalışmada politikleşmiş Roman tütün işçileriyle temas halinde bulunan bu insanların hikâyeleri de bu çalışma kapsamında yansıtılmaya çalışılmıştır. Roman tütün işçileri ve onların etki alanı içerisinde politikleşen farklı etnik gruplara mensup bireylerin politik etkinlikleri farklı biçimlerde olsa da 1960 sonrasında devam etmiştir. Başta TİP olmak üzere yakın tarihimize damgasını vuran pek çok siyasal oluşumun içerisinde, şu veya bu ölçüde bu insanların izlerine rastlamak mümkündür.

Çalışmada referans verilen ve Roman tütün işçileri konusunda farklı yaklaşımlara sahip kaynaklar değerlendirilirken göreli bir nesnelliğe imkân verecek bir mesafenin korunmasına gayret edilmiştir. Somutlaştırmak gerekirse, çalışmanın ne tütün işçilerini "okuma yazması olmayan, her toplumda satın alınmaya müsait kişiler" diye değerlendiren Aclan Sayılgan'la, ne de tütün işçilerine "Vatanımın bir umudu" diyen Türkiye'nin en çok okunan şairi Ahmet Arif'le aynı yerde durmadığının altı çizilebilir. Tütün işçilerinin siyasallaşmasının "satın alınma" ile açıklanamayacağı, onların bu deneyimleri nedeniyle katlandıkları bedeller göz önüne alındığında kolaylıkla anlaşılabilir. Öte yandan Ahmet Arif ve Mihri Belli gibi tütün işçilerinin "adanmışlığının" idealistlik boyutunu kalın çizgilerle vurgulayan diğer aydınların, onları "Çingene" olarak adlandırılan diğer toplumlardan farklı olarak kurumsal politikayla bu düzeyde bütünleşmeye sürükleyen şartları yeterince tartıştıklarını söylemek de mümkün değildir. Bu tartışma yapılmadan tütün işçilerinin siyasallaşma süreçleri derinlemesine analiz edilemeyeceği gibi, tütün işçilerinin dramı ve siyasi duruşlarının tükenişle tamamlanan marjinalleşmesi de anlaşılamayacaktır. Bu çalışmada "Çingenelik" ve Roman kültürü gibi meselelerle ilgili olarak çeşitli değerlendirmelerde bulunulması ve geç-peripatetik kavramsallaştırması ile bu tartışmaların sosyolojik bir bağlam içerisine oturtulması esas itibariyle söz konusu tartışmayı daha sağlıklı bir zeminde

yürütmek kaygısından ileri gelmektedir. Diğer taraftan Roman tütün işçilerinin ücretli istihdam ve sol politizasyon süreçlerine dâhil olmaları ile onların "Çingene" olarak adlandırılmaları ya da Roman etnisitesine ait olmaları arasında doğrudan bir bağlantı kurulmamaktadır. Mesele, bu aidiyetlere Roman tütün işçileri üzerinden bir güzelleme yapmak değil, Roman tütün işçilerinin aynı aidiyetlere mensup olan grupların genelinden farklı olarak ücretli istihdam ve sol politizasyon süreçlerine dâhil olmalarını sağlayan tarihsel, bölgesel ve kendi sosyal grup aidiyetlerine içkin unsurların ortaya çıkarılmasıdır.

Politikleşmiş Roman tütün işçileri ile kafalardaki "Çingene" imajına kaynaklık eden geleneksel toplumlar arasındaki farklılığın açıklanması; politikleşmiş Roman tütün işçilerinin toplumsal eyleminin anlaşılması, yetkinlikleri ve kısıtlılıklarıyla açıklanması için olmazsa olmaz bir rol oynamaktadır. Bu noktada atılması gereken ilk adım, şüphesiz ki "Çingenelik" ve "Romanlık" gibi günlük dildeki kullanımları itibariyle birbirine girmiş durumdaki kavramların yerli yerine oturtulması, kavramsal kaosun önüne geçmeye dönük bir girişim olan peripatetik konseptini bu bağlamda nasıl ele alındığının vurgulanmasıdır.

Çingene Adlandırması ve Peripatetik Kavramsallaştırması

Özellikle "Çingene" kelimesinin zihinlerde yaptığı çağrışım, farklı toplumsal katmanlarda çeşitlilik göstermektedir. Orta Anadolu'da yapacağınız küçük bir seyahat sırasında, Çingene yerleşimlerini soracağınız yerel halk, eğer Çingene kavramıyla ilgili modern anlatılardan şu veya bu biçimlerde etkilenmemişse, sizi Orta Asya ve Anadolu'da oldukça yaygın olan Abdal toplumunun yaşadığı mahallelere götürecektir. Aynı soruyu Kuzey Anadolu'da sormanız halinde Poşa yerleşimlerine yönlendirileceksiniz. Kimi yerlerde, örneğin Akdeniz'de ise karşınıza Tahtacı mahalleleri bile çıkabilecektir. Çingene adı sadece Anadolu'da değil, kullanıldığı hemen yerde kendilerini Roman olarak adlandıran halktan fazlasını ifade etmektedir. Bir biçimde, dışarıdan bakanlar için Romanların da içinde yer aldığı bir dizi halk topluluğu, kendilerinin Çingene olarak adlandırılmalarına neden olabilecek ortak özelliklere sahiptirler. Çingene adı, belli bir soyutlama düzeyinde Romanlar,

Abdallar, Domlar gibi farklı toplumları kuşatabilmektedir. Bu noktadan hareketle elinizdeki çalışmada, Çingene adlandırması daha ziyade, hedef grubun dışındakilerin zihninde oluşan bir imajı, bir imgeyi tarif eden bir gönderme olarak ele alınmaktadır. Çalışmada ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, bu göndermenin içeriği tarihsel koşullar ve hâkim paradigmaların evrimiyle uyumlu bir biçimde şekil değiştirmiştir.

Çok kaba bir biçimde de olsa Çingene adlandırmasının başlangıç itibariyle pre-kapitalist toplumlarda ana üretim süreçlerinin dışında bir ekonomik etkinlik içerisinde bulunan ve kendi içlerinde homojen bir bütünlük arz etmeyen insan grupları için kullanıldığı ifade edilebilir. Yerleşik tarım ya da göçebe hayvancılığın, geçim stratejilerinin temelini oluşturmadığı; soy-klan-kabile tipi bir toplumsal örgütlenmeye sahip ve gıdalarını yer ve zamana göre değişen çeşitli zanaat ve hizmetleri yerleşik tarımcı ve göçebe hayvancılara sunmalarının karşılığında onlardan alan topluluklara, kelimenin yayıldığı geniş Avrasya coğrafyasında Çingene adı verilmektedir. Hırvatça'da Tsigani[1], Romence'de Tigan[2], İşveççe'de Zigenare[3], Almanca'da Zigeuner[4], Fransızca'da Tsiganes[5], Mısır'da Cingana[6], Macarca'da Czigany[7], Kıpçakça'da Çığan, Kırgızca'da Siğan, Kumanca'da Sigan, Kazakça'da Tsigan, Karaçay Malkarca Çıgan, Çuvaşça'da Çigan, Yakutça'da Sıgaan, Gagavuzca'da Çingene[8] sözcükleri açık bir biçimde aynı kök sözcüğün, farklı dillerin ses yapılarına göre değişikliklere uğramış halidir. Çingene sözcüğünün etimolojisi ciddi bir tartışma konusudur. Heredotus'un andığı zanaatçı "Sigynnae"[9] halkının adı, Göktürk kitabelerinde yoksul anlamında kullanılan çıgany,[10]

1. Donald Kenrick, *Ganj'dan Thames'a Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 47.
2. A.g.e., s. 47.
3. A.g.e., s. 47.
4. A.g.e., s. 47.
5. A.g.e., s. 47.
6. Michael Bollig, "Hunters, Foragers, and Singing Smiths: Metamorphoeses of Peripatetic Peoples in Africa", Aparna Rao, Joseph C. Berland, *Customary Strangers New Perspectives On Peripatetic Peoples*, Praeger Publishers, 2004, s. 198.
7. Edrman Doane Beynon, "The Gypsy In a Non-Gypsy Economy", *The American Journal of Sociology*, 42/3, s. 361.
8. Hüseyin Yıldız, "Türkçede Çingeneler İçin Kullanılan Kelimeler ve Bunların Etimolojileri", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1/1, s. 66.
9. Peter Green, Apollonios Rhodios, *The Argonautika*, University of California Press, Londra, 1997, s. 437.
10. Yıldız, a.g.m., s. 64.

Kaşgarlı Mahmut'un[11] Oğuz yoksullarını adlandırmakta kullandığı "cigan" sözcüğü ve 9. yüzyılda Bizans'ta etkin olan, farklı inançtan olanlarla temastan kaçınmalarıyla ünlü "dokunulmaz" "Athinganoi" kültü, kelimenin olası kaynakları arasında sayılmıştır. Bu konudaki gerçek ne olursa olsun, Çingene adı günümüzde kullanıldığı bütün coğrafyalarda son derece geniş bir anlam kapsayıcılığına sahip olan, yaygın bir kelimedir. Farklı coğrafyalarda da aynı bağlamı karşılayan farklı sözcükler bulunmaktadır. İngilizce konuşulan dünyada *Gypsy*, Ortadoğu'daki *Nawar*, Hindistan'daki *Dom* ya da *Chandala*, Afrika'daki *Midgan* ve *Sub* gibi jenerik sözcükler, birden fazla halk topluluğunu tanımlayan, etiketleyen, bu halk topluluklarını söz konusu etikete yüklenen önyargıların muhatabı kılan benzeri bir işlev görmektedirler.

Çingene kelimesinin bu şekilde tarifi, modernite ve ulusçuluğun yükselişiyle birlikte Batı düşüncesi tarafından kabullenilemez bir hale gelmeye başlamıştır. Hele hele Çingenelerin kapitalist rasyonalizasyon sürecine direnen bir kalıntı olarak görülmeye başlamalarıyla beraber, bu insanların nasıl olup da yaşanan değişim sürecinin dışında kalabildikleri, Batı modernleşmesinin kusursuzluğu varsayımına halel getirmeden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu noktada Çingene olarak adlandırılan farklı halk ve topluluklardan biri olan Romanların, özünde "yabancı" bir unsur olarak (Hindistani) keşfi devreye girer. Romanların keşfi, öncelikle Romanes'in keşfidir. Roman dili Romanes'in, Hint dilleriyle olan reddedilemez yakınlığının keşfi ise Roman tarihinin Hindistan'da başladığının kanıtı olarak ele alınır. Ne var ki, ilk Çingene "uzmanları" bununla yetinmezler. Hint kökenlerinin keşfiyle mutlak bir yabancılık atfedebildikleri Romanlar, "gerçek Çingeneler" ilan edilir. Bu yabancılık onların dışarıda kalmışlığına ilişkin hiçbir özeleştiri zorunluluğu getirmeyen kusursuz bir açıklamadır. Romanes konuşmayan ama aynı sosyolojik özellikleri göstermiş ve yüzlerce yıldır bu şekilde adlandırılan topluluklar ise bir çırpıda "Gypsy-like", Çingenemsi ilan edilir. Buna göre Romanlarla birlikte yaşamış, Romanlar Avrupa coğrafyasına girmeden önce de aynı şekilde yaşayan bu insanlar "gerçek Çingeneler" olan Romanları taklit eden serserilerden başka bir şey değildir. Böylelikle Çingene kelimesine arkaik anlamı dışında, çok daha homojen ve modern anlatılarla uyum gösteren

11. Sergey G. Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 163.

bir içerik kazandırılmış olur. Bu noktadan itibaren bilimsel terminolojide ciddi bir karışıklık ortaya çıkacaktır. Filolog ve tarihçiler, modern Çingene kavramlaştırmasına dayanırken, sosyolog ve antropologlar, arkaik Çingene formunu analizlerinde kullanmayı sürdürecekler; bu arada bitmek tükenmek bilmeyen terminoloji tartışmaları devam edecektir. Neyse ki yakın dönemde antropoloji yazınında arkaik Çingene kavramlaştırmasını karşılayan peripatetik terimi kullanılmaya başlamıştır.[12] Daha önce de "service nomads", "symbiotik nomads" ve "commercial nomads" gibi terimlerle bu sorunun üstesinden gelinmeye çalışılmışsa da, sonuç itibariyle peripatetik terimi genel bir yaygınlık kazanmıştır. Böylelikle, "Çingene" sözcüğüyle gerçekte kast edilenin ne olduğuyla ilgili bir sonuca bağlanması mümkün olmayan tartışmalara takılmaksızın, arkaik "Çingene" kavramının karşıladığı bağlamın bilimsel bir çerçevede ele alınması mümkün olabilmiştir.

Joseph Berland, Güney Asya'da yaptığı saha çalışmalarının sonucu olarak geliştirdiği konsepte "peripatetik" adını vermesini, kelimenin daha az "yüklü" olması ve Pakistan'daki yerel muadili olan "Paryatan"la uyumlu olmasıyla açıklar. Yunanca'da "yürüyen" anlamına gelen ve aynı zamanda ağaçlar altında gezerek konuşmalarıyla ünlü, bir eski Yunan felsefe okulunun adı olan peripatetik sözcüğünü seçmesinin, rastgele değil planlı ve sistematik bir hareketliliğe işaret ettiğinin altını çizer.[13] Şüphesiz ki Berland'ın bu seçimi, özellikle Batı dünyasında yaygın olan, romantik "göçebe Çingene" imgesinin çağrıştırdığı temelsiz hareketliliğe meydan okumaktadır. Gerçekten de gerek Berland'ın çalışmasında incelediği toplulukların gerek farklı örneklerdeki peripatetik grupların mekânsal hareketliliği, temelini geçim stratejisinin biçimlendirdiği kaynaklar ve müşteri toplulukları arasında çizilen olabildiğince "rasyonel" bir rotaya dayanmaktadır. Berland'ın kavram seçimini açıklarken, "peripatetik" sözcüğünün nispeten yüksüz oluşunun altını çizmesi ayrıca anlamlıdır. Zira Çingene, Paryatan, Midgan gibi günlük dilde kullanılan jenerik sözcükler, yüzlerce yıl içerisinde anlam kaymalarına uğramaları ve toplumsal tabakalaşmaya gönderme yapmalarının yanında yer yer doğrudan doğruya hakaret anlamı kazanmaları nedeniyle son derece tartışmalı bir durum-

12. Joseph C. Berland, Matt T. Salo, "Peripatetic Communities an Introduction", *Nomadic Peoples*, 21/22, s. 1-6.
13. A.g.m.

dadırlar. Her halükarda, geride kalan otuz yıllık sürede terim belli bir yaygınlık kazanmış, farklı disiplinlere mensup akademisyenler tarafından kullanılan peripatetik kavramı söz konusu toplulukları tarif eden bir ifade olarak yazına mal olmuştur.

En genel hatlarıyla tarif edilecek olursa, peripatetik toplumlar, kendi gıdalarını üretmeyip bunları başka insan topluluklarından, belli zanaat ve hizmetlerin sunumu karşılığı alan, komşu topluluklara göre mobilite seviyeleri yüksek ve şu veya bu düzeyde endogamik toplumlardır.[14] Bu tarif bir soyutlama olmakla birlikte, Anadolu'da yaşayan Romanlar, Abdallar, Poşalar, Domlar gibi Çingene olarak adlandırılan toplulukların geleneksel toplumsal yapılarına herhangi bir soyutlamadan beklenmeyecek ölçüde uymaktadır. Bu grupların hemen hepsi kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve teknik ilerlemenin geleneksel geçim stratejilerine meydan okumasından önce büyük ölçüde bu modele uygun bir yaşam örgüsüne sahip olmuşlardır. Peripatetik niş kavramı peripatetik topluluklar dışındaki insan kümelerinin ulaşılamaz gördükleri, sürekli bir biçimde temin etmelerinin mümkün olmadığı veya bunun için gerekli çabayı göstermek istemedikleri mal ve hizmetlere dönük olarak mevcut değişken talebi karşılar.[15] Bu talebin varlığı peripatetik toplulukların geçim stratejilerinin devamlılığını mümkün kılar. Coğrafya, toplumun genel üretim faaliyetleri, peripatetik toplumların sahip olduğu özel nitelik ve kaynaklar, herhangi bir peripatetik grubun hangi zanaat ve hizmetlerin sunumunda uzmanlaşacağı noktasında tayin edici olacaktır.

Peripatetik kavramıyla tarif edilen toplulukların gerek geçim stratejileri gerek toplumsal örgütlenmeleri, gelişen kapitalist ilişkiler ve teknik ilerlemenin karşısında önemli değişiklikler geçirmişlerdir. Türkiye örneğinde de Çingene olarak adlandırılan toplulukların tümü şu veya bu biçimde bu uyarlanma sürecinden geçmiş veya geçmektedirler. Hem yerel hem de evrensel bağlamda peripatetik soyutlamasının standart tarifine uyan topluluklar günümüzde çok büyük ölçüde marjinalleşmiş, kentsel devrimin etkileriyle tam anlamıyla karşılaşmamış sınırlı coğrafya parçaların-

14. Aparna Rao, "The Concept of Peripatetics: An Introduction", Der. Aparna Rao, *The Other Nomads* içinde, Böhlau, Köln, 1987, s. 3.

15. Joseph C. Berland, Aparna Rao, "Unveiling the Stranger: A New Look at Peripatetic Peoples", Der. Joseph C. Berland, Aparna Rao, *Customary Strangers: New Perspectives on Peripatetic Peoples in the Middle East, Africa, and Asia* içinde, Greenwood Publishing Group, 2004, s. 4.

da kümelenmişlerdir. Söz konusu durum, bir yandan da kapitalist gelişme ve teknik ilerlemenin peripatetik topluluklar tarafından yürütülen mesleklere dönük talebi ortadan kaldırmasıyla bağlantılıdır. Aynı şekilde peripatetik toplumsal grupların içinde tanımlandıkları sosyal evren de çok büyük bir değişim geçirmiş, bir parçası olarak var oldukları bütünün dönüşümü peripatetik toplulukların aynı kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, peripatetik toplumların esas varlık zemini, yerleşik tarımcı veya hayvancılarla, göçebe çobanların esas nüfus kümesini oluşturduğu ve kırsal dünyanın başat olduğu toplumsal bütünlüklerdir. Büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan ve bir biçimde kendi gıda maddelerini üretenlerden oluşan bir toplumda, peripatetik topluluklar kırsal dünyanın gıda maddelerini üretmeyen, topluluk halinde çeşitli zanaat ve hizmetlerin sunumu karşılığında diğer gruplardan gıda maddelerini temin eden, sosyal aktörler olarak ortaya çıkarlar. Yerleşik veya bireysel zanaatçılardan ise mesleklerini topluluk faaliyeti olarak benimsemeleri ve büyük ölçüde müşteri topluluklarının içkin bir unsuru haline gelmemeleri ile ayrışırlar.

Kapitalist gelişim, kentleşme, nüfusun giderek artan bir oranda kentlere yerleşmesi peripatetik grupların tanımlanmasına olanak veren denklemi büsbütün değiştirmiştir. Lefebvre'in "toplumun bir bütün halinde" kentleşmesi dediği şey, bir "kent toplumundan" bahsedilebilmesini mümkün kılmaktadır.[16] Mucidinin sanayileşmeden doğan toplum anlamında kullandığı "kent toplumu" terimi, tarımsal üretimi emen ve onun üzerinde egemenlik tesis eden bir sürecin çıktısı olarak biçimlenen bir toplumu tarif eder.[17] Bu tanımın da işaret ettiği üzere, "kent toplumu" sadece kentin genişlemesi olarak ele alınmamalıdır. Bununla birlikte kır ve onun temel birimi olarak köy de temel bir değişim geçirmekte, "köy sanayiye ve sanayi ürünlerinin tüketimine entegre olmaktadır."[18] Kentle kırın sınırı belirsizleşmekte, kent dokusu kırın içine girmektedir.[19] Şüphesiz, kentin gelişimi ve kır üzerindeki hâkimiyeti dünyanın her yerinde eşzamanlı ve aynı tempoda meydana gelen bir süreç değildir. Ka-

16. Henri Lefebvre, *Kentsel Devrim*, Çev. Selim Sezer, Sel Yayınları, İstanbul, 2013, s. 7.
17. A.g.e., s. 8.
18. A.g.e., s. 9.
19. A.g.e., s. 9.

pitalist metropollerde başlayan bu süreç çevreye yayılırken farklı biçimler almış, ivmesi değişkenlik göstermiştir.

Her halükarda dünyanın pek çok bölgesinde marjinalleşen kır, peripatetik grupların geçimlerini sürdürebilecekleri kadar kalabalık değildir artık. Üstelik geçmişte onlar tarafından sunulan pek çok zanaat ve hizmet kapitalist kurumlar tarafından karşılanabildiğinden, peripatetik grupların üzerinde durdukları zemin büyük ölçüde ayaklarının altından çekilmiştir. Sonuç olarak Hindistan ve Afrika dışındaki bu coğrafyalarda da süreç genel eğilimle uyumlu bir biçimde ilerlemektedir, geleneksel geçim stratejilerini hiç değiştirmeden ayakta kalabilen pek az peripatetik topluluk bulunmaktadır.

Bu çalışmada kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasıyla geleneksel mesleklerini ve çeşitli düzeylerde toplumsal örgütlenme biçimlerini kaybeden peripatetik grupların, yerleşmek zorunda kaldıkları toplu mahalleler üzerinden sosyal grup kimliklerini sürdürdükleri varsayımına dayanılarak, geç-peripatetik kavramsallaştırması ortaya atılmaktadır. Böyle bir kavrama neden ihtiyaç duyulduğu şüphesiz ki tartışılabilir. Modernleşmeci ve kimi Marksist yaklaşımların kapitalist ilişkilerin, pre-kapitalist katmanlaşmaları homojenleştireceği varsayımı peripatetik gruplar için de geçerli değil midir? Mesleklerini yitiren peripatetik gruplar, kente gelip yedek işçi ordusu ve proletaryanın içinde erimeyecekler midir? Bu çalışmada peripatetik grupların, kapitalist gelişme ve teknik ilerlemenin meydan okuması karşısında ne gibi yanıtlar ürettikleri tartışılmaktadır. Bu noktada dünyanın farklı bölgelerinden gelen etnografik kayıtlar özellikle çevre ülkelerde, kapitalist gelişme, teknik ilerleme ve kentsel devrimin peripatetik grupların şu veya bu ölçüde geçim stratejilerini, toplumsal örgütlenmelerini değiştirmelerine neden olmasına rağmen, onların bağımsız sosyal varlıklarını tümüyle ortadan kaldırmadığını göstermektedir. Daha da ilginci, kapitalist metropollerde dahi, İrlandalı Paveeler örneğinde görüldüğü üzere, geleneksel mesleklerini kaybeden peripatetik gruplar, farklı faaliyet alanları bularak ve yine bu ekonomik faaliyet temelinde toplumsal örgütlenmelerini kurarak grup varlıklarını muhafaza edebilmektedirler.[20] Kapitalist merkezlerde peripatetik grupların bu biçimde

20. Geçmişte, başta kalaycılık olmak üzere çeşitli geleneksel mesleklerini icra ederek geçimlerini sağlayan Paveelerin günümüzdeki temel ekonomik faaliyeti, yollara asfalt dökmektir. Kapitalist metropollerde dahi, bir pre-kapitalist "kalıntının" varlığını sürdürebilecek boşlukları bulabiliyor oluşunun, özellikle şematik bir ilerlemeciliğin

sosyal varlıklarını koruyuşu, sığ Marksist ya da modernleşmeci bakışın aksine, proterleşme olarak adlandırılan sürecin homojenleştirici etkisinin çok daha nüanslı olabileceğine işaret eder. Diğer yandan hem çevre hem de merkez kapitalist ülkelerde sosyal grup kimliklerini sürdüren peripatetik kökenli grupların varlığı, bu gruplara mensup bireylerin hiçbir biçimde ücretli istihdama dâhil olmadıklarını değil, ücretli istihdama dâhil olma düzeylerinin onların bağımsız sosyal grup kimliklerini ortadan kaldıracak düzeyde olmadığını göstermektedir.

Bu çalışmada ortaya konulan geç-peripatetik konsepti tam da bu zemin üzerine temellenen bir varsayıma dayanmaktadır. Buna göre kentsel devrim ve kapitalist gelişme sürecinin sonucunda peripatetik gruplar, etnik kimliklerini muhafaza etmelerinin yanı sıra geleneksel mesleklerinin ve peripatetik nişin dayandığı sosyal evrenin kaybıyla birlikte zorunlu hale gelen belli bir değişim sürecinin ardından, şu veya bu düzeyde sosyal grup oluşturma özelliklerini korumaktadırlar. Bu çalışmada geç-peripatetik konsepti çerçevesinde tanımlanan bu sosyal gruplar, günlük dilde Çingene olarak adlandırılan, homojen bir etnik yapı teşkil etmeyen; buna karşılık aynı ilişkisellik bağlamını paylaşan kentli bireylerin gerçekliğine işaret etmektedir. Bu bireylerin bir kısmı, peripatetik atalarının toplumsal örgütlenmelerini bugüne taşımış bir kısmı ise bunları yitirmelerine rağmen farklı peripatetik gruplardan veya aynı peripatetik grubun farklı alt birimlerine mensup bireylerden oluşan "Çingene mahallelerinde" mekân temelli yeni bir örgütlenme biçimini inşa etmişlerdir. Geç-peripatetik kavramsallaştırması bir yandan, kapitalist gelişme ve kentsel devrimin su sızdırmaz meydan okumasının, peripatetik toplumlar için zorunlu kıldığı yeni toplumsal örgütlenme biçimleri ve ekonomik faaliyetleri bir yandan da kentsel mekânda "Çingene mahallelerinin" örgütlenme dinamiklerini ve bunun doğal bir sonucu olarak geç-peripatetik grupların kendi kentlerini nasıl inşa ettiklerini tartışmamızı mümkün kılar.

Bu çalışmada geç-peripatetik kavramsallaştırması tamamlanmış bir model olarak ele alınmamıştır. Peripatetik toplulukların, kapitalist gelişme ve kentsel devrim sürecinde geleneksel geçim stratejilerini ve toplumsal örgütlenmelerini yitirmelerine rağmen mahalle temelinde kurulan yeni bir toplumsal örgütlenme üze-

çelişkilerini yansıtıyor olması itibariyle altı çizilmelidir. Ayrıca bkz. David J. Philips, *Peoples on the Move*, Piquant, Carlisle, 2001, s. 447.

rinden toplumsal grup kimliklerini sürdürdükleri varsayımına dayanan bu kavramsallaştırma, şüphesiz ki geliştirilmeye muhtaçtır. Diğer taraftan bu çalışmada Roman tütün işçilerinin sosyolojik dönüşümleri ve siyasallaşma pratiği üzerinden, tarihsel-sosyolojik bir bağlamda örneklendiği üzere, geç-peripatetik kavramsallaştırması çok farklı biçimlerde değerlendirilebilecek esnek bir tartışma çerçevesi sunmaktadır.

Geç-Peripatetik Bir Topluluk Olarak Roman Tütün İşçileri

Roman tütün işçilerinin Balkanlardaki atalarına ilişkin aktarımlarında sıklıkla dikkati çeken nokta, geleneksel peripatetik geçim stratejileri terk edilirken yenilerinin benimsenmesidir. Geçmişin demircileri, sepetçileri olan peripatetik kökenli Romanlar, yer yer tarımsal küçük üreticiliği de deneyimleyerek büyük kitleler halinde, özellikle de Selanik vilayetine bağlı tütün üretim sahalarında, ücretli istihdama dâhil olmuşlardır. Sözlü anlatılar bu sürece tütün üretim bölgelerinin yakınlarında ortaya çıkan toplu Roman yerleşimlerinin kuruluşunun eşlik ettiğini göstermektedir. Mübadele sonrası dönemde Türkiye'ye gelen Roman tütün işçileri aynı sürecin bir benzerini Türkiye'de yeniden yaşamış; üretim araçları yetersizliği, finansman sorunu ve çevre baskısı nedeniyle iskân edildikleri noktalardan ayrılarak büyük Roman yerleşimlerinde bir araya gelmişlerdir. Bu bölgeler, geç-peripatetik sosyal grubunun devamını mümkün kılan "Çingene mahalleleri" olarak son derece temel bir işlev görmüşlerdir. İstanbul'da Hacıhüsrev (özellikle İplikçi civarı), Ortaköy (Cavidağa bölgesi), Beşiktaş (Tuzbaba, Abbasağa, Dikilitaş civarları), Ahırkapı ve kısmen Tophane; Samsun'da Hürriyet Mahallesi ve Teneke Mahallesi civarları; İzmir'de Bornova (Tarlabaşı) ve Gültepe civarları, Roman tütün işçilerinin nüfus çoğunluğunu teşkil ettikleri geç-peripatetik yerleşimleri arasında yer almaktadır.

Roman tütün işçileri gerek Balkanlardaki süreç gerek Türkiye'deki serüvenleri ele alındığında, peripatetik grupların geç-peripatetik gruplara dönüşümünün özgün bir örneği olarak ortaya çıkarlar. Bu çalışmada ayrıntılı olarak inceleneceği üzere Roman tütün işçilerinin büyük bölümünün geç-peripatetik gruplara dönüşümleri sürecinde soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerinin önemli ölçüde çözülmüş durumda oluşu oldukça belirleyici bir faktördür.

Hatta özellikle kentsel merkezlere daha yakın olan Roman tütün işçilerinden bazıları henüz Balkanlardayken atalarının geleneksel mesleklerini tamamen ortak hafızalarının dışına itmiş durumdadırlar. Diğer taraftan onların geç-peripatetik gruplar haline geliş süreçlerinde gözlemlenen bir başka özgünlük, benimsedikleri yeni ekonomik faaliyetlerin temelini ücretli istihdamın oluşturmasıdır. Bu açıdan Roman tütün işçileri, geleneksel mesleklerin kaybı sonrasında hurdacılık, müzisyenlik, çiçekçilik gibi meslekleri benimseyen peripatetik gruplardan çok farklı bir sosyal evrenin içerisine girerler. Her şeyden önce diğer geç-peripatetik gruplar büyük ölçüde peripatetik kökenli olmayan toplum kesimleriyle daha ziyade müşteri ilişkisi kurmaktayken, Roman tütün işçileri çalışma alanlarında farklı etnik kökenlerden işçilerle birlikte çalışmaktadırlar. Özellikle Selanik vilayetine bağlı bölgelerde Roman tütün işçileri; Yahudi, Rum ve muhtemelen Roman olmayan Müslüman işçilerle birlikte çalışmış ve birlikte toplumsal mücadelenin içerisine girmişlerdir. Tüm bu deneyimlerin Roman tütün işçilerinin algı dünyasına, diğer geç-peripatetik gruplarda bulunmayan sayısız unsuru ekleyeceği açıktır. Roman tütün işçilerinin kolektif algı evrenindeki bu zenginleşmenin onların kurumsal siyasete katılımlarını etkileyen kritik bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Roman tütün işçilerinin diğer geç-peripatetik gruplardan farklı olarak peripatetik kökenli olmayan etnik gruplardan unsurlarla etkileşimleri, gündelik yaşam pratikleri ve *habitus*larının farklılaşmasını beraberinden getirmiştir. Bu gruba mensup ve fiziki özellikleri kafalardaki "Çingene" imajıyla uyuşmayan bireylerin kendilerini geç-peripatetik sosyal grubuyla bağlayan yegâne öğe olarak mahalle kalmıştır. Mahalle ile bağlarını koparabilmeleri ya da mahallelerinin başkaları için de gelecek vaat eden bir konumda olması sonucu nüfus yapısının karmaşıklaşması nedeniyle "Çingene mahallesi" olarak damgalanma halinin ortadan kalkması onlar açısından son derece kökten bir değişimin kapısını aralamaktadır.

Sonuç itibarıyla Roman tütün işçileri, peripatetik kökenli bir grup olarak onları "asimilasyona", "entegrasyona" ve kurumsal siyasete katılıma açık hale getiren söz konusu çalışma ilişkisini benimseyerek geç-peripatetik gruplar haline gelmişlerdir. Hacı-hüsrev, Ahırkapı ve Kuştepe gibi geç-peripatetik yerleşimlerinde, Roman tütün işçilerinin torunları ve diğer geç-peripatetik gruplara mensup bireyler yan yana geldiklerinde hem gündelik yaşam pratik-

lerinin farklılaşması hem de ortak mekânların (kıraathaneler gibi) ayrışması olgusu, Roman tütün işçilerinin özgün deneyimlerini yansıtmaktadır.

Roman Tütün İşçileri ve Etnik Roman Aidiyeti

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılabileceği üzere "Çingene" olarak adlandırılan geç-peripatetik toplumlar tek bir etnik yapı oluşturmazlar. Aynı sosyolojik özelliği gösterdiği için "Çingene" olarak adlandırılan çok sayıda topluluk bulunmaktadır. Hal böyleyken çalışmamızın konusunu teşkil eden geç-peripatetik Roman tütün işçilerin hangi etnik kökenden geldikleri nasıl tespit edilebilir? Başka bir ifadeyle Roman tütün işçileri, etnik Roman kabul edilebilirler mi?

Öncelikle altı çizilmesi gereken nokta, Roman sözcüğünün, bu çalışmada Romanes konuşan halk topluluğunun adı olarak kullanıldığıdır. Hal böyle olunca bu dili atalarından öğrenip halen konuşmaya devam eden ya da kendisi dili bilmese de ataları bu dili konuşmuş olan kimseler Roman olarak kabul edilebilirler. Aynı şekilde kişinin Roman adlandırmasını, bir öz tasnif olarak kullanması da onun kendisini bu halkın bir parçası olarak gördüğünü göstermektedir. Tütün işçileri örneğinde kimi grupların Romanes'i şu veya bu düzeyde kullandığı ya da atalarının bu dili konuştuğuna ilişkin hatıralarının olduğu görülmektedir. Buna karşılık özellikle soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkileri uzun zaman önce çözülmüş, geleneksel meslek hafızasını kaybetmiş ve etnik özellikleri aşınmış gruplara mensup tütün işçileri ya Türkçe'den başka bir dil bilmemekte ya da Romanes dışındaki Balkan dillerini kullanmaktadır. Diğer taraftan belki de yakın dönemlere kadar Roman olmanın "Çingenelikten" bağımsız bir karşılığı olmaması ve özellikle 80 sonrasında sahip olduğu görece göreli yansız anlamın henüz ortaya çıkmamış oluşu nedeniyle bu kişiler, çoğu zaman fizik özellikleri oldukça "Hindistani" çağrışımlar taşımasına rağmen kendilerini Roman olarak da adlandırmamakta; mübadil, muhacir ya da Selanikli gibi kavramları tercih etmektedirler.

Birinci grup için Roman halkına aidiyetinin tespiti son derece kolay olsa da, dışarıdan Çingene olarak adlandırılan ama Roman etnisitesine aidiyetleriyle ilgili fizyonomi dışında herhangi somut bir gösterge olmayan ikinci grubun Romanlara mı yoksa bir başka

peripatetik gruba mı ait olduğunu bir çırpıda söylemek mümkün olamamaktadır. Tütün işçilerinin geldiği coğrafyada yaşayan tek peripatetik grup Romanlar değildir. Günümüzde Balkanların çeşitli bölgelerinde yaşayan ve kendilerini Mısırlılar olarak adlandıran bir grup bulunmaktadır. Marushiakova, Heredot'a gönderme yaparak bunların MÖ 5. yüzyıl Makedonya'sında metal zanaatlarıyla uğraşan Mısırlı gruplarla bağlantılı olabileceğini ileri sürer.[21] Arnavutluk'ta Gjup, Egjup, Magjup, Jevg, Evgjit; Makedonya'da Gjupci, Egjupci, Jupci, Ejupci, Ojupci; Bulgaristan'da Agupti olarak adlandırılırlar.[22] Bölgedeki bir diğer grup ise yine metal zanaatlarıyla meşgul olan Aşkalilerdir.[23] Ayrıca Türkçe konuşan "Usta Milleti" de Balkanlarda yaşayan ve Roman aidiyetiyle ilişkileri tartışmalı peripatetik gruplar kategorisinin içinde ele alınabilir.[24] Bu grupların etnik kimlikleri ve kendi tarihlerini yazmak için yürüttükleri çabalara karşılık, kendilerine ait bağımsız bir dillerinin bulunmaması, onların tarihi kaynaklarda buldukları olası köklerle ne ölçüde örtüşebileceklerini tartışmalı hale getirmektedir.

Hiç şüphe yok ki, Romanes konuşmayan ve kendilerini Roman olarak adlandırmayan ama fizyonomileri ve sosyolojik özellikleri nedeniyle Çingene olarak adlandırılan tütün işçilerinin atalarının bu gruplardan herhangi birisine ait olması olasılık dâhilindedir. Eldeki materyalden hareketle bu iddianın bir çırpıda reddedilmesi pek de mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte aynı kişilerin dillerini unutmuş ve etnik özellikleri aşınmış Romanlar olması da mümkündür. Sonuç itibariyle dil veya folklorik öğeler gibi kriterleri kullanarak kesin bir tasnif yapmak mümkün olmasa da özellikle 1980 sonrası, Roman adının Türkiye'deki Balkan kökenli geç-peripatetik grupların kamusal temsilinde Çingene adına göre nispeten prestijli bir nitelik kazanmasıyla birlikte, özellikle fizik özellikleri "Hindistani" özellik taşıyan kimi eski tütüncü yerleşimlerinin sakinleri kendilerini Roman olarak adlandırmaya başlamıştır. Tamamen asimile olmuş, geç-peripatetik yerleşimlerinin dışında yaşayan ya da ikamet ettiği geç-peripatetik yerleşimi yeniden yapılanarak orta sınıf yerleşimine dönüşmüş ve fizik özellikleri kafalardaki Çinge-

21. Elena Marushiakova vd, "Identity Formation among Minorities in Balkans", *Minority Studies Society Studii Romani*, 2001, http://home.uchicago.edu/~vfriedm/Articles/Edit008Friedman01.pdf, s. 13.
22. A.g.m., s. 14.
23. A.g.m., s. 16.
24. A.g.m., s. 17.

ne algısıyla hiçbir biçimde uyuşmayan bireyler ise sadece Roman adlandırmasını değil, ailelerinin tütün işçiliği geçmişini de büyük ölçüde reddetme, unutma eğilimindedirler. Kaynak kişilerin genel eğilimi ve Roman tütün işçilerinin yaşam alanları olan kentsel mekân parçalarındaki güncel hassasiyetler göz önünde bulundurularak, çalışmanın hedef grubuna "Roman tütün işçileri" adını verdik. Bununla birlikte buradaki "Roman" tasnifinin kısmen etnik Roman aidiyetini kısmen de Balkan kökenli geç-peripatetik grupların genel olarak Roman adıyla kamusal temsilinin yapılmasından hareketle bu adı benimseyen ve asıl etnik kökeni bilinemeyen Balkan kökenli geç-peripatetik grupları kapsadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Politikleşmiş Roman tütün işçileri, daha önce de belirtildiği gibi geç-peripatetik grupların soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü özel bir biçimine örnek teşkil edecek şekilde ele alınmaktadır. Bu kapsamda Roman tütün işçilerinin hangi süreçlerin sonucunda mevcut toplumsal örgütlenme ve geçim stratejilerini benimsedikleri, kapsamlı bir ampirik malzemenin değerlendirilmesiyle ortaya konulmaktadır. Ayrıca genel olarak geç-peripatetik kavramsallaştırmasının sağlıklı bir biçimde tartışılabilmesi gerek peripatetik grupların geç-peripatetik gruplara dönüşümü gerek geç-peripatetik grupların kentsel mekânı kullanımıyla ilgili verilerin toplanmasına da gayret gösterilmiştir.

Çalışmada kullanılan ampirik malzemenin derlenmesi, oldukça uzun süreli bir çalışma sonucunda meydana gelmiştir. Aşağı yukarı 2000'li yılların ortalarında başlayan bu sürecin uzunluğu, ampirik malzemenin derlenmesinde kullanılan metodolojik yaklaşımın da açıklanmasını zorunlu kılmaktadır. Başlangıç olarak, "saha"ya ilişkin tek bir bilgi kaynağı ya da "yöntemler kümesi"yle yetinilmediği, bunun yerine ampirik malzemeye ulaşılabilecek olası bütün kapıların çalındığının altının çizilmesi, metodolojik modelin anlaşılmasına katkı sunacaktır. Bu çerçevede hali hazırdaki mevcut araştırma teknikleri ya da yaklaşımlardan herhangi birinin seçilmesi yerine, araştırma konusunun gerektirdiği tüm tekniklerin kullanımı ve yaratıcı bir biçimde olası yeni kanalların sorgulanması gibi genel bir yaklaşımla hareket edilmiştir.

Saha sürecinin ilk aşamasında İstanbul'un farklı bölgelerindeki geç-peripatetik grupların yaşamlarını sürdürdüğü, 60'tan fazla yerleşim bölgesi listelenmiş ve bu bölgelere ait temel bazı bilgilere ulaşılmıştır. Bu süreçte Roman tütün işçileri ile ilgili tanıklıklarını

paylaşan kaynak kişilerle tanışılmış ve yazılı kaynakların değerlendirilmesi için gerekli temel ön bilgiler elde edilmiştir. Bir bütün olarak saha çalışması, söz konusu öncü çalışmaların sağladığı altyapı ve ilişkiler ağı üzerinde yükselmiştir.

Çalışma kapsamında görüşülen 58 kaynak kişinin dokuzu kadın 49'u erkektir. 58 kaynak kişinin 28'si soy-klan-kabile tipi korunmuş geç-peripatetik gruplarla, 3'ü soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü geç-peripatetik gruplarla, 16'sı ise Roman tütün işçileri ile ilgili tanıklıklarda bulunmuştur. Bir kişinin tanıklığı Unkapanı mahzenleri, Sarıgöl Mahallesi ve kunduracılara; bir kişinin tanıklığı Yol Altı Barakalar Sokak'a; dört kişinin tanıklıkları Nişantaşı Teneke Mahallesi'ne, iki kişinin Kuştepe Mahallesi'ne; bir kişinin Çanakkale Bayramiç'te yaşanan linç olaylarına ve bir kişinin tanıklığı ise geç-peripatetik yerleşimlerine bireysel katılımlara odaklanmaktadır. Görüşülen 11 kişinin tanıklıkları tanıklık alanına göre dışarıdan 47 kişinin tanıklıkları ise içeriden bakışı yansıtmaktadır.

Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde, kaynak kişilerin kişisel durumlarına göre farklı tekniklerden yararlanılmıştır. Kaynak kişilerle genellikle uzun süreli bir etkileşim içinde bulunulduğundan, kaynak kişilerin yakın çevreleri ile etkileşim içinde gözlemlenebilmesi mümkün olmuştur. Gözlem ve ön görüşmeler, gazete taramaları ve başka yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerle beraber; görüşmelere temel teşkil eden konusalların oluşturulmasında değerlendirilmiştir. Konusallar kabaca, kaynak kişinin hafıza çağrışımlarını tetikleyen ve belli bir alandaki kaynak kişi kümeleri için ortaklaşan sözcükler anlamına gelmektedir. Herhangi bir mekân parçasını belli bir süre için paylaşmış kaynak kişiler için o mekân parçasında bulunan tarihi bir çeşme, harap bir bina, bir kahve, herkesin tanıdığı bir kişi, mahalle sakinlerinin yaşamında yer etmiş herhangi bir olay konusal olabilir. Bu çalışmada kullanılan konusallar genellikle kaynak kişinin biyografisi, konu ile hangi açılardan ilişkili olduğu ve ilk gözlemlerde tanık olunan kişisel özellikleri gözetilerek oluşturulmuştur. Kaynak kişiler konusallarla ilgili değerlendirmelerini paylaşırken esnek bir yaklaşım sergilenmiş, onların görüşmeyi sürüklemelerine izin verilmiştir. Görüşmeler genellikle kaynak kişinin herhangi bir konusal kendisine hatırlatıldığında paylaştığı tanıklıkları tamamlayıp sessizleşmesinin ardından bir başka konusalın kendisine hatırlatılması ile devam

etmiştir. Roman tütün işçileri söz konusu olduğunda; Mübadele, 1946 solculuğu, 6-7 Eylül olayları, 15-16 Haziran, Türkiye İşçi Partisi'nin meclise girmesi, Devrimci İşçi Birliği'nin kuruşu, Balyoz Operasyonu gibi olaylar, Şefik Hüsnü, Mihri Belli ya da Hikmet Kıvılcımlı gibi kişiler, Kavala, Drama, Hacıhüsrev, İplikçi, Ortaköy Cavidağa, Teneke Mahallesi, Tophane gibi mekân parçaları konusal olarak kullanılmıştır. Konusallar bu sayılanlarla sınırlanmadığı gibi, kaynak kişinin biyografik özellikleri gözetilerek kişisel temelde mümkün olduğunca geniş tutulmaya çalışılmıştır.

Kaynak kişilerin aktarımları değerlendirilirken hafıza olgusunun geçmişle bugün arasında doğrudan bir köprü kurmadığı varsayımından hareket edilmiştir. Hafıza, niyet ya da stratejilerden bağımsız olarak her zaman için bir yeniden inşa pratiğidir. Anımsama geçmişle olan açık ilişkisine karşılık şimdi de gerçekleşen bir edimdir[25]. Anımsama edimini gerçekleştiren kişi geçmişteki bir olaya bugün bulunduğu koordinat noktasını referans alarak bakmaktadır. Bu perspektif farklılığı her halükarda geçmişte gerçekleşen şeyin anımsama anında verili referans noktasının gereklerine göre yeniden kurulmasını zorunlu kılar. Kaynak kişilerin aktarımlarının değerlendirilmesinde bu varsayımdan hareketle onların mekân, olaylar, ilişkisellikler ve tanımlama biçimleri ile ilgili yorumlarının, paylaşımı yaptıkları sırada bulundukları koordinat noktasının getirdiği perspektifsel yeniden inşadan her halükarda etkilendiği sürekli göz önünde bulundurulmuştur. Böylelikle tanıklıklar hem birbirleriyle, hem de muhtelif kaynaklardan edinilen verilerle karşılaştırılarak değerlendirilmiş; kaynak kişilerin değerlendirmeleri analiz edilmeksizin hiçbir biçimde veri olarak kabul edilmemiştir.

Çalışma kapsamında yayınlanmış anılar, Osmanlı ve Cumhuriyet arşivleri gibi diğer kaynaklardan da yararlanılmaya çalışılmıştır. Roman tütün işçilerinin Türkiye'deki tarihinin farklı safhalarına ilişkin değinmelerin bulunduğu anılar çalışmanın ilerlemesine çok yönlü bir katkıda bulunmuştur. Kaynak kişilerin tespitinde bunlardan yararlanılmasının yanı sıra, anılar çoğu zaman kritik bir bilgi kaynağı olarak da işlev görmüştür. Anıların değerlendirilmesinde tıpkı kaynak kişilerin tanıklıklarının değerlendirilmesinde olduğu gibi kaynak kişilerin hafızalarının her zaman sahip olduğu perspektifsel yeniden inşa potansiyeli göz önünde tutulmuştur. Anı-

25. Andreas Huyssen, *Alacakaranlık Anıları*, Çev. Kemal Atakay, Metis Yayınları, İstanbul, 1999, s. 13.

lardaki her bir veri anı sahibinin pozisyonu ve anının konu aldığı nesnelerle olan ilişkisi değerlendirilerek tartışılmıştır. Yararlanılan anı kitaplarından dördü içeriden yazılmış ve tütün işçilerine ilişkin değinme ve değerlendirmelerin bulunduğu kaynaklardır. Roman tütün işçileri çevresi ile doğrudan ilişkili kişiliklerden olan İdris Erdinç[26], Zehra Kosova[27] ve Mustafa Özçelik'e[28] ait olan bu anı metinlerinden çalışmanın farklı bölümlerinde ve mümkün olduğunca geniş bir biçimde yararlanılmıştır. Çalışma kapsamında başvurulan diğer metinler ise yine tütün işçileriyle ilgili değinmelerin yer aldığı ve dışarıdan bakışı yansıtan kaynaklardır. Ayrıca Kavala'daki tütün işverenleri ile ilgili değinme ve bilgilerin yer aldığı bir diğer anı kitabından da çalışma kapsamında yararlanılmıştır[29].

Araştırmada kullanılan arşiv belgeleri içerisinde Cumhuriyet arşivlerinde yer alan mübadillere ait demografik bilgileri içeren tasfiye talepnamelerine özel bir önem verilmiş, özellikle "Kıpti" kaydı düşülmüş tasfiye talepnamelerine ait katalog kayıtlarından mübadele öncesi Balkan coğrafyasında Roman tütün işçilerinin genel durumu değerlendirilirken yararlanılmıştır. Katalog taramalarının sonucunda özellikle ilk dönem mübadillere ait olan Kıpti kaydı düşülmüş 271 tasfiye talepnamesine rastlanmıştır. Bu belgeler mübadeleye dâhil olan ve geç-peripatetik sosyal grubuna aidiyetleri resmen tescil edilmiş mübadillerin hangi ekonomik faaliyetler alanında yoğunlaştıklarının tespiti açısından önem taşımaktadır. Diğer taraftan Kıpti olarak kayıt altına alınmış mübadillerin daha ziyade hangi bölgelerden geldikleri ve geldikleri bölgelere göre mübadillerin ekonomik faaliyet farklılaşmaları da bu belgelerin incelenmesi sonucunda tespit edilebilmektedir.

Çalışmada kullanılan sözlü ya da yazılı tüm bilgi kaynaklarından elde edilen bilgiler mümkün olduğunca diğer kaynaklarla kıyaslanmaya çalışılmıştır. Aynı anda birden fazla kaynak tarafından doğrulanabilen verilere özel bir önem atfedilmiş; farklı kaynak kişi grupları arasında çeşitlilik gösteren veriler ise bu durumun nedenini ortaya çıkaracak şekilde analize tabi tutulmuştur.

26. Hikmet Akgül, Şoför İdris: Anılar, Yar Yayınları, İstanbul, 2004; Aydın Aydemir, *Herşeye Rağmen*, Güldikeni Yayınları, Ankara, 2000.
27. Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
28. Mustafa Özçelik, *Tütüncülerin Tarihi*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.
29. Zeynep Emeç, *Kavalalı Ailesi*, Destek Yayınları, İstanbul, 2013.

1
Çingene-Roman-Peripatetik: Kavramlar ve Tarihsellikleri

"Çingenenin Ellerinde Kalburu Vay Vay"

Âşık Mahsuni Şerif'in ünlü "Çingene"[1] türküsü, kırsal dün-

1. Yarabbi, bütün insanları sen yaratmadın mı?/Biz de senin kulun değil miyiz?/Neden bize buçuk derler?/Onlardan neyimiz eksik?/Bizi de Sen yaratmadın mı Allah'ım?/Sen Bir'sin, biz de Seni Bir biliriz./Bize neden buçuk derler Yarabbi?//Ulan çingene, sen niye hırsızlık yapıyorsun?/Ben mi?/Hiçbir kimse bana ekmek kapısı tanımıyor ki./Çalmayayım da ne yapayım? Aç mı kalayım?/Peki, sen niye okula gitmiyorsun?/Okul, okula mı?/Beni kimse buçukum diye okula değil/Yanına bile almıyor./Peki sen kendine göre bir iş bulamadın mı?/Buldum, buldum/Sadece bana cellatlık vazifesini verdiler.//Çingenenin ellerinde kalburu vay vay.../Bir elinde kalbur birinde deri vay vay.../Bunu seven yokmu insanın biri vay vay.../Çingene çingene hayat sana mengene/Âlem oturur kalkar serserisin gene//Eşek pastırması sucuk

yanın temel birimi olarak köyün, belli periyotlarla sınırlarının yakınlarında çadır kuran "garip" yabancılarla ilgili genel algılarını yansıtır. Bunlar yersiz yurtsuz kişilerdir. Çoğu köylü için "soyca" yabancısı olmadıkları sürü sahibi yörüklerden de farklıdırlar. Ne hayvancılık yapmak için sürüleri ne de tarım yapacak toprakları vardır. Köy sakinleriyle değişebilecekleri yegâne varlıkları, zanaat bilgileridir. Mahsuni'nin türküsünde "kalbur" ve "deri"ye gönderme yapılması boşuna değildir. Özellikle tahıl imalatıyla uğraşan köylü için vazgeçilmez olan kalbur, ağaç kasnak üzerine deri malzemenin eklenmesiyle üretilmektedir. Birey olarak köy sakinlerinin anımsama ufkunun çok ötesine denk düşen bir zamandan beri ellerinde elekleri, kalburları, kalay malzemeleri ve nice zanaat-hizmet donanımıyla Çingeneler, "kapalı" ya da mobilite olasılıkları görece kısıtlı olan köy birimlerinin kimi temel ihtiyaçlarını karşılayarak onlardan gıda maddeleri almaktadırlar. Buna karşılık Çingeneler, köy dünyasının ve onların uzak akrabaları olan göçebe çobanların tahayyülünde "buçuk" millet olarak görünürler. Buçukluk bizim coğrafyamızda Çingene, diğer coğrafyalarda ise farklı jenerik tanımlamalarla etiketlenen çok sayıda halk topluluğunun prekapitalist toplumsal tabakalaşma içerisindeki konumunu yansıtmaktadır.

Arkaik Çingene kavramının asli üreticileri olan kırsal dünyanın peripatetik olmayan grupları için "Çingenelik" aidiyetinin temel göstergesi, yukarıda işaret edilen "elek" ve "kalbur" imgelerinin çağrıştırdığı mobilite seviyesi yüksek grupların zanaat ve hizmet üretimidir. Şüphesiz ki buna coğrafyalara ve tarih dönemlerine göre değişen çok sayıda farklı gösterge de eşlik edecektir. Yine de arkaik biçimiyle Çingenelik algısı, "dil" ya da "köken" gibi modern kimliklere özgü göstergeler üzerinden tarif edilmemektedir. Willems, Avrupa coğrafyasında da farklı toplulukların "Çingenelikle" damgalandıklarını hatırlatarak, kavramın arkaik formunun "en geniş kullanım" biçimi itibariyle sadece kendilerini "bir etnik grup" olarak tarif edenleri kapsamadığına işaret eder.[2] Benzeri bir biçim-

olur mu vay vay.../Gelip giden böyle cacık olur mu vay vay.../Ey insanlar insan buçuk olur mu vay vay.../Çingene çingene dara düştün sen gene//Çingene çingene dara düştün sen gene/Mahzuni çingene adamdır o gene/Adamdır ama neden adı olmuş çingene/Çingene çingene dara düştün çingene/Biçare çingene çingene çingene (Aşık Mahsuni Şerif, "Çingene Çingene", http://www.sarkilarvesozleri.com/asik-mahzuni-serif/cingene-cingene-sarki-sozu.html (Erişim Tarihi: 8 Şubat 2016).

2. Win Willems, Leo Lucassen, "Gypsies in the Diaspora? The Pitfalls of a Biblical Concept", *Social History*, 33/66, s. 254.

de Lucassen 18. yüzyılda Alman otoritelerinin farklı toplulukları adlandırmak için Çingene (*Zigeuner*) damgasını kullandıklarına işaret eder.[3] Modernitenin söz konusu meseleye yoğunlaşması ve "bilimsel" metodlarla "gerçek" Çingenelerin keşfedilmesinin ardından ise sosyal bir ilişkinin mitik bir tahayyül olarak bilince çıkarılmasıyla ortaya çıkan "Çingenelik", "dil" ve "köken" üzerinden kurulan modern bir kimlik kurgusunun adı haline gelecektir.

Çalışmanın bu bölümünde peripatetik kavramsallaştırmasının gelişimine kadar olan süreçte Çingene kavramının geçirdiği değişim genel hatlarıyla tartışacak; söz konusu yeniden yapılandırma sürecinin, tarihsel koşullar ve paradigmatik dönüşümlerle olan bağlarına işaret edilecek; peripatetik kavramsallaştırmasının gelişimi ve peripatetik kavramsallaştırmasının genel hatlarını bu eksen üzerinde hareket ederek ortaya koymaya çalışacağız.

Mitsel Çingene İmajından Modernist Yeniden İnşaya

Çingene olarak adlandırılan, peripatetik halk toplulukları ve toplumlarla ilgili tarih boyunca çeşitli mitler üretilmiştir. Kimileri doğrudan doğruya bu grupların kendileri, kimileri ise "ötekiler" tarafından üretilmiş olan bu mitler, genelde temel bir varsayımına dayanır: Buna göre belli periyotlarla köyleri ziyaret eden bu "avare" kişiler "soyca" bir atadan gelmektedirler. Göçebe çoban ve yerleşik tarımcı topluluklardan farklı olarak temel üretim araçlarından yoksunlukları, bu atanın işlediği bir "ilk günah"ın gelecek nesillere devredilmiş mirasıdır. Çingene ve benzeri jenerik terimlerle adlandırılan peripatetik topluluklara ilişkin bu mitlere yakından bakmak, peripatetik toplulukların algılanma biçiminde görülen değişimlerin daha iyi anlaşılmasını mümkün kılar.

İslam ve Hıristiyanlık gibi tek tanrılı inançların hâkim olmadığı coğrafya veya alt-coğrafyalarda peripatetik grupların toplumsal tabakalaşma içerisindeki konumlarını açıklayan mitler, genellikle toteme saygısızlığa ya da "tabu" ihlaline işaret eder. Totemler, klan toplumlarının genellikle kan bağı varsaydığı ve özel bir saygı gösterdiği insan-dışı varlıklardır; bir hayvan ya da cansız bir varlık totem olarak kabul edilebilir. Totemin canlı bir varlık olması durumunda

3. Yaron Matras, "Scholarship and the Politics of Romani Identity: Strategic and Conceptual Issues", *European Yearbook of Minority Issues*, 10/2013, s. 209-245, http://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary/librarydb//web/files/pdfs/354/Paper1.pdf.

onu yemek ya da öldürmek tabu sayılır. Hindistan'da yaygın olan bir efsane, Richi halkının Hindu tanrısına adanmış bir hayvanı yediklerini ve bu yüzden de lanetlendiklerini anlatmaktadır. Bu lanetin sonucu olarak "Hindu" inancının "kirli/kirletici" kabul ettiği muhtelif faaliyetleri yapma sorumluluğu onların omuzlarına yüklenmiştir.[4] Afrika'daki Nyamakalaw peripatetikleri yasak etleri yemeleri sonucu lanetlenmişlerdir.[5] Yine Etiyopya'daki demirci, dokumacı ve çömlekçi peripatetik topluluklarla ilgili tabu gıdaların tüketimiyle ilgili efsanelerin yaygınlığı dikkat çekicidir.[6]

Tabu ihlalinden kaynaklanan bir lanetin peripatetik halkların, pre-kapitalist dönemin temel üretim araçlarından yoksunluğunu ya da toplumsal tabakalaşma içerisindeki yerini açıklayan bir bağlamda kullanımı tek tanrılı dinlerin egemen olduğu coğrafyalarda farklı biçimlerde de olsa varlığını sürdürmüştür. Afganistan'da Jat,[7] Somali'de Sub,[8] Doğu Türkistan'da Abdal peripatetiklerinin haram gıdaları tüketmesi, Mısır'da Kâğıbi halkının atalarının kedi ve köpek yedikleri iddiası[9] ve bu davranışların onlara nesilden nesile devreden bir lanet bıraktığı inancı, tabu gıda maddelerinin yenmesiyle ilgili mitlerin tek tanrılı dinlerin çatısı altında yeniden üretilmesine örnek teşkil etmektedir.

Kimi örneklerde peripatetik toplumlarının özgünlüğünün açıklanması için farklı tabuların ya da hali hazırda toplum tarafından kutsal sayılan kimi davranış kalıplarının ihlaline gönderme yapan mitler üretilmiştir. Toplumsal tabakalaşmada aşağı sıralarda yer alan kabileleri tarif etmek için Arap coğrafyasında kullanılan bir jenerik terime dönüşmüş olan Hutaym[10] kelimesi, aynı zamanda

4. Cosimo Zene, "Myth, Identity and Belonging: The Rishi of Bengal/Bangladesh", *Religion*, 37/2007, s. 259.
5. Anon, "Discrimination Based on Descent In Africa", *The International Dalit Solidarity Network*, http://www.dalits.nl/pdf/DiscriminationBasedOnDescentInAfrica.pdf, s. 5.
6. A.g.m., s. 7.
7. Aparna Rao, "Strangers and Liminal Beings: Some Thoughts on Peripatetics, Insiders, and Outsiders in Southwest Asia", Der. Joseph C. Berland, Aparna Rao, *Customary Strangers: New Perspectives On Peripatetic Peoples in the Middle East, Africa, and Asia* içinde, Greenwood Publishing Group, 2004, s. 274
8. Anon, a.g.m., s. 6.
9. Newbold Capt, "The Gypsies of Egypt", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 16/1856, s. 293.
10. Hutaym kabilesinin ve Hutaym başlığı altında sınıflandırılan grupların peripatetik olarak kabul edilip edilemeyeceği, bu çalışma hazırlanırken üzerinde oldukça düşünülmesi gereken konulardan biri olmuştur. Danish, Hutame olarak adlandırı-

spesifik olarak bir Arap kabilesinin adıdır.[11] Bu kabilenin soy kütüğüne ilişkin yaygın olan bir efsane konumuz açısından son derece ilgi çekicidir. Buna göre bir Arap asili olan Hutaym öz annesiyle cinsel ilişki yaşadığından sahip olduğu statü Allah tarafından düşürülmüştür.[12] İslam dünyasında genel olarak Çingene olarak adlandırılan halklar için söylenegelen bir başka efsane ise yine ensest tabusunun ihlaline gönderme yapması itibariyle "Hutaym efsanesiyle" paralellik gösterir. Efsaneye göre İbrahim peygamber, Kral Nemrut tarafından ateşe atılacağı sırada, peygamberin bağlandığı mancınığın çalışması orada bulunan melekler tarafından engellenir. Nemrut, Şeytan'ın tavsiyesine uyarak melekleri kaçırmak için Cin ve Gan adındaki iki kardeşi oraya getirir ve onlara zina yaptırır. O günden sonra bu iki kardeşin soyundan gelenler, Cingan (Çingene) olarak adlandırılacaktır.[13]

Peripatetik grupların nasıl "lanetlendiğini" açıklayan kimi başka efsanelerse ataerkil değerlere saygısızlığı, peripatetik grupların üretim araçlarından yoksunluğunun ve toplumsal tabakalaşmada dezavantajlı bir konumda bulunmalarının nedeni olarak ortaya koyar. Kenya'daki Gabra, Boran ve Waata grupları arasındaki tabakalaşmayı açıklayan efsane, konumuz açısından tipik bir örnek

---

lan kabilenin, Arap kabile tabakalaşmasında asil olmayanlar arasına yerleştirildiğini; buna karşılık tipik bir peripatetik grup olan kalaycı ve çöl rehberi Slayb (Sulubba) halkıyla aynı statüde olmadıklarını ifade eder. Arap toplumu içerisinde onlardan daha yüksek bir pozisyona sahiptirler (I. M. Danish, "Hutaym: Muslim Tribe of Arabia, Egypt and Sudan", R. Khanam, *Encyclopedia Ethnography of Middle East and Central Asia* içinde, Global Vision Publishing House, 2005, cilt 1, s. 286). Öte yandan Söz konusu coğrafya temelde çoban göçebeliğe dayanan bir geçim stratejisine izin vermektedir. Bu coğrafyada deve çobanları olan güçlü gruplar temel kaynaklar üzerinde hâkimiyet sahibi olup egemen grubu teşkil ederler. Buna karşılık onlar bu alanda yoğunlaşmışken, boşta bıraktıkları küçükbaş hayvan çobanlığı ve küçük develerin yetiştirilmesi Hutaym ve Shararat gibi kabileler hiyerarşisinde, aşağı sayılan diğer grupların alanında kalır (Loise E. Sweet, "Camel Raiding of North Arabian Bedouin: A Mechanism of Ecological Adaptation", *American Anthropologist*, 67/5, s. 1134). Bu noktada peripatetik kavramsallaştırmasının, peripatetik grupların imkân buldukları her zaman hayvan yetiştiriciliği ve tarıma yönelebileceklerini varsaydığının altını çizmek yerinde olacaktır. Şüphesiz ki Hutaym kabilesi ve benzeri grupların peripatetik kavramsallaştırması çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceğiyle ilgili derinlikli bir tartışma yürütülmesi gerekmektedir.

11. Danish, s. 286.

12. A.g.e., s. 286.

13. Suat Kolukırık, "Türk Toplumunda Çingene İmgesi ve Önyargısı", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 8/2, s. 63.

teşkil eder. Buna göre her üç topluluk da aynı adamın soyundan gelmektedir. Üç çocuğu olan bu adam ihtiyarlayıp elden ayaktan düşer. Bir gün adamın üzerindeki elbise sıyrılır ve çıplak kalır. Çocuklarından biri babasına bakar ve güler. Diğeri kafasını başka yöne çevirir. Sonuncu çocuğu ise gelip babasının üzerini örter. İhtiyar adam bunun üzerine üzerini örten çocuğuna, "Sen sığırlara sahip olacak, düşmanlarının üzerinde hükümdarlık kuracaksın. Düşmanların senden korkacaklar" der. Kafasını çeviren çocuğuna, "Sen develere sahip olacaksın ve barış içinde yaşayacaksın" der. Kendisine gülen çocuğuna ise "Sen köpeklerle birlikte olacak, ekmeğini avcılıktan kazanacaksın" der.[14] Bu efsanede ataerkil değerlere saygısızlıkları nedeniyle çoban göçebeliğin üretim araçlarından yoksun bırakıldıkları ileri sürülen Waatalar, diğer pek çok peripatetik toplum gibi avcılıkla geçinme imkânlarının daralmasıyla birlikte deri tabaklama, ağaç kesimi, mezar kazıcılığı ve ritüel uygulamaları gibi çeşitli zanaat ve hizmetlerin sunumunda uzmanlaşmışlardır.[15]

Ataerkil değerlere saygısızlık metaforu tek tanrılı dinlerin hâkim olduğu coğrafyalarda daha ziyade, dini figürlere karşı işlenilen suç biçiminde ifade edilmektedir. Mısır'da Nil Vadisi'nde yaygın olan bir efsane Çingeneleri Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinde kullanılan çivileri imal etmekle suçlar. Bu "affedilmez" suçun yanıtı sert olmuş, Tanrı Çingeneleri bitmeyen bir göçebelikle cezalandırmıştır.[16] Bu efsanenin farklı versiyonlarına Hıristiyan nüfusun yaygın olduğu farklı coğrafyalarda rastlanılabiliyor oluşu son derece ilgi çekicidir. Tuaregler arasında kendilerine bağlı demirci peripatetiklerle ilgili anlatılan bir efsanede, onların Davud peygamberin soyundan gelen demirciler olduklarını, Hz. Muhammed'e nankörlük etmelerinin karşılığında Tuareglerin hizmetinde demircilik yapmaya mahkûm edildikleri anlatılır.[17] Arap coğrafyasının kalaycı peripatetikleri Slaybların hayvan sürülerinden yoksun olmalarının nedeni bir mite göre Kerbela Kuşatması sırasında Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i yalnız bırakmış olmalarıdır. Bu yüzden Allah onları lanetlemiş ve "kadınların seviyesine" indirmiştir. Bunun anlamı ise "ata"

14. Paola Tablino, *The Gabra: Camel Nomads of Northern Kenya*, Paulines, Nairobi, 1999, s. 137.
15. Michael, Bollig, "Hunters, Foragers, and Singing Smiths: Metamorphoeses of Peripatetic Peoples in Africa", s. 213.
16. A.g.e., s. 223.
17. Philips, s. 170.

değil, yalnızca "eşeğe" binebilmeleri, hayvan sürülerinden yoksun olmalarıdır.[18]

İster ilksel dinlerin dominant olduğu alanlarda ister tek tanrılı dinlerin hâkimiyet coğrafyalarında olsun, efsanelerin aşağı yukarı benzeri metaforları kullanıyor oluşu, son derece düşündürücü bir durumdur. Toteme saygısızlık çağrışımı yapan yeme yasağının ve ensest tabusunun ihlali ile ataerkil figürlerin ve tek tanrılı dinlerdeki muadilleri olan kutsal erkek kişilerin egemenlik haklarına riayet edilmemesi, peripatetik grupların üretim araçlarından yoksunluğu ve toplumsal tabakalaşmadaki konumunu açıklayan ve tamamına burada yer vermediğimiz sayısız efsanenin ortak temaları arasında yer almaktadır. Şüphesiz ki farklı özelliklere sahip farklı coğrafyalarda bu ortak temaların şu veya bu biçimde tekrarlanıyor oluşu tesadüf değildir.

Her şeyden önce, efsanelerde ihlalinin büyük bir lanete yol açtığı vurgulanan cinsel yasaklar, insanoğlunun "kutsallaştırma prosesinin"[19] ilk basamağı olarak kabul edilebilir. Kıvılcımlı'ya göre ensest yasağı, kan kardeşliği temelinde örgütlenmiş ilk toplum yapılarının var olabilmesini mümkün kılmıştır.[20] Kıvılcımlı, bundan öncesinde cinsel yasakların olmadığı temel bir toplum çekirdeği olarak komünü varsayar.[21] Thompson'a göre kendi içinde evlenen bu ilk insanlar topluluğu, üretim sürecinin karmaşıklaşması sonucu dıştan evlenen kandaş klanlardan oluşan kabile toplumuna dönüşmüştür.[22] Totemizm ise bu toplumu oluşturan her bir klanın "ruhu bağlayan sembolü, o esaretin cisimleşmiş şekli"dir.[23] Totemin "boy"lar üzerinde etkisi son derece bağlayıcıdır. Öyle ki Orta Asya Turan boylarında, iki boy savaşmadan önceki gece boyların totemlerinin savaştığına inanılmaktadır.[24] Genel olarak klan üye-

18. Jibrail Jabbur, *The Bedouins and The Desert Aspects of Nomadic Life in the Arab East*, State University of New York Press, New York, 1995, s. 432.
19. Konuyla ilgili çok geniş bir antropoloji yazını bulunmaktadır. Bununla birlikte bu aşamada Türkiye'de kendi "tarih tezi" kapşamında din konusuna farklı bir bağlamda yaklaşan ve bu çalışmanın bulgularının farklı bir perspektiften değerlendirilmesine imkân sunan Hikmet Kıvılcımlı'nın kavram araçları kullanılmıştır.
20. Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi Işığında Allah, Peygamber, Kitap*, Bumerang Yayınları, İstanbul, 1999, s. 106.
21. A.g.e., s. 104.
22. George Thompson, *Tragedyanın Kökeni-Aiskylos ve Atina*, Çev. M. H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul, 1990, s. 33.
23. Kıvılcımlı, *Tarih Tezi Işığında Allah, Peygamber*, s. 106.
24. A.g.e., s. 106.

leri, kendilerini totemle akraba saymaktadırlar. Totemin yenmesi kesinlikle yasaklanmıştır. Yeme yasağının kökenini, yiyecek kaynaklarının son derece kısıtlı olduğu bir dönemde, sadece tek bir hayvan ya da bitki türünün yetişme imkânı bulduğu bir alanda toplanmış toplayıcı bir grubun, daha sonra son derece karmaşık bir sürecin sonucunda bu türü kutsallaştırmasına bağlayan bir açıklama bulunmaktadır.[25] Aynı totemin üyeleri kendi aralarında evlenememekte ve böylece yeme yasağı ile cinsel yasak birbirleriyle ilişkilenmektedir.[26] Her kabile bu şekilde farklı totemlere sahip ve kendi aralarında evlenemeyen klanlardan oluşmaktadır.[27]

Özellikle Marksizmden beslenen antropolojik yaklaşımlar totem dininin zamanla ana tanrı inancına, her kan topluluğunun bir kutsal anaya sahip olduğu bir yapıya dönüştüğünü ileri sürmektedirler.[28] Şüphesiz ki bu varsayım, soyun ana tarafından geçtiği kabile örgütlenmelerinin tarihte yaşandığını kabul eden antropolojik yaklaşımla doğrudan ilişkilidir. Bu varsayımın "çağdaş" antropologların önemli bir bölümü tarafından reddedildiğini hatırlatan Thompson, kendisinin anaerkil kabile örgütlenmesinin ataerkil kabile örgütlenmesini öncelediği düşüncesine inandığını vurgular.[29] Günümüze kadar varlıklarını korumayı başarabilen kabile toplumlarında anayanlı soydan babayanlı soya geçişin çeşitli örneklerine rastlandığını, ancak aksinin hiç görülmemesini bu inancının temel dayanağı olarak ortaya koyar.[30] Thompson'a göre avcılıkla başlayan kadın ve erkeğin üretimde farklı meşgalelere yoğunlaşmasını, avcılığın çeşitli dönemlerinde anayanlı soyu nispi olarak ağır basması izlemiştir. Öte yandan anayanlı soy, çobanlığın gelişimiyle çok hızlı, tarımla birlikte ise daha yavaş bir gerileme süreci içerisine girmiştir.[31]

Her halükarda ana tanrıça tapıncı, varsayılan hâkimiyetini uzun süre koruyamamıştır. Bu inanç şeklini erkek ve dişi tanrıların dengeli bir biçimde bir arada bulunduğu ve Kıvılcımlı'nın Orta Asya'daki boylara gönderme yaparak "İl" dini olarak adlandırdığı bir aşama izler.[32] İl aynı zamanda tüm kurumlarıyla bir toplumu

25. Thompson, *Tragedyanın Kökeni-Aiskylos ve Atina*, s. 29-30.
26. A.g.e., s. 28.
27. A.g.e., s. 28.
28. Kıvılcımlı, *Tarih Tezi Işığında Allah, Peygamber*, s. 109.
29. Thompson, *Tragedyanın Kökeni-Aiskylos ve Atina*, s. 32.
30. A.g.e., s. 32.
31. A.g.e., s. 32.
32. Kıvılcımlı, *Tarih Tezi Işığında Allah, Peygamber*, s. 109.

tarif etmektedir. Bir il zor gücüyle diğer illeri egemenlik altına almaya başlayınca ortaya "ilhanlık" çıkar ki, "ilhanlık" dini üzerinde baba soyu egemen kılınır.[33] Kıvılcımlı, Orta Asya'nın Turani topluluklarında hâkim olan "budun"ların "ak", hâkim olunanların ise "kara" olarak tasnif edildiğini vurgular; kadın tanrılar aşağı göktedir, burası hâkim olunan, aşağı kişilerin yeridir.[34] Hâkim klan gücünü artırdıkça, bağımlı klanların totem tanrıları onunkiyle birleşecek; böylece hâkim klanın tanrısı daha sonra "devletin tanrısı" konumuna gelecektir.[35]

Bu özet açıklama, cinsel yasaklar ve yiyecek tabularının insanlığın en eski toplumsal örgütlenme biçimlerinin içerisinde sahip olduğu ayrıcalıklı role ilişkin bir fikir edinilmesini mümkün kılmaktadır. Yukarıda paylaşılan, peripatetik grupların üretim araçlarından yoksunluğu ve toplumsal tabakalaşma içerisindeki yerini açıklayan efsanelerde bunlara rastlanılması şaşırtıcı değildir. Zira bu örneklerin alındığı toplumlar genellikle kabile örgütlenmesiyle ilişkilerini henüz koparmamış, bu toplumsal örgütlenmelerin toplumların zihin dünyasındaki yansıması olan mitleri muhafaza etmiş gruplardır. Öte yandan hem cinsel yasakların ihlali hem de ataerkil figürlere saygısızlık temasını içeren mitlerin, ataerkil kabile gruplarının değerler dünyasına yaslandığı da net bir biçimde görülebilmektedir. Soy-klan-kabile tipi toplumsal yapılar çözülse de bu yapıların doğurduğu söylemler, sözlü anlatılar aracılığıyla karmaşık toplumlara devredilmekte, daha kapalı kesimler başta olmak üzere toplumsal yaşamın her kesitinde bir şekilde varlığını sürdürebilmektedir.

Özetlemek gerekirse, pre-kapitalist dünyada temel üretim araçları olan toprak ve hayvan sürülerinden yoksunluk bir lanet gibi algılanmaktadır. Anadolu, Orta Asya, Balkanlar ve Ortadoğu'nun kimi bölgelerinde Çingene olarak adlandırılan ve farklı coğrafyalarda benzeri jenerik terimlerle tanımlanan peripatetik toplumlar bu lanetin taşıyıcıları olarak, farklı kökenlerden gelseler bile, sıklıkla sanki tek bir soya mensupmuş gibi algılanmış ve bu soyun ayrıcalıklı konumunun açıklanması için her biri farklı bir başlangıç noktasına gönderme yapan mitler kurgulanmıştır. Varsayılan lanetin yaptığı dehşet çağrışımı o kadar güçlüdür ki, bu lanetin temellen-

33. A.g.e., s. 109.
34. A.g.e., s. 109.
35. Thompson, *Tragedyanın Kökeni-Aiskylos ve Atina*, s. 35.

dirilmesinde insanlığın en kadim toplumsal kurallarının, kurucu ata tarafından ihlaline gönderme yapılması gerekmiş, peripatetik grupların mülksüzlüğünün açıklanmasında insan toplumunun en temel kurucu tabularının ihlalinden ileri gelen bir kırılma başlangıç noktası olarak varsayılmıştır.

***

Peripatetik grupların algılanması noktasında moderniteyle birlikte yeni bir süreç başlamıştır. Çingene olarak adlandırılan toplumlara ilişkin dışarıdan bakanlar tarafından atfedilen tek soy varsayımı modern çağlarda da değişmemiş, buna karşılık soyun kökenine ilişkin ileri sürülen açıklama modelleri çağın ruhuna uygun bir biçimde çeşitlenmeye başlamıştır. Sarsıntılı bir sürecin sonucunda "Çingene" (*Gyspy*) adı bir etnik grubun –dönemin terminolojisiyle ifade edilirse "ırkın"– adı olarak sabitlenmiştir.

Şüphesiz ki Çingene kelimesinin özel bir etnik grubun adı olduğunu bir ön veri olarak kabul etmek, işleri oldukça kolaylaştırmaktadır. Zira Romanes –ya da Romani– olarak adlandırılan Hint dilleriyle ilişkili bir Avrupa dilini konuşmak ve Hindistan orijinli olmak temelinde inşa edilen Roman/Çingene aidiyeti sınırları son derece net bir biçimde çizilmiş ve sınırlı bir popülasyona sahip Avrupalı azınlık bir halkı işaret etmektedir. Avrupa coğrafyasının hemen her yerinde yaşamakta olan bu etnik topluluk, Balkan kültürlerinden de izler taşıyan renkli giysileri, yaşadıkları her yerde komşularından daha esmer olan –esmer olduğuna inanılan– ten renkleri ve efsanelere konu olmuş egzotik geçim stratejileri (fal-büyü-tarot) ile komşu topluluklardan belirgin biçimde ayrılmaktadır. Böylesi bir sınırlandırmaya gidilmesiyle birlikte Çingeneliğin yeniden inşası sürecinin sonucunda Hindistan ile bağlantılandırılabilen "gerçek" Çingenelerin yüzlerce yıl boyunca mitlerle açıklanmaya çalışılan özgün durumu, bu grupların kıta dışı özsel gerçekliklerinin bir sonucu olarak görülmeye başlanmıştır. Diğer taraftan "gerçek" Çingenelere "öykünen" yerli "serseri-derbederler" ise görmezden gelinebilecek marjinal bir sapma olarak kabul edilerek toplumdışılık etiketiyle kodlanırlar.[36]

36. Egemen Yılgür, "Çingeneliğin Kıtasal Konsept Çerçevesinde Yeniden İnşası", *Sekizinci Kıta Edebiyat ve Düşün*, 1/3, 2011, s. 21-28.

Çingene kelimesinin kapsamının belirlenmesiyle ilgili tartışma, hem günlük dilde hem de akademik tartışmalarda çok uzun bir zamandan beri fiilen var olsa da bu ikili kullanımın bizzat kendisinin bir tartışma konusu olarak ortaya konulabilmesi oldukça geç bir dönemde mümkün olabilmiştir. Çingene sözcüğüne yüklenen farklı anlamların, bir şekilde uzun bir dönem boyunca birbiriyle hemen hemen hiç etkileşmeksizin kendi kanallarında gelişen iki ayrı alt-disiplini doğurduğunu söylemek çok da abartılı olmayacaktır.

Bu disiplinlerden birincisi, esas itibariyle tarih ve dilbilimin kavram araçlarını kullanarak Avrupa coğrafyasında marjinalleşerek toplum dışına itilmiş bir Hindistan diyasporasının etnik/ulusal kimliğinin yeniden inşası misyonunu üstlenir. Böylelikle, Batı düşüncesinin kuşatılamayan "Çingene" olgusunu ehlileştirmek için yürüttüğü düşünsel operasyonun bayraktarı haline gelir. Etnik/ırksal bir tekillik olarak Çingene/Roman kimliğinin inşa edilmesi, esasen bu grupta yer alan yazarların çalışmaları sonucunda gerçekleşmiştir.

Diğer disiplin ise her biri kendi içinde çeşitlenen kavram kümelerini barındırmasına rağmen bir sosyal grup tanımlamak noktasında ortaklaşan antropoloji ve sosyoloji merkezli bir dizi çalışmanın omuzlarında yükselmektedir. Çevre topluluklarla ilişkisinde belli bir mobilite ve karşılıklı bağımlılık ilişkisine sahip çok sayıda etnik/kültürel grubun komşu gruplarla ilişkisini ortaya koyan bu çalışmalar, tasnifi henüz tam manasıyla gerçekleştirilemeyen bir sosyal gerçekliğin izini sürerler. Özellikle antropolog Judith Okely'nin yapıtıyla görünür hale gelen bu yaklaşım, Win Willems ve Leo Lucassen gibi yazarların yeni çalışmalarıyla güncellenerek daha derinlikli bir hal almaktadır.[37] Peripatetik kavramını kullanan yazarların, bu iki yaklaşımın "Çingene" vb jenerik terimlere farklı anlamlar yükleyerek iki farklı tanım alanı üzerinden hareket ettiğini kabul etmesi ve tartışmayı "nötr" bir terim üzerinden yürütme çabalarına karşılık; Judith Okely ve onunla aynı düşünsel düzlemi benimseyen yazarlar, Roman/Çingene kimliğinin inşası misyonunu sahiplenmiş olan yaklaşımla aktif bir biçimde polemiğe girmeyi tercih etmektedirler.[38] Bu polemiğin son derece sert ve yer yer kişisel

37. Yaron Matras, "The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity", Der. Nicholas Saul, Susan Tebbutt, *The Role of Romanies* içinde, Liverpool University Press, Liverpool, 2004, s. 55.

38. "Judith Okely ile Röportaj", *Cingeneyiz.org*, http://www.cingeneyiz.org/okely.html.

bir üslupla sürdürülmesi, tartışmanın soyut bir kuramsal farklılık olmanın ötesine geçerek, son derece net bir biçimde siyasallaştığını ortaya koymaktadır.

Çingene kimliği ve kavramsallaştırmasının algılanma biçimlerinin tarihsel süreç içerisindeki gelişimini ortaya koymak büyük ölçüde bu iki disiplinin birbirinden bağımsız iki kanal olarak gelişimini ve dönemsel tartışmalar içerisinde birbirlerini nasıl etkilediklerini daha iyi anlamamıza olanak sağlayacaktır. Diğer taraftan bu çalışmada hiçbir şekilde özdeşleşmeden yararlanmaya çalıştığımız her iki yaklaşımının da kısır yönlerini değerlendirebilmek için tarihsel gelişim sürecine göz atmak faydalı olacaktır.

Romanes'in Keşfi ve "Roman Ulusu"nun Kurgulanması

18. yüzyıla kadar Çingene kelimesinin tek bir etnik grubu tasnif etmek için kullanıldığını söylemek mümkün değildir. 18. yüzyıldan itibaren ise folklorik kullanımda yaygın bir değişme olmamasına rağmen yazılı metinlerde giderek belirginleşen bir sınıflandırma çabasının ortaya çıktığını görmek mümkündür. Burada asıl hareket noktası, Çingenelere ortak bir köken bulma meselesidir. Bu bağlamda Hindistan bağlantısı teorisi, geniş bir biçimde tartışılmaya başlanır ve kabul görür. Esas itibariyle delillerini dilbilimden alan bu kuramın ayakları üzerine basması, Romanes isimli dilin derlenmesiyle mümkün olabilecektir.

Pek çok uzman, etnik Roman kimliğinin Hindistan bağlantısı üzerinden yeniden inşasında Johan Rudiger'in kilit bir rolü olduğunu düşünmektedir. Matras'a göre Rudiger bir hümanisttir ve Çingenelerin göçmen bir halk olarak ayrımcılık ve sosyal dışlamanın kurbanı olduğunu inanmaktadır.[39] Hindistan bağlantısı olasılığına ilk işaret eden kişi olmasa da bu ilişkiyi bir analiz üzerine temellendiren ilk uzmanın Rudiger olduğu noktasında genel bir fikir birliği olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, Romanes ve Hint dilleri arasında anlamlı bir karşılaştırma yaparak Hindistan bağlantısı tezini ileri sürmüştür.[40] Diğer taraftan dilbilim açısından Rudiger'in çalışma-

39. Yaron Matras, "Scholarship and the Politics of Romani Identity: Strategic and Conceptual Issues", *European Yearbook of Minority Issues*, 10/2013, http://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary/librarydb//web/files/pdfs/354/Paper1.pdf.

40. Matras, "The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity", s. 56-57.

sını özellikle değerli kılan, onun sadece Hint dilleri ile Romanes arasındaki gramer ve sözcük benzerliklerine değil, aynı zamanda farklılıklarına da işaret etmiş olmasıdır.[41] Bu nedenle Rudiger'in çalışması, modern dilbilim tarafından Romanes dilinin derlenmesinde bir köşe taşı olarak kabul edilmektedir.

Rudiger'in Hindistan bağlantısı ile dil arasında kurduğu ilişki, temel bir metodolojik varsayıma dayanmaktadır. Rudiger bir toplumun yabancı bir dili ya da yabancı bir dile ait unsurları ancak belli özel şartların dayatacağı bir motivasyonla benimseyebileceğine işaret eder. Örneğin, genel bir kolonizasyon, yerli topluluğun kolonicinin dilini öğrenmesini dayatabilir. Avrupa'da tarihin hiçbir döneminde Hindistani kolonicilerin varlığı bilinmediğine göre Hindistan dillerinden etkilenmiş bir dil konuşan bir topluluğun bugün Avrupa'da yaşıyor olması, Rudiger'e göre açık bir biçimde o toplumun Hint kökenine işaret etmektedir.[42]

Rudiger'in çağdaşı olan Grellman ise kendi Romanes sözlüğünü derlemeye çalışmış ve bunun için çeşitli kaynaklardan yararlanmıştır. Hindistan bağlantısını dil temelli bir analiz üzerinden ileri sürme noktasında, Grellman'ın Rudiger'le birlikte önde gelen uzmanlar arasında yer aldığı söylenebilir.[43] Hatta bu ilişkiyi daha sistemli bir biçimde işlediğinden çoğu kişi için Grellman, Rudiger'e göre bir adım önde durmaktadır.[44] Ne var ki Rudiger'in aksine Grellman'ın derleme yaptığı kaynağın "orijinal" Romanes dili değil, Romanes'in bozulmuş bir biçimini konuşuyor olması onun konumunu dilbilimcilerin gözünde tartışmalı hale getirmektedir. Matras, Grellman'ın Rudiger'in aksine Çingeneleri "tembel" ve "anti sosyal" bir topluluk olarak gördüğünü ve ıslah edilmeleri gerektiğine inandığını ifade eder.[45] Grellman'a göre Çingeneler zorla topluma dâhil edilmeli ve onları farklı kılan gelenekleri ortadan kaldırılmalıdır.[46] Öyle ki, Çingenelerin "medenileştirilmeleri" için, gerekirse çocukları ellerinden alınmalı ve başka ailelerin yanında büyütülmelidir.[47] Bütün Çingenelerin tek bir kaynaktan dünyaya

41. A.g.m., s. 57.
42. A.g.m., s. 58.
43. A.g.e., s 60.
44. Matras, "Scholarship and the Politics of Romani Identity: Strategic and Conceptual Issues", s. 3.
45. A.g.m., s. 2.
46. A.g.m., s. 2.
47. Win Willems, "Writing Gypsies back into European History: Myths, Facts and

yayılmış olduğu düşüncesini işleyen Grellman'ın düşünceleri önce Kıta Avrupası'nda ve sonrasında da İngiltere'de yaygınlaşmış, onun ortaya koyduğu paradigma çerçevesinde çeşitli araştırmalar yapılmaya başlanmıştır.[48]

Modern Çingene algısının inşasında son derece kritik bir rol oynayan Grellman'ın motivasyonları, Willems'e göre ülkesi Avusturya-Macaristan'ın genel azınlık politikalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Yoksulları ve serserileri "disiplin altına almak" ve "medenileştirmek" ülkenin genel politikasıdır. Bütün azınlıklar asimile edilerek Almanca konuşan homojen bir toplum yaratılmalıdır.[49] Ülkesinin bu motivasyonlarının bilincinde olan Grellman, sadece Çingeneler konulu bir araştırma yapmakla kalmamış; bu toplulukların asimile edilmesi için uygulanabilecek kapsamlı bir program da ortaya koymuştur. Willems, Grellman'ın yaklaşımlarının önemli ölçüde dikkate alındığını ifade etmektedir.[50]

Rudiger ve Grellman gibi öncülerin kuramları, 19. yüzyılda Romanes üzerine yapılan çalışmalarla sistematik bir biçimde geliştirilmiş, Roman dili çalışmaları bilimsel bir disiplin olarak gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde daha önce genel bir iddia olarak ortaya atılan Hindistan bağlantısı tezinin ayrıntılı bir biçimde tartışılmaya başlandığı ve konuya ilişkin alternatif yorumların ileri sürüldüğü görülmektedir. Artık tartışılan Çingenelerin Hindistan bağlantısı değil, Çingeneleri Hindistan'dan Avrupa'ya sürükleyen göçün başlangıç noktası, nedenleri, tarihi ve izlediği rotadır.

Hindistan bağlantısı tezinin gelişmesi süreci, genel Çingene algısında bir çatallanmayla birlikte gelişir: 1830'da Crabb, uzun yıllar önce İngiltere'ye gelen "gerçek Çingenelerle" onların arasında karışmış göçebe kalaycılar, dilenciler ve serserilerin birbirinden ayrılması gerektiğini ileri sürer.[51] Söz konusu ayrımda asıl önemli olan "gerçek Çingeneler" ve diğerleri ayrımının ilk kez sistematik bir biçimde ileri sürülüyor oluşudur. Zira daha öncesinde Crabb tarafından "gerçek Çingenelerden" ayrılmaya çalışılan göçebe kalaycılar, dilenciler veya "serseriler"in Çingene olarak sınıflandırılması

New Concepts", *Gypsy Identities in Europe: Policy and Research*, University of Ionnina, 2003, http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/677/17/677_01.pdf, s. 3.

48. A.g.m., s. 3.

49. A.g.m., s. 3.

50. A.g.m., s. 3.

51. Judith Okely, *The Traveller Gypsies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983, s. 7.

olağan bir durumken, Hindistan bağlantısı teorisinin yaygınlaşması ve Romanes dilinin derlenmesiyle birlikte Çingene kimliğinin spesifik bir etnik grubu işaret edecek şekilde yeniden üretilmesi ve bu kimlikten söz konusu kriterleri taşımayanların dışlanması belirgin hale gelmeye başlamıştır.

Okely'nin haklı olarak işaret ettiği üzere, "gerçek" Çingene algısı bir kurgudur. Çingene kimliğini dönemin ruhuna uygun etnik-ırksal göstergelerle tanımlamaya imkân verecek bir dizi buluşun gerçekleşmesinin ardından bu gelişimin tutarlılığını engelleyebilecek "ayrıntılar" bu kurguyla törpülenmektedir. Romanes dilini konuşmayan ve hiç konuşmamış, Hindistan bağlantısı hiçbir biçimde ileri sürülemeyecek olan sayısız grup yüzlerce yıldır Çingene olarak sınıflandırılmış olmalarına rağmen yeni paradigmanın filtresinden geçtiklerinde "gerçek Çingenelerin" arasına karışmış serseriler olarak görülmektedirler.

Akademik dünyada büyük bir hızla egemen hale gelen bu bakış açısına karşılık, Çingene kelimesi hemen hemen her coğrafyada folklorik düzeyde farklılaşmaksızın arkaik biçimiyle kullanılmaya devam etmiştir. Günümüzde Çingene –ve benzeri şemsiye kavramların– kelimesi yaygın bir biçimde kullanılmaya devam ettiği her coğrafyada konuştukları dilden veya kökenlerinden bağımsız olarak ortak özellikleri net bir biçimde tanımlanmamış çok sayıda farklı etnik grubu tanımlamaya devam etmektedir.

***

Romanes diliyle ilgili çalışmalar geliştikçe buna bağlı olarak Çingenelerin Hindistan'dan göçüyle ilgili tarih kuramları daha ayrıntılı bir hal almaya başladı. August Pott 1844-1845 yılları arasında Romanes'in gramer yapısını, sözcük özelliklerini ve diğer dillerle ilişkilerini ortaya koyan karşılaştırmalı bir gramer kitabı hazırladı.[52] Daha sonra 1872-1880 yılları arasında Franz Miklosic, farklı Romanes diyalektlerini derlediği bir çalışma yayınladı. Miklosic Romanes dilinde Yunanca sözcüklerin önemli bir yer tuttuğunu tespit ederek, bu grubun Yunanca konuşulan topraklarda çok uzun bir süre yaşamış olması gerektiğini ileri sürdü.[53]

52. Matras, "The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity", s. 60.
53. A.g.m., s. 61.

Miklotsic ve Pott, Ortadoğu'da yaşayan ve yine Hindistan dilleriyle ilişkili bir dil konuşan Dom isimli grubun varlığının farkındaydı. Hem Roman hem de Dom grubunun Hindistan'ın Domba kastıyla[54] bağlantılı olabileceğini düşünüyorlardı. Bu noktada söz konusu karşılaştırmanın dilbilim temelli olmadığını işaret etmekte fayda var. Hem Domlar ve Romanlar hem de her iki grupla Dombalar arasındaki ilişki esas olarak sosyal özelliklerin benzeşmesiyle bağlantılı olarak ortaya atılmaktaydı.[55]

Ermenice konuşulan coğrafyalarda yaşayan bir başka grup olan Lomların da ön plana çıkmasıyla birlikte Dom, Rom ve Lom gruplarının arasındaki bağlantılar daha fazla vurgulanmaya başladı. Sampson her üç grubun Hindistan'dan ayrılan ortak bir ata grubun farklı coğrafyalarda dağılması sonucu ortaya çıktığını ileri sürdü.[56] Buna karşılık Turner, Romanes ve Domane dilleri arasında kimi farklılıkların bu dilleri konuşan toplulukların atalarının Hindistan'dan aynı dönemde çıktığı teorisini şüpheli hale getirdiğini vurgulayarak kendi pozisyonunu netleştirdi.[57]

Her halükarda Romanlar ile dünyanın farklı bölgelerindeki Hindistani diller konuşan göçebe zanaatçı gruplar arasında paralellik kurulması aslında ekolün genel yaklaşımıyla uyumsuzluk arz etmekteydi. Zira Avrupa örneğinde "gerçek" Çingenelerin serseriler ve göçebe kalaycılardan ayrılması için dil unsurunu kullanan yazarların başka coğrafyalardaki göçebe zanaatçı gruplar ile Romanlar arasındaki ilişkiyi sosyal göstergeler üzerinden vurgulamaları çelişkili bir tutumdu. Bu çelişki kısa bir süre sonra artık kendi bağımsız fikri yapılanmasını oluşturmaya çalışan Roman milliyetçiliği tarafından ortadan kaldırılacak ve Hindistan bağlantısı kuramının iç tutarlılığı sağlanmış olacaktı.

***

Pott ve Miklosic'ten farklı olarak Roman milliyetçiliğin en önemli referans noktalarından biri olan De Goeje, Domba ve Romanlar

54. Domba, Hindistan'da yaşayan çok sayıda etnik topluluğu kapsayan bir kast yapılanmasının adıdır. Peripatetik olan bu gruplar Hindistan'ın prekapitalist toplumsal tabakalaşmasının en altında yer almaktadırlar.
55. Matras, "The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity", s. 62
56. A.g.m., s. 62.
57. A.g.m., s. 62.

arasında herhangi bir direkt bağlantının kurulmasına karşı çıkar. Ona göre Romanlar, Hindistan'ın kast dışı dokunulmazları olan Dombaların değil, savaşçı kast mensupları Jatlar ve onların kamp takipçilerinin[58] soyundan geliyorlardı. De Goeje'nin yaklaşımı 1960'lardan itibaren Roman milliyetçileri tarafından sempatiyle karşılanacak ve kendi tarih kuramları için temel olarak kabul edilecektir. Soylarının Hindistan'ın peripatetik kast dışı topluluklarına dayanmasını uluslaşma süreçleri için bir kusur olarak gören Roman milliyetçileri, bu dönemde alternatif bir kuram arayışına girişmişlerdir. Diğer taraftan bu kuramın temellendirilmesi sürecinde her türden sosyal göstergenin tamamen bir kenara atılarak tamamen dilbilimsel araçların kullanılmaya başlanması esas itibariyle Çingene kavramını özel bir etnisiteyi tanımlayacak şekilde daraltan yaklaşımın iç tutarlılığının en üst noktası olarak kabul edilebilir.

Kochanowski, De Goeje'nin teorisinden hareketle Romanların Kuzey Hindistanlı savaşçı Rajput gruplarının direkt devamcısı olduklarını ileri sürer. Bir Hint diplomatı olan Richi, bu teoriyi daha da ileriye taşıyacak ve tarihsel bir çerçeve içerisine yerleştirmeyi deneyecektir. Buna göre Müslüman istilasıyla yerlerinden edilen Rajputlar sadece anavatanlarını kaybetmemişlerdir: Soylu savaşçı bir grupken komşuları tarafından marjinalleştirilerek göçebe bir yaşama zorlanmışlardır.[59] Romanlar için soylu bir askeri köken ileri süren bu teori, daha sonra bir başka Roman milliyetçisi olan dilbilimci Ian Hancock tarafından sürdürülecek ve daha ayrıntılı bir tarihsel çerçeve içerisine oturtulacaktır.

1971 yılında Londra'da yapılan 1. Dünya Çingeneler Kongresi ile etnik Roman kimliğinin inşası siyasal temsil noktasına sıçramıştır. Bu kongrenin Hindistan hükümeti tarafından desteklenmiş olması gözden kaçırılmaması gereken bir ayrıntı olarak not edilmelidir.[60] Zira Roman milliyetçilerinin kendilerini Hindistan'ın ezeli muhalifleri olan kast dışı dokunulmazlarla değil, Hindistan'ın halen dahi yönetici elitinin temel insan kaynağı olan Brahman ve Ksathriya

58. Burada kamp takipçileri ifadesiyle kampta yer alan ve asıl savaşçılara lojistik destek sağlayan zanaatçılar işaret edilmektedir. Romanların her türden geleneksel mesleğinin açıklanması milliyetçi kuram çerçevesinde bu küçük ayrıntı üzerinden mümkün olmaktadır.

59. Matras, "The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity", s. 70.

60. Willems, Lucassen, "Gypsies in the Diaspora? The Pitfalls of a Biblical Concept", s. 256.

kastlarıyla akraba olarak göstermek istemeleri, "şanlı" bir geçmişe sahip olma arzusunun yanı sıra hami devlet ve anavatan olarak görülen Hindistan'la devlet düzeyinde bütünleşme arzusunun da bir işaretidir. Kongre, Romanların bir ulus olarak tanınması talebini dile getirmiş ve Çingene adlandırmasının yerine "Rom"un kullanılması kararlaştırılmıştır.[61] Böylelikle her ne kadar 100 yıllık bir süreç içerisinde içeriği özel bir etnik grubu kapsayacak şekilde daraltılmış olsa da folklorik kullanım itibariyle halen Avrupa'nın yerli göçebe zanaatçı toplumlarını kapsayan Çingene kelimesinin yarattığı muğlaklıktan bütünüyle kurtulmak istenmiştir. Roman kelimesi, uluslaşma yolunda mütevazı bir yol alan bir etnik aidiyetin ismi olarak ön plana çıkarılırken, yaşam biçimi itibariyle büyük toplumla bütünleşmiş Roman aydınları Çingeneliğin artık kendileri için bir ayak bağından başka bir şey olmayan izlerinden de kurtulmuş olacaklardır.

Arkaik "Çingene"nin Geri Dönüşü

Roman milliyetçiliği kendi kuramsal doruk noktasına bu şekilde ulaşırken bir başka eğilim akademik alanda tomurcuklanmaktadır. Antropolog Judith Okely'nin "Traveller Gypsies" isimli çalışmasının temel metni olarak kabul edildiği bu eğilim, Çingene kelimesinin folklorik kullanımından hareketle bir kavramsallaştırma geliştirmeye gayret gösterir. Ne var ki, bu ekolün temsilcileri daha ilk adımlarını attıklarında karşılarında çelikleşmiş bir milliyetçi lobi buldukları için zamanlarının önemli bir bölümünü polemiklerle geçirmek zorunda kalacaklar ve bir ölçüde buna bağlı olarak kuramsal derinleşmeleri sınırlı bir düzeyde kalacaktır..

Okely kimi göçebe toplulukların ticaret yolları üzerindeki ilişkilenmelerinin sonucunda Sanskrit temelli bir dizi dil unsurunu kullanarak bunlardan gizli diller oluşturmuş olabileceklerini ileri sürer. Ona göre Avrupa'da Hint dilleriyle ilişkilenen bir dille karşılaşmak, bu dilin kullanıcılarının Hint yarımadası kökenli spesifik bir etnik grubun soyundan geldiklerini göstermez.[62] Kendi kavramsal tartışmasına Hindistan bağlantısını savunan yaklaşımın temel tezini sorgulamakla başlayan Okely'nin belki de en zayıf noktası, Matras'ın haklı olarak vurguladığı üzere tümüyle dilbilim araçları

61. A.g.m., s. 257.
62. Okeyl, *The Traveller Gypsies*, s. 12-13.

ile inşa edilmiş bir kurama yönelttiği bu doğrudan eleştiride dilbilimin araçlarını kullanmıyor oluşudur. Benzer bir biçimde Sankrit temelli bir dilin Avrupa'da farklı göçebe gruplar arasındaki ilişkiler sonucu oluşmuş olabileceği yönündeki iddiasını temellendirirken de kapsamlı bir filolojik analizden hareket ettiğini söyleyebilmek mümkün değildir.

Okely, Hindistan'dan göç teorisinin Uluslararası Romanlar Kongresi tarafından sahiplenilmesinin Çingeneler arasında ortak bir kökene sahip olma temelli uluslararası bir dayanışma yaratma stratejisiyle bağlantılı olduğuna işaret eder. Buna karşılık "gerçek Çingene"-Çingenemsi ayrımını temellendiren Hindistan bağlantısı iddiası, Çingeneler arasında tehlikeli bir hiyerarşi inşa etmektedir. Okely uzun vadede Çingeneler adına hak temelli siyaset yapanların ırksal veya coğrafi kökenlere göre ayrıma gitmeksizin tüm Çingene grupları için mücadele yürütmesinin çok daha yararlı olacağını ifade eder.[63] Okely bu tespitiyle, Roman milliyetçiliğinin farklı Çingene grupları arasında yarattığı ayrımcı politikalara genel bir eleştiri getirirken, aynı zamanda alternatif bir politika önerisinde bulunması dikkat çekicidir. Ne var ki bu politika önerisinin günümüze kadar pratikte hayata geçirilebilmiş olduğundan bahsetmek mümkün değildir.

Okely, Avrupa'da Çingeneler için kullanılan ve Çingene olmayanlara ait Gypsy, Tsigani, Tattare, Egyptian, Saracen gibi sözcüklerin, yazarın feodalizmin çöküş dönemi olarak tasnif ettiği 15. ve 16. yüzyıllarda kayıtlara geçtiğini ve bu kimliğin belirgin bir biçimde bu dönemde görünür hale geldiğini ifade etmektedir. Ona göre bu durum bir tesadüften daha fazlası olabilir.[64] Öyle ki 15. ve 16. yüzyıllarda topraklarından koparılan serflerin oluşturduğu hareketli nüfus, aynı zamanda hem modern proletaryanın hem de Çingenelerin atası olmuş olabilir.[65] Bu açıklama Çingeneler için ortak bir köken varsayımına dayanmadığı için belli şartlar altında farklı kökenlerden gelen insanların belli bir toplumsal çerçeve içerisinde birlikte yaşamaya/çalışmaya başlamasını işaret eder. Peki, nedir bu toplumsal çerçeve?

Son dönem çalışmalarında Okely, kendi kavramsallaştırmasını belirgin bir biçimde netleştirir. Ona göre Çingeneler, sınırlanmamış

63. A.g.e., s. 13.
64. A.g.e., s. 12.
65. A.g.e., s. 14.

bir alanda ve ötekinin temsilcileriyle sistematik karşılaşmalara dayanan özgün bir kültürel şekillenmenin temsilcileridirler.[66] Okely'e göre klasik "paradigmanın" aksine Çingene kültürü izalasyonla değil, kültürel etkileşimle ortaya çıkar.[67] İçerisi ile dışarısının aktif bir etkileşimine dayanan bu modelde daha büyük bir topluluğun içerisinde mekânsal hareketlilik düzeyi yüksek azınlık unsurlar olan Çingene grupları büyük toplumla çeşitli zanaat ve hizmetlerin sunumuyla ilişkilenirler.

Mayall, Okely ile Hindistan bağlantısını savunan sosyolog Thomas Acton'un Çingenelerin etnik bir kimlik olarak tanımlanması noktasında ortaklaştığını savunmaktadır. Mayall'a göre Hindistan bağlantısını savunanlar ile Okely arasındaki tartışma, bu etnik kimliğin Hint kökenli olup olmadığıyla ilgilidir.[68] Bir başka açıdan Belton, Okely'nin Çingeneler için ortak bir etnik aidiyet varsaydığını ve bu etnik kimliği ücretli çalışmaya karşı direnç, çeşitlenmiş geçim stratejileri, mekânsal esneklik ve göçebeliğe yönelen "ideolojik" bir tercihle temellendirdiğini vurgular. Böylelikle yazarlara göre Okely, Çingene kimliğinin mistifikasyonunu sürdürmekte, Hindistan bağlantısını savunanların egzotik köken kuramıyla yaptığını Okely "ideolojik" tercih nosyonuyla devam ettirmektedir.[69] Okely'nin kendi yapıtında her vesileyle Çingene olarak tasnif edilen grupların heterojen özelliklerine yaptığı vurgu hatırlandığında yazarların Okely'e yönelik eleştirisi sorgulanabilir bir hale gelmektedir. Okely'nin yaklaşımının Çingene olarak tasnif edilen tüm topluluklar için ortak bir köken varsaymaktan ziyade bu grupların ortak bir politik-siyasal hat kurabileceğine dair olumlu ihtimalleri ön plana çıkarmaya dayandığını söylemek mümkündür.

Okely'nin Hindistan bağlantısını tümüyle reddeden yaklaşımı daha rafine bir biçimde de olsa başka sosyal bilimciler tarafından da devam ettirilmiştir. Çingene kavramsallaştırmasına daha ziyade damgalama, kriminalleştirme ve ayrımcılık ekseninde yaklaşan yakın dönem araştırmacılarından Leo Lucassen, Win Willems ve Annemarie Cottar, Okely ile başlayan Çingene araştırmalarındaki

66. Judith Okely, "Deterritorialised and Spatially Unbounded Cultures Within Other Regimes", Der. Patrick Williams, *Gypsy World: The Silence of the Living and the Voices of the Dead* içinde, University of Chicago Press, Chicago, 2003, s. 152.
67. A.g.e., s. 152.
68. David Mayall, *Gypsy Identities 1500-2000*, Routledge, Londra, 2004, s. 9.
69. Brain Belton, *Gypsy and Traveller Ethnicity: The Social Generation of an Ethnic Phenomenon*, Routledge, Oxfordshire, 2005, s. 9.

söz konusu ikinci damarın evrimini oldukça net bir biçimde yansıtır. Bu araştırmacılara göre Çingene kavramsallaştırması, devlet ve kilisenin marjinalleştirme eğiliminde olduğu kendi içinde farklılaşmış bir grup "derbeder"i toplumun saygıdeğer kesimlerinden ayırmak için kullandığı bir damgadır.[70] Söz konusu grup damgalanmış ve kriminalize edilmiştir. Çingene adlandırmasının bir ötekileştirici damga olarak kullanılmasıyla birlikte mekânsal hareketliliği yüksek yaşam biçimleri kanun dışı ilan edilmiş ve bu şekilde sınıflandırılan tüm gruplara negatif ve düşmanca önyargılar yüklenmiştir.[71]

Lucassen ve Willems uluslararası alanda Roman milliyetçilerinin Çingene adını reddederek Roman adıyla ortaya çıkmalarını ve kendilerini Hindistan diyasporası olarak sunmalarını bir dönüm noktası olarak tanımlar. Öyle ki, ilk kez Çingeneler tanımlamanın (damgalama) gücünü devletin elinden alarak kendi yararlarına kullanmaktadırlar.[72] Yazarlar, Roman milliyetçilerinin kendi tarihlerini etno-milliyetçi bir yaklaşımla şekillendirme çabalarını sorgulamadıklarını ifade etmektedirler. İsrail'in kuruluş süreci, soykırım ve siyonist hareketin kuramsal eylemleri düşünüldüğünde, Roman milliyetçilerinin diasporik söylemden siyasal güç elde etme amacıyla yararlanması, yazarlar tarafından saygıyla karşılanmaktadır. Buna karşılık akademisyenlerin de söz konusu milliyetçi dalganın etkisi altında bir fikir üretim sürecine girmeleri, yazarlar için problemli bir durum teşkil etmektedir.[73] Akademik alandaki tartışmalarda milliyetçi siyasal aktörlerin sınırları belirleyen kısıtlayıcı unsurlara dönüşmeleri yazarlar tarafından problemli bir durum olarak ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda yazarlar diyaspora çerçevesinin etnisite ve göç çalışmalarında ne derece kullanışlı olduğunu sorgularlar.[74]

Çingene kimliğinin tanımlanmasında ekonomik faktörlere önem veren Lucassen ve Willems için Çingene geçim yolları, aileyle birlikte hareket halinde bulunmak ve kendi hesabına çalışma çerçevesinde tanımlanır. Yazarlar bu çerçevede benzer bir yaşam biçimini paylaşan tüm toplulukların Batı Avrupa'da otoriteler tarafından Çingene olarak adlandırıldığına işaret ederler.[75] Bu adlandırma 15. yüzyıldan

70. Belton, s. 33.
71. A.g.e., s. 34.
72. Willems, Lucassen, "Gypsies In The Diaspora? The Pitfalls of a Biblical Concept", s. 252.
73. A.g.m., s. 253.
74. A.g.m., s. 253.
75. A.g.m., s. 262.

itibaren çok güçlü bir damgalama halini almış ve bu şekilde kategorize edilen insanların ondan kurtulması çok güçleşmiştir. Yazarlar söz konusu durumun zaman zaman etnik aidiyetlerin oluşumunu tetikleyebildiğini ileri sürerler. Çingene olarak tanımlanan insan toplulukları, kendilerini diğerlerinden ayırarak bağımsız bir etnik aidiyeti inşa edebilmektedirler.[76] Çingene geçim yollarını paylaşan kimi topluluklar ise tersi yönde bir gelişme sürecinin içerisini girebilmişlerdir. Topluluklarını, mesleklerini profesyonel olarak icra eden "zanaatçı birlikleri" olarak sunarak söz konusu damgalamadan kurtulmayı başarmışlar ve kendilerini otoritelerin gözünde "tehlikeli" Çingenelerden ayırmayı başarabilmişlerdir.[77]

Bernhard Streck'in "Çingenesel Etkileşim Paradigması" adını verdiği yaklaşımı da Okely'nin öncülüğünü yaptığı yaklaşımla birlikte ele alınabilir. Büyük toplum ve peripatetik gruplar arasındaki ilişkilerin sürekli ve dinamik bir biçimde farklı perspektiflerden analiz edilmesini amaçlayan bu bakış açısı, bir sosyal form olarak Çingeneliğin ilişkisel zeminde tasnif edilmesine yoğunlaşır.[78] Streck'in yöneticiliğini yaptığı Leipzig Üniversitesi Etnoloji Enstitüsü Çingene Araştırmaları Forumu konuya yaklaşımlarını sitelerinde "Biz Roman/Çingeneleri homojen bir etnik grup olarak değil, çevreleriyle Çingenesel Etkileşim Paradigması içerisinde ilişkide bulunan dinamik ve çeşitli topluluklar olarak algılıyoruz" şeklinde özetlemektedir.[79] Bu yaklaşımlarıyla arkaik Çingene tanımlamasını temel alarak tartışma yürüten diğer gruplarla paralel bir zeminde hareket ettiklerini net bir biçimde ortaya koymaktadırlar.

Söz konusu metinde Çingeneliğin tanımlanmasında göçebeliğe fazla vurgu yapılmasının doğru bulunmadığı ifade edilmektedir. Buna göre Çingenelik devamlı bir hareketlilikten ziyade her an harekete geçebilme potansiyeline işaret eder. Diğer taraftan, her an yer değiştirmeye hazır olan Çingene grupları, sürekli yerleşim alanlarından ve konutlardan vazgeçmek zorunda değillerdir.[80] Ayrıca Çingene tanımlamasının büyük toplum tarafından hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığı farklı toplulukları tanımlamak için kullanıldığını vurgulanır. Kavramın hangi bağlamda kullanıldığı

76. A.g.m., s. 262.
77. A.g.m., s. 262.
78. "Berhard Streck'le Röportaj", *Cingeneyiz.org*, 29 Kasım 2010, http://cingeneyizr.blogspot.com.tr/2013/12/bernhard-streckle-roportaj.html.
79. http://www.uni-leipzig.de/~ftf/englishversion/concept.html.
80. A.g.m.

belirtildikten sonra son dönemde kimi Avrupalı politikacıların tüm Çingene grupları için sanki aralarında etnik bir ortaklık varmış gibi Roman adını kullanmalarını fazlasıyla problemli bir olgu olarak ele alınır.[81] Benzer biçimde Hindistan bağlantısının tüm Çingene gruplarını kapsayacak şekilde ileri sürülmesi de eleştirilir. Romanes'in Hint dilleriyle ilişkisi üzerinden böyle bir bağlantının ileri sürülmesine karşı çıkılmayan metinde, bütün Çingene gruplarının Romanes konuşmadığını hatırlatılır.[82]

Ara Renkler, Yeni Tartışmalar

Hindistan bağlantısını savunanlar ile karşı grup arasında net bir tavır belirlemeksizin her iki tarafın sunduğu kuramsal olanakları değerlendirmeye çalışan yazarlar bulunmaktadır. Hindistan bağlantısını tümüyle reddetmeksizin konunun farklı boyutlarını tartışmaya dâhil etmeye çalışan bu unsurların tartışmanın zenginleşmesine önemli bir katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan bu yazarların son derece temel bir nitelik arz eden söz konusu tartışmaya dâhil olmayarak kavramsal netleşmenin oldukça gecikmiş olmasına katkıda bulundukları da söylenebilir.

Bu kapsamda değerlendirilebilecek yazarlardan Jean Pierre Liegeois, gerçek/safkan Çingene ayrımının tartışılır hale gelmesine neden olabilecek kimi olguları ortaya koyar. Liegeois, geç dönemde göçebeler ve Çingeneler olarak da yapılan bu sınıflandırmayı reddetmemekle beraber sınırlarını belirsizleştirmektedir. Yerli göçebe grupları ve Romanlar/Çingeneler arasında 16. yüzyıldan beri ciddi bir karışma olduğu ve karma grupların oluştuğu gerekçesiyle sınırların belirsizleştiğini öne sürer.[83] Liegeois aynı zamanda durağan olmayan, dinamik bir Çingene kimliği tanımlaya yönelir. Aynı Çingene kimliğini paylaşan grupların çeşitliliği üzerinde durur.

Nicholae Georghe daha ziyade Çingenelerin ulus devletler dünyasında bir politik mesele olarak nasıl ele alınması gerektiği sorunsalına trans-nasyonal kimlik kavramıyla açıklık getirmeye çalışır. Kendi deyimiyle, bu kavramla yapmaya çalıştığı, ulus ötesi bir dinamiğe ait imajların üretilmesidir.[84] Millet-milliyetçilik, ulus-ulus devlet çerçevesine hapsolmadan Çingene aktivizmine

81. A.g.m.
82. A.g.m.
83. Mayall, s. 9.
84. A.g.e., s. 33.

alternatif bir yol çizmeye çalışan Georghe'un pozisyonu kısmen de olsa alandaki hâkim tartışmaların sınırlarını da zorlamaya yönelmektedir. Buna karşılık siyasal düzeyde Roman milliyetçiliğinin dar çerçevesini aşan Georghe'un milliyetçilerin tarihsel mitlerini ne düzeyde sorgulayabildiği tartışmaya açık bir konudur.

Marushiakova ve Popov, Çingenelerin ne ölçüde bütünlüklü bir toplum oluşturduklarının tartışma konusu olduğunun altını çizmektedirler. Diğer taraftan yazarlar Çingene grubu kavramının ilgili yazında kabile, kavim, ulus, "hatta" kast bağlamında kullanılabildiğine işaret ederler.[85] Yazarlar etnolojik çalışmalarında kendi kavramsallaştırmalarını temel aldıklarını ifade ederler. Onlara göre Çingeneler en az 1000 yıl kadar önce Hindistan'dan göç etmiş özel bir toplumsal yapı arz eden etnik bir gruptur.[86] Yazarlar kendi kavramsallaştırmalarının genel bir göçebeler topluluğunu ifade etmediğini, spesifik bir etnik topluluğu tanımladığını ön plana çıkarırlar. Buna karşılık Roman milliyetçiliğinin yaygın yaklaşımından farklı olarak etnik-Çingene kimliğinin kurucu unsurları arasında özgün sosyal özelliklerin bulunduğunu işaret etmektedirler.

Çingenelerle ilgili söz konusu farklı yaklaşımlar uzun bir süre boyunca kendi kulvarlarında gelişimlerini sürdürmüş, birbirleriyle basit polemik ve tartışmalar dışında hemen hemen hiç temas etmemişlerdir. Buna karşılık yakın dönemde tartışmaları tarihsel bağlama oturtmaya çalışan dilbilimci ve tarihçi Yaron Matras -ki kendisi de bir dilbilimci olarak etnik/ulusal Roman kimliğinin inşasına önemli malzemeler sunmuş bir bilim insanıdır- her iki yaklaşımı göreli "yansız" bir biçimde değerlendirerek kendi pozisyonunu belirginleştirmeye çalışır. Doğal olarak Matras'ın eleştirisi öncelikle Okely'nin kuramının aşırılıklarına yönelmektedir. Anti-Hindistancı olarak değerlendirdiği Okely'i Çingene kimliğinin etnik algılanmasına dönük her türlü yaklaşımı baştan "kurgu" olarak değerlendirmekle eleştirir.[87] Matras'a göre Okely, herhangi bir dilbilimsel temelli kanıt ortaya koymaksızın Romanes dilinin varlığını sorgulamaktadır.[88] Matras, benzer bir biçimde Okely'nin Romanların Hindistan bağlantısına işaret eden uzmanları politik

85. Elena Marushiakova, Veselin Popov, "Segmentation and Consodolitation", *Romani Studies*, 14/2, 2004, s. 145.
86. A.g.m., s. 146.
87. Matras, "The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity", s. 55.
88. A.g.e., s. 63.

tercihlerle hareket etmekle suçlarken herhangi bir kanıt ileri sürmediğine işaret eder.[89] Matras, Okely'nin Hindistan bağlantısıyla ilgili görüşleri ele alış biçimini de eleştirmektedir. Ona göre Okely, Hindistan bağlantısını savunan görüşleri önemli ölçüde karikatürize etmektedir.

Matras'a göre Hindistan bağlantısını savunan görüşler Okely'nin yaklaşımının aksine Romanların Hindistan göçebe zanaatçılarıyla bağlantılarını ya da Avrupa'nın yerli göçebe zanaatçılarının varlığını direkt bir biçimde sorgulamamaktadır. Benzer bir biçimde Romanların Hindistan bağlantısı Hindistan'ın tüm peripatetik gruplarının Romanes konuştuğu anlamına da gelmemektedir.[90] Sonuç itibarıyla Matras, Okely'nin genel eleştirisi karşısında Hindistan bağlantısını savunurken hem kendi pozisyonunu hem de kuramın varsayımsal öncüllerini Roman milliyetçilerinin yaygın söylemlerinden ayırmaktadır.

Matras, Okely'nin karşı kutbu olarak değerlendirdiği Ian Hancock ve Kochanowski gibi Roman milliyetçilerini, Roman kimliğinin bir sosyal grup olarak Çingeneliğin içerisinde değerlendirilmesini kökten bir biçimde reddettikleri için eleştirir. Nitekim milliyetçiler, Romanların sosyal bir olgu olarak Çingenelikle her türlü benzeşmesini Avrupa toplumunun dışlayıcı etkisi olarak değerlendirmektedirler.[91] Peripatetik ya da göçebe zanaatçı yaşam biçimi Romanlar tarafından dış koşulların zorlaması altında benimsenmiştir. Matras filolojik araçları kullanarak yine dilbilimsel araçlarla Romanların peripatetik geçmişini sorgulayan Roman milliyetçilerinin teorilerine köklü bir eleştiri getirir.

Matras kendi güncel yaklaşımını kurarken her iki bakış açısının da kavramsal araçlarından istifade eder. Romanların bir yandan Avrupa'da bir Hint dilini konuşan tek etnik topluluk olarak Hindistan diyasporası olarak kabul edilebileceğini, diğer taraftan da sosyal bir kategori olarak peripatetik toplumların bir unsuru olarak görülebileceğine işaret eder.[92] Matras'ın pozisyonu önemli ölçüde söz konusu tartışmalara disiplinlerarası bir perspektiften bakabilen yazarların günümüzde geldiği noktayı ifade etmektedir. Bir taraftan filolojik buluşların ışığında günümüzde Avrupa ve Ortadoğu

89. A.g.e., s. 64.
90. A.g.e., s. 66.
91. A.g.e., s. 56.
92. A.g.e., s. 56.

coğrafyasında yaşayan pek çok grubun Hint orijinli olduğu artık genel bir kabul görmüştür. Buna karşılık bu grupların Hint orijinli olmayan başka etnik topluluklarla birlikte ortak bir sosyal formu paylaştıkları da radikal Roman milliyetçileri dışında hemen herkes tarafından kabul edilmektedir.

Tüm bu tartışmaların dışında akademi içinde ve dışında fikir üretmekte olan çeşitli yazarların Çingene olarak adlandırılan topluluklara ilişkin çeşitli değerlendirme ve yaklaşımları söz konusudur. Bu yaklaşımlar genellikle Çingene adının arkaik kullanımı üzerinden temellendirilmekte ama Çingenelerle ilişkileri çoğunlukla değinme düzeyini aşmadığından genel yazın içerisinde kendilerine spesifik bir yer kazanmamaktadırlar; söz konusu örneklerden birbirleriyle son derece ilginç bir biçimde ilişkilenen ikisi üzerinde durulacaktır.

Deleuze ve Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni* isimli çalışmalarında, Clastres'ın "devlete karşı toplum tezlerinden" hareketle devletin kapma aygıtı ve göçebeliğin savaş makinasını birbirlerinin mutlak zıddı olarak konumlandırır.[93] Devletin pürtüklü mekânına karşı, göçebeliğin bir türlü ele geçirilemeyen kaygan mekânı vardır. Bir tarafta devletin bilimi öte tarafta ise savaş makinasının göçebe bilimi...[94] Deleuze ve Guattari burada birbiriyle sürekli savaşan bir ikilik tasvir eder ve bu noktada doğrudan doğruya kendi kuramında göçebe-yerleşik ikiliğini farklı bir bağlamda ele alan İbn-i Haldun'a gönderme yaparlar. Buna göre İbn-i Haldun "Bedeviliğe karşı yerleşmeyi ve şehirleşmeyi (budun olarak değil, yaşam biçimi olarak) koyar. Bu karşıtlığın tüm yönleri arasında kamusal ve gizli arasındaki ters ilişki vardır: devletin şehirlisinin reklamına karşı savaş makinasının bir gizliliği vardır [...]"[95] der. Deleuze ve Guattari'nin bu okumasına karşılık İbn-i Haldun kendi metninde göçebe-devlet/asabiyet-mülk ilişkisini çok da yoruma gerek bırakmayacak bir biçimde şöyle tarif eder: "Asabiyetin ulaştığı nihai gaye mülktür [...] Mülki tagallüp asabiyetin gayesidir."[96]

Deleuze ve Guattari açısından önemli olan, İbn-i Haldun'un geliştirdiği tarih okumasının ikili karakteridir. İbn-i Haldun daha

93. Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1*, Çev. F. Ege, H. Erdoğan, M. Yiğitalp, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990, s. 36.
94. A.g.e., s. 49.
95. A.g.e., s. 54.
96. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 450-451.

determinist ve devamlılık/döngüsellik ilişkisini bünyesinde barındıran sonuçlara varmış, Deleuze ve Guattari ise İbn-i Haldun'un Bedevilik-Hadarilik çerçevesinden her ne kadar antropolojik göndermeler yapsa da özünde bambaşka felsefi bir bağlama oturan metaforlar üretmek için yararlanmışlardır. Öte yandan geliştirdikleri bu metaforlar evreninde, kısmi bir biçimde olsa da peripatetik gruplara yer vermişlerdir. Deleuze ve Guattari, devlet ve savaş makinası arasında, her ikisiyle de ilişkisi olan üçüncü bir gruptan bahsederler: demirciler.[97] Demircinin mekânı ne yerleşik olanın pürtüklü mekânı ne de göçebenin kaygan mekânıdır. Deleuze ve Guattari demircinin varoluşunu şu sözlerle özetler: "Dağları tırmanmak yerine delmek, toprağı pürtüklü kılmak yerine kazıp araştırmak, mekânı kaygan tutmak yerine delmek, topraktan bir kaşar peyniri oluşturmak."[98] Deleuze ve Guattari'nin demircileri, ne göçebe ne de yerleşik oluşlarıyla her ikisi için de yabancı ve bir tehdittir. Bu çerçevede yazarların ilgili yazın alanına en önemli katkısı peripatetik grupların yerleşik ve çoban göçebelerden bağımsız toplumsal varlığını ana akım antropolojik ve sosyolojik yaklaşımların dışında bir noktadan hareketle ortaya koyuyor oluşlarıdır.

İbn-i Haldun'un kuramsal katkılarını Marksizme taşıyan Kıvılcımlı'nın[99] öğrencisi Küçükaydın, Deleuze ve Guattari'den büsbütün farklı bir metodoloji ile hareket ederek arkaik Çingene tanımlamasının, sosyolojik düzeyde ele alınmasına katkı sunacak bir tartışma açmaktadır.

Küçükaydın'ın kendisinin de ifade ettiği üzere Kıvılcımlı düşüncesine katkısı din kuramıdır. Ona göre üç farklı din kavrayışı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi inanç olarak dindir ki, bu sosyolojik bir kategori olmadığından konu dışıdır.[100] Dinin ikinci

97. Deleuze, Guattari, s. 144.

98. A.g.e., s. 145.

99. Kıvılcımlı, İbn-i Haldun'un tarih okumasına içkin olan asabiyet-mülk ilişkisini Marksizmin kavram araçlarıyla yeniden yorumlayarak, ilk Marksistlerin yabancısı olduğu bir alanda Marksist tarih metodolojisinin kullanımını mümkün kılar ve buradan hareketle kendi tarih tezini ileri sürer. İbn-i Haldun'un çözülen mülkün yerini taze bir asabiyetin alması ifadesi, Hikmet Kıvılcımlı'da "tarihsel devrim" nosyonuna dönüşür. Kıvılcımlı'ya göre "modern çağa" dek medeniyetler "Tarih bir tekerrürdür" sözüne hak verdirecek şekilde yıkılış ve yeniden kuruluş süreçleri içerisinde gelişim göstermişlerdir. Bu yıkılış yeniden kuruluş süreçlerine Kıvılcımlı tarihsel devrim adını vermektedir (Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi*, Tarih ve Devrim Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 90-91).

100. Demir Küçükaydın; çalışma kapsamında kendisiyle yapılan görüşmede, kuramsal yaklaşımını açıklamıştır.

tanımı ise ilk Marksistlerin kullandığı biçimiyle sınıf mücadelesinde bir araç olarak dine gönderme yapar.[101] Küçükaydın ise kendi kuramsal yaklaşımı içerisinde dini farklı bir biçimde tanımlar: "Din, bir inanç, bir ideoloji, bir 'üstyapı kurumu' değildir; tümüyle üstyapıdır, üstyapının kendisidir, üstyapının somut biçimidir."[102] Küçükaydın'a göre 60.000-70.000 yıl önce sanat, süsleme vs gibi üst yapı kurumlarının ortaya çıkmasıyla birlikte "tümüyle üst yapı" olarak din de ortaya çıkmış ve o andan itibaren günümüze kadar hiçbir toplum dinsiz olmamıştır. İlk toplumsal yasaklarla birlikte, parça bütüne tabi olmuş,[103] insanın büyük yaratıcılık sıçraması başlamıştır.[104]

Küçükaydın'ın din tanımının Çingene olarak adlandırılan topluluklar bağlamında katkısı, evlenme tabusunun açıklanmasına getirdiği açılımdır. Zira tümüyle üst yapı olarak din, toplumun örgütlenmesine ilişkin tüm detayları tarif ettiğinden, bu detayların uyuşmadığı iki grubun evliliği gerçekleşemez. Yine kendi verdiği örneklerle, din çalışılacak ve çalışılamayacak günleri, yenilebilecek ve yenilemeyecek gıdaları, kadın-erkek ilişkilerini belirlediğinden, farklı dinlere mensup kişilerin evlenmesi mümkün olmayacaktır.[105] Günümüzde bir Hıristiyan-Müslüman evliliği Küçükaydın'a göre farklı dinden olanların evliliği değil,[106] dini özel alanda tanımlayan modern toplumun dinine mensup iki farklı kişinin evliliğidir.[107] Küçükaydın'a göre Çingenelerle evlilik yapılmamasının nedeni, onların ilkel komünizm dininin bir biçimine dayanan ve Hindistan'ın kast sistemiyle iç içe geçmiş toplumsal örgütlenmeleridir. Tam da bu noktada durup bölümün başında ele alınan, Çingene ve benzeri jenerik terimlerle adlandırılan peripatetik grupların üretim

101. A.g.e.
102. Demir Küçükaydın, "Din Nedir", *Demirden Kapılar*, 27 Mayıs 2013, http://demirden-kapilar.blogspot.com/2013/05/din-nedir.html.
103. Küçükaydın gibi "tümüyle üstyapı" olarak tanımlamamış olsa da, Kıvılcımlı dinin bu rolünü oldukça güçlü bir biçimde şöyle ifade etmişti: "İnsan toplumu doğarken önce kendisiyle birlikte çevresini doğayı ve doğanın gücünü toplumlaştırdı. Ki bu aşamada cinsel yasaksız çıplacık komün idi. Hayvanlar âleminden kopuşmuş haliydi. Hemen bununla birlikte ikinci aşama, insanın cinsel yasakları totemizm sentezi oldu. Totemizm insanın kendisini ruhuyla toteme bağlayarak toplumcullaştırması ve kutsallaştırmasıydı" (Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi Işığında Allah, Peygamber, Kitap*, s. 106).
104. Küçükaydın, çalışma kapsamında kendisiyle yapılan görüşme.
105. A.g.m.
106. A.g.m.
107. A.g.m.

araçlarından yoksunluğu ve toplumsal tabakalaşma içerisinde yer aldıkları konumu açıklayan mitleri anımsamakta fayda vardır. Bu mitlerde ortaklaşan temaların yasak gıdaların yenilmesi, cinsel yasak ihlali ve ata kültüne saygısızlık gibi Küçükaydın'ın tümüyle üst yapı olarak din tarifinin içinde yer alan unsurlara gönderme yapıyor oluşu üzerinde dikkatle durulması gereken bir noktadır.

Küçükaydın endogami açıklamasının yanı sıra, Çingene olarak adlandırılmanın meslekle olan ilişkisine değinmesiyle de peripatetik konseptine yaklaşır. Ona göre "kapitalizm öncesi, basit meta üretimi, iş bölümü, sınıf bölümü ve kavim bölümünü çakıştırıcı, dolayısıyla kastlaştırıcı, çeşitleyici bir eğilime sahiptir."[108] Mesleğe giriş, kimi durumlarda bu bağlam üzerinde kimliğe girişin de kapısı olabilir. Tüccarlaşan Hazar Türkleri Yahudileşmiş, müzisyenlik yapmaya başlayan Abdallarsa Çingeneleşmiştir[109]. Bu akışkanlık eğilimi Hindistan gibi pek az "kavimler göçüne uğrayan bir coğrafyada" katılaşarak kast sistemi halini almıştır ki, kast sistemi meslek temelli katı bir toplumsal tabakalaşmaya işaret eder. Çingeneler ve modern toplumun ilişkisi ise Küçükaydın'a göre simbiyoz bir ilişkidir ve devletlerin kendileri için işlevsel buldukları hallerde prekapitalist toplumsal kurumları, mesela aşiretleri yeniden örgütleyerek güçlendirmelerine benzetilebilir.[110]

Küçükaydın, değinme düzeyinde de olsa Çingenelerle ilişkili yeni bir tartışma çerçevesi belirlemektedir. Ne var ki bunların değinme düzeyinde kalması yazarın ilk elde ortaya koyduğu değerlendirmelerdeki kimi çelişkileri aşarak daha tutarlı bir model geliştirmesine izin vermemektedir. Tümüyle üstyapı olarak din formülasyonu, Küçükaydın'ın "modern toplumun dini" "dinin özel alana ilişkin bir sorun olarak ele alınmasıdır" formülasyonuyla birlikte ele alındığında; peripatetik toplulukların halen diğer toplumlarla evlenme yasağına muhatap olması açıklanması gereken bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Küçükaydın bu durumu açıklamak için, kapitalist devlet aygıtının yaşatma gayretlerini ve arkaik bir toplumsal formun yeni üretim tarzıyla simbiyoz bir ilişki kurmasını ön plana çıkarır. Buna karşılık bu çalışmada daha sonra gösterileceği üzere peripatetik toplulukların, geç-peripatetik topluluklar olarak sosyal

108. Demir Küçükaydın, "Ulus, Ulusçuluk ve Sosyalizm Üzerine Değinmeler", *Köxüz*, 23 Ekim 2013, http://www.akintiya-karsi.org/koxuz/node/4517.
109. A.g.m.
110. Küçükaydın, çalışma kapsamında kendisiyle yapılan görüşme.

grup varlıklarını koruması; siyasal aygıtların "proterleşmelerini" engelleyen araçsallaştırıcı müdahalelerinden ziyade, çok daha karmaşık sosyolojik ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Küçükaydın'ın konuyla ilişkisinin değinme düzeyinde kalmasının bir diğer sonucu ise bu çalışmada ayrıntılı bir biçimde ele aldığımız terminolojik tuzaklara düşmekten kurtulamamış oluşudur. Müzisyenlik yaparak Çingeneleşen Abdallardan bahsettiği sırada, Çingeneliği Hindistan orjinli olmak üzerinde tarif eden modernist yaklaşımın oldukça derin tutarsızlıklar taşıyan bir varyantına yaslanır. Abdalların ekonomik faaliyetleri itibarıyla Çingene olarak adlandırılan halklardan biri olduğunu söylemek yerine Çingeneliğe Hindistani bir öz ve müzisyenlik temelli bir kast kimliğinin temel unsuru olma misyonunu yükleyerek, Abdallar gibi aynı faaliyeti benimseyen grupların onlara dönüştüğünü ifade eder. Şüphesiz ki Küçükaydın'ın bu örneği "Yahudileşen" Hazar Türkleri üzerinden vermesi onun bakış açısının farklılığının anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte Yahudilik ve Çingenelik arasında son derece kritik bir ayrım bulunmaktadır. Yahudilik ister din isterse dil üzerinden kurulan bir tamlık olarak tarif edilsin, her halükarda bu aidiyetin mensupları tarafından kurulan bir yapıya işaret eder. Buna karşılık Çingenelik peripatetik halk topluluklarının, dışarıdan bakanlarca varsayılan ve çoğu zaman tek tek peripatetik halk toplulukları tarafından bilincine varılmayan ortak kimlik tahayyülüdür.

Her halükarda hem Deleuze ve Guattari'nin demircileri çoban göçebeler ve yerleşik devlet aygıtından ayrı bir düzleme yerleştiren metaforik evreni, hem de Küçükaydın'ın Çingene olarak adlandırılan peripatetik gruplarla diğerleri arasındaki evlenme yasağının açıklanmasına izin veren "üst yapı olarak din" modellemesi gözden kaçırılmaması gereken farklı tartışma düzlemleri sunmaktadır.

Bu çalışmada yukarıda ele alınan muhtelif yaklaşımlara sıklıkla gönderme yapılarak, tartışılan konular onların kavram araçları ve yaklaşım biçimleri ile yeniden gözden geçirilmiştir Her halükarda çalışmanın dayandığı temel saç ayağı peripatetik konsepti olacaktır. Bununla birlikte peripatetik konseptinin daha yaratıcı bir biçimde ele alınmasında incelediğimiz literatürün kapsamlı bir biçimde değerlendirilmesinin son derece tayin edici bir rolü bulunmaktadır.

Peripatetik Kavramsallaştırması

Peripatetik kavramsallaştırmasının geliştirilmesinin temel motivasyonu, daha önce de vurgulandığı üzere önceki bölümlerde ele alınan terminolojik karmaşanın bir biçimde aşılmasıdır. "Çingene" kelimesinin geçtiğimiz 200 yıllık süreç içerisinde özellikle akademik yazında özel bir etnik grubu işaret edecek şekilde kullanılmış olması, bu alanda fikir üreten yazarları Romanların da içinde yer aldığı benzer bir sosyal kategoriyi paylaşan etnik gruplar için yeni bir sözcük bulma arayışına itmiştir. Kimi yazarlar Çingene kavramını yine bir sosyal grubu işaret edecek şekilde arkaik formuna gönderme yaparak kullanmaya devam etseler de akademik yazında yaygın eğilim terminolojik tartışmalarla içeriği gölgelenmemiş yeni kavramların kullanıma sokulması yönündedir.

Özellikle antropoloji alanından yazarların getirdiği kimi alternatif kavram önerileriyle geliştirilen tartışmalarda çok daha net bir çerçeve oluşturulabilmektedir. Hayden'in hizmet göçebeleri (*service nomads*),[111] Acton'un ticari göçebe (*commercial nomads*),[112] Misra'nın simbiotik göçebe (*symbiotic nomads*)[113] ya da Berland ve Rao'nun peripatetik benzeri kavramsallaştırmalarının kullanıldığı yeni çalışmalarda söz konusu sosyal formun giderek daha somut bir biçimde tanımlandığı, peripatetik konseptinin giderek daha fazla ayakları üstüne bastığı görülmektedir. Daha da önemlisi gün geçtikçe peripatetik kavramsallaştırması antropolojik metinlerden taşarak farklı disiplinlerden araştırmacıların metinlerinde de görünür hale gelmektedir. Gelecekte bu kavramsallaştırmanın arkeoloji, tarih, sosyoloji gibi muhtelif sosyal bilim disiplinlerinin yaygın tartışmalarında son derece işlevsel bir araç olarak kullanılabileceği düşünülebilir.

Peripatetik kavramsallaştırmasının içeriği mutlaklaştırılmadan, kavram geliştirilmeye açık bir biçimde ele alınırsa, hem farklı sosyal bilim disiplinlerinde işlevsel bir biçimde kullanılma olasılığı artacak hem de ulaşılan yeni ampirik veriler çerçevesinde içeriğinin zenginleştirilmesi mümkün olabilecektir. Aksi halde mevcut veri-

111. Robert M Hayden, "The Cultural Ecology of Service Nomads", *The Eastern Anthropologists*, 32/4, s. 297.

112. Thomas Acton, "Gypsylorism in the Far East", *Newsletter of Gypsy Lore Society*, 4/1, s. 2-6.

113. P. K. Misra, "Indian Nomads", Der. P. K. Misra, K. C. Malhotra, *Nomads in India* içinde, Anthropological Survey of India, Kalküta, 1982.

ler çerçevesinde oluşturulan bir analiz çerçevesinde dondurulan, tarihsel ve dinamik bir bağlamdan yoksun bir peripatetik kavramsallaştırılmasının bu beklentiyi karşılaması mümkün değildir.

İlk olarak Berland tarafından kullanılan peripatetik kavramsallaştırması literatürde genel bir yaygınlık kazanmış ve giderek farklı disiplinler bünyesinde kullanılmaya başlanmıştır. Berland, peripatetik kavramsallaştırmasını tanımlarken ilk olarak prehistorik ve klasik kayıtların; kırsal, kentli ve pastoral toplumların belli periyotlarla karşılaştıkları, mekânsal hareketlilik düzeyleri yüksek çeşitli topluluklara ilişkin tanıklıklarla dolu olduğunun altını çizer: sepetçiler, kalaycılar, dokumacılar, sihirbazlar, müzisyenler, hayvan performansçıları vs gibi.[114] Berland söz konusu toplulukların uzun yıllar boyunca tarihçiler, sosyologlar ve özellikle de antropologlar tarafından görmezden gelindiklerinden yakınmaktadır.[115] Tam da bu noktada, karmaşık bir sosyal sisteme sahip tüm toplumlarda son derece köklü bir biçimde peripatetik toplumlara rastlanıyor oluşunun, onların içinde yaşadıklarını toplumlarda mevcut bulunan özgün bir toplumsal nişi doldurduklarına yönelik bir işaret olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı sorusunu ortaya atar.[116] Berland'a göre kendi çalışmaları da dahil olmak 60'lardan sonra yürütülen kimi saha çalışmaları bu sorulara pozitif bir yanıt verilmesini mümkün kılan sonuçlar ortaya koymuştur.[117] Yazar, yerleşik ya da çoban göçebe toplumların kendi imkânlarıyla ortaya çıkaramayacağı ya da bunu yapmayı sürekli olarak tercih etmeyeceği uzmanlaşma gerektiren kimi ürün ve hizmetlere olan ihtiyacın, peripatetik grupların varlık zemini olan peripatetik nişi tanımladığını ifade eder.[118]

Antropolog Aparna Rao, ampirik çalışmalara dayanan yapıtlarında kendisinden önce Joseph C. Berland tarafından kullanılan peripatetik konseptini netleştirmeye yönelir. Rao esas olarak antropolojinin göçebe sınıflandırmasını tartışarak kendi bağlamını geliştirecektir. Fransız antropolojisinde göçebe kavramının mekânsal hareketliliğe sahip her türden topluluğu işaret ettiğini vurgular. Buna karşılık Anglo-Amerikan ve Alman literatüründe kavram spesifik olarak sürü sahibi göçebelere ve avcı-toplayıcı

114. Joseph C. Berland, "Peripatetic Communities an Introduction", s. 1.
115. A.g.m., s. 1.
116. A.g.m., s. 2.
117. A.g.m., s. 2.
118. A.g.m., s. 3.

göçebelere gönderme yapmaktadır.[119] Antropoloji literatürünün göçebe kavramsallaştırmasını daha geniş bir bağlam içerisinde değerlendirmeye başlaması ancak 1970'lerde mümkün olabilmiştir. Ancak bu tarihten sonra sürü sahibi ve avcı toplayıcı olmayan göçebelerin literatürde kapsamlı bir biçimde tartışılmaya başlandığını görmek mümkündür.

Rao, peripatetik göçebeler olarak tanımladığı kategorinin diğer göçebe gruplarıyla karşılaştırılması yoluyla kendi kavram çerçevesini netleştirmeye çalışır. Sürü sahibi göçebeliğin temel unsurları; emek, hayvan sürüleri ve otlak alanlarıdır. Peripatetik göçebelikte ise temel unsurlar emek, müşteri toplulukları, zanaat-hizmetlerdir. Rao bu temel üzerinde peripatetik göçebeler için kullanılmış alternatif terminolojilere değindikten sonra daha önce kullandığı "gıda üretmeyen göçebe" kavramına ilişkin bir oto-kritik gerçekleştirir. Çok katı bulduğu bu sınıflandırmanın özellikle Afrika örneğinde ampirik olgulara tam uyum göstermediğine işaret eder. Öyle ki kimi göçebe grupları belli bir süre için yemek üretmeyen göçebe sınıflandırmasına uygun bir geçim stratejisi benimserken daha sonra alternatif stratejilere uygun davranabilmektedir.[120]

Rao, peripatetik sınıflandırmasının Simmel'in "yabancı" kategorizasyonuyla olan ilişkisini vurgulamaktadır. Ona göre peripatetik kavramsallaştırması tek tek tüccarları, zanaatkârları ya da belli alanlarda uzmanlaşmış çalışma gruplarını işaret etmemektedir. Peripatetik kavramsallaştırması belli bir ekonomik faaliyeti temel geçim stratejisi olarak benimsemiş bütün bir toplumu, toplumları açıklamaya çalışmaktadır.[121] Bu bağlamda Rao, Simmel'in "yabancı" kavramsallaştırmasının peripatetik toplumları daha iyi anlamak için önemli bir kavram aracı olduğuna işaret eder. Bu durum sadece peripatetik toplumların yaşam stratejilerinin anlaşılmasına ilişkin bir durum değildir. Daha da önemlisi, "yabancı" kavramsallaştırması peripatetik topluluklarla büyük toplum arasındaki ilişkilenme ve konumlandırmalara ışık tutar.[122]

Rao, Simmel'in kavramını peripatetik toplumlara uydurmak için kavramı yeniden tanımlamaya çalışmadıklarını vurgular. Daha ziyade kendi kavramsallaştırması olan "geleneksel yabancı"

119. Rao, "The Concept of Peripatetics: An Introduction", s. 1.
120. A.g.m., s. 2.
121. Berland, Rao, "Unveiling the Stranger: A New Look at Peripatetic Peoples", s. 1.
122. A.g.m., s. 2.

ile Simmel'in çerçevesinden peripatetik toplumların çok boyutlu olarak anlaşılabilmesine katkı sunmayı hedeflediğini ifade eder.[123] "Geleneksel yabancı", Simmel'in "yabancı" nosyonunun bir alt kategorisi olarak peripatetik grupların özellikle büyük toplumla olan ilişkilerinin hangi bağlam içerisinde geliştiğine işaret etmektedir.

Simmel "yabancı" kavramsallaştırmasında tüccara özel bir önem atfeder: Tüccar doğası gereği yabancı olmak zorundadır. Ancak içinde bulunduğu toplumun dışında üretilen ürünlere ulaşabildiği ölçüde kendi ekonomik etkinliğini tam anlamıyla gerçekleştirme şansı bulabilecektir. Bu durum onu "yabancı" yapar. Bir başka deyişle tüccar ancak "yabancı" olduğu yerde kendini gerçekleştirebilir.[124] Peripatetik toplumların içinde bulundukları toplumlara, o toplumlar tarafından talep edilen (ya da peripatetik grupların talep yaratabileceği) ve o toplumlar tarafından peripatetik grubun sağlayabileceği düzeyde sağlanamayacak olan hizmet ve ürünleri sunarak geçinmeleri onları tıpkı Simmel'in tüccarı gibi zorunlu olarak "yabancı" kılar.[125]

Simmel "yabancı" kavramını bir sosyal form ya da sosyal kategori olarak değerlendirmekteydi. Bu bağlamda onun yapıtında "yabancı" sadece tek tek örnekler üzerinden tartışılmamış, aynı zamanda bir "yabancılık" sosyal formunun değerlendirilmesi çabası içinde olunmuştur.[126] Rao, Simmel'in bu biçimde tanımladığı "yabancılık" sosyal formunun bugün gelip yarın giden göçerden farklı bir pozisyonda bulunduğuna işaret eder. "Yabancı" bugün gelir ve yarın da kalmaya devam eder. Ama hiçbir zaman tam manasıyla buraya ait olmaz.[127] Her an ayrılabilme potansiyelini kendi bünyesinde barındırır.

Rao, peripatetik kategorizasyonunun temel olarak mekânsal hareketlilik, ekonomik alanda küçük ölçekli ticaret ve sosyal alanda iç evlenmeye dayandığını vurgular. Farklı etnik kökenlere sahip, farklı dilleri konuşan peripatetik gruplar; genellikle gıda üretmeyen, grup içi evlilik yapan, çeşitli ürünlerin satışı ve hizmetlerin sunumuyla geçimlerini sağlayan, mobilitesi yüksek topluluklardır.

123. A.g.m., s. 2.
124. A.g.m., s. 4.
125. A.g.m., s. 4.
126. A.g.m., s. 6.
127. A.g.m., s. 8.

Peripatetik gruplardaki endogami meselesi başlı başına tartışmalı bir alandır. Genel olarak da endogami (iç evlenme) ve egzogami (dış evlenme) antropolojinin zor konuları arasında yer almaktadır. Bunların varlığı tescil edilmekle beraber bu toplumsal ilişkilerin gelişimi hakkında modern antropoloji yazını pek az katkı sunmaktadır.[128] Öncelikle egzogami, dar anlamda doğrudan akrabalık ilişkileri tanımlanabilen bireylerle evlenme yasağına ek olarak tanımlanmış belli bir insan grubuna mensup bireylerin kendi aralarında evlenmelerinin yasaklanmasına işaret eder.[129] Egzogamik birim aile, yerel grup ya da klan olabilir. Evlenilebilecek bireyleri tanımlayan endogamik birimler ise oldukça çeşitlidir; kabile, sınıf, kast, ulus, dini inanç grupları endogamik birimlere örnek olarak verilebilir.[130] Antropolojik gözlemlere konu olan kabile toplumlarında endogami ve egzogami ilişkilerine konu olan birim ve yapılar çeşitlilik göstermektedir. Klan sistemi olan kabile toplumlarında, egzogamik ilişkinin temel belirleyicisi olan klan soy zincirinin önüne geçer.[131] Klan sistemi olmayan kabile toplumlarında ise akrabalık nosyonu ve soy zinciri evlilikleri şekillendirir.[132]

Thompson, Marksist tarih anlayışı çerçevesinde egzogaminin klan birimi çerçevesinde ortaya çıkışına bir açıklama getirir. Buna göre ilkel sürü farklı hayvanların avlanması ya da farklı bitkilerin toplanması temelinde klanlara bölünmüştür. Her klan kendi avladığında edindiği gıda maddelerini diğerleri ile paylaşarak karşılıklı dayanışma içerisinde bulunur.[133] Thompson'a göre her bir klanın başka klanlardan koca almasını zorunlu kılan egzogami sayesinde her bir klanın tüketebileceği yiyeceklerin çeşitliliğinin artması mümkün olabilecektir.[134] Thompson gibi Marksist yöntemi kullanan Küçükaydın ise endogamiyi, farklı toplumsal altyapılara sahip olan toplumların tümüyle üstyapı olarak tanımladığı dinlerinin de farklı olmasına dayandırır. Ona göre endogamik birimler farklı

128. Leslile A. White, *The Evolution of the Culture*, Left Coast Press, California, 2007, s. 105.
129. A.g.e., s. 111.
130. A.g.e., s. 111.
131. Samira Dasgupta, Amitabha Sarkar, *Frontiers of Social Anthropology*, Gyan Publishing House, Yeni Delhi, 1996, s. 48.
132. A.g.e., s. 48.
133. George Thompson, *Tarih Öncesi Ege 1*, Çev. Celal Üster, Payel Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 49.
134. A.g.e., s. 50.

üretim tarzlarıyla bir arada yaşamaya başladığında; din ayrımına dayanan üstyapı farklılıkları bu birimler arasında evlilik tabusu halinde kendini ortaya koyacaktır.[135]

Peripatetik gruplar söz konusu olduğunda endogaminin daha ziyade dışarıdan mı yoksa peripatetik grupların kendi tercihlerinden mi kaynaklandığı son derece tartışmaya açık bir konudur. Öte yandan şurası açıktır ki, peripatetik olmayan toplumların peripatetik toplumlarla evlenilmesini engellemeye dönük son derece güçlü, kurumlaşmış dışlama mekanizmaları vardır ve sonuç olarak peripatetik gruplar endogamik özellik göstermektedirler.

Peripatetik gruplarda endogami tartışılırken, endogamik birimin ne olduğu da ayrıca değerlendirme konusu yapılmalıdır. Şüphesiz ki bu konu ampirik malzemenin zenginleşmesiyle birlikte çok daha net bir biçimde anlaşılabilecektir. Bununla birlikte Türkiye örneğinde peripatetik grupların evlilik ilişkilerine ilişkin genel gözlemler, endogamik birimin tek tek peripatetik gruplar değil genel olarak peripatetik toplumlar kümesi olduğuna işaret etmektedir. İstanbul'un Küçükbakkalköy[136] ve Kuştepe[137] ilçelerinde yaşayan Roman, Abdal ve Poşa grupları arasındaki evliliklerin son derece yaygın olması, buna karşılık peripatetik kökenden gelmeyen gruplarla evlilikleri tamamen marjinal bir seyir izlemesi bu yargıyı güçlendiren örneklerdir. Şüphesiz ki bu gözleme temel alınan grupların kent yerleşimleri içerisinde geç-peripatetik gruplara dönüşerek farklı bir toplumsal örgütlenme biçimini benimsediği söylenerek itiraz edilebilir. Yine de peripatetik gruplara ilişkin evlenme yasağının, peripatetik olmayan grupların yargılarından önemli ölçüde beslendiği ve bunun da esas "Çingene olarak adlandırılan" toplumları kapsadığı düşünülürse endogamik birime ilişkin daha geniş bir perspektiften konuya yaklaşmak mümkün olabilecektir.

Peripatetik toplumsal örgütlenmenin bir diğer temel unsuru ekonomik stratejilerdir. Bazı peripatetik topluluklarda marjinal düzeyde hayvan, toprak sahipliğine rastlanılabilir. Bazıları avcılık ve toplayıcılık yaparak gıda maddelerine doğrudan ulaşabilirler. Buna karşılık temel geçim stratejileri ticaridir. Geçim stratejilerine bağlı

135. Küçükaydın, çalışma kapsamında kendisiyle yapılan görüşme.
136. Y. D., erkek, çiçekçi, Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
137. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

olan mekânsal hareketlilik düzeyleri topluluktan topluğa değişir. Her peripatetik topluluk yaşadıkları bölgelerde bir etnik grup veya azınlık unsur olarak ortaya çıkarlar.[138] Peripatetik toplulukların göçebeliği diğer göçebelerden farklı olarak sadece doğal çevre ile ilişkili bir durum değildir. Benzer bir biçimde arz-talep ilişkilerinin şekillendirdiği sosyal çevre de peripatetik toplulukların göçebelik düzeylerini ve biçimlerini etkiler.[139] Rao peripatetik göçebeliğin sürü sahibi göçebelikten farklı olarak bir üretim biçimi değil bir geçim stratejisi olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret eder. Diğer taraftan tıpkı sürü sahibi göçebeler gibi peripatetik grupların da çeşitli faktörler tarafından şekillendirilmiş alternatif geçim stratejileri bulunmaktadır.[140]

Rao oldukça geniş bir araştırma evreninden toplanmış ampirik malzemeye dayanarak peripatetik grupların farklı geçim stratejileri ile ilişkilerini anımsatır. Avcı-toplayıcı, sürü sahibi ya da tarımsal geçim stratejilerinden peripatetik geçim stratejisine evirilmiş toplulukların veya tam tersinin somut olarak gözlemlenebildiğini vurgular.[141] Bollig'in Afrika'daki peripatetik gruplarla ilgili değerlendirmeleri bu açıdan oldukça ilgi çekicidir. Kara Kıta'da yaşayan Yibir grubu tamamen peripatetik stratejileri benimsemiştir. Fuga grubu bahçe tarımı ile uğraşmakta ve peripatetik stratejileri kısmi olarak devreye sokmaktadır. Waata grubu ise esas olarak avcı bir toplumken, yer yer peripatetik stratejilerle geçinmektedir.[142] Bollig'e göre kıtanın avcı-toplayıcıları ile peripatetik grupları arasında oldukça net bir ilişki bulunmaktadır. Kıtada peripatetik olarak sınıflandırılabilecek pek çok grup avcı-toplayıcı kökenlidir. Avcı-toplayıcılık için uygun zeminin ortadan kalkmasıyla birlikte yeni geçim stratejileri bulmak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda çeşitli hizmetlerin ve zanaatların sunumunda uzmanlaşmışlardır.[143] Farklı geçim stratejileri ile peripatetik stratejiler arasında geçiş örneklerine farklı coğrafyalarda da rastlamak mümkündür. Geçmişte kuş avcılığı ile geçinen Orta Hindistan'ın Narikuravar grubu gü-

138. Rao, "The Concept of Peripatetics: An Introduction", s. 3.
139. A.g.m., s. 3.
140. A.g.m., s. 3.
141. A.g.m., s. 5.
142. Michael Bollig, "Ethnic Relation and Spatial Mobility in Africa", Aparna Rao, *The Other Nomads* içinde, Böhlau, Köln, 1987, s. 181.
143. Michael Bollig, "Hunters, Foragers, and Singing Smiths: Metamorphoeses of Peripatetic Peoples in Africa", s. 196.

nümüzde belirgin bir biçimde peripatetik stratejileri benimsemeye başlamıştır. Narikuravarların sözlü anlatılarında orman ve orman ürünlerine ilişkin çok zengin ögeler bulunmaktadır. Bu anlatılardan hareketle Narikuravarların orman ürünlerinin takasından peripatetik stratejilere geçişi kolaylıkla izlenebilmektedir.[144] Yine Kuzey Hindistan'daki Korwalar kaynakların azalmasıyla birlikte avcılığa ayırdıkları zamanı yarıya indirmişler ve Bambulardan ördükleri sepetleri çevrelerindeki tarımcı topluluklara satmaya başlamışlardır.[145] 1970-1980 yılları arasında yaşadıkları orman alanlarının yok oluşuyla birlikte avcı-toplayıcı Sabraslar eğlence sektöründe çalışmaya başlarlar. Günümüzde Sabraslar göçebe cambazlar, sihirbazlar ve panayırcılar olarak geçimlerini sağlamakta; komşuları Sabraslara meslekleri dolayısıyla Mondapotta adını vermektedir.[146] Bu çalışma kapsamında görüşlerine başvurulan bir kaynak kişi, yakın zamanlara kadar İstanbul Kuştepe'deki sepetçi Romanların, yakın bölgelerdeki kırsal arazilere giderek yenilebilir nitelikteki otları topladıklarını hem de imkân buldukça avlandıklarını ifade etmektedir. Yine kaynak kişinin ifadesine göre mahalle sakinleri arasında özellikle kirpi avının meraklıları bulunmaktadır[147]. Romanlar gibi yüzyıllardır peripatetik stratejileri uygulayan toplumlarda bile avcılık ve toplayıcılığın izlerine rastlanılabiliyor oluşu, şüphesiz ki bu ekonomik faaliyetler arasında geçişliliklerin gerçekleşebildiğinin bir işareti olarak yorumlanabilir.

Rao, peripatetik kavramsallaştırmasını tanımlarken peripatetik toplumlarla büyük toplum ilişkisini sorgulamaya özel bir önem verir. Peripatetik gruplar genellikle içinde yaşadıkları büyük toplumla farklı etnik kökenlerden gelmektedirler. Böyle olmadıkları durumlarda bile büyük toplumun algısı, peripatetik topluluğun "yabancı" olduğu yönündedir. Peripatetik gruplar tarafından benimsenmiş temel ekonomik faaliyetler çoğunlukla büyük toplum için işlevsel olmasına rağmen söz konusu "yabancı" algısına peripatetikler

144. Daniel Meshack, Kriss Griffin, "Displacement and Forced Settlement: Gypsies in Tamilnadu", Dawn Chatty, Marcus Colchester, *Conservation and Mobile Indiginous Peoples* içinde, Berghan Books, New York, 2002, s. 264.

145. Jana Fortier, "The Ethnography of South Asian Foragers", *Annual Review of Anthropology*, 38, s. 108.

146. Aparna Rao, "Strangers and Liminal Beings: Some Thoughts on Peripatetics, Insiders, and Outsiders in Southwest Asia", s. 272.

147. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

tarafından yapılan ekonomik faaliyetlerin düşük işler olarak sınıflandırılması da eşlik eder.[148] Diğer taraftan peripatetik grupların büyük toplum içerisindeki dışlanmış pozisyonlarına rağmen pek çok dini ve mistik ritüelin uygulanmasında kritik bir işleve sahip olmaları da sıklıkla rastlanabilen bir durumdur.[149]

Antropoloji çalışmalarında peripatetik toplumlarla büyük toplum arasındaki ilişki ile ilgili en önemli tartışmalardan biri de bu ilişkinin parazitik nitelik taşıyıp taşımadığıdır. Rao peripatetik toplumlarla büyük toplum arasındaki ilişkinin birbirlerine değişen düzeylerde ihtiyaç duyan aktörler arasındaki bir ilişki olduğunu ifade eder. Çok sayıda faktörün devreye girmesiyle birlikte büyük toplumun peripatetikler tarafından üretilen zanaat ürünü ve hizmetlere olan ihtiyacı değişkenlik göstermektedir.[150] Yazar peripatetik toplumların müşteri toplumları ile olan ilişkisini farklı boyutları ile ele alır. Bu ilişkinin karakterinin coğrafyaya göre şekillendiğine işaret eder. Kuzey Afrika, Arabistan, Türkiye, İran ve Belucistan'daki pek çok sürü sahibi göçebe topluluğun en az bir peripatetik toplumla birlikte yaşadığını vurgular. Bu noktada kimi peripatetik toplumların tamamıyla sürü sahibi bir göçebe gruba bağlandığını, bu durumdaki kimi peripatetik toplumların ise aynı zamanda yerleşik tarımcılarla müşteri ilişkisi kurduğunu ifade eder. Bu tarz bir ilişkinin tersi de doğrudur. Geleneksel olarak tarımsal topluluklarla müşteri ilişkisi kurmuş olan kimi peripatetik toplumların daha sonra sürü sahibi göçebelerle çalışmaya başladıklarına ilişkin örnekler de bulunmaktadır.[151]

Rao, kimi yazarların peripatetikler ve müşteri topluluklar arasındaki ilişkiyi tartışırken kast kavramsallaştırmasına başvurduklarını hatırlatır. Bu noktada esas problem yaygın bir kast ideolojisinin egemen olmadığı bir toplumda kast oluşumundan bahsedilip bahsedilemeyeceğidir. Rao kast ideolojisinin şu veya bu ölçüde mevcut olduğu yerlerde peripatetik grupların bir kast olarak konumlanabileceğine işaret eder. Ne varki bu durum kast ideolojisinin mevcut olmadığı bölgeler için yaygınlaştırılamaz.[152]

Rao, peripatetik toplumların büyük toplum ile ilişkilerinde grup dilinin önemine işaret eder. Peripatetik topluluğun ve büyük

148. A.g.m., s. 8.
149. A.g.m., s. 9.
150. A.g.m., s. 12.
151. A.g.m., s. 13.
152. A.g.m., s. 16.

toplumun farklı etnik kökenlerden geldiği örneklerde peripatetik toplumun geleneksel dili koruyucu sosyal işlevi çerçevesinde yaşatılır. Peripatetik toplum ile büyük toplumun aynı etnik kökeni paylaştığı durumlarda ise çeşitli dil araçları kullanılır ve gizli dil-argolar oluşturulur ve bu kurma diller nesilden nesle aktarılır.[153] Bollig Afrika'daki peripatetik topluluklar üzerinden bu gizli dillerin çeşitli örneklerini verir. Nil Vadisi'ndeki Kâğıbi grubunun dili Arapça gramere ve başkalarının anlayamayacağı şekilde bozulmuş Arapça sözcüklere dayanmaktadır. Fugaların çeşitli dillerden toplanmış kelimelerden oluşan ve içinde yaşadıkları toplumun anlayamadığı gizli bir kelime dağarcıkları bulunmaktadır.[154] Türkiye'nin de dahil olduğu oldukça geniş bir coğrafyada yaşayan Abdal peripatetiklerinin de kendilerine ait bir gizli dilleri bulunmaktadır. Abdal gizli dili ağırlıklı Farsça sözcükleri içeren gizli bir kelime dağarcığının Turani gramerle konuşulmasına dayanmaktadır.[155]

Rao genel bir çerçeve içerisinde peripatetik konseptini tanımladıktan sonra konunun tarihsel boyutlarını değerlendirir. Peripatetik toplumlar yazılı tarihin ve efsane benzeri kültürel ürünlerin satır aralarında mevcudiyetlerine dair çok sayıda izler bırakmışlardır. Yazar MÖ 6-1. yüzyıllar arasında Orta Hindistan'da kaya tünelleri açan demircilerin, antik Japonya'nın göçebe gösteri sanatçılarının ve eski Kore'deki benzeri toplulukların peripatetik konseptine fazlasıyla uyduklarını ifade eder. Benzer bir biçimde Orta Çağ Hindistan'ında temel ticaretin büyük ölçüde peripatetik toplulukların ellerinde olduğunu hatırlatır.[156] Kadim Güney Asya uygarlığı İndus Medeniyeti'nin zanaat ürünlerini Arabistan ve Mezopotamya'da yaygınlaştıranların Hindistan coğrafyasının peripatetikleri olabileceğini ifade eder. Zira Demir Çağı'na ait objelerin işlenme tarzlarındaki genel ortaklık bunların standart bir kültürün ürünleri olabileceğini düşündürmektedir.

Güney Asya'ya ait en eski yazılı metinlerden olduğuna inanılan Tamil Tolkappiyam'da (MÖ 5-6. yüzyıl) göçebe ozanlara, çerçilere, aktörlere ilişkin çok sayıda atfın bulunması bu coğrafyada peripatetik grupların yaygınlığına dönük bir işaret olarak kabul edilmektedir. Rao Antik Yunan'da çok sayıda kaynakta isimleri

153. A.g.m., s. 19.
154. Bollig, "Ethnic Relation and Spatial Mobility in Africa", s. 214-215.
155. Faruk Yıldırım, *Abdal Gizli Dili*, Karahan Kitabevi, Adana, 2011.
156. Rao, "The Concept of Peripatetics: An Introduction", s. 20.

anılan göçebe tiyatro gruplarının ve diğer eğlence sanatçılarının yine peripatetik konsepti içinde değerlendirilebileceğine işaret eder.[157] Orta Asya'da Cengiz Han döneminde yaşayan peripatetik gruplara ait kayıtlar olduğunu vurgular.[158]

Yazar peripatetik topluluklar için kullanılan bir dizi jenerik terimin varlığını hatırlatarak kendi konsepti ile Çingene kavramsallaştırmasına ilişkin tartışmalara kısmen de olsa dahil olmuş olur. Yemek üretmeyen, göçebe, endogamik toplulukların dünya genelinde Çingene (*Gypsy*) ya da avare (*vagrant*) olarak sınıflandırıldıklarına işaret eder. Avrupa dışı coğrafyalarda da benzeri genel kategoriler kullanılmaktadır (Afganistan'da Jat, Kore'de *hwach ok chaein*, Afrika'da Nyamakala gibi). Rao bu genel terimlerin genel halk algısını yansıttığına işaret eder. Buna karşılık antropologların bu kavramları kullanırken dikkatli olması gerektiğini vurgulayan Rao, bu kavramların içeriğinin belirsiz ve genellikle de "yanlış" olduklarını işaret eder.[159] Peripatetik kavramsallaştırmasını kullanarak, kendi düzlemini Çingene adına ilişkin tanım tartışmalarının dışına çıkartan Rao'nun, tam da bu noktada Roman milliyetçilerinin sıklıkla kullandığı bir akıl yürütmeye başvurması ilginçtir. Rao tüm "Çingenelerin" göçebe olmadıkları gibi avcı-toplayıcı ve sürü sahibi olmayan tüm göçebelerin de "Çingene" olmadıklarını hatırlatır. Ona göre "Çingenelerin" tamamı peripatetik konsepti içerisinde değerlendirilemez.[160]

Yazar peripatetik grupların tanımlanmasında genel kavramların kullanılması ile ilgili eleştirisinde kullandığı akıl yürütmede aslında Roman milliyetçilerinin ön kabullerinden hareket etmektedir. Roman resmi tarihinin yaratılması sürecinde milliyetçi yazarlar, Romanların peripatetik bir kökenden gelmediğini vurgularlar. Aslında askeri bir kastın mensupları olan Romanlar, Hint diyasporası olarak Avrupa'daki marjinalleştirmenin etkisi altında peripatetikleşmişlerdir. Diğer taraftan bu belirlemenin yanında sanayinin yaygınlaşmasıyla birlikte geleneksel mesleklerini kaybedip kent merkezli yaşama geçen ya da çok daha köklü kentsel ya da kırsal yerleşimlere sahip Romanların varlığı vurgulanarak kimi Romanların hiçbir zaman peripatetik bir kökene sahip olmadığı iddia edilebilmektedir.

157. Berland, Rao, "Unveiling the Stranger: A New Look at Peripatetic Peoples", s. 2.
158. Rao, "The Concept of Peripatetics: An Introduction", s. 20.
159. A.g.m., s. 7
160. A.g.m., s. 7.

Rao bu varsayımı temel alarak peripatetik topluluklar için Çingene adının kullanımını sorunlu ilan ederken öncelikle kendi konsepti ile çelişkiye düşmektedir. Zira peripatetik toplulukların mobilite düzeylerinin çevre koşullarının etkisi ile değiştiğini vurgulayan Rao, peripatetik toplumları süreğen bir göçebelikle tanımlamaz. Balkanlardaki Roman topluluklarının bir bölümünün uzun süreli yerleşimlere sahip olması onların içinde bulundukları çevrede sahip oldukları iş imkânlarının yaygınlığı ve genişliğinin hareketlilik seviyelerini sınırlamasıyla ilişkili bir durumdur. En uzun süreli yerleşimlere sahip grupların esas olarak demirci ve müzisyenler olduğu göz önüne getirilirse durum daha da anlaşılabilir bir hale gelecektir.

Diğer taraftan Rao'nun Gypsy, Çingene vb genel terimlerle Roman kimliğini bir çırpıda eşitlemesi de Roman milliyetçilerinin akademik alanda yarattığı etkin hipnotizmanın bir tezahürü olarak görülebilir. Zira Gypsy-Çingene gibi genel terimler yüzlerce yıldır Yeniche, Pavee, Quinquis, Aşkali, Jevg ve benzeri çok sayıda farklı peripatetik grubu tanımlamak için kullanılmıştır. Bu toplulukların tamamının bu isimle anılması ise herhangi bir etno-kültürel nedenden daha fazla bu grupların yaşam stratejilerinin peripatetik konsepti ile uyumlu olmasından kaynaklanmaktır. Matras'ın haklı olarak vurguladığı gibi Gypsy kavramının aynı zamanda spesifik bir etnik grubu çağrıştırmasının zaman zaman karışıklığı yol açabildiği doğrudur. Bu bağlamda peripatetik konseptinin akademik tartışmalarda Çingene ve benzeri kelimeler yerine kullanılması da anlaşılabilir. Nitekim bu çalışmada, peripatetik kavramsallaştırmasının kullanılıyor oluşu, Çingene kelimesinin aşırı yüklü hali ve artık tek bir tamlığı işaret edemeyecek derecede farklı bağlamlarda tanımlanmasından kaynaklanan terminolojik karmaşanın, disiplinlerarası sağlıklı bir akademik tartışmayı imkânsız hale getiriyor oluşu ile bağlantılıdır.

Buna karşılık bu çalışmada peripatetik kavramsallaştırmasının kullanılıyor oluşu, Rao'nun Roman milliyetçilerinin ön kabullerini paylaşmasını hoş görmeyi gerektirmez. Bir taraftan Çingene olarak adlandırılan toplulukların ortak varoluşlarının disiplinlerarası bir zeminde tartışılabilmesi için peripatetik kavramsallaştırmasını kullanırken, öte yandan Çingene (Gypsy) adına modernite ile yüklenen yeni anlam ve "gerçek Çingene" mitinin kurgulanması süreçlerinin bilince çıkarılması mümkündür.

Peripatetik konsepti, her ne kadar bir ideal tip olarak son derece işlevsel bir analiz çerçevesi sunsa da kapitalist ilişkiler ve sanayinin gelişimi sonrası dünyanın hemen her yerinde söz konusu grupların yaşamak zorunda kaldığı değişimleri sağlıklı bir çerçeveye oturtma noktasında yetersiz kalmaktadır. Büyük kentlerin en yoksul yerleşimcileri arasında yer alan peripapetik kökenli grupların artık peripatetik konseptinin ideal tipinin dışına taşıdıkları, yeni bir toplumsal form teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bu topluluklar sosyal grup olarak varlıklarını korudukları gibi, peripatetik grupları kuşatan Çingenelik algısı da bu çalışmada geç-peripatetik olarak adlandırdığımız söz konusu sosyal grup üzerinden yeniden üretilmektedir.

Geç-Peripatetik Kavramsallaştırması

Farklı etnik kökenlerden geldikleri halde çevre toplumlar tarafından Çingene olarak adlandırılan toplumların, komşu topluluklarca nasıl bir çerçeve içerisinde birlikte sınıflandırıldığı en sağlıklı bir biçimde peripatetik kavramsallaştırması ile açıklanabilmektedir. Endogamik özellik gösteren, mobilite seviyesi yüksek, büyük toplumla hizmet veya mal değişimi üzerine kurulmuş karşılıklı bir ekonomik bütünleşmeye sahip gruplar binlerce yıl boyunca insanlık tarihin bir parçası olarak varlıklarını korumuşlardır. Peripatetik kavramsallaştırması hem bu tarihsel mirası hem de geleneksel yapılarını muhafaza eden grupları anlamak için çok işlevsel bir araç olarak önümüzde durmaktadır.

Peripatetik topluluklara ilişkin dünyanın dört bir yanından derlenmiş antropolojik-etnolojik çalışmalar daha ziyade geleneksel yapısını muhafaza eden gruplara odaklanmaktadır. Buna karşılık özellikle kapitalist ilişkilerin ve teknik ilerlemenin yaşam güzergâhlarında bir değişimi zorunlu kıldığı pek çok peripatetik orijinli topluluk, kentsel hayatın içerisinde geçim stratejilerini çeşitlendirmişler veya tamamıyla değiştirmişlerdir. Özellikle sanayinin yaygınlaşmasıyla birlikte geçmişte peripatetikler tarafından gerçekleştirilen zanaat ve hizmetler modern kurumlar tarafından üstlenilmiş ve muhtelif peripatetik gruplar eş zamanlı olmayan bir biçimde geleneksel mesleklerini bırakmış ya da yeniden yapılandırmışlardır.

Peripatetik kavramsallaştırması bu değişim sürecini ve sonrasını büyük ölçüde tartışma dışı bırakmaktadır. Oysaki peripatetik gruplar kapitalist ilişkilerin ve altyapının gelişmesiyle birlikte geçirdikleri evrim sürecinde grup kimliklerini kaybetmedikleri gibi çevre toplumlar tarafından Çingene olarak adlandırılmaya devam etmişlerdir. Kentsel yaşamın kurucu öznelerinden biri olarak hem mekânsal hem de ekonomik düzeyde kentsel hayatın yeniden üretimine dâhil olan bu grupların yaşam stratejilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için geç-peripatetik konseptinin yapılandırılması önemli bir ihtiyaç olarak ortada durmaktadır. Bu çalışmada peripatetik kökenli toplulukların geniş bir ampirik malzemeye dayanılan analizi üzerinden geç-peripatetik konseptinin inşa edilmesi ve derinleştirilmesine gayret gösterilecektir.

***

19. yüzyıl düşünce dünyası genellikle iyimserdir. Bu iyimserlik iki ayrı kaynaktan beslenmektedir. Bir tarafta bilim nosyonunu, toplumsal ilişkilerin dışında mutlak bir ilerleticilik varsayımıyla tanımlayan aydınlanmacılık düşüncesi vardır. Aydınlanma bu haliyle teleolojik bir düşünce sistemidir.[161] Batı, bilimin ışığını dünyanın dört bir tarafına, medeniyet taşıyıcılığı misyonu gereğince yayacak ve "bilim karanlıkları güneşe boğacaktır." Asri iyimserliğin ikinci kaynağı ise temelde bir aydınlanma eleştirisi olan Marksizmdir. Marksizm aydınlanmanın bilim kavramını toplumsal ilişkilerin üstünde tanımlanmasına karşı çıkar. Marksizme göre bilimin kendisi de toplumsal ilişkilerin bir ürünüdür.[162] Öte yandan Marksizmin de Aydınlanmacı düşünceye göre daha az iyimser bir dünya tasarımına sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bu düşünce sisteminin kurucularına göre "komünizm ne yaratılması gereken bir durum ne de gerçeğin ona uydurulmak zorunda olacağı bir ülküdür. Biz bugünkü duruma son verecek gerçek harekete komünizm diyoruz. Bu hareketin koşulları şu andan varolan öncüllerden doğar."[163] Demek ki insanlığın bu belki de en kadim ütopyası nihayet maddi şartların bir gerekliliği, "tarihin doğal akışının bir sonucu" haline gelmiştir. Artık maddi şartları komünizmin prensipleri doğ-

161. Amin, s. 136.
162. A.g.e., s. 135.
163. Marx, Engels, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, s. 39.

rultusunda değiştirmekten değil, "tarihin akışına uymaktan" söz edilmektedir. Komünizm hareketinin "varolan" zorunlu öncülleri ise: "Tümüyle mülkiyetsiz işçiler yığını, sermayeden ya da sınırlı bile olsa her çeşit tatmin duygusundan uzak işçiler yığını, dünya pazarını varsayar; nasıl ki bu işin geçici nitelikte olmayan kaybı, rekabetten doğan işgücü kaybı, güvenli geçim kaynağı olarak kaybı, rekabetten doğan iş kaybı da dünya pazarını varsayarsa. Demek ki proletarya ancak dünya çapında tarihsel olarak mevcut olabilir, nasıl ki proletaryanın işi olan komünizm, ancak, dünya çapında tarihsel olarak var olabilirse."[164] Bu satırlarda son derece güçlü bir biçimde ifadesini bulan düşünce su sızdırmaz bir evrenselcilik ve kapitalizmin homojenleştirici gücüne olan sarsılmaz bir inançtır. Nitekim Marx, kapitalist gelişmenin pre-kapitalist toplumsal ilişkiler üzerinde son derece güçlü bir basitleştirici etkisi olduğunu ifade eder:

> "Ne var ki bizim çağımızın, burjuvazinin çağının ayırıcı özelliği, sınıf karşıtlıklarını basitleştirmiş olmasıdır. Tüm toplum giderek daha çok düşman iki kampa, doğrudan birbirlerinin karşısına dikilen iki büyük sınıfa bölünüyor: Burjuvazi ve Proletarya."[165]

Diğer taraftan tarihsel süreç içerisinde bu noktaya gelinmesi Marx'a göre hiç de kolay gerçekleşmemiştir. Bunun gerçekleşebilmesi için pre-kapitalist egemenlik ilişkilerinin kapitalist egemenlik alanından kökten bir biçimde temizlenmesi gerekmiştir:

> "Burjuvazi üstünlüğü ele geçirdiği her yerde bütün feodal, ataerkil, romantik ilişkilere son verdi. İnsanı 'doğal efendilerine' bağlayan çok çeşitli feodal bağları acımasızca kopardı ve insan ile insan arasında, çıplak özçıkardan, katı 'nakit ödemeden' başka hiçbir bağ bırakmadı."[166]

Bu satırların, her türden pre-kapitalist katmanlaşma biriminin, ki bu arada klan ve kabile tipi toplumsal yapılardan geriye ne kalmışsa, topyekün bir tasfiyesini ima ettiği çok açık. Üstelik Marx'a göre bu burjuvazinin konjonktürel şartlarda aldığı bir tavır değil, onu olduğu şey yapan temel varlık koşuludur:

164. A.g.e., s. 39.
165. Marx, Engels, *Komünist Manifesto*, s. 23.
166. A.g.e., s. 24-25.

"Burjuvazi, üretim araçlarını ve böylelikle üretim ilişkilerini ve onlarla birlikte, toplumsal ilişkilerin tümünü sürekli devrimcileştirmeksizin var olamaz."[167]

Sonuçta burjuvazinin egemen olduğu her coğrafyada "b*ütün sabit, donmuş ilişkiler, beraberlerinde getirdikleri eski ve saygı değer önyargı*lar ve görüşler ile birlikte tasfiye oluyorlar, bütün yeni oluşmuş olanlar kemikleşemeden eskiyorlar. Yerleşmiş olan ne varsa eriyip gidiyor, kutsal olan ne varsa lanetleniyor ve insan, kendi gerçek yaşam koşullarına ve hemcinsiyle olan ilişkilerine nihayet ayık kafa ile bakmak zorunda kalıyor."[168]

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında da etkili olan iyimserliğin anti-kapitalist cephesi, Marksizmin bu kuramsal varsayımları üzerinde temellenmektedir. Ne var ki kapitalizm bir dünya sistemi haline gelip, metropol burjuvazisi dünya genelinde egemen olsa da kendi doğduğu coğrafyada kısmen meydana getirdiği bu dönüşümü, diğer yayılma alanlarında gerçekleştirememiş ya da buna tenezzül etmemiştir. Hem sömürgeci hem de post-kolonyal dönem metropol kapitalizmin gerek siyasal kurumları gerekse ekonomik güçleri, pre-kapitalist ilişkilerin çevre ülkelerde farklı biçimlerde varlığını korumasına rıza göstermiş, dahası bu durumu araçsallaştırma eğiliminde olmuştur. Şüphesiz ki bu metropol burjuvazisinin çevre ülkelerde kendine uygun koşullar yaratmak için mücadele etmediği anlamına gelmez. Nitekim Marx, *Kapital*'in birinci cildinde ilkel birikimi açıklarken "Modern Sömürgecilik Teorisi" adı altında sömürge küçük mülk sahiplerinin serbest işçi haline getirilmesi için yürütülen çabalara değinir.[169] Buna karşılık ne olursa olsun, burjuvazinin pre-kapitalist toplumsal ilişkilere karşı Marx'ın "buharlaştırma" dediği, üst düzeyde marjinalleştirme olarak tarif edilmesinin metropol kapitalizmine ilişkin bugünkü bilgilerimiz ışığında daha mantıklı göründüğü etkisi, çevre kapitalist ülkelerde aynı biçimde ortaya çıkmamıştır. Amin haklı olarak kapitalizmin içsel bir evrimin değil dışsal bir saldırının sonucu olarak geliştiği için, kapitalizmin ilk gelişme aşamasındaki sürecin "peripeferide" bire bir yaşanmadığının altını çizmektedir.[170] Bir başka

167. A.g.e., s. 25.
168. Marx, Engels, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, s. 25.
169. Karl Marx, *Kapital*, Çev. Alaattin Bilgi, Eriş Yayınları, İstanbul, 2003, cilt 1, s. 659.
170. Amin, s. 136.

ifadeyle aslında Marx'ın kuramında hali hazırda ifade edildiği gibi, bu dönüşümün dinamosu olan ve kendisi de tarihsel bir sürecin sonucunda ortaya çıkan burjuvazi, çevre ülkelerde farklı tarihsel süreçlerin sonucu olarak aynı biçimiyle ortaya çıkamamış, bunun sonucunda da pre-kapitalist ilişkilere kökten bir darbe indirebilecek yerel bir sosyal güç haline gelememiştir. Buna karşılık kapitalist metropollerin çevre ile kurduğu farklı ilişki modellerinde, tümüyle tasfiye edilmeyen tüm yerel sosyal ilişki ve kurumlar, oldukları biçimden farklılaşmış, yabancılaşmış ve kuralları merkez kapitalizmin sermaye birikimi rejimince belirlenen bir yeni evren içerisinde ya yeniden yapılandırılmışlar[171] ya da bu sistemin bıraktığı boşluklarda kendi varlıklarını sürdürebilecek yeni ilişki ağları geliştirmişlerdir.

Buradaki genel değerlendirme kapitalist dönüşümün çevre ülkelerde hiçbir etkisi olmadığı şeklinde yorumlanamaz. Nitekim Lefebvre'nin kent toplumu dediği şey artık şu veya bu düzeyde evrensel bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.[172] Kent toplumu tarımsal üretimi emen veya onun üzerinde hâkimiyet kuran toplum anlamında kullanılmaktadır ki bu ister metropol kapitalizmindeki biçimiyle olsun isterse Amin'in açıkladığı çevre versiyonunda köylülerin merkez kapitalizmin birikim şartlarına tabi kılınıp yarı-proleterler haline getirildiği[173] biçimiyle olsun gezegenimizdeki hâkim eğilimi yansıtmaktadır. Üstelik Lefebvre kentsel toplum deyimiyle tamamlanmış bir gerçekliği değil oluşum halindeki bir yapıyı, bir yönelimi tarif etmektedir.[174] Bu arada Lefebvre çevrede yaygın merkezde marjinal bir biçimde de olsa Marx'ın iyimserliğinin genellikle görmezden gelinmesine neden olduğu bir gerçeği hatırlatır. Tarımın hâkim olduğu dönemden gelen yerel ve bölgesel özgünlükler ortadan kalkmamış ama sanayi üretiminin bir parçası olma yönünde değişim geçirmektedirler.[175]

***

Peripatetik toplumların temel varoluş zemini pre-kapitalist tarım toplumlarında varolan bir boşluk, peripatetik niştir. Yerleşik tarımcı

171. A.g.e., s. 113.
172. Lefebvre, s. 8.
173. Amin, s. 113.
174. Lefebvre, 2013, s. 8.
175. A.g.e., s. 9.

birimlerin ya da çoban göçebe toplumlarının kendi iç dinamikleriyle karşılayamadığı kimi zanaat ürünleri ve hizmetlere olan ihtiyacın, merkezi ya da yerel siyasal kurumlar eliyle karşılanamaması sonucunda ortaya çıkan boşluk; insan malzemesi farklı toplumsal kesimlerden gelen peripatetik toplumlarca doldurulmuştur.

19. yüzyılda kapitalizmin homojenleştirici etkisi üzerine sahip olunan iyimser yaklaşımın peripatetik toplumları tartışmaya değer bulmaması şaşırtıcı değildir. Nitekim burjuvazinin bütün pre-kapitalist kurum ve ilişkileri temizlediği gibi peripatetik ilişkileri de ortadan kaldıracağı düşünülmektedir. Zira bu toplulukların varlık zemini olan pre-kapitalist bağımsız üreticilerden oluşan köy toplumu ve otlaklarda özgürce dolaşan çoban göçebeler de proleterleşmekte, peripatetik niş buharlaşmaktadır. Geçen yüzyılda yaşananlar peripatetik gruplar örneğinde bu varsayımı tam olarak doğrulamamıştır. Kentsel devrimin tartışılamaz yaygınlığına rağmen peripatetik olarak adlandırılan gruplar kitlesel bir biçimde proletarya ile bütünleşmemiş; proletarya veya çevre kapitalist ülkelerdeki heterojen ücretliler kitlesi ya da farklı toplumsal katmanlarla dönem dönem birleşseler bile geçmişte sahip oldukları bağımsız sosyal varlığı tümüyle kaybetmemişlerdir.

Merkez kapitalist ülkelerde peripatetik grupların devamcıları olarak değerlendirilebilecek unsurlar sayıca daha küçük birimler halinde ortaya çıkmaktadırlar. Bu durum belki de bu grupların çok büyük bir bölümünün gerçekten de geleneksel sosyal varlıklarını yitirerek büyük işçi kalabalıkları içerisinde eridiğinin göstergesi olabilir. Yine de onlardan geriye, hâlâ bağımsız sosyal varlıklarını kaybetmemiş, peripatetik kökenli ya da geç-peripatetik olarak tasnif edilebilecek gruplar kalmıştır. Kapitalizmin pre-kapitalist ilişkilere daha sınırlı darbeler indirdiği çevrede ise, geç-peripatetik grupların oldukça hatırı sayılır bir toplumsal varlığı bulunmaktadır. Ne var ki çevre ülkelerin geç-peripatetikleri, artık tipik peripatetik gruplar değildirler, çünkü kapitalizm pre-kapitalist ilişkileri çevrede topyekün marjinalleştirmese de onları kendine tabi kılmış ve çevre kapitalizminde pre-kapitalist öğeler, yeniden yapılanmışlardır. Bu yeniden yapılanmanın belirginliği ölçüsünde ise peripatetik kökenli nüfus geç-peripatetik gruplar halinde yapılanmaktadır. Bu noktada peripatetik kökenli topluluklar için yeniden yapılanmanın temel dinamiği, kentsel devrim ve modern teknolojinin peripatetik nişin asıl yoğunlaştığı kırsal dünyaya ulaşma düzeyidir. Hâlâ bu sürecin

etkilerinin daha kısıtlı bir biçimde yaşandığı Hindistan ve Afrika'da tipik peripatetik stratejileri sürdüren grupların varlığı şaşırtıcı değildir. Buna karşılık kırdaki tarımsal birimlerin ve çoban göçebe toplulukların kapitalist dinamiklere tabi kılındığı ya da tasfiye edildiği yerlerde bu stratejinin sürdürülebilme zemini ortadan kalkarken; geçmişte peripatetik nişi dolduran peripatetik kökenli topluluklar kendilerini büyük bir krizle karşı karşıya bulmuşlardır. Ücretli işçiye dönük talebin yeterince yaygın ve istikrarlı olduğu metropol kapitalizminde serbest işgücü durumundaki bu insanların nesiller boyu diğer kökenlerden işçilerle yan yana üretim birimlerinde çalışarak "bağımsız" sosyal grup kimliklerini büyük ölçüde kaybettikleri düşünülebilir. Bugün metropollerde onlardan geriye kalanlarsa, aslında proleterleşme sürecinin sınırlarına daha da önemlisi kapitalist metropollerde dahi peripatetik kökenli nüfusun küçük bir kısmının geç-peripatetik topluluklar olarak sosyal grup varlığını sürdürmesini mümkün kılan bir geç-peripatetik nişin varlığını işaret eder. Kapitalist rasyonalizasyon kusursuz değildir. Çevre ülkelerde ise kentlere yığılan peripatetik kökenli nüfusun ancak çok küçük bir kısmı ücretli işçiler olarak farklı kökenlerden sosyal gruplarla yan yana yaşamaya ve çalışmaya zorlandıklarından, sosyal grup kimliklerini geç-peripatetik gruplar olarak çok daha geniş kitleler halinde sürdürmüşlerdir ki bu da, daha az şaşırtıcı bir biçimde bir geç-peripatetik nişin çevre kapitalizmindeki varlığını gösterir.

Geç-peripatetik niş, "enformel ekonominin" hem çevre hem de metropol kapitalizmlerindeki varlığını mümkün kılan şartlarla aynı zemin üzerinde yükselmektedir. "Gölge ekonomi", "enformel faaliyetler", "gizli ekonomi" gibi farklı terimler esas itibariyle hep aynı mekanizmalara gönderme yapmaktadır.[176] Tanım tartışmaları enformel meselesini çoğunlukla anlaşılmaz bir hale getirmektedir. Bu noktada en opsiyonel tanımlardan biri yasaklanmamış olduğu için suç teşkil etmeyen ama aynı zamanda kayıtlanamayan ekonomik faaliyetlerin enformel kapsamında ele alınmasıdır.[177] Bununla birlikte ekonomik faaliyetlerin kayıt altına alınmasına bu derece vurgu yapılmasının çok da yararlı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira

176. Tekin Akgeyik, İşportacılar: İstanbul'da Enformel Sektör, Erguvan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25.

177. Matthew H. Fleeming vd, "The Shadow Economy", *Journal of International Affairs*, 53/2, s. 387.

enformel çerçevesinin özü sanayileşme ya da hizmet sektörü tarafından arz ya da talep yanlı faktörler nedeniyle emilemeyen bir fazla nüfusa[178] ve bu fazla nüfusun geçinmesini mümkün kılan devletçe resmen tanınmamış faaliyetlere işaret etmektedir ki kriminal faaliyetlerin bu çerçevenin dışında bırakılmasının sosyolojik bir açıklaması olamaz. Yani kayıt dışı ile enformeli ayırma çabaları esasen sosyolojinin değil hukukun konusudur.[179] Kitaptaki genel tartışma bağlamında önemli olan nokta; geç-peripatetik nişin, kapitalist birikim yasalarına tabi olan bir çevre ya da merkez ülkede, hizmet sektörü ve sanayi tarafından emilemeyen nüfus fazlasının kendi hesabına veya ücretli olarak, ama devlet tarafından resmen tanınmamış gelir getirici ekonomik faaliyetlerde bulunmasını mümkün kılan; kapitalist kurumlar tarafından doldurulamayan ve pratikte nüfusun tamamının asgari ihtiyaç ve taleplerinin formel biçimlerde karşılanamaması anlamına gelen bir boşluğa işaret ediyor oluşudur. Bu boşluk şüphesiz ki sadece geç-peripatetik gruplar tarafından doldurulmaz. Bu boşluğun doldurulması için farklı toplumsal gruplar birbirleriyle rekabet halindedir ve enformel ya da kayıt dışı olarak tanımlanan ekonomik faaliyetler taşıdıkları risk ve getirdikleri kazanca göre kendi içinde hiyerarşik temelde sıralandığından daha güçlü toplumsal gruplar öncelikle daha az riskli ve daha fazla gelir getiren enformel ya da kayıtdışı ekonomik faaliyetleri tercih edeceklerdir. Bu nedenle daha zayıf konumda bulunan geç-peripatetik topluluklara kalan genellikle daha riskli ve daha az gelir getiren ekonomik faaliyetler olacaktır. Buna karşılık geç-peripatetik gruplar sadece bu dar çerçeve içerisindeki meslekleri yapmazlar. Bu çalışmada ele alınacak olan Roman tütün işçileri örneğinde geçerli olduğu üzere zaman zaman belli bir sektörde hali hazırdaki işgücünün sınırlarını aşan bir emek talebi meydana geldiğinde ya da söz konusu ücretli işin nitelikleri onu daha güçlü toplumsal gruplar için cazip kılmıyorsa, geç-peripatetik gruplar kayıtlı istihdama dâhil olabilirler. Her halükarda genel çerçeve bellidir ve bu genel çerçevenin içerisinde, kapitalist metropollerde geç-peripatetik gruplar son derece marjinal bir grup teşkil ederken, çevrede önemli bir toplumsal ağırlık kazanırlar.

***

178. Akgeyik, s. 32.
179. Fleeming vd, s. 387.

Avrupa Konseyi'nin genel olarak peripatetik toplulukları karşılayan "Romanlar ve Göçebeler" istatistikleri geç-peripatetik nişin Avrupa'nın farklı bölgelerindeki büyüklüğü ile ilgili somut bir fikir edinmemizi sağlamaktadır. Bu istatistiklerin hazırlanma süreçlerinin son derece sorunlu olmasına rağmen genel bir fikir edinmek açısından taşıdıkları önem göz ardı edilemez. Özellikle peripatetik grupların mensuplarının çoğunlukla sosyal grup kimliklerini kaybetmeleri ile sosyal grup kimliği ile özdeşleşen etnik grup kimliklerini de kaybettikleri düşünülürse; temelde Roman ve göçebe olarak tasnif edilen etnik birimlerin nüfuslarını yansıtan bu rakamların peripatetik toplumların devamcıları olan sosyal gruplar olarak geç-peripatetik grupların Avrupa'nın farklı coğrafyalarında ağırlıklarını anlamamıza yardımcı olabileceği söylenebilir.

Bu rakamlara göre özel bir tarihsel arka plana sahip olan İspanya dışındaki gelişmiş kapitalist merkezlerin hepsinde "Roman ve göçebe" nüfusu %1'in altındadır.[180] Diğer taraftan Avrupa'nın "çevre"si durumundaki Balkan ülkelerinde "Roman ve göçebe" nüfusunun genel nüfusa oranı %1 ile %10 arasında değişmektedir.[181] Merkez kapitalist AB ülkelerinde peripatetik kökenli nüfusun genel nüfusa oranı ortalama %0,47 iken, kapitalistleşme sürecine geç dâhil olmuş AB ülkelerinde bu oranın ortalama %5,04 olduğu görülmektedir (Bkz. Tablo 1). Tablo 1 hazırlanılırken maksimum ve minimum değerler üzerinden tahmin edilen ortalama rakam baz alınmıştır. Diğer taraftan geç-kapitalistleşmiş AB ülkelerinde yaşayan "Roman ve göçebeler"le ilgili maksimum değerler hesaplamada dikkate alındığında, peripatetik kökenli grupların genel nüfusa oranı %6,27'ye kadar çıkmakta, 5 ülkede ise peripatetik kökenli grupların nüfusu %10'un üzerinde görünmektedir (Bkz. Tablo 2). Bu rakamlar geç-kapitalistleşmiş AB ülkelerinde geç-peripatetik nişin merkez ülkelere göre daha büyük olduğu gibi okunabileceği gibi özellikle Balkan coğrafyasının Roman halk yapısının temel gelişim alanı olmasının Doğu Avrupa'da geç-peripatetik nüfusun daha kalabalık olmasına yol açtığı da ileri sürülebilir. Tamamen birbirinden kopuk olmayan bu iki açıklama üzerinde ayrıca durulmalı, somut göstergeler üzerinden bir tartışma yürütülmelidir.

180. Council of Europe, http://www.coe.int/t/dg3/romatravellers/default_en.asp.
181. A.g.e.

Avrupa Konseyi Roman ve Göçebeler İstatistiklerinden Yola Çıkılarak Hazırlanmıştır			
(Güncellenme: 14 Eylül 2010)	**Toplam Ülke Nüfusu**	**Ortalama**	**Toplam nüfusa göre yüzdelik oran**
Geç-Kapitalistlemiş AB Ülkeleri	**(Temmuz 2009)**		
Romanya	22.246.862	1.850.000	%8,32
Bulgaristan	7.262.675	750.000	%10,33
Macaristan	9.930.915	700.000	%7,05
Slovakya	5.455.407	500.000	%9,17
Yunanistan	10.722.816	265.000	%2,47
Çek Cumhuriyeti	10.220.911	200.000	%1,96
Makedonya	2.061.315	197.750	%9,59
Arnavutluk	3.619.778	115.000	%3,18
Bosna-Hersek	4.590.310	50.000	%1,09
Kosova	2.542.711	37.500	%1,47
Hırvatistan	4.491.543	35.000	%0,78
Toplam	83.145.243	4.700.250	%5,04
Merkez Kapitalist AB Ülkeleri	**(Temmuz 2009)**		
İspanya	46.157.822	725.000	%1,57
Fransa	64.057.790	400.000	%0,62
İngiltere	60.943.912	225.000	%0,37
Almanya	82.400.996	105.000	%0,13
Portekiz	10.676.910	55.000	%0,52
İsveç	9.276.509	42.500	%0,46
Hollanda	16.645.313	40.000	%0,24
İrlanda	4.156.119	37.500	%0,90
İsviçre	7.581.520	30.000	%0,40
Belçika	10.414.336	30.000	%0,29
Avusturya	8.205.533	25.000	%0,30
Norveç	4.644.457	10.100	%0,22
Danimarka	5.484.723	5.500	%0,10
Toplam	330.645.940	1.730.600	%0,47

Tablo 1. Avrupa'nın farklı bölgelerinde Roman ve göçebelerin genel nüfusa oranı (Ortalama değerler baz alınmıştır).

Avrupa Konseyi Roman ve Göçebeler İstatistiklerinden Yola Çıkılarak Hazırlanmıştır			
(Güncellenme: 14 Eylül 2010)	Toplam Ülke Nüfusu	Maksimum	Toplam nüfusa göre yüzdelik oran
Geç-Kapitalistlemiş AB Ülkeleri	(Temmuz 2009)		
Romanya	22.246.862	2.500.000	%11,24
Bulgaristan	7.262.675	800.000	%11,02
Macaristan	9.930.915	1.000.000	%10,07
Slovakya	5.455.407	600.000	%11,00
Yunanistan	10.722.816	350.000	%3,267
Çek Cumhuriyeti	10.220.911	250.000	%2,45
Makedonya	2.061.315	260.750	%12,61
Arnavutluk	3.619.778	115.000	%3,18
Bosna-Hersek	4.590.310	60.000	%1,31
Kosova	2.542.711	50.500	%1,97
Hırvatistan	4.491.543	40.000	%0,89
Toplam	83.145.243	6.025.000	%6,27

Tablo 2. Geç-kapitalistleşmiş AB ülkelerinde Roman ve göçebelerin genel nüfusa oranı (Maksimum değerler üzerinden hesaplanmıştır).

Çevre ülkelerdeki peripatetik kökenli grupların varlığına ilişkin bu düzeyde yaygın istatistiklerin bulunmaması ne yazık ki sağlıklı bir karşılaştırma yapılmasına izin vermemektedir. Yine de ulaşılabilen kimi rakamlar üzerinden bir değerlendirme yapmak mümkündür. Bu açıdan kast sistemi ve sömürgeciliğin yarattığı bir geleneğe bağlı olarak farklı nüfus kümeleri için ayrı ayrı sayımların yapıldığı Hindistan mutlaka öncelikli olarak ele alınmalıdır. Hindistan'da nüfus istatistiklerinde gösterilen "scheduled casts"[182] kategorisi esas olarak peripatetik grupları ve belki de tarihsel olarak bu çalışmada kullanılan geç-peripapetik kategorizasyonunun Hindistan'a özgü erken biçimleri olan; kentlerde yaşayan ve üstkastlar tarafından dışlanan, belli zanaat ve hizmetlerin sunumuyla görevli endogamik birimleri kapsar. Hindistan'ın resmi istatistiklerine

182. Motzafi Haller Pnina, "Locating the Agency of Marginalized People: Nomadic and Post-Nomadic Service Populations in Rajasthan", *Journal of Anthropological Society of Oxford Online*, IV/1, s. 24.

göre bu grupların toplam sayısı, toplam nüfusu 1.028.737.736 olan Hindistan'da 166.635.700'dür.[183] Bu rakam, toplam nüfusun %16'sına denk gelmektedir.

Geç-peripatetik grupların sayısı ile ilgili tahminlere ulaşabildiğimiz, yine pre-kapitalist ilişkilerin güçlü bir biçimde yaşandığı bir başka ülke olan Somali'de Sub adı altında toplanan Midgan, Yibil, Tumal gibi peripatetik ve geç-peripatetik grupların toplam nüfusu 1,5 milyon olarak değerlendirilmektedir.[184] Toplam nüfusu 10.085.638 olan Somali'de %14'lik bir peripatetik nüfus oranı ile karşılaşmak, tek bir örnek yetersiz olsa da Afrika'daki peripatetik ve geç-peripatetik grupların genel ağırlığı hakkında bir fikir vermektedir. Somali'de ki klan-kabile sisteminin canlılığı ve ülke yönetiminde bu yapıların oynadığı rol hiç şüphesiz bu oranın yüksekliğinde tayin edici bir rol oynamaktadır.

Türkiye'de henüz resmen ilan edilmemiş olsa da peripatetik topluluklarla ilgili olarak bazı devlet kurumlarının elinde bulunduğu ileri sürülen 13 milyon rakamını;[185] Romanlar, Abdallar, Mıtripler, Poşalar, Geygeller, Gewendeler, Ali'nin Uşağı Tekellimi ve Erkilet Çerçileri gibi farklı toplum ve halk topluluklarını kapsadığından hareketle kabul edilebilir bulmamız durumunda ise karşımıza %18 gibi bir rakam çıkar ki bu Hindistan'ın da üzerindedir. Haliyle bu rakam Türkiye'de Çingene olarak adlandırılan, peripatetik kökenli gruplarla ilgili fazla yüksek bir değerlendirme olarak görülmektedir. Nitekim yine oldukça spekülatif ve şaşırtıcı olan ama araştırmacısının hesaplamada kullandığı metolojiyi açıkladığı 10 milyon rakamı da, resmi kurumların paylaştığı bu değerin altında kalmaktadır[186].

Eğer 13 milyon rakamı gerçekten de devlet kaynaklı ise bu rakama ulaşılmasının tek mümkün biçimi Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki topraklarda, Kıpti olarak sınıflandırılan kişi sayısının belgelerden tespiti ve ulaşılan rakam üzerinden günümüze nüfus projeksiyonu yapılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kıpti adlandırması çeşitli peripatetik grupları tasnif etmek için kullanıl-

183. Government of India, Ministry of Home Affairs, Census of India, http://censusindia.gov.in/Tables_Published/A-Series/A-Series_links/t_00_005.aspx.
184. Martin Hill, "No Redress: Somalia's Forgetten Minorities", *Minority Rights Group International*, 2010, http://www.minorityrights.org/download.php@id=912.
185. Emine Onaran İncirlioğlu, " 'Şecaad Arz Ederken Merd' Türkiye Çingenelerinin Örgütlenme Sorunları", Der. Gönül Pultar, Tahire Erman, *Türkiye Kültürleri* içinde, Tetragon Yayınları, İstanbul, 2005, s. 179-180.
186. A.g.e., s. 179-180.

maktadır.[187] Bu sınıflandırma esas olarak "Kıpti" tasnifi ayrı bir vergi kategorisini tarif ettiği için önemlidir. Buna göre normal şartlarda yalnızca Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisi, Kıpti olarak adlandırılan gruplar söz konusu olduğunda Müslüman olanlardan da alınmaktadır.[188] İmparatorluk sınırları içerisinde Müslüman olduğu halde farklı muamele gören tek grup peripatetikler olmasa da, sistematik olarak farklı bir vergilendirme rejimine tabi tutulan tek Müslüman grup muhtemelen Kıpti-Çingene olarak adlandırılan peripatetik topluluklardır.[189] Kıptilerden vergi toplanabilmesi için özel bir sistem ve kurumsallık oluşturulmaktadır.[190] Sonuç itibarıyla devletin günümüz Türkiye'sinde Çingene olarak adlandırılan bireylerin sayısına ilişkin yukarıda anılan rakama ulaşılabilmesinin tek yolu, geçmişte vergi sistemi içerisinde özel bir anlamı olduğu için titizlikle tutulduğu anlaşılan tarihi kayıtlardan yararlanılmasıdır.

Mevcut arşivlerin böyle bir projeksiyon için uygun olup olmadığı tartışması bir yana, bu gerçekten mümkün olsa bile, bu hesaplamada kullanılan mantık Osmanlı döneminde devlet tarafından Kıpti olarak sınıflandırılan, yani peripatetik stratejileri benimsemiş birimlere üye olan herkesin daha sonra toplumun diğer kesimleri tarafından Çingene olarak adlandırıldığını ya da sosyal grup kimliğini koruduğunu varsaymaktadır. Böyle bir iddia gerçekçi değildir. Zira kapitalist gelişme ve teknik ilerlemenin peripatetik stratejilerin değişimini şart koşması sonucu, bu toplulukların ne kadarının sosyal grup varlıklarını koruyarak, yeni stratejiler geliştirdikleri ve geç-peripatetik topluluklar haline geldikleri bilinmemektedir. Bu süreçte farklı sosyal gruplara eklenerek geçmişi ile bağını koparan

187. Aşağıdaki arşiv belgeleri farklı peripatetik grupların Kıpti kategorisi altında kayıtlandığına ilişkin bir işaret olarak değerlendirilebilir: "Karahisar Redif Fırkası taburlarının devr ve teftişine memur Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Nüzhet Bey'in teftiş layihasında yer alan, Isparta sancağında ve Eğridir Kazası Redif Taburu dairesinde bulunan Kıbti Tahtacı taifesinin İran tabiiyetinden olduklarını iddia ettikleri ve tahrir-i nüfus esnasında yazılmadıkları bölüm üzerine yapılan tahkikat", Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Tarih: 27/Za/1325 (Hicri)Dosya No:1222 Gömlek No:1 Fon Kodu: DH.MKT; "İçel yörükleri ve Alaiye mukataasına merbut maktu' mirilerini ve sair resmlerini muntazaman veren Alaiye sancağına tabi Kise nahiyesinde sakin Yörük çingenelerinin Sipahi Ahmed tarafından tecavüze uğratılmamasının temini", BOA. Tarih: 03/L /1226 (Hicri)Dosya No:331Gömlek No:13593Fon Kodu: C..ML.

188. Eyal Ginio, "Neither Muslim nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State", *Romani Studies*, 14/2, s. 118.

189. A.g.e., s. 124.

190. A.g.e., s. 125.

önemli bir nüfus kitlesinin olmadığını ileri sürmek Türkiye'de ilan edilmiş bir kast sistemi olduğunu varsaymak olacaktır ki böyle bir yapı mevcut değildir.

Dil ya da benzeri unsurlarla tarif edilen etnik aidiyetlerden farklı olarak, Hindistan örneğinde gördüğümüz gibi sosyal gruplar arasındaki mesafe resmen kast üstyapısı ile tanımlanmamışsa, sosyal gruplar arasındaki geçişkenlik özellikle büyük altüst dönemlerinde çok daha fazla olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde yaşananlar göz önüne alırsa, devlet tarafından bir dönem Kıpti olarak adlandırılan herkesin hiç firesiz Cumhuriyet dönemine aktarıldığını düşünmek mümkün değildir. Buna karşılık bazı başkaları ise, kurulan yeni yapı içerisinde; eski sosyal grup varlıklarını, farklı stratejilerle geç-peripatetik gruplar olarak sürdürmeyi kendi açılarından daha doğru bulmuşlar ya da buna zorlanmışlardır. Ne var ki kentin başat birim haline geldiği kent toplumunda, sosyal grup varlıkları esas olarak kabile tipi toplumsal örgütlenmeler üzerinden değil mahalle birimleri çevresinde sürdürülecektir. Bu açıklamalardan hareketle, Osmanlı İmparatorluğu'nda Kıpti olarak sınıflandırılan herkesin, daha sonra Çingene olarak adlandırılmadığını, esas olarak kurulan geç-peripatetik yerleşimlerinde varlıklarını sürdüren grupların "Çingene-Kıpti" algısına dâhil oldukları ileri sürülebilir. Bir biçimde mahallelerin dışında kendilerine bir yaşam kurmayı başaran, yeni geçim stratejileri ve fizik görünümleri farklı lokalitelerin "Çingenelik" göstergeleri ile özdeşleşmeyen hane ve bireylerse farklı bir sosyal güzergâh izlemişlerdir. Osmanlı nüfus istatistiklerinden günümüze projeksiyonla ulaşılan uçuk rakamlar, geçmişte devlet tarafından Kıpti olarak tasnif edilen peripatetik gruplara mensup bireylerin soyundan gelenler hakkında bir fikir verse de; günümüzde fiili olarak geç-peripatetik sosyal grubunun içerisinde yer alan, "Çingene Mahalleleri"nde yaşadığı için Çingene olarak adlandırılan bireylerin gerçek sayısını yansıtmamaktadır.

Merkez kapitalist ülkeler ve çevrede geç-peripatetik grupların nüfus ağırlıklarına ilişkin yukarıdaki karşılaştırmalar genel itibariyle, geç-peripatetik grupların nüfus ağırlığının çevrede daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, bir geç-peripatetik niş olarak enformel ekonominin çevre ülkelerde daha gelişmiş olmasından ayrı düşünülemez. Bir başka açıdan Türkiye'deki geç-peripatetik grupların sayısı hakkındaki henüz resmen ilan edilmemiş "resmi"

rakamla gözlemler arasındaki farklılığı açıklarken geç-peripatetik sosyal grup kimliğinin esas olarak geç-peripatetik yerleşimleri üzerinden sürdürüldüğüne ilişkin vurgumuz sadece somut tartışma ile ilgili değildir. Geç-peripatetik yerleşimleri, peripatetik sosyal grubunun geç-peripatetik sosyal grubu olarak yeniden üretilmesinin ve Çingenelik algısının sürdürülmesinin maddi zeminini oluşturmaktadır.

***

"Çingene kimliği", kapitalist ilişkilerin hâkim olduğu yeni dünyada esas olarak mahalle ya da eğer söz konusu grupların mobilitelerini sürdürmeleri gerekiyor veya yerleşikleşmelerine izin verilmiyorsa kamp alanları üzerinden tanımlanmaktadır. Bu alanlarda yaşayanlar "Çingene", "Gypsy" ya da verili coğrafyada geç-peripatetik gruplar için kullanılan jenerik terim neyse onunla adlandırılmaktadır.

Mahalle ve kamp mensubiyeti, Çingene algısının temel elementi haline geldiğinde; tek tek geç-peripatetik gruplara mensup bireylerin "etnik" kimliklerini sürdürebilmeleri de bu mensubiyetleri ölçüsünde mümkün olabilecektir. Balkan örneğinde sosyalist deneyim, Avrupa Birliği politikaları ve genel olarak modern Çingene algısını inşa sürecinin etnikleştirme gayretlerine rağmen; Çingene mahallelerinin dışında köklü ve kalıcı bir Roman etnisitesi yaratılamamıştır. Bir biçimde mahalle dışında kalan Romanlar, geç-peripatetik sosyal grubunun ve Çingene algısının dışında kalmaları halinde asimile olmaktadırlar. AB bünyesinde yürütülen destekleme politikaları Balkanlarda son derece marjinal bir Roman entelijansiyası yaratabilmişse de, Roman nüfusun istatiklere yansıyan ezici kütlesi halen mahallelerde yaşamlarını sürdürmekte; geç-peripatetik sosyal grubunun bir unsuru olarak Çingene algısı tarafından kuşatılmaktadır.

Yakın dönemde ağırlıklı olarak Türkiye'deki geç-peripatetik gruplar arasında yürütülen bir saha çalışmasının sonuç metninde Roman mahallelerinin kamu görevlileri ve medya araçlarından kurulan dil üzerinden damgalandığı anlatılmaktadır.[191] Çalışmayı yürütenlere göre "Roman" mahalleleri, gittikleri her bölgede yanından

191. Başak Ekim Akkan, Deniz Mehmet Baki, Mehmet Ertan, *Sosyal Dışlanmanın Roman Halleri*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu, İstanbul, 2011, s. 35.

bile geçilmemesi gereken bölgeler olarak tarif edilmektedir.[192] Bu mahallelerde "düzgün insan yaşamayacağı", "buraların suç mekânları olduğu" algısı son derece yaygındır. Araştırma ekibinin görüştüğü kamu görevlileri de aynı algıyı paylaşmaktadırlar.[193] Yazarlar, her ne kadar gerçekte bir halkın öz adlandırması olan "Roman" terimini Çingene sözcüğünün yerine kullanarak hali hazırda mevcut olan kavram kargaşasından kendilerini kurtaramamışlarsa da, farklı peripatetik kökenli gruplara mensup geç-peripatetik mahallelerine ilişkin farklı toplum kesimlerinde ortak olan "Çingenelik" algısının ve bu algıya yüklenmiş kadim önyargıların canlı bir biçimde varlığını koruduğunu çeşitli illerde yaptıkları gözlemler üzerinden başarılı bir biçimde tespit etmişlerdir. Benzeri sonuçlara yine farklı geç-peripatetik yerleşimlerinde yürütülmüş olan başka bir saha çalışmasında da ulaşıldığının altı çizilmelidir[194]. Yakın dönemde yürütülen bu çalışmalarda somut örnekleriyle raporlanan ayrımcılık vakalarının çok büyük bir bölümü, bireylerin yaşadığı mekân parçalarıyla ilişkilidir. Geç-peripatetik yerleşimlerinin Çingenelik algısı ile kuşatılması; bu mahallelerin sakinlerinin farklı toplumsal kesimler tarafından "damgalanmalarına", mitlerle nesilden nesle aktarılan peripatetik gruplara ilişkin negatif önyargıların onlara yüklenmesine ve söz konusu önyargılar nedeniyle, başta istihdam olmak üzere çok çeşitli alanlarda ayrımcı pratiklerle karşılaşmalarına neden olmaktadır.

"Damga" ve "Damgalama" kavramsallaştırmaları, geçmişte farklı toplumsal gruplar bağlamında çeşitli yazarlar tarafından kullanılmış ve geliştirilmiştir. Goffman'a göre kişinin sosyal kimliğini gösteren, ötekilerin onu tanımasını sağlayan kimi damgalar "kabileseldir." Irka, ulusa ya da dine özgü bu özellikler nesilden nesle aktarılabilir.[195] Yazar damgalı kişinin tam insan olarak algılanmadığını, bu ön kabul üzerinden uygulanan çeşitli ayrımcılık pratiklerinin damgalı kişinin yaşam olanaklarını kısıtladığını ileri sürer. Ötekiler, damgalı kişinin düşüklüğünü ve bir tehlike kaynağı oluşunu açıklamak için çeşitli damga teorileri inşa ederler. Kimi zaman bu teoriler, çeşitli

192. A.g.e., s. 34.
193. A.g.e., s. 34.
194. Ebru Uzpeder, Savalina Danova, Sevgi Özçelik, Sinan Gökçen, *Biz Buradayız*, Edirne Roman Derneği, Helsinki Yurttaşlar Derneği, European Roma Rights Centre, İstanbul, 2008.
195. Erving Goffman, *Stigma*, Simon and Schuster, New York, 2009, s. 4.

farklılıklar üzerinden bir düşmanlığı rasyonalize eder.[196] Peripatetik gruplarla ilgili daha önce incelediğimiz ayrımcılığı meşrulaştıran mitlerin tam da Goffman'ın işaret ettiği işleve sahip olduğu kolaylıkla fark edilebilir. Daha da önemlisi bizzat peripatetik geçim stratejileri bir damga işlevi görerek herhangi bir grup ya da ailenin Çingenelik algısı ile özdeşleştirilmesini mümkün kılmaktadır.

Wacquant'ın Amerikan siyah gettoları ve Fransız banliyöleri bağlamında kullandığı mekânsal damgalama kavramsallaştırması ise geç-peripatetik grupların sosyal grup kimliğinin devamını mümkün kılan geç-peripatetik yerleşimlerinin Çingenelik algısı ile kuşatılması olgusunu daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Wacquant Fransız banliyölerinin güvensizlik, göç ve yoksullukla özdeşleşen bir negatif kamu algısından kaynaklanan sorunlarla yüzleştiğini ifade eder.[197] Wacquant'a göre mekânsal damgalama işverenlerin tercihleri üzerinde olumsuz bir etkide bulunduğu gibi polisleri, düşük seviyedeki memurları, mahkemeleri de şartlandırır.[198] Etki mekanizması itibariyle geç-peripatetik yerleşimlerinin Çingenelik algısı ile damgalanması, Wacquant'ın mekânsal damgalama kavramsallaştırmasını geliştirdiği örneklerle benzeşmektedir. Öte yandan merkez kapitalist ülkelerdeki tehlikeli bölgelerin aksine, geç-peripatetik yerleşimleri kökleri pre-kapitalist toplumsal tabakalaşma ilişkilerine dayanan kadim peripatetik sosyal grubunun, geç-peripatetiklik formunda yeniden üretilmesini; bir başka deyişle Çingeneliğin kapitalist ilişkilerin hâkim olduğu toplumlarda sürdürülmesini sağlar. Osmanlı İmparatorluğu örneğinde geçmişte "Kıpti" olarak tescil edilme ya da peripatetik stratejileri izleme üzerinden tanımlanan Çingene olma hali, artık büyük ölçüde mekâna referansla tanımlanmaktadır. "Çingene mahalleleri" denilen mekân parçaları oluşmakta, bu mekân parçalarında bir araya gelen geçmişin peripatetik toplulukları yeni ekonomik stratejiler geliştirmekte ve kendilerini de geç-peripatetik topluluklar olarak yeniden üretmektedirler.

Geç-peripatetik grupların temel sosyal örgütlenme zemini olan mahallelerin oluşum süreci, peripatetik kökenli grupların geç-peripatetik gruplar haline geliş hikâyesine dair önemli ipuçları vermektedir. 20. yüzyıl başlarında, günümüzde Makedonya sınırları

196. A.g.e., s. 5.
197. Loic Wacquant, *Urban Outcasts*, Polity Press, Cambridge, 2008, s. 1972.
198. A.g.e., s. 1975.

içerisinde yer alan Radovişte'te yaşayan sepetçi Roman Ahmet'in ailesi, köylerinin sürekli eşkıya baskınına uğramasından şikâyetçidir. Köylerine yine bir baskın olduğunda, Ahmet'in dedesi İbrahim ve eşi Ramise su kuyusuna saklanır. Köylerinde onlar dışındaki herkes öldürülür. Panik halinde oradan kaçıp dere kenarına kurulmuş bir teneke mahallesine saklanırlar. Aynı dili konuştukları mahalle sakinlerine "Roman" olduklarını söylediklerinde mahalle sakinleri onlara kucak açar, yer verir. Burası, Selanik'in önemli tütün merkezlerinden Drama'dadır.[199]

Bir kaynak kişinin verdiği bilgiye göre Romanların Laxo ve Xoraxane grubuna mensup olan ailesi uzun yıllar tipik bir peripatetik yaşam çizgisi izlemiştir. Bu gruba giren ailelerin ortak belleğinde Doğu ve Batı Trakya'da çeşitli yerleşim birimleri arasında yapılan yolculukların izleri durmaktadır. Nihayet 20. yüzyıl ortalarında İstanbul Zincirlikuyu'da yerleşen aileler, burada önce çadırlar ve giderek de barakalar kurmaya başlarlar. Çok geçmeden aralarına farklı Roman gruplarının da katılmasıyla büyükçe bir mahalle oluştururlar.[200]

Benzer hikâyelere, Türkiye dışındaki farklı coğrafyalarda da rastlamak mümkündür. Hindistan'ın demirci peripatetikleri olan Loharlarla Rajasthan'da yürütülen bir araştırma, mahalle oluşum sürecinin tipik bir safhasını yansıtır. Loharların bu bölgede yaşadığı "kamp" alanları genellikle hazine arazisidir. Kamp alanları, seyrek yerleşimin olduğu, kendileri dışında köy tipi yerleşimlerin bulunduğu alanların yakınlarında kurulmaktadır.[201] Bu kamp alanlarında genellikle birkaç aile grubu birlikte yerleşmiştir.[202] Haller'e göre çalışma yaptığı alanda Loharlar dışında başka peripatetik kökenli grupların da yerleşim alanları vardır. Örneğin, Banjaralar genellikle başka yerleşim alanlarının çevrelerinde kümelenmektedirler. Benzeri bir biçimde geleneksel çömlek imalatçısı Khumkarsların

199. Metin Özbaskıcı, "Canlı Tanıkların Gözünden Samsun Teneke Mahallesi", *Cingeneyiz.org*, 13 Nisan 2012, http://cingeneyizmo.blogspot.com.tr/2013/12/metin-ozbaskc-canl-tankarn-gozunden.html.

200. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

201. Pnina Motzafi Haller, "Locating The Agency of Marginalized People: Nomadic and Post-Nomadic Service Populations in Rajasthan", *Journal of Anthropological Society of Oxford Online*, IV/1, s. 31.

202. A.g.m., s. 31.

da kendilerine ait kamp alanları vardır.[203] Tek tek geç-peripatetik grupların yerleşim alanları olan bölgelerin yanı sıra birden fazla peripatetik grubun yan yana yaşadıkları alanlar da bulunmaktadır.[204] Böyle yerleşim alanlarında farklı grupların mensupları kendilerine ait yerleşim alanlarında, diğerlerinin sınırlarına girmeden ortak bir yaşam sürdürmektedirler.[205]

İstanbul'da iki geç-peripatetik yerleşimi, farklı geç-peripatetik grupların mahalle içinde konumlanması açısından Hindistan'daki yerleşimlerle son derece benzer özellikler göstermektedir: Kuştepe ve Küçükbakkalköy. Halen mahallede yaşayan bir kaynak kişiye göre Kuştepe'de sepetçi ve demirci peripatetikler olan ve şimdilerde çiçekçilik yapan Zincirlikuyu'dan gelen Romanlar; Vefalılar ve Nameliler olarak adlandırılan müzisyenlik ve ücretli çalışma temelinde geçim stratejilerini kurmuş olan bir diğer Roman grubu ve Kayserililer olarak adlandırılan ve farklı illerden gelip buraya yerleşmiş olan Abdallar; mahalleye yerleştikleri ilk dönemlerde kendilerine ait olduğu belirlenen bölgelerde birbirleriyle karışmadan ikamet etmektedirler.[206] Eski mahalle sakinlerinden olan bir kaynak kişiye göre Küçükbakkalköy'de Abdallar, Poşalar ve Romanlardan oluşan mahallede, başlangıçta yine her grubun belli sınırları bulunmakta, hatta grupların alt-grupları da kendi bölgelerinde varlıklarını sürdürmektedir.[207] Burada altı çizilmesi gereken nokta, hem İstanbul'dan hem Rajasthan'dan alınan örneklerde mahalleleri oluşturan birimlerin soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenme biçimlerinin değişik biçimlerini şu veya bu düzeyde yaşatıyor oluşlarıdır. Tıpkı bir zamanlar farklı boyların birleşimiyle oluşan kabile federasyonu budunlarda her boyun kendi varlığını koruması gibi, geç-peripatetik grupların oluşturduğu mahallelerde de başlangıçta her birim kendi alanını muhafaza etmektedir. Buna karşılık bu durumun sürekliliği tartışmalıdır. Küçükbakkalköy ve Kuştepe örneklerinde, sosyal örgütlenmeleri daha yakın olan Abdal, Roman ve Poşa gruplarının belirgin bir biçimde iç içe geçtikleri görülmektedir. Diğer taraftan Kuştepe'nin Roman sakinlerinden olan bir kaynak kişiye göre

203. A.g.m., s. 32.
204. A.g.m., s. 31.
205. A.g.m., s. 33.
206. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
207. V. Y., erkek, kâğıt toplayıcısı, Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

soy-klan-kabile tipi örgütlenmenin çok erken çözüldüğü görülen Vefalı ve Namelilerle, Kuştepeli diğer grupların ilişkileri çok daha sınırlıdır.[208] Yine de her iki örnekte de grupların arasındaki sınır tümüyle ortadan kalkmamıştır.

Peripatetik yerleşimleri Balkan coğrafyasında da büyük bir yaygınlık gösterir. Örneğin, Bulgaristan'da hem kentsel alanlarda hem de kente eklemlenmiş kırsal bölgelerde aynı ölçüde dışlanmış geç-peripatetik yerleşimlere rastlamak mümkündür.[209] Bu noktada ilk kurulan yerleşimlerin tarihinin oldukça eski olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bulgaristan Sliven'de 19. yüzyıl ortalarında yerel tekstil sektöründe istihdam edilen Hıristiyan Romanların, bölgede mahalleler oluşturdukları anlatılmaktadır.[210] Sliven'deki Nadezhda "getto"sunun kuruluşu, daha önceki örneklerimizle pek çok açıdan benzerlik göstermektedir. Mahalleye önce daha önce yerleşme deneyimi olan ve geleneksel olarak köy ve kasabalara çeşitli zanaat ve hizmetleri (demircilik, kalaycılık ve müzisyenlik)[211] sunmuş olan "Türk" Romanları gelir. Onları, daha önce Sliven'de sürekli yerleşimleri olmayan, "çıplak" Romanlar (sepetçiler) izler.[212] Ağırlıklı olarak Hıristiyan Romanların yaşadığı Nikola Kochev Mahallesi'nin ise farklı bir hikâyesi vardır: Bu insanlar kitlesel olarak tekstil sektöründe istihdam edilmiş ve bu arada sendikalara ve komünist hareketlere dâhil olmuşlardır.[213] Bu mahallenin de kendi içinde katmanlara ayrılmış olduğu göze çarpmaktadır. Bir katmanda Romanes konuşmayan, dışarıdaki Bulgarlarla iyi ilişkileri olan, hatta evlilik ilişkilerine rastlanan bir grup yaşamaktadır. Çocukları başka mahallelerde daire satın alabilmekte ve kimi örneklerde tamamıyla asimile olmaktadırlar.[214] Mahallenin daha dış kesimlerindeki tepelik alanda daha yoksullar yaşamaktadır. Buradaki ailelerin çoğunluğu Romanes konuşmaktadır. Mahallenin bu kesimine, diğerleri tarafından "jungle" adı verilmektedir. Nadezhda "Gettosu"ndan pek çok

208. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini.
209. Ilona Tomova, Irina Vandova, Varnan Tomov, "Poverty and Ethnicity", *International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations*, 2000, http://www.imir-bg.org/imir/reports/Poverty&Ethnicity1.pdf, s. 3.
210. A.g.m., s. 3.
211. Bu grupta ayrıca yerli topluluğu da yer almaktadır. Bunlar geleneksel meslekleri çok önceden kaybedip ağırlıklı olarak tarım işçiliği ve bahçe tarımı yapan gruplardır; a.g.m., s. 3.
212. A.g.m., s. 16.
213. A.g.m., s. 19.
214. A.g.m., s. 19.

yoksul aile son yıllarda "Jungle"a gelmeye başlamışlardır. Mahallenin eski sakinlerinin bu yeni gelenlerle ilişkileri kısıtlı tutmaya gayret ettiği anlaşılmaktadır.[215] İzmir'in Bornova ilçesindeki Tarlabaşı Mahallesi'nin kuruluş süreci de Nikola Kochev Mahallesi'yle oldukça benzerdir. İlk yerleşimciler, 1924 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile bölgeye gelen Roman ailelerdir.[216] Türkiye'ye geldikten sonra aynı biçimde ücretli istihdam edilmişlerdir. Bu grup Romanes'i bilmekle beraber kısıtlı bir biçimde kullanmaktadır.[217] Nikola Kochev Mahallesi'ndeki muadilleriyle aynı düzeyde olmasa da toplumsal örgütlenme ilişkilerinde belli bir gevşeme ortaya çıkmış, ücretli istihdam deneyimi yaşamışlardır. Durumları bu açıdan Nikola Kochev'deki "Jungle"da yaşayanlara benzemektedir. Öte yandan tıpkı onların Nadezhda'dan gelenlere mesafeli oluşları gibi, Bornovalı eski Romanlar da mahalleye soy-klan-kabile tipi ilişkilerin daha katı bir biçimde korunduğu Kuruçay'dan gelenlerle aralarına görülür bir mesafe koymaya çalışmaktadır.[218] Halen mahallede yaşayan bir kaynak kişinin ifadelerinden anlaşıldığına göre Kuruçay daha ziyade Küçükbakkalköy'ü andıran, soy-klan-kabile tipi toplumsal organizasyonlarını korumuş farklı Roman gruplarının ve Abdalların bir arada yaşadığı bir yerleşim bölgesidir.[219] Kuruçay'la benzer özellikteki bir geç-peripatetik yerleşim, yine İzmir'deki Tepecik, çok sayıda alt grubun kademeli olarak mahalleye yerleşip kendi birimlerini oluşturduğu mahallelerdendir.[220] Bu gruplar Eren'e göre Danacılar, Sepetçiler, Serezliler vs gibi terimlerle ifade edilen Roman gruplarıdır.[221]

Örnekler genel bir altüst oluş sonrası farklı peripatetik gruplara ya da aynı peripatetik grubun alt birimlerine mensup bireylerin yeni bir toplumsal örgütlenme çatısı altında bir araya gelmelerini anlatmaktadır. Bir araya gelme, mesafe koyma ve kaynaşma süreç-

215. A.g.m., s. 19.
216. Suat Kolukırık, "Sosyolojik Perspektiften Türkiye Çingeneleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 3/1, s. 4.
217. A.g.m., s. 4.
218. A.g.m., s. 4.
219. D. H., erkek, işsiz, Kuruçay sakini. Tanıklıkları 1990'dan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
220. Zeynep Ceren Eren, "Imagining and Positioning Gypsiness: A Cade Study of Gypsy/Roma From Izmir", *Middle East Technical University Gradute School of Social Sciences*, In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in Media and Cultural Studies, Ankara, 2008, s. 48.
221. A.g.m., s. 44.

lerinde esas tayin edici unsur etnik özelliğin yanı sıra toplumsal örgütlenme biçimi gibi gözükmektedir. Kuştepe, Nikola Kochev, Bornova örneklerinde Roman olmalarına rağmen farklı sosyal örgütlenme biçimlerine sahip grupların birbirlerine mesafeli yaklaşmalarına karşılık, Kuştepe ve Küçükbakkalköy'de benzeri bir soy-klan-kabile temelli toplumsal örgütlenme biçimlerini muhafaza etmiş grupların birbirleriyle daha hızlı kaynaşmaları, toplumsal örgütlenme biçiminin kimi zaman daha belirleyici olabileceğini göstermektedir. Her halükarda geç-peripatetik gruplar bu mahallelerde hayatlarını güven içerisinde sürdürmenin koşullarını, dayanışma ve mücadele temelinde gelişen iç ilişkilerini yaratırken aynı zamanda, peripatetik olmayanların farklı peripatetik grupları birlikte tanımlayarak ürettikleri Çingene algısını ve bu algının yeni mekânsallıklara taşınan yerleşim birimi olarak "Çingene mahallelerini" yeniden üretmektedirler.

"Çingene mahallelerine" yerleşmeye başlayanlar sadece geçmişin peripatetik gruplarına mensup bireyler değillerdir. Bir kaynak kişi, geçmişte Kuştepe'ye "Çingene" olmayan ama ihtiyaç sahibi kişilerin geldiğini, mahallenin onlara yardımcı olarak içine aldığını anlatmaktadır. Bu içerme hali, söz konusu örnekte ilk yerleşimciler olan Romanlardan sonra bir başka peripatetik grup Abdalların gelişini kapsadığı gibi, mahalle sakini kaynak kişinin ifadelerine göre herhangi bir peripatetik gruptan olmayan "düşkün" birey ve aileler de bu alanlarda var olabilmektedirler.[222] Çingene mahallelerinde yaşamak, toplumsal konumları sarsılan bu birey ve aileler için bir bakıma geçici bir rahatlama sağlasa da vakti gelince buradan ayrılmayı başaramamaları halinde, "Çingene etiketi"nin üzerine yapışması tehlikesiyle karşı karşıya kalabilmektedirler. 1950'ye kadar Nişantaşı civarında yaşamış bir kaynak kişinin hafızasında Nişantaşı Teneke Mahallesi'nde yaşamış olan herkes "Çingene" olarak damgalanmıştır.[223] Oysaki söz konusu dönemde bu bölgede Romanların yanı sıra peripatetik bir geçmişi paylaşmayan, Kürtler ve Arnavutlar da yaşamaktadır. Ankara İsmet Paşa Mahallesi ve civarında yaşayan ve Kızılay civarında kalem, mendil vs gibi eşyaları satan çocuklar, genellikle Çingene olarak

222. B. F., kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

223. G. G., erkek, yazar, eski Nişantaşı sakini, Kuledibi'nde yaşıyor. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsıyor.

adlandırılmaktadır. Mahallelerinin Çankırılı Poşa ve Konyalı Abdal peripatetikleri tarafından kurulması nedeniyle, yaşadıkları mekân parçasının Çingene adıyla özdeşleşmiş olması bunda önemli bir rol oynamaktadır. Kendileri ise Haymana'dan gelen Kürt ailelerin çocuklarıdır.[224] Yine Ankara'daki Çinçin Mahallesi'ne, peripatetik kökenli olmayan çeşitli gruplar gelmişlerdir. Çinçin Mahallesi'yle ilgili kayıtlarda mahallenin ilk olarak 1920'sonrası bölgeye yerleşen İran'dan göç etmiş bir Çingene "aşireti" tarafından kurulduğu ifade edilmektedir.[225] Muhtemelen Abdal olan bu gruba, peripatetik stratejileri sürdüren başka Çingene grupları da kış mevsiminde katılmakta ve soğuk mevsimini barakalarda geçirmektedirler.[226] Bu grupların da en azından bir bölümünün zamanla mahallede yerleşikleşmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir.[227] Ne var ki, Ankara halkının Çingene algısıyla özdeşleştirdiği Çinçin'de peripatetik bir kökenden gelmeyen farklı gruplar da yaşamlarını sürdürmektedir. Çinçin'deki farklı idari birimlerin hepsinde, peripatetik Abdalların yanı sıra Kürtlere de rastlanmaktadır. Hatta tümüyle Çingene algısının damgasını vurduğu ve aynı zamanda Çinçin'in en yoksul yerleşimi olan Gültepe'de bile Çingeneler çoğunlukta olmak kaydıyla, Yılmaz Güney'in deyimiyle "Kürtlüklerini kaybetmiş Kürtler" de yaşamaktadır.[228]

Her halükarda, peripatetik stratejilerin kapitalist gelişme ve teknik ilerleme karşısındaki yenilgisi, kent toplumunun yükselişiyle birlikte peripatetik nişin kapanmaya başlaması, peripatetik grupların durumunu sarsmış; toplumsal örgütlenme biçimlerini zorlamış, eş zamanlı olarak yaşanan sınır değişimleri ve siyasal krizlerle birlikte peripatetik gruplar önemli nüfus hareketlerinin parçası haline gelmişlerdir. Bunun sonucunda güvenlik, geçim veya en yakın toplumsal kümelerle birleşme içgüdüsü bu grupları yeni yerleşim alanlarında bir araya getirmekte, Çingene algısı ve geçmişte peripatetik ilişkilere sahip gruplara yüklenen bütün dış-

224. Tülin Bozkurt, "Poşalar Örneğinde Etnisite ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi", Der. Ceyhan Süvari, Ayşe Yıldırım, *Artakalanlar* içinde, E Yayınları, Ankara, 2006, s. 316.
225. Tansı Şenyapılı, *"Baraka"dan Gecekonduya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 258.
226. A.g.e., s. 258.
227. A.g.e., s. 258.
228. Yılmaz Güney, *Soba, Pencere Camı ve İki Ekmek İstiyoruz*, Güney Filmcilik, İstanbul, 1996, s. 20.

layıcı yükler, şimdi de bu yeni yerleşim birimlerinde yaşayanlara yüklenmektedir.

***

Geç-peripatetik sosyal grup kimliğini mümkün kılan geç-peripatetik yerleşimleridir. Zira hem "Çingenelik" gibi peripatetik grupları tanımlayan jenerik terimlerin ve bu terimlere yüklenen algının devamlılığı mahalle aidiyeti üzerinden mümkün olmakta hem de peripatetik kökenli gruplar, yüzlerce yıllık *habitus* ve sermaye bileşimlerini bu mahallelerin çatısı altında belki dayanışma belki rekabet ama her halükarda zorunlu bir uzlaşma temelinde varlıklarını devam ettirmelerini sağlayabilecek yeni ekonomik faaliyetler ve ilişkiler üretmek için kullanabilmektedir. Bu maddi altyapı, "Çingene" olarak adlandırılma haliyle tamamlanmakta, tek tek bireylerin toplumsal güzergâhları büyük ölçüde bu çerçeve içinde belirlenmektedir.

Bu noktada, peripatetik gruplara mensup ailelerin neden kendi mahallerini oluşturmakta ısrarcı oldukları sorusu sorulabilir. Bu aileler dağılıp gittikleri yerlerde kendilerine peripatetik olmayan geçmiş anlatıları üreterek yeni bir hayat kurma imkânlarına sahipken, neden sonuçta Çingenelik algısının geç-peripatetiklik formunda sürmesine sebep olacak olan mahalleler kurma tercihini yapmışlardır? Bu soru 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı kentinin geleneksel din-cemaat temelli bölünmesinin parçalandığı olgusu göz önüne alınarak, "Çingene mahallelerinin" neden diğerleri gibi karmaşıklaşıp giderek özgünlüğünü yitirmediği şeklinde de ifade edilebilir. Tüm bu soruları, birincisi yapıdan hareketle öznenin tercihlerine, ikincisi ise özneden hareketle yapının tamlığına giden iki analiz çerçevesi kullanılarak yanıtlamak mümkündür.

Mahalleleri inşa eden geç-peripatetik grupların bazıları, peripatetik toplumsal örgütlenmeyi büyük ölçüde muhafaza etmişlerdir. Bunlar soy-klan-kabile tipi ilişkilerin veya bu ilişkilerin izlerinin belirgin olduğu topluluklardır. Bu gruplar için ailelere parçalanıp dağınık bir yaşam kurmak düşüncesi bile, aslında olay ufkunun dışındadır. Zira söz konusu peripatetik kökenli veya peripatetik gruplar için meslek temelinde kurulan bu toplumsal örgütlenme şemaları tüm toplumsal hayatın temel düzenleyicileridir. Her bir birey kendisini, soy-klan-kabile bağları üzerinden tarif etme eği-

limindedir. Bu yapı içerisinde tek tek aileler dağılmak yerine; tıpkı çoban göçebe obalarının yerleşerek köyler kurmaları gibi, geniş aile birlikleri-obalar halinde kent içerisinde mahalleler kurmayı tercih edeceklerdir. Bu düşünce şekli doğruysa, toplumsal örgütlenmelerini korumuş ama geleneksel mesleklerinin sanayi ve yeni kapitalist ilişkiler nedeniyle işlevsizleştiği peripatetik gruplar, kente ve adım adım "kent dokusunun istila ettiği" diğer yerleşkelere zaten bağımsız aile birimleri değil, birden çok aileden oluşan kalabalık birimler halinde geliyorlar demektir.

Öte yandan geç-peripatetik yerleşimlerini kuran ya da bu mahallelere yerleşenler, sadece soy-klan-kabile tipi örgütlenmelerini muhafaza eden peripatetik kökenli gruplar değildir. Bu çalışmada tanıklıklarına başvurulan kaynak kişilerin ifadeleri ve ulaşılabilen muhtelif kaynaklardaki veriler, geç-peripatetik yerleşimlerinin kurucuları arasında önemli ölçüde soy-klan-kabile ilişkilerinden kopmuş daha küçük aile topluluklarının da bulunduğunu göstermektedir. Tam da bu noktada, daha önce altını çizdiğimiz bir varsayımı hatırlamakta fayda var. Çok büyük ihtimalle, toplumsal yapılarında derin bir çözülmenin yaşandığı peripatetik gruplara mensup önemli sayıda birey, geç-peripatetik yerleşimleri oluşurken; Çingene algısından ve kapitalizm koşullarında Çingene algısının devamını sağlayan geç-peripatetik sosyal grubundan kopmuşlardır. Buna karşılık onlar gibi başkaları da bu kopuşu gerçekleştirememiş ve soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmeleri dağılmış olmasına rağmen geç-peripatetik yerleşimleri kurmuş ya da kurulan yerleşimlere dâhil olmuşlardır.

Tam da bu noktada özneden hareketle yapının tamlığına giden analiz biçiminin devreye sokulması gerekmektedir. Bourdieu'nün kavram araçlarıyla, bu analiz, özne-yapı tartışmalarında onun "hem eyleyiciyi feda etmeden özne felsefesinden kaçınmak hem de yapının eyleyici üzerinde ve onun aracılığıyla yarattığı etkileri hesaba katmaktan vazgeçmeden yapıcılıktan kaçınmak niyetiyle"[229] hareket eder. Bu çerçeve içerisinde kullanılan Bourdieu'nün en kritik kavramlarından biri *habitus*tur. Ona göre *habitus*tan söz edildiğinde, bireysel, hatta kişisel olanın dahi toplumsal olduğuna işaret edilmektedir; zira "Habitus, toplumsallaşmış bir öznelliktir."[230]

229. Pierre Bourdieu, Loic Wacquant, *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, Çev. Nazlı Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 111.
230. A.g.m., s. 116.

Habitus tarihseldir, sürekli olarak yeni deneyimlerle şekillenen "açık bir yatkınlıklar sistemidir."[231] Bourdieu, tarihsel bir olgu olarak tanımladığı *habitus*un tarihsel kırılmalarla yeniden şekillendiğine işaret eder: üretim tarzı değişiklikleri gibi. Buna karşılık her tarihsel kırılma, doğrudan doğruya farklı *habitus*ları tüm toplum kesimlerine dayatmaz. Bu yüzden, farklı toplumsal yapılara ait *habitus*ların, farklı toplumsal yapıların bünyesinde farklılıklarını sürdürmeleri mümkündür ki, buna Bourdieu tarafından *habitus histerisis* denilmektedir. Bu çerçevenin Bourdieu'nün zihninde canlandırdığı şey, Cezayir'de karşılaştığı "kendilerini 'kapitalizm öncesi' habituslarla, 'kapitalist bir evrene atılmış bulan insanlar"dır.[232]

Bourdieu'nün bir diğer temel kavramı sermayedir. Yazar ekonomik, sosyal ve kültürel sermaye olmak üç temel sermaye kategorisinin varlığından bahseder.[233] Somutlaşmış, nesneleşmiş ve kurumlaşmış temelde ortaya çıkan kültürel sermaye ona göre çeşitliliği yansıtmak açısından bilgi sermayesi olarak da tanımlanabilir.[234] Toplumsal sermaye bir bireyin ya da grubun kalıcı ilişkiler ağına gönderme yapar. Toplumsal sermaye, tanıma ile ortaya çıkan avantajdır.[235] Dördüncü bir sermaye kategorisi olarak simgesel sermaye ise bu türlerden herhangi birine sahipliğin algılanmasını mümkün kılan her türlü sahipliği ifade eder.[236]

Bourdieu, özellikle kültürel sermayeyi, hâkim grupların egemenlik aracı olarak değerlendirdiğinden, Fransa örneğinde üst sınıflarda yoğunlaşan bir kültürel sermaye biçimine odaklanmıştır. Ki bu daha ziyade okullarda edinilen tipte bir sermaye çeşididir.[237] Buna karşılık Bourdieu'nün bu kavram aracını kullanan bazı başka yazarlar, kültürel sermaye kavramından, altkültürlerin kendilerine özgü topluluk bilgilerini tanımlamak için yararlanmışlardır. Hatta bu kavram kabileler için de kabile sermayesi ya da kabile bilgisi şeklinde esnetilerek daha geniş bir kullanım alanına sokulmuştur.[238]

231. A.g.m., s. 124.
232. A.g.e., s. 122.
233. A.g.e., s. 109.
234. A.g.e., s. 108.
235. A.g.e., s. 108.
236. A.g.e., s. 109.
237. Bernard Cova, Robert V. Kozinets, Avi Shankar, *Comsumer Tribes*, BH, Burlington, 2007.
238. A.g.e.

Habitus, yapının bireyin yatkınlıklar sistemine işlenmiş izleridir ve bu izler sayesinde bireyler topluluğu, yapıyı yeniden inşa edeceklerdir. Daha önce de vurgulandığı gibi *habitus* tarihsel bir olgudur. Sabit değil, değişkendir. Buna karşılık bu değişim bir süreç meselesidir ve yapıdaki kırılmalar *habitus*ta aynı hızda karşılığını bulmayabilir. Toplumsal örgütlenmeleri çözülmüş peripatetik kökenli gruplar, geleneksel *habitus*larının biçimlendiğini yapının içinde olmasalar da bu *habitus*larını bir süre daha muhafaza edeceklerdir. Bir biçimde toplumsal yeniden üretim süreçleriyle bütünleşmelerinin kararlı hale geldiği yeni bir yapı kurulana kadar bu süreç devam edecektir.

Soy-klan-kabile ilişkileri çözülmüş gruplar kendilerini, yeniden yapılanmakta olan, çevre ülkelerde devindirici dinamiği olan dışsal kapitalist ilişkilerin sarstığı bir toplumun içinde bulurlar. Proleterleşmenin çok üst bir düzeyde yaşandığı, sanayinin serbest işgücünü ememediği nüfusun marjinal kaldığı coğrafyalarda, bu insanların geçmişten devraldıkları, peripatetik gruplara özgü *habitus*, kültürel ve sosyal sermaye ağları önemli olmayabilir. Buna karşılık çevre ülkelerde bu gelişme gözle görülür bir biçimde kısıtlı olmuştur. 19. yüzyıl kapitalizminin çevre ülkelerle entegrasyon stratejisi, çevre ülkelerin hammadde kaynaklarına el konulması ve ülke pazarlarının Batı sanayinin mallarıyla doldurulmasına dayanmaktadır. Bu koşullarda sanayi son derece kısıtlı bir ölçekte, iç pazara dönük üretim yapan küçük birimler üzerinde ya da bu çalışmanın sonraki bölümlerinde göreceğimiz gibi hammaddenin yarı işlenmiş hale getirilmesine dayanan ünitelerde gelişmektedir. Ne tam anlamıyla köylüler, topraklarından koparılarak emek pazarında bekleşen proleterler haline getirilmiştir ne de böyle bir serbest işgücüne ihtiyaç duyan güçlü bir sanayi söz konusudur. Hal böyle olunca, prekapitalist tabakalaşmanın içinde gelişmiş *habitus*lar, kültürel ve sosyal sermaye bileşenleri; kent içerisinde yeni yaşamını inşa etmeye çalışan ve büyük üretim birimlerinde kaynaşarak yepyeni bir toplumsal kategori teşkil etme imkânından büyük ölçüde yoksun olan topluluklar için önemli bir mesele olarak ortaya çıkacaktır.

Bu noktada peripatetik kökenli toplulukların geleneksel yapıdan ileri gelen öznelliklerinin –ki çözümleme yapıldığında bu *habitus*, kültürel, sosyal ve ekonomik sermaye bileşimlerine karşılık gelmektedir– bu toplulukları geç-peripatetik yerleşim alanları kurmaya zorlayan iki etkisi bulunmaktadır. Bu etkilerden birincisi, sahip

oldukları bu öznellikler nedeniyle peripatetik kökenli grupların muhatap oldukları dışlayıcı pratiklerdir. Peripatetik grupların mensupları, tarihsel süreç içerisinde çeşitli mitlerle temellendirilmiş önyargıların zemin sunduğu dışlayıcı pratikleri tanımışlardır; bu pratikler, Bizans ve Osmanlı örneğinde çok açık bir biçimde görülen mekânsal dışlama (zorunlu yerleşim ve sur dışına atma) ile ilişkisel dışlamadır (evlenme tabusu, birlikte çalışmama vs). Bu dışlayıcı pratiklerin uygulanabilmesinin temel şartı ise tanımadır. Tanıma, temelde, söz konusu coğrafyada peripatetik gruplar için kullanılan jenerik terimler üzerinden yapılır. Şu halde bizim coğrafyamızda "Çingene" jenerik teriminin hangi gruplar ve bireyler için kullanılacağının bir dizi kriteri olmalıdır. Önceki bölümlerde ele alındığı üzere bu noktada temel unsur, üretim ilişkileri içerisindeki konumlanmadır. Toprak ve hayvan sahibi olmayan, belli zanaat ve hizmetleri sunmak üzere yılın belli zamanlarında çoban göçebelerin kamp alanları veya köylerin yakınlarında yerleşen gruplar, bu coğrafyada yüzlerce yıl boyunca Çingene olarak adlandırılmışlardır. Ne var ki Çingene algısını oluşturan unsurlar asla bundan ibaret değildir; bu altyapının üzerine çeşitli unsurlar ilave edilmiştir; bunlar genellikle *habitus*a, kültürel ve sosyal sermayeye ilişkindir.

Her bölgede Çingene algısı, peripatetik ilişkilerin varlığı sabit bir biçimde değerlendirilmek kaydıyla bir dizi başka unsurla tamamlanır. Bunu tayin edecek olan, söz konusu coğrafyalardaki peripatetik grupların çeşitliliği ve öznellikleridir. Örneğin, Sivas'ın Divriği ilçesinde yaşadığı çocukluk ve gençlik yıllarında köyüne gelen Çingenelerle tanışan birisi için Çingenelik, üretim ilişkileri açısından homojen ama fizyonomi ve kültür itibariyle heterojen bir algıdır.[239] Kaynak kişi, köyüne gelen Çingenelerin arasında "her cins insan" olduğunu anımsamaktadır. Bir grup, Erzincan'ın Eğin ilçesinden gelen çerçilik ve elekçilik yapan Poşa peripatetikleridir. Bir diğer grup ise köye gelip dil döküp deşirmecilik (dilencilik) yapan Abdal peripatetikleridir. Çok sık olmasa da kimi Roman gruplarının köye gelip gittiği kaynak kişinin aktarımlarından anlaşılabilmektedir. Bu çeşitliliğin sonucunda kaynak kişi için Çingeneler tek bir konuşma biçimi ya da şiveyle özdeşleşmemiştir. Öte yandan esmerlik ya da farklı bir fizyonomik özellik de kaynak kişinin zihninde, doğrudan

239. S. K., kadın, ev kadını, Sivas Divriği kökenli. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor.

doğruya Çingene algısına gönderme yapmamaktır.[240] Buna karşılık kaynak kişiye 1980 sonrası İstanbul'a geldikten sonra oturduğu Dolapdere semtindeki Çingeneler sorulduğunda, zihnindeki en güçlü çağrışımın esmerlik olması ilgi çekici bir durumdur. Zira İstanbul'da tanıdığı ve Çingene olarak tanımlanan yegâne grup Romanlardır.[241]

Çingene algısıyla özdeşleşen en net öznellikler, şüphesiz ki fizyonomiye ilişkin olanlardır. Son derece kısıtlı ilişkileri olanlar bile "ötekinin" özgün fiziksel özelliklerinin farkına varabilirler. Bu noktada mutlaka altı çizilmesi gereken nokta, "Çingenelikle" özdeşleşen unsurların tespitinde algıda seçicilik gibi psikolojik mekanizmaların devreye girmekte oluşudur. Bir dönem Nişantaşı Teneke Mahallesi'nde oturmuş olan bir kaynak kişiye, mahallede yaşadığı dönemde hâlâ bölgede bulunduklarını ifade ettiği "Çingenelerin" fizik özellikleri sorulmuştur. Kaynak kişi bu soruya, Nişantaşı Teneke Mahallesi'nde "Çingenelerin" çok esmer olduklarını söyleyerek yanıt verir. Bazı arkadaşlarının kendisine anlattığına göre İzmir'deki Çingeneler göçmenlerle "karıştıkları" için aralarında beyaz tenliler çoktur. Buna karşılık İstanbul'da Çingeneler başkalarıyla hiç "karışmadığından" çok esmerdirler.[242] 1950'lere kadar Nişantaşı'nda yaşamış ve Teneke Mahallesi'nde yaşadığını söylediği "Çingeneleri" uzaktan tanıyan bir başka kaynak kişiye bu insanların fiziksel özellikleri sorulduğunda, mahalledeki Çingenelerin en dikkate değer özelliklerinin esmerlikleri olduğunu söylemiştir.[243] Buna karşılık kaynak kişilerin "Çingeneler" olarak tanımladığı çok az bir kısmı halen mahallede yaşayan ve büyük bölümü mahalleden taşınmış kişilerden çalışma kapsamında ulaşabilenlerle görüşüldüğünde, bu grubun mensuplarının pek çok Roman grubuna göre daha açık bir ten fizyonomisine sahip oldukları görülmüştür. Buna karşılık içlerinde Türkiye ortalamasının üzerinde esmer bireyler de bulunmaktadır. Farklı tarihlerde dışarıdan gözlem yapan iki kaynak kişinin zihninde bu grubun üyeleriyle ilgili kalan en belirgin özelliğin esmerlik olması; "öteki" sosyal grup olarak algılanan bir topluluğun tanım aracı olarak ön plana çıkartılacak olan unsur-

240. S. K., kadın.
241. S. K., kadın.
242. N. K, erkek, nakliyeci, eski Nişantaşı Teneke Mahallesi sakini.
243. G. G., erkek, yazar, eski Nişantaşı sakini, Kuledibi'nde yaşıyor. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsıyor.

ların, öncelikle ortalamaya aykırı ögelerin içerisinden seçildiğini göstermektedir. Nitekim özellikle Türkiye'nin batı bölgelerinde, içlerinde ortalamanın üstünde esmer Hindistani fizyonomilere çokça rastlanabilen Roman peripatetiklerinin ağırlıklı bir biçimde yaşamlarını sürdürüyor oluşu, buralarda Çingeneliğin üretim ilişkilerinin bir adım ötesinde esmerlikle birlikte tanımlanmasını getirmiştir. Buna karşılık özellikle Sivas bölgesi ve Poşa peripatetiklerinin yoğun olarak yaşadığı başka bölgelerde, bu grubun diğer toplum kesimlerine göre daha açık saç ve göz renkleri "Çingenelik" algısına ilişkin farklı fizyolojik kriterlerin gelişmesini beraberinde getirir. Yaşamının ilk dönemini Sivas'ta geçirmiş olan bir kaynak kişi, buradaki Poşa peripatetiklerinin genellikle sarışın ya da kızıl saçlı ve çilli insanlar olarak tanındıklarını, bu fizyolojik özelliklerinin onları "yerli halktan" ayırdığını ifade etmiştir.[244]

Fizyonominin yanı sıra Çingenelik algısıyla özdeşleşen diğer öznellikler, doğrudan doğruya *habitus* başlığı altına ele alınabilir. Bu noktada genel olarak peripatetik gruplara mensup bireylerde rastlanılabilen kimi öznelliklerin yanı sıra tek tek peripatetik gruplara özgü öznelliklerden de bahsetmek mümkündür. Şüphesiz ki, bu noktada somut örnekler vermek, tehlikeli bir yaklaşım olacaktır. Zira özneye işlemiş yapı olarak *habitus*, son derece ciddi bir genelleme iddiasını barındırır. Tekil örneklerden yola çıkarak bu genellemenin yanlışlanması mümkündür. Buna karşılık daha kuşbakışı, genele ilişkin bir gözlem irtifasında durum farklılaşır, *habitus*un etkinliği net bir biçimde gözlemlenebilir hale gelir. Burada, çalışma kapsamında yapılan görüşmelerin yanı sıra, farklı peripatetik kökenli grupların mensuplarıyla ilgili gözlemlere dayanan, Abdal ve Roman peripatetiklerine ilişkin iki küçük *habitus* soyutlamasıyla yetineceğiz.

Roman peripatetiklerinin tüm alt gruplarında, yine bu alt grup üyeliğiyle ilişkili gelişen muhtelif yatkınlık kümelerine rastlamak mümkündür. Buna karşılık grup içerisinde varlığını sürdüren, asimile olmamış bir Roman'ın, beden hareketleri ve konuşma tarzına sinmiş tipik genel özgünlükleri söz konusudur. İletişimin alabildiğine teatral bir yön kazandığı bu kültürde, konuşma beden hareketlerinden ayrılamaz. En basit günlük iletişimde bile eller, kelimelerdeki vurguyu güçlendiren, aktarıma mizahi bir boyut

244. A. T., erkek, büfe işletmecisi, Sivaslı. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsıyor.

katan, yer yer de vurguya ters bir biçimde hareket eder. Konuşma, Roman dilini kaybetmemiş Romanlarda açık bir biçimde bu dilin ses özelliklerini yansıtır. Buna karşılık dili kaybeden Romanlar dahi, konuştukları dili; sözlü iletişimin bu kültürde oynadığı muazzam rolle ilişkili olarak özel bir vurguyla seslendirirler. İletişime dair tüm bu özellikler, Romanlarla belli bir düzeyde ilişkide bulunmuş öteki kültürler için tamamen ayırt edicidir. Çingene algısı Romanlıkla özdeşleşmiş bir Trakyalı, her koşulda bu öznellikleri ayırt edebilecektir.

Abdal peripatetiklerinde, bambaşka bir iletişim tarzı egemendir. Abdallar adlarını aldıkları heterodoks inanç sisteminin mistik dervişlerini, hangi geleneksel mesleklerini icra ederlerse o faaliyetlerinin bir parçası olarak yaşatırlar. Hele ozan ve deşirmeciler tamamen bu dinsel geleneğe yaslanmaktadırlar. Buna bağlı olarak konuşmadan ziyade, işaret ve simgeler üzerinden giden "Batını" bir iletişim, özellikle Abdal erkekleri için, tayin edici olur. Özellikle deşirme ve hatır için dil dökerken bu özellikleri belirgin bir biçimde ön plana çıkar. Dil özellikleri Orta Anadolu ağızlarından kolay kolay ayırt edilemez. Buna karşılık günlük iletişimde hâkim tabuları zorlayan zengin bir argo kullanırlar. Romanlar, dış dünyayla iletişimde atak ama esnek; Abdallar daha durağan ve baskı altında saldırgandırlar. Tıpkı Romanlar gibi Abdallar da yaşam alanlarındaki kendileriyle uzun zamandır birlikte bulunmuş kişiler tarafından kolaylıkla ayırt edilebilirler.

Soy-klan-kabile örgütlenmesi bir biçimde çözülen peripatetik kökenli gruplar, yabancı bölgelerde çok daha kolay bir biçimde gözden kaybolabilirler. Şöyle ki, bir Abdal, eğer Çingene algısının en genel unsuru olan peripatetik ilişkileri sürdürmüyorsa, İstanbul'da ya da herhangi bir şehirde Orta Anadolulu bir göçmenden kolaylıkla ayırt edilemez. Zira onun grup *habitus*una özgü öznellikler yalnızca kendi yaşam alanında Çingene algısıyla özdeşlemiştir. Nitekim 20. yüzyıl başlarında İstanbul'a gelen tek tek Abdal aileler ve kimi durumlarda bekâr erkekler, oldukça hızlı bir biçimde yeni sosyal grup kimlikleri ile bütünleşerek çok geçmeden kültürel anlamda da asimile olmuşlardır. Çalışma kapsamında görüşülen bir kaynak kişinin tanıklığı ve kendi aile tarihine ilişkin detaylar bu durumu örneklemektedir.[245] Aynı

245. Ü. S., kadın, ev hanımı, Teneke Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

şeyi tersinden de düşünmek mümkündür. Grup yapısı dağılmış bir Roman aile, Orta Anadolu'da başka toplumsal gruplarla bütünleşebilmesi halinde, geçmişiyle bağlarını koparabilir. Ne var ki, özellikle kitle iletişim araçları üzerinde, Çingeneliğin Roman kültürü ile özdeşleştirilmesi ve modern Çingene algısının giderek hâkim hale gelmesi, Romanların, sosyal grup kimliklerinden bu ve benzeri yollarla sıyrılmasını güçleştirmektedir.

Yerleştiği bölge, fizyonomisi veya *habitus*undaki özelliklerin, Çingene algısının öğeleriyle özdeşleştiği bir yer olan peripatetik kökenli birey ve gruplar için, dağılarak izini kaybettirmek son derece zordur. Örneğin, yüzlerce yıl Romanların yaşadığı, Çingeneliğin çok sıkı bağlarla Roman kimliğiyle özdeşleştiği İstanbul'da, soy-klan-kabile bağları ne kadar çözülmüş olursa olsun, iletişim özellikleri, aksanı genel olarak *habitus*una içkin olan tüm özellikleri Roman kimliğini ortaya koyan ve ortalamanın çok üstünde esmer olan birey ve bireylerin, ötekilerin ayrıştırıcı pratiklerinden kurtulması son derece istisnai ve istisna hallerinin de yine özel şartlarda ortaya çıkabildiği bir durumdur. Ayrıştırıcı pratikler çok geniş bir skalada gündeme gelebilmektedir. Bu noktada mesafe koyma, ilişki kurmama gibi pasif tutumların yanı sıra özellikle kadınlara dönük sarkıntılık gibi saldırgan tutumlar da göze çarpar. Mübadele sonrasında Türkiye'ye gelen Romanların önemli bir bölümü başlangıçta yerleştikleri bölgelerde muhatap oldukları kısmen pasif ama kısmen de özellikle kadınlara yönelen aktif ayrıştırıcı pratiklere ilişkin tanıklıkları bulunmaktadır. Bu tanıklıklarda kadının ön plana çıkması, peripatetik grupların ortak *habitus*unun ötekilerde yarattığı çağrışımlarla ilişkili gözükmektedir. Hemen hemen bütün peripatetik gruplarda, kadın hem ötekilerle rahatlıkla günlük ilişkiler kurabilir hem de ekonomik faaliyetlerin merkezinde yer alır. Kadın erkek ilişkileri, güç mücadelesinden münezzeh olmasa da peripatetik topluluklarda kadın, erkeğin karşısında teslim olmamıştır. Bu teslim olmamışlık beden diline, *habitus*una yansır. Erkeklerle göz göze gelmekten çekinmez. Peripatetik toplumsal ilişkilerin çözülmesi sonrasında, peripatetik kökenli gruplara mensup kadınların bu özelliği hemen ortadan kalkmaz. Bu da ataerkil değerlerle şekillenmiş ötekilerin kimi zaman aktif kimi zaman ise pasif şiddetini üzerlerine çekmelerine neden olur.

Soy-klan-kabile ilişkileri çözülen peripatetik kökenli grupların dağılarak yerleşmelerini engelleyen bir başka öznellikleri ise sahip

oldukları sermaye bileşimine ilişkindir. Daha önce Bourdieu'nün sermaye kavramının kabile ve altkültürler için kullanılabildiğine değinilmişti. Gerçekten de, bilgi sermayesi olarak kültürel sermayenin özgün bir biçimi, her peripatetik grupta ve peripatetik grupların alt kümelerinde farklılaşmıştır. Sepetçi, kalaycı, bakırcı, hayvan performansçısı Roman gruplarının her biri, bir toplumsal örgütlenme birimi olarak kendi kültürel sermayelerine sahiptir. Bu, hem söz konusu grubun zanaatını icra etmesiyle ilgili bütün bilgiler yığınını hem de müşteri toplulukları hakkında nesiller boyunca derlenen ansiklopedik birikimi içerir. Bunun yanı sıra zor doğa koşullarına karşı verilen mücadelede, bir bilgi birikimi üzerine temellenmektedir. Ozan Abdalların sözlü müzik geleneği, deşirmecilerin dil dökme teknikleri, halk hekimlerinin başlı başına bir proto bilim özelliği taşıyan uzmanlıkları hep kültürel sermaye başlığı altında incelenmelidir. Peripatetik grupların sosyal sermayeleri de peripatetik ilişkiler çerçevesinde sahip oldukları tanıma ilişkileri zemininde kurulmuştur. Özellikle kritik zamanlarda çok yarar sağlayan aynı peripatetik grubun diğer kolları ve farklı peripatetik gruplarla kurulan ilişkiler, peripatetik olmayan gruplarla kurulan kısıtlı ama ticareti kolaylaştıran tanıma halleri bu kapsamda ele alınabilir. Ekonomik sermaye, her halükarda çok kısıtlıdır ve çoğu peripatetik grubun satıp ekonomik sermaye haline getirebileceği pre-kapitalist üretim araçları da yoktur.

Sahip oldukları bu sermaye bileşimi, peripatetik kökenli grupların dağılarak kentte tutunmasını son derece güçleştirir. Her şeyden önce yeni kurulan kent dokusu boşlukta durmamaktadır. Hali hazırda oluşmuş güç ilişkileri vardır. Kente yeni dâhil olan gruplar bu güç ilişkilerine tutunarak kent içerisinde ayakta kalmayı başarabilmektedirler. Peripatetik kökenli gruplarsa, ya bu güç ilişkilerine ayrıştırıcı pratikler nedeniyle hiç tutunamamakta ya da en dış halkayı oluşturmaktadır.

19. yüzyılda kente yerleşen peripatetik kökenli olmayan gruplar da kendi sahip oldukları sermaye bileşimini kullanarak, kendi kentlerini üretme pratiği içerisine girmişlerdir. Bununla ilgili çok sayıda örnek vermek mümkündür. Örneğin, 19. yüzyıl ortalarında bir süredir kentte olan Arnavutlar, Şişli civarındaki muhtelif arazilerde bostancılık yapmaya başlamışlardır. Dağınık bir biçimde yayıldıkları arazide yaptıkları bostancılık ve mandıracılık, onların daha önce sahip oldukları sermaye bileşimini kullanarak kent

içerisinde var olmaya çabaladıklarını göstermektedir.[246] Servet Muhtar Arus, Sultan Abdülhamit'in Yıldız'a yerleşmesinden önce Nişantaşı civarının bostan kulübeleri ve inek ağırlarıyla dolu olmasından yakınır.[247] Şimdi Ümraniye adını alan Yalnız Selvi'ye '93 Harbi sonrasında yerleşen muhacirler, burada ortakçı statüsünde, "sultan" adına tarım yaparlar. Bu nedenle bölgenin ilk adı Muhacirköy olur.[248] Peripatetik kökenli topluluklar, öncelikle bu tarz bir geçim şeklini mümkün kılan sermaye bileşiminden yoksundurlar. Ne toprakları ne de hayvan sürüleri vardır. Kırsal gıda üretim süreçlerine özgü kültürel sermaye unsurlarından büyük ölçüde yoksundurlar. Yine kentlerde tutunmaya çalışan diğer göçmenlerin yararlandığı, çeşitli sosyal ağlar ve devlet ilişkilerine göreli çok daha az sahiplerdir. Üstelik *habitus*larının sonucu olarak tanınmaları ve bunu izleyen ayrıştırıcı pratikler de bu olasılığı büyük ölçüde engellemektedir. Diğer taraftan sahip oldukları sermaye bileşimi de tümüyle işlevsiz değildir ve kentin olanakları içerisinde bunu kullanarak ayakta kalmaları mümkün olabilir. Ne var ki bunun için öncelikle, geç-peripatetik yerleşimlerine dâhil olarak bu yeni sosyal grupla bütünleşmeleri; böylelikle yaşam alanı ve güvenlik ihtiyaçlarına temelde bir çözüm bulmaları gerekmektedir.

Özetleyecek olursak, gerek soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerini koruyan gerek soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkileri nispeten çözülmüş peripatetik kökenli gruplara mensup birey ve haneler için geç-peripatetik yerleşimleri oluşturmak, bir keyfiyet meselesi değildir. Soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerini koruyan gruplar, toplumsal örgütlenmeleri gereği kalabalık aile grupları halinde hareket ettiklerinden, ister istemez ilk yerleştikleri alanda geç-peripatetik yerleşimleri inşa etmiş olurlar. Diğer taraftan soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkileri çözülmüş durumdaki peripatetik kökenli gruplara mensup birey ve aileler de *habitus*ları ve sermaye bileşimlerinden müteşekkil öznellikleri nedeniyle, "Çingenelik"le özdeşleştirildiklerinden, bu kimliğe özgü dışlayıcı

246. Suat Turgut, *Hamidiye Etfal Hastahanesi-Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldız*, Ajans Es Yayınları, İstanbul, 2010, s. 29.

247. "Abdülhamit, Yıldız'a yerleştikten ve has bendegânını -gerek sevgi, gerekse korku yüzünden- yakınına toplamak arzusuna düştükten sonra Nişantaşı ve havalisi bostan kulübelerinden, inek ağırlarından kurtularak vükela yatağı koskoca bir mahalle olup çıkmış" (Servet Muhtar Arus, İstanbul Kazan Ben Kepçe, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 96).

248. Sema Erder, Ümraniye, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 31.

pratiklere maruz kalmakta, kentte tutunmak için gerekli güvenlik ve dayanışma ihtiyacını ancak geç-peripatetik yerleşimlerinde bir araya gelerek karşılayabilmektedirler.

***

Geç-peripatetik gruplar hiçbir biçimde homojen bir yapı oluşturmazlar. Buraya kadar ortaya konulanların çok net bir biçimde bize gösterdiği üzere, geç-peripatetik gruplar, tıpkı peripatetik gruplar gibi etnik temelde bölünmüşlerdir. Türkiye örneğinde Romanlar, Abdallar, Poşalar, Mıtripler, Geygeller, Gewendeler ve diğerleri, ayrı ayrı etnik gruplar olarak kabul edilebilir. Buna karşılık, tüm bu gruplar geç-peripatetik sosyal grup kimliğini paylaştıkları için özellikle büyük metropollerde aynı geç-peripatetik yerleşimlerinde birlikte yaşayabilmekte, birlikte yaşama süresinin uzamasına bağlı olarak aralarında sınırlar kaybolmaksızın belirsizleşmektedir.

Etnik heterojenlik bir yana, geç-peripatetik gruplar arasındaki asıl bölünme sosyolojik temelde gerçekleşmektedir. Peripatetik stratejilerin terk edilmesi ya da kısıtlanmasının ardında söz konusu grubun geç-peripatetik yerleşimlerinde yeni bir yaşama başlama sürecinde, nasıl bir toplumsal örgütlenmeye sahip olduğu bu bölünmenin temelini oluşturur. Soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmeyi muhafaza etmiş veya daha güçlü bir biçimde korumuş peripatetik kökenli gruplarla ve soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü peripatetik gruplar arasında çok temel farklılıklar oluşmakta, bu farklılıklar ise geçim stratejileri ve kültürel özelliklerdeki çeşitliliğin açıklayıcısı olmaktadır.

Peripatetik Toplumsal Örgütlenmeyi Muhafaza Eden Geç-Peripatetik Gruplar

Berland, günümüzde peripatetik grupların büyük ölçüde teknolojik değişmenin baskısı altında olduklarını söyler. Bu gruplar ayakta kalabilmek için yeni geçim ve yaşam stratejileri geliştirmenin arayışına girmişlerdir.[249] Ne var ki, yeni geçim stratejileri, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin de yeniden tanımlanmasını gerektirecektir. Her halükarda, talebin düşüşü ya da fiili engelleme gibi

249. Joseph C. Berland, "Peripatetic Strategies in South Asia: Skills as a Capital among Nomadic Artisans and Entertainers", *Nomadic Peoples*, 13, s. 30.

nedenlerle geleneksel geçim stratejilerinin geçersiz hale gelmesi, verili toplumsal grup için bir ya da birkaç karar anı şart koşar. Bu karar anı, yani söz konusu insan topluluğunun geç-peripatetik bir sosyal grup olarak yeniden üretilmesi için altyapı teşkil eden yeni geçim stratejilerinin fiilen uygulamayı konulduğu tarihsel koordinat noktası, son derece kritiktir. Zira o anda, verili grubun nasıl bir toplumsal örgütlenme yapısına sahip olduğu, sonraki sürecin de tayin edicisi olacaktır.

İstanbul'da çiçekçilik yaparak geçinen Roman aileler soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmenin şu veya bu ölçüde korunduğu gruplara bir örnek teşkil etmektedir. Onlara İstanbul'da özellikle anneler günü ya da sevgililer günü gibi talebin yükseldiği özel zamanlarda hemen her sokak başında rastlayabiliriz. Roman halkına mensup olan çiçekçiler, yeni koşullar nedeniyle geleneksel mesleklerini sürdüremedikleri noktada çiçekçilik mesleğini benimsemişlerdir.

Günümüz Roman çiçekçilerinin en kalabalık alt kümesini, çiçekçiliğin yaygınlaşmasından önce geçimlerini genellikle sepetçilik yaparak sağlayan Xoraxane grubu oluşturmaktadır. Uzun yıllar boyunca Balkan coğrafyası ve Batı Anadolu'da yarı-göçebe bir şekilde yaşayan bu topluluğun mensuplarının durağan mevsimi (genellikle kış ve sonbahar) geçirdikleri çeşitli sürekli yerleşim alanları bulunmaktadır. Söz konusu gruba mensup bir kaynak kişi, İstanbul civarında Şile, Küçükbakkalköy ve Zincirlikuyu gibi kimi noktaların atalar tarafından özellikle 1950'lere kadar kışlak olarak kullanıldığını ifade etmektedir.[250] Xoraxane grubu sadece Türkiye'de yaşamamaktadır. Balkanlardaki Romanların arasında da bu grubun yaşadığı çeşitli kaynaklarda dile getirilmektedir. Örneğin, Bulgaristan'da Xoraxane grubu genellikle dinlerine atıf yapılarak, Müslüman olmalarıyla tanımlanır.[251] Aynı şekilde Yunanistan'daki Komotini Roman yerleşimindeki halkın bir bölümü de kendisini Xoraxane olarak tanımlamaktadır.[252] Matras'a göre kimi Roman gruplarında adlandırma, birlikte yaşadıkları –ya da ticari ilişkiler içinde oldukları– topluluğun adına gönderme yapılarak

250. A. Z., erkek, çiçekçi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

251. Elena Marushiakova, Veselin Popov, "The Bulgarian Gypsies", *Balkanologie*, 4/2, s. 4.

252. Evangelia, Adamou, "Verb Morphologies in Contact: Evidence from Balkan Area", Martine Vanhove, *Morphologies in Contact* içinde, Stuff, 2012, s. 147.

geliştirilmektedir. Yine Matras'a göre Xoraxane adı, Romanes'te "yabancı" anlamına geldiğini söylediği ve Türkler için kullanılan "xoraxhaj-koraxay" kelimesinden bu şekilde türetilmiştir.[253] Kelimenin kökeni ne olursa olsun, Müslümanlar ya da Balkan Türkleri ile ilişkili bir Roman grubunu tanımladığı noktasında kaynak kişiler hemfikirdir. Manchester Üniversitesi'nde yürütülen Roman diliyle ilgili çalışmalarda bir Xoraxane diyalekti tanımlanmıştır.[254] Gerçekten de İstanbul Kuştepe'deki çiçekçi Romanlar, Romanes'in Xoraxane diyalektinden bahsetmekte ve bu diyalekti diğer diyalektlerle karşılaştırabilmektedirler.

İstanbul'daki Roman çiçekçilerin arasında önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olan 2. grup ise Laxolardır. Kuştepe'deki Laxolar, geleneksel meslekleri demircilik olan ve İstanbul civarında oldukça köklü bir yerleşiklik deneyimine sahip bir Roman grubudur. Baba tarafı Laxo bir kaynak kişi, geleneksel olarak en önemli yerleşim merkezleri arasında Litros'un (şimdiki Esenler) başı çektiğini ifade etmektedir.[255] Laxo grubu da tıpkı Xoraxane grubu gibi Balkan coğrafyasında yaşamaktadır. Bulgaristan'da yaşayan Laxolarla ilgili olarak Marushiakova bu grubun Romanes'in Eski Vlax diyalektlerini kullandığını söylemektedir. Laxo grubu kendi içerisinde esas olarak meslek temelinde daha alt birimlere ayrılmaktadır.[256] Kaynak kişiler arasında genel olarak Laxoların aslında Müslüman olmadıkları, Mübadele sırasında Müslümanlarla (Xoraxane) evli olan Laxoların Türkiye'de kaldığı şeklinde bir genel yargı mevcuttur. Ne var ki, bu konudaki sınırlar çok siliktir. Marushiakova, tıpkı Kuştepe'deki gibi Bulgaristan'da da Xoraxane ve Laxo grubu arasında evlilikler olduğunu ama grup kimliklerinin unutulmadığını belirtir.[257] Öte yandan Kyuchukov'a göre Laxo ya da genel olarak Romanes'in Vlax diyalektini konuşan herkes, Bulgaristan örneğinde Hıristiyan değildir; Laxo konuşan Müslümanlar da vardır.[258] Yunanistan'da ise

253. Yaron Matras, *Romani: A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, s. 6.

254. Xoraxay; Romani Dialects Interactive, http://romani.humanities.manchester.ac.uk/interactive/sampler/bg023.html.

255. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

256. Marushiakova, Popov, "The Bulgarian Gypsies", s. 6.

257. A.g.m., s. 6.

258. Hristo Kyuchukov, "Projection Hypotheses in Language and Identity Amon Muslim Roma", Hristo Kyuchukov, Ian Hancock, *Roma Identity* içinde, NGO, 2010, s. 29-30.

yine Laxo konuşan bir nüfus grubu bulunmakta, ne var ki burada Vlax diyalektlerini konuşanlar genellikle Ortodoks Hıristiyan, Vlax olmayan diyalektleri konuşanlar ise Müslüman olmaktadır.[259]

20. yüzyıl başlarında bu gruplar, Zincirlikuyu civarında bir geç-peripatetik yerleşimi oluştururlar. Öte yandan bu mahallenin kurulduğu ilk dönemde geleneksel geçim stratejilerini temelden değiştirmeleri gerekmemektedir. Ataları bu yerleşimde yaşamış olan bir kaynak kişinin aktarımlarına göre sepetçilik ve demircilikle geçinen bu grubun mensupları 1960'ların ortalarına kadar geleneksel mesleklerini devam ettirme gayreti içerisinde olacaklardır.[260] Halen Küçükbakkalköy'de yaşayan ve geçimini çiçekçilik yaparak sağlayan bir başka kaynak kişi, aynı dönemlerde İstanbul Anadolu yakasındaki Küçükbakkalköy'e[261] Xorahay ve Laxo Romanlarının yerleşmesiyle, bölgede kalabalık bir yerleşim birimi oluştuğunu ifade etmektedir.[262] Daha sonra çiçekçi Romanların İstanbul'daki en önemli yerleşim merkezlerinden olacak olan bu bölgelerin ortak özelliği oldukça seyrek ve kırsal bir yerleşim dokusunun parçası olmalarıdır. Küçükbakkalköy'de de özellikle sepetçilik belli bir süre daha kitlesel olarak devam ettirilecektir.[263] 1960'larda bu mesleği yapanlar, çevredeki koru ve ormanlık alanlardaki ağaçları kesmekte ve bunları sepet imalatında kullanmaktadır. Şüphesiz ki sahip oldukları kültürel sermaye bu konuda doğru seçimleri yapmalarını ve en uygun işçilik tarzlarını seçmelerini mümkün kılar. Ne var ki kent alanında bu stratejiyi sürdürmek hiç de kolay değildir. 1954 yılında yayınlanan bir gazete haberinde şehirdeki ağaç kesme yasağına uyulmadığından yakınılmaktadır. Buna göre ağaçları kesenler "15-20 yaş arasındaki Çingene çocuklarıdır" ve kestikleri ağaçlardan sepet yaparak bunları satmaktadırlar.[264] Bir kaynak kişi, bu süreci çocukluğunda bizzat yaşamıştır. Ormanlardan ağaç keserken sıkça güçlüklerle karşılaştıklarını, bu dönem kendilerine yapılan "mua-

259. A.g.m., s. 30.

260. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

261. Küçükbakkalköy'de "Cigay" olarak adlandırılan bir Roman grubu daha bulunmaktadır. Bu grupla ilgili ayrıntılı bilgi edinilememiştir.

262. Y. D., erkek, çiçekçi, Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

263. Küçükbakkalköy'de, 2006 gibi geç tarihlerde bile sepetçilikle geçinen bazı aileler bulunmaktadır.

264. "Şehirde Ağaç Kesme Yasağına Riayet Edilmiyor", *Milliyet*, 16 Ağustos 1954, s. 2.

melenin" izlerini hâlâ üzerlerinden atamadıklarını ifade etmiştir. Yine kaynak kişiye göre özellikle orman bekçileri, Roman aileler için bir dönem ciddi bir tedirginlik kaynağı oluşturmakta, Roman aileler sıkça şiddetle karşılaşmaktadırlar.[265] Öte yandan ormanlar sadece hammadde kaynağı değildir. Kaynak kişi, en dar zamanlarında çayırlık ve ormanlık alanlardan yine kültürel sermayeleri sayesinde hangilerinin yenilebileceğini çok iyi bildikleri otları toplayarak bunlardan çeşitli yemekler yaptıklarını anlatmaktadır.[266]

1960'lı yıllar boyunca daha önce geçimlerini geleneksel biçimleriyle sürdürmekte ısrar eden Laxo ve Xoraxane gruplarına mensup Roman aileler, geleneksel meslek ürünlerine dönük talebin düşmesi üzerine ciddi bir krizle karşılaşırlar. Şehir giderek kalabalıklaşmakta, geleneksel mesleklerini sürdürmelerine olanak veren kırsal doku yerle bir olmaktadır. Türkiye'nin dünya kapitalizmiyle eklemlenme şekli değişmeye başlamıştır. 1954'te yürürlüğe giren ithalatı kısıtlayıcı kararlar ve 1960 sonrasının politikaları, Türkiye'nin 1930'lardaki kimi Latin Amerika ülkelerinde yürürlüğe giren ithal ikameci politikalara geçişini haber vermektedir.[267] Bu sistemde üretim için gerekli mallar yurtdışından ithal edilir ve ülke içinde "ulusal" sanayi kuruluşlarında montajlanarak nihai ürün haline getirilir.[268] Her halükarda bu durum ülkedeki sanayi üretiminin artışı, kentsel mekânın sanayi üretimiyle daha da bütünleşmesi demektir. Üstelik 1950 sonrası hızlanan muazzam göç dalgasıyla birlikte kent mekânı önemli bir işgücü kalabalığını da bünyesinde taşımaktadır. Şehrin merkezi iş alanı hızla, bir zamanlar söz konusu Roman gruplarının geleneksel mesleklerini sürdürmesine imkân veren kırsal arazilerin aleyhine genişlemektedir. 1950-1965 döneminde şehrin merkezi iş alanı önce Taksim, Harbiye yoluyla Osmanbey'e kadar uzanır. Bu dönemde Mecidiyeköy ve Beşiktaş ayrı merkezler olarak kısmen merkezi iş alanı işlevi görmeye başlarlar.[269] 1965-1984 döneminde ise İstanbul merkezi iş alanı Halaskargazi üstünden Mecidiyeköy'e bağlanır ve Şişli Büyükdere Caddesi üze-

265. A. Z., erkek, çiçekçi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
266. A. Z., erkek.
267. Melih Pınarcıoğlu, Oğuz Işık, *Nöbetleşe Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 99.
268. A.g.e., s. 100.
269. İlhan Tekeli, İstanbul'un Planlamasının ve Gelişmesinin Öyküsü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 288.

rinden Gayrettepe ve Maslak'a kadar uzanır.[270] Anadolu yakasında ise Kadıköy merkezinin gelişmesi Bağdat Caddesi boyunca Bostancı ve Küçükyalı'ya doğru uzanır.[271] Bu gelişmenin sonucunda 1987 yılına gelindiğinde, örneğin Şişli ilçesi genelinde 781 sanayi merkezi ortaya çıkmıştır.[272] Şişli civarında sanayi iki eksende yayılır: Bunlardan birincisi, Kâğıthane deresi boyu ve buranın yakınlarındaki Çağlayan ve Hürriyet Mahallesi gibi alanlardır. İkinci yayılma ise Büyükdere Caddesi boyunca gerçekleşir. Tekeli, Ortaköy bucağı içindeki 106 sanayinin 97'sinin Levent'te bulunduğuna dikkat çekerek bu eksenin önemini vurgular.[273] Yine Anadolu yakasında Bağlarbaşı ekseninde uzanan merkezi iş alanı, Şile yolu boyunca 1965-1984 döneminde önemli bir sanayi kuşağının gelişmesine neden olur.[274] Asya yakasındaki esas sanayi atılımı ise Kadıköy'den başlayarak Ankara yolu doğrultusunda Kartal Gebze ilçelerinde gerçekleşir. Kadıköy ilçesinde sanayide çalışanların toplamı 11267, Kartal'da ise 44233'e ulaşmıştır.[275] Sadece Küçükbakkalköy'de bile yedi sanayi kuruluşu bulunmaktadır.[276] Tüm bu veriler ele aldığımız Roman gruplarının, Anadolu yakasında Küçükbakkalköy ve Avrupa yakasında Kuştepe merkezlerinde geç-peripatetik yerleşimleri kurarak geleneksel geçim stratejilerini sürdürmeye çalıştıkları dönemin sonunu işaret etmektedir. Tüm bu gelişmelere bağlı olarak onlar tarafından sunulan geleneksel zanaatlara dönük talep düşmekte, öte yandan kentin dokusunun değişmesi üretim için gerekli kaynaklara da ulaşmalarını güçleştirmektedir. İşte Laxo ve Xoraxane Romanlarının kritik karar anı gelip çatmıştır.

1960'ların ortası diyerek basitleştireceğimiz bir zaman aralığında, söz konusu Roman gruplarının her ikisi de soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlemenin izlerini çok net bir biçimde taşımaktadırlar. Bu gruplara mensup kaynak kişiler bugün dahi soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerin isimlerini anımsamakta, söz konusu birimler toplumsal hayat içerisinde varlığını korumaktadır. Evlenme ya da kan bağı ile akraba olmuş toplulukların her biri aynı zamanda bir dayanışma kümesi teşkil eder. Öte yandan soy-klan-kabile tipi

270. A.g.e., s. 289.
271. A.g.e., s. 289.
272. A.g.e., s. 301.
273. A.g.e., s. 302.
274. A.g.e., s. 303.
275. A.g.e., s. 304.
276. A.g.e., s. 304.

ilişkilerin korunmasıyla, uyum içerisindeki etnik kültürel özellikler de son derece güçlü bir temelde korunmuştur. Ailesinin bir tarafı Laxo bir tarafı ise Xorahane grubuna mensup bir kaynak kişinin haklı olarak ifade ettiği üzere her iki grup da Romanes'i kullanmakta, Roman kimliği genel bir ortak payda olarak benimsenmektedir.[277] Kaynak kişilerin genel değerlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla, özellikle bu dönemde, tüm toplumsal ilişkiler alabildiğine sık dokulu bir karakter taşımakta; geçim, savunma ve yerleşim alanının sürekliliği gibi konularda dışa karşı üst düzeyde bir dayanışma içerisinde hareket edilmektedir.

Bu özellikleri gösteren grup üyeleri, başlarda düşen talep nedeniyle ortaya çıkan kayıplarını telafi etmek amacıyla topladıkları kır çiçeklerini satmaya başlarlar. Bu çalışma kapsamında tanıklıklarını paylaşan bir kaynak kişinin annesi de bu ilk dönemde çiçek satanların arasında yer almaktadır.[278] Çiçekçiliğin henüz bağımsız bir geçim kaynağı haline gelmediği bu dönemde meslek, geleneksel mesleğin sürdüğü dönemde de ek gelir kaynağı olarak yapılan çok sayıda farklı günlük işle birlikte sürdürülür. Komşu illerde mevsimlik tarım işçiliği, ormancılık, lavanta, labada, ebegümeci gibi bitkilerin satışı[279] ve hatta özel durumlarda avcılık ve bitki toplayıcılığı bu dönemde Roman çiçekçiler tarafından yapılan yan meslekler arasında yer almaktadır.[280] Zamanla talebin gelişmesiyle birlikte, çiçekçilik bağımsız bir meslek haline gelecek ve Roman çiçekçilerin sabit satış noktalarına sahip olabilmek için verdikleri büyük mücadele başlayacaktır. Günümüzde de sürdürülen yine çiçekçilikle bağlantılı ham incir ve kokina satışı, çok büyük ölçüde Roman çiçekçilerin kendi çevrelerini tanıyarak, bu çevrede ortaya çıkabilecek olası talepleri kültürel sermayelerinin bir parçası haline getirdiklerini göstermektedir. Konuyla ilgili teknik detayları paylaşan bir kaynak kişiye göre "yılbaşı çiçeği" olarak da bilinen kokina, tamamen Roman çiçekçiler tarafından topladıkları doğal malzemelerin biçimlerinin değiştirilmesi yoluyla üretilmektedir-

277. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
278. B. F., erkek.
279. "Zavallı Kıptiler", *Milliyet*, 26 Kasım 1952.
280. Bu mesleklerden bazılarının günümüzde de devam ettirildiği görülmektedir. Mevsimi geldiğinde çeşitli otları, sebze ve meyveleri toplayan çiçekçi Romanlar bunları çiçek tezgâhlarının yanında satarlar.

ler.[281] Yine kaynak kişiye göre reçellik ham incirin birincil tüketici kitlesi ise o dönem İstanbul'da Kuştepe'ye oldukça yakın oturan Feriköy ve Kurtuluş civarındaki Rum ailelerdir. Rum ailelerin geleneksel mutfaklarının önemli bir unsuru olan ham incir reçelinin en önemli tedarikçisi ise bu Roman ailelerdir.[282] Geçmişte, bir sokakta en az 2-3 bahçeli evin olduğu dönemlerde, ham incir bulmak oldukça kolay olduğundan böyle bir talep söz konusu değildir. Buna karşılık bu semtlerin konut dokusu apartmanlar tarafından istila edildiğinden, Rum ailelerin geleneksel mutfaklarının bu nadide lezzeti için artık büyük ölçüde sadece Romanların bildiği sağda solda dağılmış incir ağaçlarından incir toplanması gerekmektedir. Gerek kokinaların gerek ham incir reçelinin İstanbul Rumlarının kültürel dokusuna ait oluşu, Roman gruplarının müşteri kitlesini tanıma ve kendilerini bu kitlenin ihtiyaçlarına göre uyarlama yeteneğine dair önemli bir işarettir.

Günümüzde Roman çiçekçiler mesleklerini icra etme biçimlerine göre iki grup olarak düşünülebilir. Birinci grupta herhangi sabit bir satış noktasına sahip olmaksızın trafik sıkışıklığı ya da kırmızı ışıklarda çiçek satmaya çalışanlar yer almaktadır. Son derece zor koşullarda çalışan ve genellikle satış oranları son derece düşük kalan bu grubun mensupları çiçekçilerin en az kazananlarıdır. Günlük kazançları oldukça düşüktür. Çiçekçilik yaparak geçinen bir kaynak kişinin ifadesine göre çoğu zaman bu kazançlarıyla kendilerine kabahatler kanunu gerekçe gösterilerek kesilen cezaları ödemek zorunda kalmaktadırlar.[283] Yine herhangi bir sabit satış noktasına sahip olmaksızın çiçek satan bu grubun mensupları, sıkça kötü muamele ve şiddetle karşı karşıya kaldıklarından yakınmaktadırlar.[284] Örneğin her gün sabahın erken saatlerinde kalkıp tarihi yarımadada çiçek sattığı noktaya giden kaynak kişi birkaç kez resmi bir görevli tarafından darp edilmiş ve sözlü hakarete uğramıştır. Ancak araya giren bir başka üst düzey resmi görevlinin çabaları sonucu aynı noktada kendisi gibi birkaç arkadaşıyla birlikte satış yapmaya devam edebilmektedir.[285] Yine İstanbul'un bir başka noktasında bir toplu taşıma aracının yakınlarında seyyar olarak çiçek

281. B. F., erkek.
282. B. F., erkek.
283. A. D., erkek, çiçekçi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor.
284. A. D., erkek, çiçekçi.
285. A. D., erkek, çiçekçi.

satan Roman çocuklar, mesleklerini icra ederken sık sık baskıya maruz kalmaktadırlar. Kaynak kişiler bu olaylar sırasında çeşitli yaralanmaların meydana gelebildiğini açıklamaktadırlar. Seyyar çiçek satışı geçmişte olduğu gibi bugün de özellikle Roman genç kızlar için meşakkatli bir iştir. Bir yandan kendilerini korumaya çalışırken öte yandan aynı noktada satış faaliyetini sürdürmekte ısrar etmeleri; bir yandan kendi aralarındaki sık dokulu dayanışma ilişkileri, öte yandan *habitus*larına işlemiş olan esnek kararlılıklarıyla mümkün olabilmektedir. Yine de bugün dahi bu genç kadınların maruz kaldığı tek tük şiddet olayları kaynak kişilerin aktarımları arasında yer almaktadır. Çiçekçiliğin bir meslek olarak ortaya çıktığı ilk dönemlerde henüz sabit satış noktaları ortaya çıkmadığından çiçekçilerin tamamı bu şekilde çalışmaktadırlar. İlk döneme ilişkin çiçekçi ailelerin hafızasında köklü bir biçimde yer etmiş olan anılar zorluk ve mücadelelerle dolu bu dönemin ne kadar çetin geçtiğini ortaya koymaktadır.

İkinci gruptaki çiçekçilerin satış yapabilecekleri sabit bir noktaları bulunmaktadır. Bunlar bulundukları yerin durumuna göre kimi zaman belediyelere işgaliye ücreti veya kimi başka bazı vergiler ödemektedirler. Kimi durumlarda ise herhangi bir resmi izin olmasa da gayri resmi olarak çiçekçilerin sabit bir noktada satış yapmasına göz yumulabilmektedir. Sabit bir satış noktası bulunan çiçekçilerin gelir seviyeleri satış yaptıkları yerin konumuna göre değişmektedir. Bağdat Caddesi, Nişantaşı, Taksim gibi yerlerdeki sabit noktalarda satış yapan çiçekçiler hane başına ortalama asgari ücretin çok üstünde bir gelir elde edebilmekteyken daha sapa yerlerde sabit satış noktaları bulunan Roman çiçekçilerin hane başına gelir düzeyleri kimi zaman asgari ücretin çok altına da inebilmektedir. Sabit satış noktalarının oluşumunun tam tarihiyle ilgili kesin bir bilgi olmasa da, sabit satış yapan ve kendi aralarında yine soy-klan-kabile ilişkilerinin düzenleyici etkisi çerçevesinde uygulamaya geçirilen bir mekân paylaşımının en azından 80 sonrasında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.[286] Örneğin Alpman, 1992 yılında, Kadıköy, Üsküdar, Beşiktaş iskele meydanları, Emirgan ve Ortaköy'ün Kuştepe; Fenerbahçe, Çiftehavuzlar, Caddebostan, Erenköy, Şaşkınbakkal ve Bostancı'da ise Küçükbakkalköy çiçekçilerinin satış yaptığını açıklamaktadır.[287] Yine 1987 yılında yayınlanan bir gazete habe-

286. Nazım Alpman, "Çiçeği Sev, Çingeneyi Koru", *Milliyet*, 16 Eylül 1992.
287. A.g.m., s. 15.

rinde Taksim'deki sabit satış noktaları anlatılmaktadır.[288] Çiçekçilik yaparak geçinen bir kaynak kişi günümüzde ayrıca Bakırköy, Bahçelievler, Arnavutköy, Kuruçeşme gibi farklı ilçelerde de sabit satış noktalarının kurulmuş olduğunu ifade etmektedir.[289]

Roman çiçekçilerin kendi aralarındaki ilişkileri son derece düzgün işleyen bir mekân paylaşımı sayesinde, güç ilişkileriyle dayanışmanın dengelendiği bir mekanizma temelinde gelişmektedir. Aileler kendi aralarında satış yapılan mekânları paylaşmışlardır. Bir kaynak kişi bu konuda nadiren sorun yaşanmakta olduğunu, sorun ortaya çıktığında ise kendi aralarında yaptıkları toplantılarla anlaşmaya varıldığını ifade etmektedir.[290] Yine de bu paylaşımın mutlak komünal bir temelde gerçekleştiği düşünülmemelidir. Her şeyden önce asıl olan, mekânı satış noktası haline getirme konusunda kimin öncülük ettiğidir. Kaynak kişiler herhangi bir mekân parçasının satış noktası haline gelmesinde rolü olan aile ya da aile gruplar orada ağırlıklı olarak söz sahibi olduğu noktasında hemfikirdirler. Dönem dönem rotasyon yoluyla satış noktalarında değişime gidilebilse de burada genel olarak bir keyfiyet söz konusudur. Tek tek örneklerden genel bir çıkarım yapılamaz. Mekân paylaşımında güç ilişkileri, mekânın satış alanı haline getirilmesine kimin önderlik ettiği gibi gerekçelerin yanı sıra akrabalık da rol oynamaktadır. Örneğin bir dönem Taksim'de çiçek satan kaynak kişi, daha sonra akrabalarının çiçek sattığı Nişantaşı'ndaki tezgâha gitmiştir.[291] Burada akrabalığın oldukça geniş bir ilişkiler kümesi olarak tanımlandığının altını çizmekte fayda vardır. Öyle ki çoğu zaman kişiler herhangi bir kişiyle akrabalıklarının tam olarak hangi basamaklar üzerinden geliştiğini kendileri dahi ifade edememektedirler. Bayramlar, sevgililer günü, anneler günü gibi çiçek talebini misliyle katlandığı günlerde ise çiçek tezgâh sayısı normalin çok üstüne çıkmakta, sabit satış noktalarının etrafında çok sayıda yeni satış noktası oluşturulmaktadır. Bir kaynak kişi bu durumu talep artışından yararlanmak isteyen çiçekçilerin bütün aile bireyleriyle

288. "Her Mevsim Çiçek", *Milliyet Aktüelite*, 27 Eylül 1987.
289. O. S., erkek, çiçekçi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor.
290. B. F., erkek, kahvehane işletmecisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
291. A. B., çiçekçi, Kuştepe Sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin anlattıklarını kapsıyor.

satışa yüklenmesiyle açıklamaktadır.[292] Halen çiçekçilik yaparak geçinen bir başka kaynak kişiye göre çiçekçiler için en büyük kârlar bu dönemlerde yapılmakta, bu dönemlerde beklenen başarı elde edilemezse sezon kötü geçmiş sayılmaktadır.[293]

Roman çiçekçilerin tezgâhları enformel aile şirketleri gibi çalışmaktadır. Gündüz saatlerinde tezgâhın başında genellikle kadınlar durmakta akşamları ise erkekler tezgâha gelmektedir. Satış oranını artırmayı amaçlayan aileler, farklı aile bireylerini mümkün olduğunca dağınık bir alanda satış yapmaya teşvik etmektedirler. Kaynak kişilerin genel değerlendirmelerinden anlaşıldığına göre anneyle baba herhangi bir yerdeki sabit satış noktasında çalışırken, çocuklar ve eşleri de farklı yerlerde yeni sabit satış noktaları oluşturmak için çaba harcayabilmektedirler.

Seyyar olarak çiçekçilik yapılan dönemde satış oranları düşük olduğundan genellikle çiçekler toplanılarak satılmaktadır. Buna karşılık sabit satış noktalarının oluşmasıyla birlikte satış oranlarının yükselmesi nedeniyle çiçek mezatları devreye girer. Alpman, 1990'larda her iki yakadaki çiçekçilerin de çiçeklerini Bağlarbaşı'ndaki çiçek mezatından aldığını anlatır.[294] Günümüzde çiçekçilerin ağırlıklı olarak Ayazağa'daki mezattan çiçeklerini temin ettiği kaynak kişiler tarafından ifade edilmektedir. Birlikte sabahın erken saatlerinde mezata giden aileler, çiçekleri aldıktan sonra satışa başlamaktadırlar. Ne var ki bu genel eğilim, mutlak bir biçimde anlaşılmamalıdır. Başlangıç aşamasında daha ziyade en geniş toplumsal örgütlenme biriminde, dışa karşı dayanışma ve örgütlülük sayesinde kentsel mekânın farklı bir biçimde kullanımı üzerinden gelişen çiçekçilik, günümüzde söz konusu grupların giderek karmaşıklaşması ve kalabalıklaşmasına bağlı olarak farklı eğilimlerin de gelişmesine müsaade etmektedir. Örneğin Küçükbakkalköy'de, mahalle dağıtıldıktan sonra kendi çocukları, çocuklarının eşleri ve torunlarıyla zaman zaman aralarına katılan yakın akraba ailelerle oldukça kalabalık bir aile olarak (toplamda 30 kişiden fazla) yaşayan bir kaynak kişi, dönem dönem Anadolu yakasındaki farklı çiçek satış merkezlerinden alışveriş yapmaktadır.[295]

292. B. F., erkek.
293. Y. D., erkek.
294. Alpman, "Çiçeği Sev, Çingeneyi Koru", s. 15.
295. Y. D., erkek.

Çiçekçiler grubunu tanımlayan en önemli özellik, bu grubun geleneksel geçim stratejilerinin bırakılıp yeni geçim stratejilerinin benimsenmesi sırasında, soy-klan-kabile ilişkilerini büyük ölçüde koruyor oluşudur. Buna bağlı olarak bir geçim stratejisi olarak çiçekçiliğin geliştirilmesi, büyük ölçüde kolektif bir biçimde, sık dokulu dayanışma örgüsünün mümkün kıldığı güçlü bir örgütlülükle mümkün olabilmiştir. Günümüzde dahi, yaşlılar gençlerin dili konuşamadıklarından yakınsa da Romanes'in aslında hiç de yabana atılamayacak bir düzeyde, kimi yerlerde günlük konuşma dili olarak kullanılıyor oluşu bile, aslında bu grup örgütlenmesinin sağladığı güçle ilişkilidir. Grup duygusu, dış dünyanın basıncı ve kültürel olarak dağıtıcı etkileri karşısında da ayakta kalmalarına olanak vermektedir. Bununla birlikte çiçekçiler grubunun geçen bu süreç içerisinde hiç değişmediğini söylemek mümkün değildir. Mesleğin kurumsallaşması ve çiçek satış noktalarının meşrulaşmış oluşu mesleğe bireysel katılımları mümkün kılmaktadır. Örneğin, yakın dönemlere kadar Kuruçeşme'de çiçek satan bir kaynak kişi her türlü soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmeden kopmuş, esas olarak çekirdek ailesiyle birlikte yaşamakta olan özel bir örnek durumundadır.[296] Diğer taraftan tam anlamıyla bir atomizasyonu yansıtmasa da, yine topluluğun genelinden koparak daha küçük gruplar oluşturmaya dönük bazı merkezkaç eğilimlerin varlığı da kaynak kişilerin aktarımlarından anlaşılabilmektedir.[297] Burada tayin edici olan nokta, ayakta kalmanın gereklilikleri olmaktadır.

Soy-klan-kabile temelli sosyal örgütlenmelerin korunduğu geç-peripatetik grupların bir diğer örneği ise kalaycı Romanlardır. Kendisi de katı atık toplayıcılığı yaparak geçinen bir kaynak kişiye göre, kalaycı Romanlar kademeli olarak ama özellikle 1980 sonrasında, katı atık toplayıcılığı yapmaya başlamışlardır.[298] Kaynak kişi özellikle Üsküdar ve Kadıköy civarında kâğıt toplayan ailelerin kalaycı Romanlardan olduğunu ifade etmektedir.[299] Bu grubun ve geç-peripatetik bir grup olarak sahip oldukları geçim stratejilerinin sağlıklı bir biçimde incelenebilmesi açısından grupla ilgili genel etnolojik ve tarihsel bilgilerin paylaşılması yarar olacaktır.

296. K. A., çiçekçi, Kuruçeşme sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
297. Y. D., erkek.
298. F. A., kadın, kâğıt toplayıcı, Üsküdar sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
299. F. A., kadın.

Kalaycı Romanlar, tıpkı Laxo ve Xoraxane grupları gibi, Romanlar arasındaki önemli bir alt küme olarak ele alınmalıdır. Kalaycı, bağımsız bir Romanes diyalektidir. Marushiakova, Bulgaristan'daki kalaycıların konuştuğu dilin Romanes'in eski Vlax diyalektler grubuna ait olduğunu belirtir.[300] Bunlar Güneydoğu Bulgaristan'da yaşayan "Trakyalı" Kalaycılardır ve kendilerine "Vlaxurya" adını vermektedirler.[301] Öte yandan Kyuchukov, Bulgaristan'da bir Vlax diyalektini kullanan kalaycı bir grubun varlığını doğrularken, Türkiye ve Bulgaristan'da Vlax olmayan bir diyalekt kullanan kalaycılar olduğuna ilişkin bir bilgi paylaşır.[302] Matras, Kalaycı diyalektini, Drindari-Kalaycı-Bugurdzi kümesinin bir parçası olarak sınıflandırır.[303] Ona göre Kalaycı diyalekti Vlax olmayan, Güney Balkan diyalektleri grubuna dâhildir.[304] Bu bilgiler "Kalaycı" adıyla anılan biri Vlax diğeri de Güney Balkan grubuna ait iki diyalektin olduğunu koyar. Kyuchukov verdiği bilgi doğru kabul edilirse, Türkiye'deki kalaycılar da Vlax olmayan Balkan diyalektini kullanan kalaycılardandır. Ne yazık ki bu veriyi doğrulayabilecek ya da yanlışlayabilecek bir sözlük derlemesi bu kitap kapsamında gerçekleştirilememiştir.

Her halükarda Kalaycı Romanlar, soy-klan-kabile ilişkilerini koruyan; etnik özelliklerini ve dillerini büyük ölçüde günümüzde dahi muhafaza etmiş bir grup olarak tasnif edilebilirler. Çorlu'daki Kore Mahallesi'nde yaşayan Kalaycılar hakkında bilgi veren bir kaynak kişi, onların yaşam şekli için "aşiret gibi" ifadesini kullanmaktadır. Kendisi soy-klan-kabile ilişkilerinin büyük ölçüde çözüldüğü bir geç-peripatetik grubundan gelen kaynak kişinin, Kalaycıların bu yapısını tehditkâr bir durum olarak tasvir etmektedir.[305] En ufak bir tehdit durumunda hemen dayanışma içerisine girmeleri, grup dışındakilerle ilişkilerinde her zaman sınırı kesin olarak çizmeleri onları diğerlerinden ayırmakta; yer yer de gerilimlere neden

300. Marushiakova, Popov, "Bulgarian Gypsies", s. 9.
301. Elena Marushiakova, Veselin Popov, "Dialect, Language and Identity of the Gypsies (In Case of Bulgaria)", T. Stolz, B. Igla, *Was ich noch sagen wollte... A multilingual Festschrift for Norbert Boretzky on occasion of his 65th birthday* içinde, Acadimie, Berlin, 2001, s. 423-430.
302. Kyuchukov, s. 31.
303. Matras, *Romani: A Linguistic Introduction*, s. 7.
304. A.g.e., s. 223.
305. C. K., erkek, eski taksi şoförü, Çorlu'da yaşıyor. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor.

olmaktadır.[306] İstanbul'daki Kalaycı Romanlardan bir kaynak kişi Çorlu'daki Kalaycılarla "akraba" olduklarını, ilişkilerini oldukça sıkı bir biçimde sürdürdüklerini söyler.[307] Nitekim 2006 yılında Hasanpaşa'daki yerleşimde gerçekleştirilen yıkım sonrası Kalaycı Romanların bir kısmı Çorlu'daki akrabalarının yanına gider.[308] Hem İstanbul genelinde hem de Türkiye'nin farklı bölgelerindeki yerleşimlerde yaşayan Kalaycıların iletişimi genel olarak bu şekildedir. Buna karşılık akrabalarıyla bağını olabildiğince sınırlamış, soy-klan-kabile ilişkilerinin dışına çıkmış bireylere de rastlanılabilmektedir. Ailesinin büyük bölümü Malkara'daki kalaycı yerleşiminde bulunduğu halde kendisi İpsala'da farklı Roman gruplarına mensup ailelerle birlikte yaşayan kaynak kişi, bu duruma tipik bir örnek teşkil etmektedir.[309] Kaynak kişi, ailesi kalaycılık yaparken annesiyle birlikte köyleri dolaştığını anımsamaktadır. Karşılaştıkları güçlükler, köylerde sıkça karşılaştıkları şiddet ve yer yer tacizler nedeniyle bu yaşam biçiminin genel hayat çizgisinde son derece travmatik bir karşılığı bulunmaktadır.[310] Tüm bu ilişkilerin dışına çıkan kaynak kişi, kendi akrabaları ile değil, soy-klan-kabile ilişkilerinin daha fazla çözüldüğü Romanların yaşadığı bir mahallede oturmaktadır. İnşaat işçiliği dâhil çeşitli günlük işlerle geçimini temin eden kaynak kişi, yaşadığı bölgedeki dini cemaatlerle ilişki içerisindedir.[311] Yine benzer durumdaki bir başka kaynak kişi Aydın'da, çok da homojen olmayan bir yerleşim bölgesinde yaşamaktadır. Geleneksel meslekleri kalaycılık olan Roman aile uzun zaman önce akrabalarının bir bölümüyle bağlarını kesmiştir. Kaynak kişi şimdi Aydın'daki müzisyen Romanlarla birlikte çalışmaktadır.[312] Bu şekilde karşılaşılabilecek bireysel örneklere karşılık Kalaycı Romanların büyük grupları, geleneksel ilişkilerini korumaktadırlar. Her şeyden önce bu ilişkileri onlara diğer grupların ve kent hayatında karşılaştıkları çeşitli güçlerin karşısında bir örgütlülük

306. C. K., erkek, eski taksi şoförü.
307. A. B., erkek, kâğıt toplayıcı, Hasanpaşa sakini. Tanıklıkları 1990'dan günümüzde kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
308. M. A., kadın, kâğıt toplayıcı, Hasanpaşa sakini. Tanıklıkları 1980'lerden günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
309. E. Ç., erkek, işçi, İpsala'da sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
310. E. Ç., erkek.
311. E. Ç., erkek.
312. M. U., erkek, müzisyen, Aydın'da yaşıyor. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor.

avantajı sağlamaktadır. Bir kaynak kişi, bu örgütlülük avantajı ile mahallelerindeki yıkım sonrası, Hasanpaşa Gazhane'deki tinerci çetelerini oradan uzaklaştırıp terk edilmiş fabrikayı kendileri için yaşam alanı haline getirdiklerini ifade etmektedir.[313]

1950'lere gelindiğinde kalaycılık, sadece peripatetik gruplar için değil, genel olarak bir iş kolu olarak güçlükler yaşamaya başlamıştır. Bu konuda ilk sorun hammadde teminidir. Henüz 1943 yılında esnafa yeterli kalay bulunamaması belediyeyi endişelendirmeye başlar.[314] Bunun üzerine 1945 yılında Ticaret Bakanlığı kalayın perakende de satışını serbest bırakır.[315] Ne var ki kalay hammaddesinin temini sorunu tamamen çözülememiştir. 1954 yılına gelindiğinde kalay karaborsaya düşer.[316] 1958 tarihli bir gazete haberinde şehrin çeşitli yerlerindeki kalaycıların ihtiyaca cevap verebilecek miktarda kalay bulamadıkları için dükkânlarını kapatmaya başladıkları ifade edilir. Karaborsada bulunan kalayın kilosuna ise 70 lira istenmektedir.[317] Anlaşıldığı kadarıyla bu durum o dönem için genel bir sıkıntıdır. Hammadde kaynakları genellikle ithal edildiğinden devrin esnafı hammaddeye ulaşmakta güçlük çekmektedir.[318]

Sektörün yaşadığı zorluklardan olsa gerek, 1950'lerin sonuna doğru dükkân sahibi kalaycıları temsil eden Kalaycılar Derneği seyyar kalaycılara karşı savaş açar. Seyyar kalaycıların kalaya kurşun kattıklarını iddia ederler. Buna karşı Kalaycılar Derneği "ilgili makamlara başvuruda bulunur."[319] Öte yandan seyyar kalaycılara karşı belediye bir baskı kampanyası başlatır. Halk sağlığı gerekçe gösterilerek seyyar kalaycılara daha fazla müsaade edilmeyeceği belirtilir.[320] Kalaycılar Derneği'nin bu iddiasının ne kadar doğru olduğunu bugünden kestirmek mümkün olmasa da Kalaycı Romanların bu dönemlerde hammadde kıtlığı aşabilmek için kültürel sermayelerini son derece yaratıcı bir biçimde kullandıkları anlaşılmaktadır. 1951 yılında Fatih Kırmasti Mahallesi, Yeşil Sarıklı

313. A. B., erkek, kâğıt toplayıcı, Hasanpaşa sakini. Tanıklıkları 1990'dan günümüzde kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
314. "Kalay İhtiyacı", *Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1943, s. 2.
315. "Kalay Serbest Bırakılınca", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1945, s. 2.
316. "Kauçuk ve Kalay Darlığı", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1954, s. 2.
317. "Kısa Haberler", *Milliyet*, 21 Ocak 1958, s. 2.
318. "Esnafın Hammadde Sıkıntısı Artıyor", *Milliyet*, 22 Mart 1956, s. 5.
319. "Gezici Kalaycılar Kurşunlu Kalay Kullanıyor", *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1957, s. 2.
320. "Seyyar Kalaycılarla Mücadele Edilecek", *Milliyet*, 27 Mayıs 1959, s. 2.

Sokağı'ndan yazan bir gazete okuru, mahallesindeki "Kıptilerden" dert yanar. Buna göre sokakta sayıları gittikçe artan Kıptiler, teneke kulübeleriyle burayı bir çıkmaz sokak haline sokmuşlardır. Söylediğine göre sokaklardan topladıkları tenekelerin içlerine ot, saman, talaş doldurarak bunları yakmakta, bu şekilde tenekelerin kalaylarını çıkarmaktadırlar.[321] Duyarlı okur bu kişilerin "bir tarihi abide ve bir Müslüman mabedi olan Fatih camii civarından uzak bir yerde, mesela surlar dışında iskânlarını" vali ve belediye reisinden talep eder.[322] Kalaycılar Derneği'nin sıhhi kaygıları bir yana seyyar kalaycılarla onlar arasında ciddi bir rekabet olduğu da açıktır. 1957 tarihli bir gazete haberinde seyyar kalaycıların sabitlere göre çok daha "ucuzcu" oldukları, halkın bunlara fazlasıyla ilgi gösterdiği anlatılmaktadır.[323]

1970'lere gelindiğinde ise teknolojik gelişmeler talebi çok azaltmıştır. 1973 tarihinde çıkan bir gazete haberinde 3 milyon nüfuslu İstanbul'da kalaycı dükkânlarının parmakla sayılabilecek kadar azaldığı, alüminyum mutfak eşyalarının çıkmasıyla bu mesleğe olan talebin tükenme noktasına geldiği anlatılmaktadır.[324] Her şeye karşın evlerdeki bakır süs eşyaları ve yine kimilerinin tercih nedeniyle kullandığı mutfak malzemeleri varlığını koruduğu için kalaycılık mesleğine dönük talep sıfırlanmaz. Günümüzde dahi marjinal bir biçimde de olsa kalaycılıkla uğraşan Roman ailelerin ve tek tük kalaycı dükkânlarının varlığı bu durumu ortaya koymaktadır. Aslına bakılırsa, sepetçiliğe göre kalaycılık daha dirençli bir meslek olmuş, bu da kalaycı Romanların geleneksel geçim stratejilerini daha uzun bir süre yaşatmalarına müsaade etmiştir. Örneğin 1999 yılında yayınlanan bir gazete haberinde, aslen Kırklarelili olan bir Roman ailenin, Ankara-Altındağ, Kayseri, Sivas, Erzurum gibi yerlerde dolaşarak kalaycılık yaptığı, daha sonra ise Üsküdar Selamsız'a yerleşerek sınırlı bir biçimde de olsa mesleğini sürdürdüğü anlatılmaktadır.[325]

İstanbul'da Kalaycı Romanların geçici ve sürekli yerleşimleriyle karşılaşılmasının tarihi 19. yüzyıla kadar uzanmaktadır.[326] Buna

321. "Fatihteki Kıptilerden Şikâyet", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1951, s. 4.
322. A.g.m., s. 4.
323. "Seyyar Kalaycı Dükkânları", *Cumhuriyet*, 9 Mart 1957, s. 1.
324. "Aluminyum Çıktı Kalay Tarihe Karıştı", *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1973.
325. Figen Yavaş, "Selamsız'dan Bir Aile", *Cumhuriyet Dergi*, 21 Kasım 1999, s. 2.
326. M. Burak Çetintaş, *Dolmabahçe'den Nişantaşı'na*, Antik AŞ, İstanbul, 2005, s. 216.

karşılık İstanbul'da, Üsküdar Selamsız ve Kadıköy Hasanpaşa'da oldukça köklü iki Kalaycı Roman yerleşimi bulunmaktadır. Her iki bölgeye de yerleşenler aynı grubun çeşitli altkollarıdır. Birbirleriyle yakın ilişkiler içerisindedirler. Konuyla ilgili bilgi veren bir kaynak kişi, Hasanpaşa'daki kalaycı Roman yerleşiminin en az 60 yıllık olduğunu ifade etmiştir.[327] 1968 tarihli bir gazete haberinde Uzunçayır mevkiinde bir otobüsün "Kıpti" bir çocuğu ezmesi üzerine 100 kadar Kıpti'nin toplanarak şoföre ve biletçiye saldırdıkları anlatılır.[328] Bu haberde Uzunçayır mevkiine gönderme yapılması, kast edilen yerleşimin çok büyük ihtimalle Kalaycı Romanlar tarafından kurulan mahalle olduğunu göstermektedir. Zira 2006 yılına kadar bu mahalle, Uzunçayır Caddesi'nin hemen paralelindeki boş alanda bulunmaktadır. Trafik akışının çok yoğun olduğu yerde yakın dönemlere kadar çok sayıda trafik kazaları yaşandığına ilişkin kaynak kişilerin tanıklıkları bu noktada ayrıca ilgi çekicidir. Her halükarda, bu bölgedeki yerleşim en azından 60'lara kadar uzanmaktadır.

Üsküdar Selamsız'da, Kalaycı mahallesinin kuruluşunun kesin tarihini tam olarak belirlemek daha güçtür. Zira kimi kaynaklarda bu bölgeye İstanbul'un fethinin ardından geç-peripatetik grupların yerleştirildiği ifade edilmektedir.[329] Bununla birlikte oldukça geniş bir alana yayılan Selamsız'da birden fazla yerleşim öbeği vardır ve bu öbeklerde kaynak kişilerin ifadesine göre farklı farklı geç-peripatetik grupları yaşamlarını sürdürmektedir. Örneğin, kendisi de bu bölgede yaşayan bir kaynak kişinin ifadesine göre Çavuşdere tarafındaki, 2010'a kadar varlığını koruyan 60-70 hanelik yerleşim, yine kalaycı Romanların ağırlıkta olduğu bir yerdir.[330] Buna karşılık kaynak kişi, Selamsız'ın halen belli bir Roman yerleşiminin bulunduğu Selami Ali Mahallesi civarlarında bugün ağırlıklı olarak Balıkesir civarlarından gelen ve esas itibariyle soy-klan-kabile ilişkilerin daha zayıf olduğu, ayakkabı boyacılığı, nakliyecilik, müzisyenlik ve çeşitli ücretli işlerle geçinen bir başka grubun oturduğunu ifade etmektedir. Şimdi Üsküdar İlçe Emniyet Müdürlüğü binasının bulunduğu bölgenin civarında daha önce oldukça kalabalık bir geç-peripatetik

327. F. A., kadın, kâğıt toplayıcı, Üsküdar sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
328. "Bir Çocuğu Ezen Şoför ve Biletçi Dövüldü", *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1968.
329. İsmail Altınöz, "Osmanlı Dönemi'nde İstanbul Çingeneler", *Bir Çingene Yolculuğu*, Fatih Belediye Başkanlığı, İstanbul, 2010, s. 120.
330. F. A., kadın.

yerleşimi vardır ve bu bölgede Kalaycı Romanların hatırı satılır bir ağırlığı bulunmaktadır.[331] Bir diğer kaynak kişi, burası yıkılana kadar kendisinin söz konusu bölgede yaşadığını, yıkımdan sonra ise birkaç aile grubuyla birlikte Hasanpaşa'daki Kalaycı Roman yerleşimine geldiklerini anlatır.[332] 1992 yılında mahalleyi ziyaret eden Alpman, Selamsız'da daha eski olan ve kendilerini "Çingene" ya da "Roman" olarak adlandırmayan mahalleliler ile derme çatma konutlarda katı atık toplayarak yaşamlarını sürdüren grup arasındaki farklılaşmayı gözlemlemiştir. İlk gruba göre mahalleye "Çingene" denilmesine sebep olan, ikinci gruptaki "Adapazarı"ndan gelenlerdir.[333] Mevki olarak Selamsız'daki müzisyenler kahvehanesinin arkasına düşen bu yerleşim alanı, Alpman'a göre 180-200 arası aileye ev sahipliği yapmaktadır.[334] Bütün mahallede sadece bir sokak çeşmesi vardır. Mahalle sakinleri Bandırma, Adapazarı, Malkara ve Ankara'dan gelen gruplardır.[335] Selamsız'dan Hasanpaşa'ya taşınan kaynak kişinin bahsettiği, Kalaycı Roman yerleşimi çok büyük ihtimalle bu bölgede bulunmaktadır.[336] Bu arada Adapazarı'nda da kalaycı Romanların yaşadığını ve günümüzde yine katı atık toplayıcılığıyla geçindiklerini anımsamakta fayda var.[337]

1970'lere kadar kalaycılık mesleği bir biçimde devam ettirilmiş, bu tarihte sonra ise daha önce de belirtildiği üzere marjinalleşmiştir. Buna karşılık büyük gruplar halindeki kalaycı Romanlar katı atık toplayıcılığı yapmaya başlamışlardır. Kalaycılıktan katı atık toplayıcılığına geçiş sürecinde, 1950'li yıllarda yazılı kaynaklara bile geçen kalay hammaddesini elde etmek için topladıkları tenekeleri çeşitli başka maddelerle birlikte yakma uygulaması bir geçiş formu teşkil etmiş olabilir.[338] Çöpten hangi maddelerin alınması gerektiği, hangi tip maddelerde kalay hammaddesinin ne yoğunlukta elde edilebileceği ve tenekeler yakılırken hangi maddelerin eklenmesi gerektiği aslında başlı başına teknik bir bilgi kümesi oluşturmakta-

331. F. A., kadın.
332. A. B., erkek, kâğıt toplayıcı, Hasanpaşa sakini. Tanıklıkları 1990'dan günümüzde kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
333. Nazım Alpman, "Selamsız'da Son Tango", *Milliyet*, 21 Haziran 1992.
334. Nazım Alpman, *Başka Dünyanın İnsanları Çingeneler*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 77.
335. A.g.e., s. 78.
336. A. B., erkek, kâğıt toplayıcı.
337. F. A., kadın.
338. "Fatih'teki Kıptilerden Şikâyet", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1951.

dır. Çok büyük ihtimalle bu bilgi, dükkân sahibi kalaycılardan farklı olarak hammadde kaynaklarına sadece belli bir dönemde değil, her zaman kısıtlı erişimi olan Roman kalaycı atalarından kendilerine devredilmiştir. Bu arada bu teknik bilgi kümesi çöpün yan işlevleri hakkındaki yeni bilgilerle zenginleşmeye başlar. Çöpten çıkarılıp ve tüketime dahil edilebilecek nesnelerin yanı sıra çöpten çıkarılıp nakde dönüştürülebilecek nesneler ve bu nesnelerin değişime sokulabileceği noktalar öğrenilir. Başlangıçta her türden hurda ama giderek de geri dönüşüm tesislerine verilen kâğıt başlı başına bir geçim stratejisi haline gelir.

Tıpkı çiçekçiler gibi kalaycılar da nereden toplama yapmaları gerektiğini bilirler. Geleneksel toplumsal organizasyon yapısının korunması bu konuda bir kaos yaşanmasını engellemekle kalmaz, kimin nerede çalıştığının bilinmesi Roman kalaycıların bütün alt birimlerini, diğerleri için ulaşılabilir kılar. Kendisi de atık toplayıcılıkla geçinen bir kalaycı Roman olan kaynak kişi, Üsküdar'da, Kadıköy rıhtım civarında, Kadıköy'ün iç semtlerinde, Hasanpaşa'da kimlerin toplayıcılık yapacağının belli olduğunu ifade eder. Ona göre mekânların paylaşımında ikamet alanına yakınlığın yanı sıra keşif de önemli bir kriterdir. İyi ve nitelikli çöp çıkan bir bölgeyi keşfeden bir aile grubu, aynı zamanda oradan öncelikli olarak çöp toplama hakkına da sahip olacaktır.[339] Zaman zaman konut alanlarının değiştirilmesi nedeniyle kimi karışıklıklar olsa da, Roman kalaycıların arasında bu durum uzun süreli sorunlara neden olmaz. Genel eğilim, yeni gelenleri bünyesine dâhil ederek uzlaşma, onların emek gücünden yararlanmadır. Kalaycı Romanların yerleşim bölgeleri muhtemelen bu çalışma kaleme alındığı sırada bile çeşitlenmeye devam etmektedir. Yakın zamanlarda görüşülen bir kaynak kişi, Gaziosmanpaşa 500 Evler civarında yeni bir yerleşimin oluştuğunu ya da kalabalıklaşmaya başladığını ve burada yaşayanların Şişli-Nişantaşı civarında atık toplayıcılığı yaptıklarını ifade etmiştir.[340] Ortaya çıkan her bir kalaycı Roman yerleşimi, aynı zamanda yeni toplama alanlarının da ortaya çıkması ya da çeşitlenmesi demektir.

Kalaycı Romanlar soy-klan-kabile ilişkilerini oldukça iyi korumaları sayesinde, sadece kendi aralarında toplama alanlarını pay-

339. A. B., erkek, kâğıt toplayıcı.

340. K. K., erkek, kâğıt toplayıcı, 500 Evler sakini. Tanıklıkları 2000 sonrası dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor.

laşmakla kalmazlar. Bunun yanı sıra Gültepe, Ayazağa, Çeliktepe, Kâğıthane gibi bölgelerde atık toplayan, zamanında eski Bizans Çöplüğü'nden Gültepe Yahya Kemal Mahallesi'ne yerleştirilmiş Romanların toplama alanına da girmezler. Avcı kabilelerin av alanlarını paylaşmasını andıran bu durum, aslında geç-peripatetik gruplara peripatetik atalarından miras kalmıştır. Nitekim peripatetik gruplarda da toplumsal örgütlenmenin müşteri topluluklarının paylaşılmasını mümkün kılan bir işlevi vardır. Yahya Kemal Mahallesi'ndeki geç-peripatetik Roman grubuna mensup bir kaynak kişi, dönem dönem toplama alanlarına giren Kürtlerden ya da Suriye'den Türkiye'ye gelen sosyal grup ve etnik kimliklerini tam olarak tayin edemediğimiz kişilerden şikâyet etse de, kalaycı Romanlarla herhangi bir sürtüşme yaşamadıklarını vurgulamaktadır.[341] Zira bu gruplar gidecekleri çalışma alanlarını soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelere dayanan büyük birimler halinde belirlemekte, bu kolektif karar mekanizması ise zorunlu olarak alan tercihinde güç ilişkilerini göz önünde bulundurmayı getirmektedir.

Çiçekçi ve toplayıcı geç-peripatetik Romanlar, peripatetik grupların geç-peripatetik gruplara dönüşümündeki kritik karar anında, soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerini korumakta olan geç-peripatetik grupların tipik örneklerini oluşturmaktadırlar. Bunlar büyük birimler halinde kentsel mekânı kullanmakta ve toplu yerleşimler oluşturmakta, soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerini korumuş olmalarının getirdiği dayanışma unsurunu, yeni geçim stratejilerinin hayata geçirilmesi ve kent mekânının kullanımı noktasında bir avantaja dönüştürmektedirler. Buna karşılık soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerini korumuş olmalarıyla ilişkili olarak asimilasyona gösterdikleri yüksek direnç ve bunun sonucunda Çingenelik algısıyla özdeşleşen kültürel unsurları çok yoğun bir biçimde taşımaları, onların kolaylıkla "tanınmalarına", "damgalanmalarına" ve Çingenelik algısına yüklenmiş önyargıların tetiklediği ayrımcı pratiklerin doğrudan muhatabı olmalarına neden olmaktadır. Küçükbakkalköy, Kuştepe ve Hasanpaşa'daki geç-peripatetik yerleşimlerinin son derece tehlikeli yerler olarak algılanması, komşu bölgelerden buralara geçilirken insanda adeta ülke değiştirdiği hissinin uyanması, esas olarak bu bölgelerdeki

341. C. A., erkek, atık toplayıcı, İstanbul, Gültepe Yahya Kemal Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin anlattığı anıları kapsıyor.

geç-peripatetik yerleşimlerin kurucu unsurlarının soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkileri koruyan geç-peripatetik gruplar olmasıyla bağlantılıdır.

Peripatetik Toplumsal Örgütlenmenin Çözüldüğü Geç-Peripatetik Topluluklar

Geç-peripatetik toplulukların bir diğer büyük kümesini ise soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerin çözüldüğü gruplar oluşturmaktadır. Geç-peripatetik yerleşimlerinde yaşayan, geç-peripatetik yerleşimlerinde yaşadıkları için "Çingene" olarak adlandırılan, buna karşılık "Çingene" olarak adlandırılmaktan ileri gelen dışlayıcı pratiklerden, soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerini koruyan gruplara göre çok daha az etkilenen bu grupların üyeleri daha heterojen bir yapı arz etmektedir.

Soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerini muhafaza etmiş geç-peripatetik gruplardan farklı olarak, bu gruplarda tarihsel bir kökü olan grup isimlerine çok daha az rastlanır. Geleneksel meslek, ya tamamen unutulmuş ya da bir dönem sahip oldukları toplumsal örgütlenmenin kuruluşunda sahip olduğu önemden tamamen bağımsız bir biçimde bağıntısız bir ata mesleği olarak hafızalardaki yerini almıştır. Anımsandığında bile meslek genellikle bir grup faaliyeti olarak değil, bireysel bir etkinlik olarak ifade edilir. Yaşamını Nişantaşı Teneke Mahallesi'nde geçiren kaynak kişiye, grup mesleği kast edilerek atalarının yaptığı ekonomik faaliyet sorulduğunda bu soruyu mesleği şahsileştirerek yanıtlar: "Babam kendine göre her şeyi yapıyormuş. Diş çekiyormuş; yapıyormuş yani mahallenin tanınmış bir adamıymış babam. Ben bu kadarını biliyorum."[342]

Soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenme biçimlerinin çözüldüğü gruplarda genellikle ait olunan peripatetik gruba ait etnik özellikler de ortadan kalkar. Başta dil olmak üzere etnik özelliklerin yok olması, bireyler tarafından "Çingene" olarak adlandırılmadan ileri gelen dışlayıcı pratiklere karşı bir savunma mekanizması olarak kullanılır. Alpman'ın Selamsız'da görüştüğü bir mahalle sakini, "Bakın ben Çingenece bilmem. Ama alnımıza bir kere Çingene damgası vurulmuş"[343] demektedir. Aynı şekilde mahalle sakinlerince kullanılan karşılaşılabilecek olan "Gariban semtidir Selam-

342. N. Ç., kadın, işçi emeklisi, Nişantaşı Teneke Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1930'lardan 2006'ya kadarki dönemi kapsıyor.
343. Alpman, *Başka Dünyanın İnsanları Çingeneler*, s. 73.

sız",[344] "Herkes namazında niyazındadır", "Her akşam içki içerler", "Selamsız deyince centilmen bir semt akla gelir"[345] gibi ifadeler hemen her geç-peripatetik yerleşiminde, soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmeleri çözülmüş grupların temsilcileri tarafından yaşadıkları geç-peripatetik yerleşiminin "Çingenelikle" damgalanmasına karşı kullanılmakta ve kimi yoksulluğa kimi dini pratiklere kimi kalenderliğe kimi de kentliliğe vurgu yaparak damganın haksızlığına işaret etmektedir. Kaygılı'nın 1930'larda Sulukule'de yaptığı röportajlardaki ifadeler de geç-peripatetik grupların aynı alt kümesinin algı dünyasını çok net bir biçimde yansıtır. Kaygılı, özellikle gazete röportajlarında, görüştüğü kişilerin hassasiyetlerini kendi ağzından yansıtmaya çalışır. Nitekim bu örnekte de röportajın başlığı "Sulukule'deki Oturanlara Neden Çingene Diyorlar?" olur.[346] Kaygılı'ya göre "içlerinde bir tek dilenci bulunmayan, kimseden durup dururken şunu bunu istemeyen ve kendi sa'yleriyle geçinen bu insanlara" Çingene denilmesi doğru değildir. Bu insanlara illa bir isim verilmesi gerekiyorsa, Çigan ya da Bohem denilmelidir.[347] Bu insanlar göçebe değillerdir, göçebelerin kendilerine mahsus birkaç yüz kelimelik lisanlarını bilmezler. Göçebeler gibi garip kıyafetleri yoktur.[348] Aslında bu ifadeler, Kaygılı'nın gazeteci olarak görüştüğü kişilerin algı dünyalarını aktarma çabasının ötesinde kimi gerçeklere işaret etmektedir. Yüzlerce yıldır varlığını koruyan bu peripatetik yerleşiminde, kuşaklardır yaşamakta olan köklü aileler bulunmaktadır. Bu grubun Unkapanı'nda elekçi dükkânları olan Poşalar gibi önce bir pro-lonca toplumsal grup haline gelip daha sonra kültürel anlamda da asimile olarak kaybolmamalarının[349] nedeni mahalleye sürekli yerleşen farklı farklı peripatetik grupların katılaşmaya izin vermemesinin yanı sıra, Sulukule'nin bir "Çingene mahallesi" olarak nesillerdir tanımlanmış ve bu algının söz konusu mekân parçasıyla bütünleşmiş olmasıdır. Aslında Çingene algısının mekân parçasından bir şekilde silindiği durumlarda, özellikle soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmesi çözülmüş, *habitus* ve kültürel sermaye olarak entegrasyona yatkın hale gelmiş peripatetik

344. A.g.e., s. 73.
345. A.g.e., s. 74.
346. Osman Cemal Kaygılı, *Köşe Bucak İstanbul*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2003, s. 189.
347. A.g.e., s. 190.
348. A.g.e., s. 190.
349. Osman Cemal Kaygılı, Çingeneler, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 126.

kökenli aileler asimilasyona sanıldığından çok daha fazla açıktır. Örneğin, Nişantaşı Teneke Mahallesi'nde, hem nüfus yapısının semtin rant değerinin yüksek oluşu nedeniyle heterojenleşmesi hem de soy-klan-kabile bağlarını koruyan ve "Çingene" adıyla özdeşleşen fizyolojik ve kültürel özellikleri belirgin bir biçimde taşıyan grupların Nişantaşı'nın baskın kültürel etkisi nedeniyle mahalleden ayrılması ile bağlantılı olarak mahallenin "Çingene" adıyla özdeşleşmesi halinin 1950 sonrasında ortadan kalkması burada benzeri bir durumun yaşanmasına neden olmuştur. Bu süreçten sonra da bölgedeki varlıklarını koruyabilen soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmeleri büyük ölçüde çözülmüş olan peripatetik kökenli aileler, ortak bir kader olarak asimilasyonu deneyimlemiş, sosyal grup kimliklerini ve çok büyük ölçüde bütün etnik-kültürel özgünlüklerini yitirmişlerdir.[350]

Soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü geç-peripatetik gruplarda "Çingene" adlandırmasına bu derece şiddetli bir tepki gösterilmesinin nedeni, asimilasyon ve entegrasyon olasılıklarının, tek tek birey ve aile gruplarının sosyal grup kimliğinden sıyrılarak sosyal hareketlilik sürecine dahil olabildiklerinin farkına varmış olmalarıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, Kıpti olarak adlandırıldığı halde, devlet arşivlerinde kayıtları muhtemelen saklı olmakla beraber fiilen farklı sosyal gruplara dâhil olan birey ve aileler esas olarak geç-peripatetik grupların bu alt kümesinden gelmektedir. 1959 yılında yayınlanan bir gazete haberi, toplumun muhtelif kesimlerinin bu geçişkenliklerin farkında olduğunu ortaya koymaktadır. Fatih'te oturan bir aile mahkemelik olmuştur, mahkeme tarafından ailenin kadınları hakkında memleketleri olan Kuşadası'ndan istenen yazıda, "sanıkların nüfus kaydında göçebe çingene olarak göründükleri" belirtilir. Daha sonra gönderilen ikici bir yazıda "sanıkların Çingenelikle bir ilgileri olmadığı, bir müddet evvel verilen yanlış bilginin soyadı benzerliğinden ileri geldiği" ifade edilir.[351] Burada hem "Çingeneliğin" en azından 1950'lerde nüfus kaydı üzerinden tespit edilebilmesi hem de bir sosyal grup olarak "Çingeneliğin" tespiti için nüfus kaydına bakılma ihtiyacının hissedilmesi, altı çizilmesi gereken hususlardır. Zira hâkim algının Çingeneliği son derece net önyargılar ve stero-

350. Egemen Yılgür, *Nişantaşı Teneke Mahallesi: Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

351. "Çingene Olmadıkları Mahkemede Anlaşıldı", *Milliyet*, 28 Kasım 1959, s. 2.

tipler üzerinden tanımlamış olmasına rağmen bu örnekte kayda bakılma ihtiyacının hissedilmesi, sınırların belirsizleştiği bir ara dönemin yaşandığı izlenimini uyandırmaktadır.

Soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmenin çözüldüğü toplumsal gruplar hem farklı toplumsal *habitus*lardan etkilenmeye hem de sistemin meşru kültürel sermayesini edinmeye daha yatkındırlar. Burada geçim faaliyetlerinin geniş birimler halinde değil, daha ziyade bireysel ya da aile temelli sürdürülüyor oluşu büyük rol oynar. Vefa semtinden Kuştepe'ye getirilen geç-peripatetik gruplar, Selanik'ten İstanbul'a Mübadele göçüyle gelmişlerdir. Henüz Mübadele öncesinde dahi bu grubun geleneksel mesleklerini bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu grubun yerleşik yaşama deneyimleri daha köklüdür. Bu gruba mensup bir kaynak kişinin ifadelerine göre günümüzde önemli bir bölümü tekstil veya matbaa işçisi olarak çalışmaktadırlar. Bazıları ise düğünlerde müzisyenlik yapmaktadırlar.[352] Diğer mahalle sakinlerinin "nameliler" de dediği bu grup, herhangi bir geleneksel peripatetik dilini kullanmaz. Grup adlarını büyük ölçüde unutmuşlardır. Müzisyenlik yapanlar kendilerini Roman olarak tanımlasa da hemen hiçbiri Çingene adlandırmasını kabullenmez. Bireysel davranışlara yatkın oldukları için aralarından "mahalleden kaçıp kendilerini" kurtaran çok kişi çıkar. Özellikle fizik özellikleri "Çingene" algısı ile özdeşleştirilmiş nitelikleri taşımayan bireyler, mahalle dışında eğitim alma ya da iş yapma şansını yakalamaları halinde kolaylıkla farklı *habitus*lar, en azından görünürde, edinebilmekte; şive gibi daha belirgin unsurların yanı sıra örneğin Romanları çağrıştıran kimi mizaç özelliklerini de bırakabilmektedirler. Aynı gruptan olan bir kaynak kişinin ağabeyi üniversite okumuş ve şu anda bir şirkette orta kademe yönetici olarak çalışmaktadır.[353] Fizik özellikleri olarak "Çingene algısını" çok belirgin bir biçimde çağrıştırmayan aile üyeleri arasında daha önce ücretli çalışanlar olmuşsa da kaynak kişinin ağabeyi aile üyeleri arasında yönetici pozisyonunda çalışan ilk kişidir.[354] Kimi örneklerde ise mahalleden uzaklaşarak sosyal grup kimliğinin dışına çıkan bireyler yakın akrabalarıyla bağlantılarını sert bir biçimde koparmaktadır. Yine

352. B. A., erkek, matbaa işçisi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1960'dan günümüze kadar olan dönemi kapsıyor.
353. M. P., erkek, işçi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1980'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsıyor.
354. M. P., erkek.

aynı grupta yer alan kaynak kişi uzun yıllar İstanbul'da taksicilik yaparak, mahalle koşullarında hatırı sayılır bir birikim yapmıştır. Bu arada mahalle dışında okutmayı başardığı oğlu muhasebeci olur. Evlendikten sonra ise ailesiyle bağlarını koparır.[355]

Sonraki bölümlerde detaylı bir biçimde ele alınacak olan Roman tütün işçileri soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü geç-peripatetik grupların son derece özgün bir örneğini teşkil etmekte, diğer taraftan geç-peripatetik grupların bu alt kategorisine özgü pek çok tipik özelliği de bünyelerinden barındırmaktadırlar. Bu bağlamda bundan sonra yürütülecek olan tartışma aynı zamanda soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin nispeten çözüldüğü bir peripatetik kökenli grubun geç-peripatetik bir gruba dönüşümünün detaylı bir analizi olarak da okunabilir.

Peripatetik ve Geç-Peripatetik Gruplarda Siyasallaşma

Peripatetik ve geç-peripatetik gruplarda siyasallaşmaya ilişkin geliştirilecek bir tartışma zorunlu olarak siyasetin tanımlanması meselesini gündeme getirecektir. Bu noktada en yaygın yaklaşım genellikle siyaset olgusunu devlet aygıtı ve ona egemen olmak için yürütülen mücadeleler çevresinde ele almak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Siyaset bu şekilde devlet aygıtını merkeze alan bir yaklaşım üzerinden tanımlandığında, devlet "siyasal sürecin odağı ve neredeyse tek dayanağı haline gelmektedir.[356]

Vergin, siyaseti devlet merkezli bir insan eylemi olarak tarif eden yaklaşımın köklerini Aristo'ya kadar dayandırır.[357] Aziz Augustinus'tan Luther ve Hobbes'a kadar pek çok düşünür, aynı hattı izleyerek devlet çerçevesinde tanımlanan bir siyaset felsefesi geliştirmişlerdir.[358] Diğer taraftan siyaseti bu çerçevenin dışında tartışmaya çalışan yazarlar da bulunmaktadır. Gücü tüm toplumsal ilişkilerde temsil edilebilecek bir olgu olarak ortaya koyan Weber için siyasetin doğrudan doğruya devlet çerçevesi içine sınırlanması gerekmemektedir.[359] Marx'ın sosyolojisi temelde toplumun bütünsel bir biçimde

355. K. A., erkek, eski taksi şoförü, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
356. Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 27.
357. A.g.e., s. 29.
358. A.g.e., s. 30.
359. Kate Nash, *Contemporary Political Sociology*, Wiley-Blackwell, Sussex, 2010, s. 9.

ele alınmasına dayanmaktadır. Bu bağlamda Marx siyaseti bir bütün olarak toplumsal süreçlerle ilişkili bir biçimde tartışır.[360] Bununla birlikte Marksist metodolojiyi kullanan pek çok siyasal inceleme genellikle bir üst yapı kurumu olarak devletin, toplumsal altyapı ile "diyalektik" ilişkilerine odaklanmakta ve siyaset olgusunu yine devlet ekseninde tartışmaktadır.

Şüphesiz ki siyaset kavramını farklı bir çerçeve içerisinde ele almaya çalışan siyaset bilimci ve sosyologlar da bulunmaktadır. Beck, siyaseti hem toplum ve toplumsal ilişkiler çerçevesinde hem de devlet katında ve iktidar olgusu bağlamında ortaya çıkan bir olgu olarak ortaya koymaktadır.[361] Vergin, Gellner'in "devletimsi" yapılar olarak adlandırdığı Ortadoğu'daki kabilelerin modern anlamda bir devlet örgütlenmesi teşkil etmemelerine karşılık siyaset olgusuyla son derece belirgin bir ilişkileri olduğunu ifade eder. Bu toplumlardaki kabile reisleri sadece kendi toplumlarını yönetmekle uğraşmamaktadır. Bunun yanı sıra, toplumsal örgütlenmenin çerçevesini çizen temel birim olarak kabilenin çıkarları için başka toplumsal unsurlarla uzlaşma ve rekabet ilişkilerini belli bir ahenk içerisinde götürmek, güçler dengesini ince bir diplomasiyle gözetmekle görevlidirler.[362]

Burada olduğu gibi, siyaset kavramı en genel anlamıyla toplumsal güçler arasındaki mücadele ve uzlaşma ilişkilerini kuşatan bir kapsamda kullanıldığında, genel olarak kurumsal devlet siyasetine katılımlarının sınırlı olduğu düşünülen peripatetik ve geç-peripatetik gruplar hiçbir biçimde siyasetin dışında görülemezler. Örneğin, kent içi boşlukları değerlendirerek mekânın farklı bir kullanım değeri kazanmasını sağlayan bir geç-peripatetik grup siyaset yapıyor demektir. Aynı şekilde savaş dönemlerinde bile birbirinin kanına susamış müşteri toplulukları arasında zarar görmeden dolaşmayı ve tarafsızlıklarını korumayı başaran bir peripatetik topluluk yine siyaset yapmaktadır. Birbirlerinin kâğıt ve hurda topladıkları alanlara girmeme noktasında dikkatli davranan ve bu konuda gruplar arasındaki dengeleri büyük bir hassasiyetle gözeten geç-peripatetik toplulukların bu toplumsal etkinliği siyaset dışı görülebilir mi?

360. Robert J. Werlin, "Marxist Political Analysis", Andrew Effrat, *Perspectives in Political Sociology* içinde, Macmillan, 1972, s. 157.
361. Vergin, s. 153.
362. A.g.e., s. 41.

İktidar ve egemenlik ilişkilerini zorlayarak kendine bir biçimde yer açan her sosyal pratik bu anlamda siyasettir.

Buna karşılık kurumsal devlet siyaseti diyebileceğimiz olgu her şeyden önce devlet aygıtının varlığını ve bu aygıtla ilişkilenmeyi gerektirmektedir. Weber, devleti şiddeti bir araç olarak kullanma yetisine sahip bir siyasal örgütlenme olarak tanımlamaktadır.[363] Bu siyasal örgütlenme tüm toplum üzerinde egemenlik kurmaktadır. İradesini kabul ettirmek için fiziki zora başvurma gücüne sahip bir örgütlenme biçimidir.[364] Modern devlet ve diğer devlet tipleri arasında belirgin farklılıklar bulunsa da zor tekeli her türden devlet yapılanması için şüphesiz ki belirleyici bir unsur olarak ortaya çıkar. Bu noktadan hareketle devlet aygıtının gelişim süreci önemli ölçüde zor tekelini inşa etme gücüne sahip örgütlü unsurların tarihsel gelişimi olarak da ele alınabilir.

Oppenheimer devleti, "Zafer kazanmış bir insan grubunun, yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvence altına almak amacıyla, yendiği gruba zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurumdur"[365] sözleriyle tarif eder. Ona göre devletin başlangıç aşaması bir çoban kabilesinin çiftçi bir halkı boyunduruk altına almasıdır. Onun bakış açısı çerçevesinde devlet, iki farklı toplumsal kuruluşun zor tekeli ve zora dayalı el koyma temelinde karşılıklı bütünleşmesinin üzerine inşa edilmiş bir toplumsal aygıttır.

Marksist kuramın devlet teorisi, devletin oluşumunda ağırlık noktasını toplumsal farklılaşmaya ya da bir başka deyişle sınıfların ortaya çıkışına verir. Engels, halktan ayrı ve gerektiğinde halka karşı kullanılabilecek bir kamu gücü olarak devletin;[366] Atina örneğinde herhangi bir iç ya da dış saldırı olmaksızın toplumsal yapının sınıflara bölünmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığının altını çizer.[367] Marx ise bu toplumsal gelişim çizgisinin tek biçimli olmadığına; Avrupa'daki örneklerin yanı sıra sulama kanalları vb altyapı hizmetlerini gerçekleştiren despotik bir siyasal kurum ve ortaklaşa mülkiyete dayalı farklı Asyatik devletleşme süreçlerine gönderme

363. A.g.e., s. 32.
364. A.g.e., s. 32.
365. Franz Oppenheimer, *Devlet*, Çev. A. Şenel, Y. Sabuncu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2005, s. 38.
366. Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 2002, s. 128.
367. A.g.e., s. 140.

yapar.[368] Konuya Marksist bir perspektiften yaklaşan Thompson, çoban göçebelerin başkalarının hayvanlarına el koymak ve kendi kabilesinin hayvanlarını korumak için savaştıklarının altını çizer.[369] Thompson bu savaşların bir komutanın varlığını gerektirdiği, savaşlarda ön plana çıkan komutanın giderek bir krala dönüştüğü ve ganimetten aslan payını aldığını hatırlatır.[370]

İbn-i Haldun çoban kabileler içindeki en güçlü asabiyetin, ki asabiyet burada daha ziyade klanlar içindeki soy birimlerinin dayanışma duygusunu ya da Kıvılcımlı'nın terminolojisine atıf yapacaksak komünal ruhu tarif edecek şekilde kullanılmaktadır,[371] diğerlerine galebe çalmasının ardından mülke, yani devlete evrileceğini söyler.[372] İbn-i Haldun'da devletleşmeyle son bulan bu evrim şeması aynı zamanda ihtiyaçları kadar üretim yapan bedevi toplumun ihtiyacından fazlasını üreten hadari topluma evrimi anlamına gelmektedir.[373]

Genel bir değerdirme yapmak gerekirse, feodalitede hâkim üretim aracı olan toprağın sahipleri olan feodal egemenler, ki aynı zamanda sahip oldukları yerel egemenlik ve zor aygıtları ile devletsi birimler teşkil etmektedirler, ile toprakta üretim yapan serfler ve feodal egemenlerin kendi aralarındaki mücadelelerin özellikle Batı Avrupa için kurumsal siyasetin temelini teşkil ettiği söylenebilir. Kapitalist üretim ilişkileri feodalitenin içerisinde ortaya çıkarken, yükselen ticaret kentlerinin egemeni olan burjuvazi, ekonomik sermaye birikimini, manifaktürü kendisine tabi kılıp fabrika sistemini inşa etmekte kullanmış; böylelikle yeni üretim aracı olan sabit sermaye üzerindeki özel mülkiyetin tartışma konusu olduğu yeni bir siyaset alanı doğmuştur. Kapitalizm hâkim üretim sistemi haline geldiğinde, siyaset sabit ve akışkan sermaye sahiplerinin kendi aralarında ve sermaye sahipleri ile emekçiler yığını arasındaki mücadelelere dönüşecektir.

Avrupa dışındaki merkezi prekapitalist devletlerin hüküm sürdüğü örneklerde ise, siyaset devlete egemenlik kavgası ve özellikle de devlet egemenliğinin sarsıldığı koşullarda merkezkaç devlet dışı

368. Karl Marx, *Formen*, Çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, Sol Yayınları, Ankara, 1997, s. 8-9.
369. Thompson, s. 51.
370. A.g.e., s. 51.
371. İbn-i Haldun, s. 451.
372. A.g.e., s. 435.
373. A.g.e., s. 416.

unsurların kaos güçleri ile devletlular arasında yaşanan bir çatışma dinamiği olarak ortaya çıkmıştır[374]. Kapitalizm bir dünya sistemi haline geldiğinde ise Haldun'un modellediği coğrafyalardaki yerel siyaset özneleri dünya sistemine tabi olup yeniden yapılanmışlar, ülke içindeki siyasal mücadeleler dünya sistemi ile ilişkili bir biçimde yürütülür olmuştur.

Peripatetik gruplar, üretim araçları üzerindeki mülkiyet ve devlete hâkimiyet kavgası olarak kurumsal siyasete büyük ölçüde dâhil olmamış ya da olamamışlardır. Tarihsel süreç içerisinde peripatetik gruplar ya hiçbir zaman çoban göçebe yahut yerleşik tarımcı olamadan avcı-toplayıcı bir üretim tarzından peripatetik ilişkilere geçmişler ya da çoban veya tarımcı iken tüm kaynaklarını yitirmeleri sonucu toplumsal ilişkilerini yeniden örgütlemek zorunda kalmışlardır.[375] Her halükarda bu gelişmenin sonucu üretim araçları ve devlete erişme kavgasının dışında kalıp bir bakıma kavga eden taraflar arasında bağımsız tedarikçi konumlarını korumak olmuştur. Peripatetik gruplar kendi kavgalarını vermişler; feodal, Asya tipi ya da mülk üretim tarzlarının içerisinde çatışan taraflar arasında bir denge kurarak ayakta kalmaya çalışmışlardır. Yani devlet siyaseti yapmamakla birlikte başta da vurguladığımız şekilde her zaman genel anlamda siyaset yapmışlar, siyasal araçlarla ekonomik stratejilerini garantiye almışlardır. Bir başka ifadeyle; feodalitenin mağdurları toprak sahiplerine karşı sınıf temelinde siyaset yürüttükleri sırada, peripatetik gruplar aynı anda hem feodal toprak sahipleri hem de serflerle karmaşık ilişkiler kurmuş, feodal sistemin dolduramadığı boşluklarda ayakta kalmaya çalışmışlardır. Mülk ya da Asya tipi üretim tarzı toplumlarında peripatetik gruplar hem devlete hâkimiyet mücadelesi veren egemen soy gruplarıyla hem de küçük tarımsal üretici konumundaki tarımsal topluluklarla ilişkilenmişlerdir. Bu ilişkiler hem mücadeleyi hem de uzlaşıyı bünyesinde barındıran karmaşık ve eklektik bir yapı arz etmektedir. Diğer taraftan en azından mülk sisteminin zayıfladığı koşullarda ortaya çıkan merkezkaç kaos güçlerine kimi durumlarda peripatetik grupların da katılabilmesi söz konusudur. Mesela, Osmanlı örneğinde mülkün zayıflama sürecinde ortaya çıkan Celali İsyanları'na,

374. A.g.e.

375. Peripatetik gruplarla ilgili Rao ve Berland'ın derlemelerinde bu geçişlere ilişkin çok sayıda örnek bulunmaktadır (Bkz. Rao, Berland, *Customary Strangers: New Perspectives on Peripatetic Peoples in the Middle East, Africa, and Asia*).

Kıpti olarak tasnif edilen çeşitli peripatetik gruplar şu veya bu ölçülerde dâhil olmuşlardır. Kimi kaynaklarda 16. yüzyılda Canik bölgesinde "Gurbet ve Çingene" taifesinin medrese öğrencilerini de etraflarına toplayarak asi grupları oluşturduklarından bahsedilmektedir.[376] Akdağ'a göre söz konusu dönemin "haramilik" olayları içerisinde "Gurbet ve Çingene" taifesinin adları sıkça geçmektedir.[377] Celali isyanlarında peripatetik grupların rolleri tartışmalı olsa da özellikle tarım düzeninin bozulmasıyla, peripapetik grupların geçinme koşullarının ortadan kalkmasının onları farklı arayışlara sürüklediğini düşünmek son derece akla uygundur.

Geç-peripatetik grupların kurumsal siyasetle ilişkisi peripatetik gruplara göre çok belirgin bir farklılık teşkil etmemektedir. Yer ve zamana göre çeşitlilikler ortaya çıksa da, özellikle soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin büyük ölçüde muhafaza edildiği geç-peripatetik gruplarda, en azından bu çalışma kapsamında ulaşılan çiçekçiler ve katı atık toplayıcıları gibi örneklerde, kurumsal siyasetle kurulan ilişkilerin son derece sığ olduğu görülmektedir. Özellikle en düşük gelir seviyesine sahip kimi ailelerde kimlik kaydının bulunmaması seçimlerde oy kullanımını dahi zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan daha köklü kimi geç-peripatetik yerleşimlerinde, örneğin Kuştepe, partiler seçim dönemlerinde belli bir çalışma yürütmekte; bu da mahallelerde geçici bir hareketliliğe yol açmaktadır. Seçim öncesi çeşitli partilerin bürolarında çalışan bireyler genellikle seçimden sonra partilerle ilişkilerini sürdürmemekte, bir sonraki seçime kadar siyaseti dışarıdan izlemeyi tercih etmektedirler. Genellikle geç-peripatetik grupların nüfus ağırlığının seçim sonuçları üzerinde daha belirgin bir etkisi olduğu daha seyrek nüfuslu yerleşim birimlerinde nispeten orta sınıflaşmış ama geç-peripatetik yerleşimleri ile bağını tümden koparmamış bireyler partilerde ön plana çıkarılabilecek temsili figürler olarak ortaya çıkmaktadır. Genel olarak politik süreçlere aktif katılımın günümüze göre çok daha yüksek olduğu 1970-1980 döneminde kurumsal siyasetle kurulan ilişkilerin son derece kısıtlı kaldığına ilişkin tanıklıklar görmezden gelinemeyecek derecede sık tekrarlanmaktadır. Halen Kuştepe'de yaşayan bir kaynak kişiye göre 80 öncesinde Kuştepe "solcuların elindedir." Buna karşılık bu konum alışta mahalledeki geç-peripatetik Romanların

376. Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyanları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1/4, s. 367.
377. A.g.e., s. 33.

belirgin bir katkısı olmamış, daha ziyade mahallenin farklı bir bölümünde oturan Kürtler aktif bir biçimde politikleşmişlerdir. Yine de mahalledeki hâkim eğilimin sol olmasına bağlı olarak mahalle sakinleri sola açık bir tutum içerisindedirler.[378]

Geç-peripatetik gruplar arasında içinde bulundukları coğrafyalardaki çoğunluk siyasal eğilimlerle uyumlu bir tavır alış içinde olmanın yaygın bir strateji olduğunu gösteren çeşitli örnekler bulunmaktadır. Örneğin Ankara İsmet Paşa Mahallesi'nde yaşayan geç-peripatetik Poşalar, '80 öncesinde semt çalışması yürüten sol hareketlerin etkisiyle kendilerini "solcu" ya da "devrimci" olarak tanımlamaya başlamışlardır. Sol grupların bu mahallelerde aktif bir güç olarak ortaya çıkması, bu noktada son derece belirleyici bir etki yapmaktadır.[379] Buna karşılık 12 Eylül sonrasında, özellikle de siyasal İslamcı hareketlerin yükselişiyle birlikte mahalle sakinlerinin kendilerini farklı biçimlerde ifade etmeye başladıkları görülmektedir.[380] Diğer tarafta halen Türk milliyetçiliğinin yaygın bir siyasal akım olarak ortaya çıktığı Çankırı'daki geç-peripatetik Poşa yerleşimlerinde Ülkü Ocakları'nın son derece belirgin bir etkisi bulunmaktadır.[381] Bu örneklerde ortaklaşan nokta, büyük ölçüde soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerini koruduklarını anlaşılan söz konusu geç-peripatetik grupların, içinde bulundukları geç-peripatetik yerleşimini kuşatan atmosferde hâkim olan siyasal eğilimlere paralel söylemler geliştirmeleridir. Bu tutum, kurumsal siyasete aktif bir siyasal katılım olarak değil, geç-peripatetik grupların toplumsal varlıklarını yeniden üretmek için yapmak durumunda kaldıkları geniş anlamda siyasetin bir örneği olarak değerlendirilmelidir. Zira, hâkim siyasal söylemle karşı karşıya kalmak geç-peripatetik toplulukların hem ekonomik hem de mekânsal stratejileri açısından riskli bir tutum olacaktır.

Roman tütün işçilerini, diğer pek çok geç-peripatetik gruptan farklı kılan nokta sadece genel anlamda siyasetin değil aynı zamanda kurumsal siyasetin de bir parçası olmaları; belirgin bir sol politizasyon süreci içerisine girmeleri, örgütlü siyasal kurumlar içerisinde aktif faaliyet yürütmeleridir. Roman tütün işçileri, büyük fedakârlıklar yapmış ve büyük bedeller ödeyerek politik inançları

378. B. F., erkek.
379. Bozkurt, s. 338.
380. A.g.e., s. 338.
381. A.g.e., s. 331.

doğrultusunda faaliyet göstermişlerdir. Roman tütün işçilerinin siyasal katılımları, sadece birinci derecede ait oldukları toplumsal birimin; soy-klan-kabile ya da etnisitenin yeniden üretimi kaygısıyla değil, tüm toplumu ilgilendiren bir ütopyanın hayata geçirilmesi motivasyonuyla ilişkidir. Farklı etnik kökenlerden işçilerle birlikte çalışan ve "sınıf" temelinde bir toplumsal mücadelenin içerisine giren Roman tütün işçilerinin kendilerini tanımladıkları temel birim diğer geç-peripatetik topluluklardan farklı olarak son derece genişlemiş ve onların kurumsal siyasete katılım biçimlerini belirleyen de büyük ölçüde bu gelişme olmuştur. Öte yandan en azından Roman tütün işçilerinin büyük bir bölümü için "sınıf" içerisinde mutlak bir erime de gerçekleşmemiş, içinde yaşadıkları geç-peripatetik yerleşimlerinin Çingenelik algısıyla damgalanması sonucu Roman tütün işçileri geç-peripatetik sosyal grubunun dışına çıkamamışlardır. Şüphesiz ki bu durum genele ilişkin bir tespit olup tek tek örneklerde karşımıza çıkabilen sosyal mobilite ve entegrasyon halleri farklı olasılıkların da varlığına işaret edebilmektedir. Yine de geç-peripatetik yerleşimlerinde yaşamaya devam eden Roman tütün işçileri için ana eğilim yukarıda dile getirildiği biçimde ortaya çıkmıştır.

2
Emek ve Siyaset Deneyimleriyle Roman Tütün İşçileri

Tütün tarımı ve tütün mamulünün şu veya bu biçimlerde işlendiği üretim merkezleri günümüze dek önemli bir emek gücünün istihdam edildiği alanlar olmuşlardır. Tütün bitkisi esas olarak Amerika kıtası kaynaklıdır. MÖ 6000 yılından itibaren bu ürünün Amerika kıtasında yetiştiği düşünülmektedir.[1] 2000 yıldan uzun bir süredir, tütün mahsulünün Amerikan yerlileri tarafından sağlık kürleri ve dini seremonilerde kullanıldığına inanılmaktadır.[2] Kristof

1. "History of Tobacco", Boston University Medical Center, Tobacco Lesson, http://academic.udayton.edu/health/syllabi/tobacco/history.htm.
2. A.g.m.

Kolomb kıtaya geldiğinde kendisine karşılaştığı yerliler tarafından tütün yaprakları hediye edilmiştir. Çok geçmeden gemiciler tütün mahsulünü Avrupa'ya getirirler ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde tütün üretimi yapılmaya başlanır.[3] 1600'lerde Portekizli tüccarlar tütünü Hindistan'a getirirler.[4]

19. yüzyıl sonlarında sigara tüketiminin yaygınlaşmasıyla birlikte tütün ticareti altın yıllarını yaşamaya başlar.[5] Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun tütün ihracı da belirgin bir biçimde artış gösterir. İmparatorluk bünyesindeki topraklardan 1880 yılında 8,9 milyon kg, 1890 yılında 13,3 milyon kg, 1897 yılında 15,9 milyon kg tütün ihracı gerçekleştirilir. 1911 yılında bu rakam 38,4 milyona ulaşır.[6] Özellikle Balkanlarda yaygınlaşan tütün üretimi önemli bir istihdam alanı olarak ortaya çıkmış, farklı etnik ve dinsel gruplara mensup on binlerce insanı üretim sürecine dahil etmiştir. 19. yüzyılın sonlarında tütün sektöründe ortaya çıkan son derece yüksek emek talebi, Balkan halklarından olan peripatetik kökenli Romanların da ücretli istihdam sürecine dâhil olmalarını mümkün kılmıştır.

Roman tütün işçileri, ilk ücretli çalışma deneyimlerini Balkanlarda kazanmış daha sonra da ücretli çalışma faaliyetlerine Türkiye'de devam etmişlerdir. Aynı şekilde tütün işçilerinin politikleşme deneyimleri de önce Balkan coğrafyasında, özel olarak da Selanik vilayetine bağlı birkaç bölgede başlamış ve Türkiye şartlarında şu veya bu ölçüde form değiştirerek devam etmiştir. Bu gerçeklerden hareketle tütün işçileri ile ilgili tartışma ilk olarak 1924 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi öncesi Balkanlara odaklanarak yürütülecektir.

Balkanlar

Roman tütün işçilerinin ilk ücretli istihdam ve politikleşme deneyimlerini kazandıkları Balkanların ve genel olarak o dönem için bölgede dominant güç durumunda olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı, bu coğrafyada yaşayan farklı toplulukların birbirleriyle olan ilişki ve mücadeleleri Roman tütün işçilerinin

3. A.g.m.
4. Srinath K. Reddy, "History of Tobacco", http://www.cdc.gov/tobacco/icsh/meetings/summary041305/presentations/pdfs/reddy/reddy.pdf.
5. Can Nacar, *Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle*, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, New York, 2010, s. 19.
6. A.g.e., s. 20.

tarihsel deneyimlerinin anlaşılması noktasında son derece büyük bir önem taşımaktadır. Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi halkların birlikte ve belli bir toplumsal tabakalaşma içerisinde yaşadığı Balkan coğrafyasında, peripatetik kökenli bir toplum olarak Romanlar diğerleriyle ilişki içerisinde, bu tarihsel ve sosyolojik dokunun bir parçası olarak var olurlar. Roman tütün işçilerinin ücretli istihdam sürecine dâhil oluşu ve bu süreçle ilişkili bir biçimde politikleşmeleri, yine bu sosyal ve tarihsel dokunun içerisinde gerçekleştiğinden ilk olarak Osmanlı Balkanlarının söz konusu dönemine ilişkin genel bir tablo çizilecektir.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için Balkanlarda büyük kayıpların yüzyılı olmuştur. İmparatorluğun batı ucunda yer alan çeşitli halklar arasında başlayan uluslaşma hareketleri büyük kopuşları beraberinde getirmektedir. Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlardaki etnik yapıyı kendi yönetimsel amaçları doğrultusunda yoğurmuş, yeniden biçimlendirmiştir.[7] Buna bağlı olarak gelişen bu coğrafyadaki muhtelif etnik grupların son derece dağınık bir biçimde yerleşmiş olması, Balkanların ulus devlet anlayışı temelinde bölünmesini, yeni sınırların çizimini fazlasıyla zorlaştırmaktadır.[8] Balkanlarda kurulan ulus devletlerin her birinin sınırları içerisinde, kendi "ayrılmaz parçası" olduğunu iddia ettiği ama etnik olarak hâkim ulus karakterinden ayrışan bölge ya da bölgeler kalmaktadır ve bu durum uluslaşma meselesinin hiç bitmeyecek bir sorun haline gelmesine neden olmaktadır.[9] Nitekim çok geçmeden kurulan ulus devletler, etnik sorunların giderek derinleşmesi gerçeğine bir yanıt veremeyince diktatörlükler haline gelmişlerdir.[10]

Türkiye'de yapılan tartışmalarda Balkanlardaki bu çatışmaların "emperyalizm" tarafından kışkırtılan yapay hareketler olduğu sıkça işlenen bir tezdir. Şüphesiz ki büyük devlet çıkarlarının ve dünya kapitalizminin bölgeye nüfuz edişinin bu süreçte bir etkinliği olduğu gerçeği göz ardı edilemez. Nitekim Troçki, 1908'de Rus Çarlığı'na "Balkanlardan elinizi çekin! Balkan halkları ilişkilerini kendi aralarında düzenleyebilirler, bunu da çarlığın kanlı provokasyonları ve yağcı entrikalarıyla herhangi bir müdahalesi olmadan

7. Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 20.
8. A.g.e., s. 20.
9. A.g.e., s. 65.
10. A.g.e., s. 77.

daha sağlam bir şekilde yapabilirler" diye kafa tutar.[11] Benzer bir biçimde, eskiden Avrupa diplomatlarının Balkan haritası üzerinde gönüllerince çizgiler çizip "ulusların kaderini tayin ettiklerini", Balkan halklarının bağımsızlaşmasıyla Balkan sorununun onların sorunu haline geldiğini yazar.[12] Troçki'ye göre Balkanlarda halkları bölen ve açık ki bitmeyecek çatışmalara neden olan bu sınırları ortadan kaldırmak için yegâne doğru program "Balkan Federal Cumhuriyeti"dir.[13] Tüm bunlara rağmen, Troçki, Balkan halklarının uluslaşma hareketlerinin büsbütün temelsiz olmadığının ve yerel dinamiklere dayandığının da farkındadır.[14] Balkan coğrafyasındaki halkların hem Osmanlı İmparatorluğu hem de kendi aralarındaki mücadelelerinin yerel zemininin tartışılması, özellikle Roman tütün işçilerinin özgünlüğünün anlaşılması noktasında son derece belirgin bir dönem taşımaktadır. Zira Balkanlardaki halkların merkezi otorite ve diğer halklarla olan çatışmaları, Romanların da bir biçimde dâhil olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun pre-kapitalist toplumsal tabakalaşmasının ürettiği çelişkilerin mevcut uluslararası ilişkiler dengesi içindeki ifade biçimleri olarak da okunabilir.

Bu noktada Kıvılcımlı'nın Balkan halklarının uluslaşma hareketlerine getirdiği tarihsel yaklaşıma değinmek yararlı olacaktır. Ona göre Osmanlı coğrafyasında pre-kapitalist toplumsal tabakalaşma modeli, kapitalist ilişkilerin nüfuzuna rağmen etkisini korumakta ve kendisini bir biçimde yeniden üretmeyi başarabilmektedir. Öyle ki Müslüman ve Türk olmayan unsurlar ekonomik sahada ne kadar üstün olurlarsa olsunlar, imparatorluğun tarihsel toplumsal yapısı içerisinde "Hıristiyan" aşağı kast muamelesi görmektedirler.[15] Şehirli lümpenler bile eğer Müslüman iseler, Hıristiyanlara göre daha ayrıcalıklı bir konumdadırlar.[16] Kıvılcımlı bu yaklaşımını Marx'ın 1853 yılında *Daily Tribune*'de çıkan bir yazısına gönderme yaparak da destekler. Marx'a göre "Türk, ahval ve şartlara ve yerine göre; işçi, ekinci, küçük çiftçi, tacir, derebeyliğin en aşağı ve en barbar safhasında derebey arazi sahibi, memur veya askerdir. Fakat bütün

11. Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, Çev. Tansel Güney, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 35.
12. A.g.e., s. 36.
13. A.g.e., s. 38.
14. A.g.e., s. 14.
15. Hikmet Kıvılcımlı, "Yol 2 Yakın Tarihten Birkaç Madde", *Köxüz*, İstanbul, 2013, s. 8.
16. A.g.e.

bu sosyal durumlar içinde Türk, ayrıcalıklı dine ve millete mensuptur; silah taşımak hakkı yalnız onundur ve en yüksek mevkili Hıristiyan, Müslümanların en mütevazisine rastladığı zaman, geri durmaya ve yol vermeye mecburdur."[17] Aynı kavramlarla olmasa da Marx ve Kıvılcımlı'nın vardığı sonuca 20. yüzyıl başlarında Makedonya'yı gezen İngiliz gezgin Abbott da varır:

> "Herhangi bir büyük devletin özgür vatandaşı, Türkiye'de bir yerli Hıristiyan'ın ikinci sınıf konumunu düşünde bile canlandıramaz. Gâvur ve Kâfir bir Müslüman çocuğa öğretilen ilk sözcüklerdendir. Bu sıfatlar ve çoğu hayvanlar âleminin en pis üyelerinden türetilmiş daha birçok terim, Türklerin Hıristiyanlara karşı kullanmaya alışık oldukları hitabet tarzıdır. İki dinden insanlar ne zaman bir araya gelseler Hıristiyanların arka sıralarda oturması beklenir. Bir Hıristiyan Müslümanlarla Hıristiyanların birlikte oturdukları bir mekâna gelecek olursa, önce Müslümanlara selam vermek zorundadır. Tüm Müslümanlar, özellikle de sivil veya asker devlet hizmetinde olanlar kendilerine prens muamelesi yapılması gerektiği düşüncesindedirler."[18]

Kıvılcımlı'ya göre toplumsal tabakalaşmada karşımıza çıkan bu durumun Müslüman "işçi" ya da toplumsal tabakalaşmada daha alt kategorilerde yer olan Müslümanlar üzerindeki etkisi, kendilerini, kendileriyle aynı sosyo-ekonomik kategorideki Hıristiyanlardan ziyade, Müslüman "ağa" ve "beylere" yakın görmeleridir.[19] Kolaylıkla anlaşılabileceği üzere bu durum sınıfsal sosyal özellikleri ne olursa olsun, özellikle Hıristiyanların belli bir ekonomik birikim ve dünya kapitalizmiyle doğrudan bütünleşme şansı yakaladığı son yüzyıllarda, toplumsal çatışmaların temelde din esaslı olarak ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Kıvılcımlı bu durumun "Türk işçisinin", "sanayi gerilik yüzünden ekonomik olarak geri kalması gibi", sahip olduğu "Müslüman ayrıcalıklılığı" üzerinden de siyaseten geri kalmasına neden olduğunu ileri sürer.[20] Bütün bu değerlendirmelerden hareketle, Kıvılcımlı, Balkanlardaki uluslaşma sorununun değerlendirmesi açısından bugün dahi oldukça sarsıcı olan bir yorum yapar. Buna göre Osmanlı'da 1908 Devrimi'ne kadar, Müslüman yönetici sınıfla Hıristiyan halkların mücadelesin-

17. A.g.e.
18. G. F. Abbott, *Makedonya: 20. Yüzyılın Başında Balkanlarda Tarihsel Bir Gezi*, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2013, s. 203.
19. Kıvılcımlı, s. 8.
20. A.g.e., s. 9.

de, Hıristiyan halkların hareketi "devrimci bir özellik" taşımakta, Müslüman "ayaktakımı" bu süreçte karşı cephede yer aldığından "gerici" bir misyon üstlenmektedir.[21] Bugün itibariyle Kıvılcımlı'nın "ilerlemeci" tarih anlayışını yansıtan kavramlarını paylaşmak zorunda değiliz. Öte yandan Balkan coğrafyasında kapitalist ilişkilerin gelişmesine rağmen varlığını koruyan pre-kapitalist toplumsal tabakalaşmanın, Balkan halklarının uluslaşma girişimleri üzerinde oynadığı rol hakkındaki değerlendirmeleri mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle bu analizin Balkan coğrafyasında ilk sol politikleşme deneyimlerinin daha ziyade Müslüman olmayan halklar arasında yaygın olmasının açıklanması açısından kaydadeğer bir analiz çerçevesi sunduğu da açıktır.

Konuya Balkanlarda yaşayan peripatetik kökenli ve yeni yeni oluşmakta olan geç-peripatetik gruplar açısından bakıldığında ise mesele daha da ilginçleşmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun arkaik toplumsal kutuplaşmasında Müslümanların üstünlüğü, Kıvılcımlı'nın dramatik tasnifine katılmasak dahi vergi sistematiği üzerinden okunabilir. Hıristiyanlar, Müslümanlardan farklı olarak cizye öderler. Osmanlı İmparatorluğu'nda "Kıpti" olarak tasnif edilen; Romanlar ve Lomlar gibi farklı peripatetik gruplar ise hangi dinden olurlarsa olsun, Müslüman bile olsalar daha az olmak kaydıyla, cizye öderler.[22] Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi tasnifi ile sınırları kesin bir biçimde belirtilen pre-kapitalist toplumsal tabakalaşmasında, "Kıpti" olarak adlandırılan grupların hem Müslümanlardan hem de Müslüman olmayan unsurlardan ayrı bir tabaka teşkil ettiklerini göstermektedir. Müslüman olmayan unsurlar Müslüman olarak cizye ödemekten kurtulma şansına sahip olsalar da "Kıpti" olarak sınıflandırılan gruplar böyle bir imkândan yoksundurlar. Bu nedenle Kıvılcımlı'nın işaret ettiği, Müslüman unsurların ayrıcalıklı pozisyonları nedeniyle toplumsal hareketlere mesafeli ve merkezi iktidara yakın durma halinin Müslüman olsalar dahi "Kıpti" olarak sınıflandırılan gruplar için tam anlamıyla geçerli olamayacağı düşünülebilir. Bir başka deyişle, Kıvılcımlı'nın Müslüman "ayaktakımı" dediği Türk-Müslüman unsurlarla, hâkim Osmanlı elitlerinin Hıristiyan unsurlara karşı kurdukları ittifaka, Müslüman peripatetik gruplar hiçbir zaman aynı ölçüde dâhil olmamışlardır denilebilir. Diğer taraftan peri-

21. A.g.e., s. 11.
22. Ginio, s. 118.

patetik kökenli grupların kurumsal siyasetle kurdukları ve tam da bu örnekteki gibi ikiliklerin dışında var olmalarından kaynaklanan mesafeli ilişki 19. yüzyıl Balkanlarında da karşımıza çıkar. Tamamen Müslüman "ayaktakımı" ile bütünleşmezlerken karşı cephede yükselen milliyetçi kabarışın safında da yer almazlar.

Kapitalizmin ülkeye girişiyle beraber Hıristiyan toplulukların içerisinde ekonomik olarak güçlenen bir aracı sınıfın ortaya çıkışı, Balkan coğrafyasında uluslaşma hareketlerine önemli bir ivme kazandırırken, Müslüman-Hıristiyan kutuplaşmasını daha da derinleştirmiştir. Peripatetik grupların, mevcut bilgilerimiz ışığında, bu kutuplaşmada taraf olmak noktasında çok da istekli olmadıklarını söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle, arka planındaki gerekçeler ne olursa olsun, Balkanları kasıp kavuran milliyetçi dalganın içerisinde, bölgenin peripatetik kökenli halklarının, özel olarak da Romanların belirgin bir görünürlüğü söz konusu değildir. Ne var ki hayat, peripatetik kökenli Romanlara bütünüyle bu kavganın dışında kalma şansını vermemiştir. Bu kitap kapsamında görüşülen kaynak kişilerin önemli bir bölümünün, Balkanlarda yaşanan iç savaşlar sırasında, çetelerin saldırısına uğramalarına ve çoğu zaman bu saldırılar sonucunda büyük kayıplar vermelerine ilişkin ataları tarafından kendilerine aktarılan anıları bulunmaktadır. Bir kaynak kişi Roman kadınların, o dönemde çetelerin tecavüzlerinden korunmak için yüzlerini karaya boyadıklarına dair anıları olduğunu ifade eder. Bu kadınlar saldırılardan korunmak için yıkanmamakta, üzerlerinde çamurlu kıyafetlerle gezmektedirler.[23] Şüphesiz ki bu mağduriyetin diğer kutbunda başkaları da bulunmaktadır. 1924 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile Türkiye'den Yunanistan'a giden Hıristiyan Romanların neler yaşadıkları, bu çatışmanın içerisinde nasıl bir mağduriyetle yüzleştikleri ayrıca ele alınmalıdır. Her halükarda, temelleri imparatorluğun tarihsel toplumsal tabakalaşmasına uzanan ve dünya kapitalizminin birikim ihtiyaçları ile büyük devlet politikalarınca şekillendirilen bu özgün uluslaşma süreçlerine peripatetik kökenli gruplar istemeden de olsa dâhil olmuş; son derece sancılı bir sürecin sonucunda kendilerini Yunan, Bulgar, Arnavut ya da Türk ulus kimliklerinin bir parçası olarak bulmuşlardır.

***

23. A. Z., erkek, çiçekçi, Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

Roman tütün işçilerini yaratan Balkan coğrafyası analiz edilirken yerel ekonomik faktörler mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl itibariyle belli bir ticaret sermayesi ortaya çıkmıştır.[24] Ne var ki yerel ve küresel tarihsel konjonktür bunun bir manifaktür sermayesine dönüşümüne ve giderek de yerel bir endüstrinin doğuşuna izin vermemiştir.[25] Buna karşılık bu ülkede üretimin yapılmadığı anlamında gelmez. Batılı anlamda kapitalist çalışma ilişkileri gelişmemiş olsa da Osmanlı'da yerel tipte üretim birimleri vardır.[26] 19. yüzyılda Osmanlı'nın bu yerel üretim dokusu ciddi yaralar alır.[27] Buna karşılık metropol kapitalizminin malları ülkeye girmekte, işlenmiş ve yarı işlenmiş hammadde kapitalist metropollere ihraç edilmektedir. Bu süreçte ağırlıklı olarak yabancı dil bilen Ermeni ve Rum tüccarların oluşturduğu bir aracı sınıf gelişir. Müslüman tüccarlar da yok değildir.[28] 20. yüzyıl başında Balkanlarda kapitalizmin gelişimini değerlendiren Marksist yazarlar, bu gelişmeyi tipik çevre kapitalizminin yapılanması olarak tarif ederler. Buna göre Avrupa'nın endüstriyel kapitalizmi "yerel kapitalizmi" bağımlı hale getirmiş, bu dışsal müdahalenin etkisiyle Balkanlarda modern endüstriyel işletmeler ve demiryolu sistemleri kurulmuştur.[29] "Küçük burjuvazi" bu gelişmeler karşısında teslim bayrağını açmıştır.[30] Troçki'ye göre Balkan pazarının birçok küçük devlete bölünmesi yerel bir sanayinin gelişimine ket vurmaktadır.[31] Bununla birlikte Kıvılcımlı, Balkan coğrafyasının pre-kapitalist yapıları aşma noktasında Osmanlı Türkiye'sinden daha başarılı olduğunu, Osmanlı'nın doğu ve güneye doğru "Asya", batıya ve kuzeye doğru "Avrupa" olduğunu ileri sürer.[32] Kıvılcımlı'ya göre Balkan devletlerinin imparatorluğun Asya topraklarındaki halk topluluklarından yarım yüzyıl daha önce bağımsızlıklarını ilan etmesi Balkanlardaki bu göreli ileri gelişmenin bir sonucudur.[33] Yine Kıvılcımlı biraz aceleci bir tavırla Balkanlarda ilerinin Hıris-

24. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 41.
25. A.g.e., s. 42.
26. Kıvılcımlı, *Yol 2: Yakın Tarihten Birkaç Madde*, s. 6.
27. A.g.e., s. 7.
28. A.g.e., s. 7-8.
29. Troçki, s. 37.
30. A.g.e., s. 37.
31. A.g.e., s. 51.
32. Kıvılcımlı, *Yol 2: Yakın Tarihten Birkaç Madde*, s. 11-12.
33. A.g.e., s. 12.

tiyan halk kitleleri, gerinin ise Müslüman Osmanlı İmparatorluğu olduğunu söyleyerek, imparatorluğun bu coğrafyadan çıkışı ile bölgenin pre-kapitalist ilişkilerden temizlendiğini iddia eder.[34] Yazarın bu noktada fazla ileri gitmiş olduğu düşünülebilir. Buna karşı çevre tipi kapitalist ilişkilerin Balkanlara daha erken girdiği, özellikle kimi mamul mallar ve yarı-işlenmiş hammaddelerin üretildiği sanayi tesislerinin Balkanlarda daha erken tarihlerde geliştiği ve özellikle Müslüman olmayan Balkan halkları arasında sendikal ve sosyalist hareketlerin bu dönemde ciddi bir taban bulabildiği bilinen bir gerçektir.

Roman tütün ilişkilerin politizasyon süreçleri ve ücretli istihdam deneyimi bağlamında asıl önemli olan nokta, Balkanlarda gelişen kapitalist ilişkilerin bu coğrafyada çok yoğun bir emek talebini ortaya çıkarıyor oluşudur. Bu gelişmelerin sonucunda Osmanlı Balkanlarının belli bir bölgesinde peripatetik kökenli Romanlar büyük kitleler halinde tütün sektöründe istihdam edilecek, üretim birimlerinde farklı etnik kökenlere ve farklı dinlere mensup işçilerle birlikte çalışacak ve bu çalışma deneyimi onların kurumsal siyasetle yoğun bir biçimde bütünleşmelerinin önünü açacaktır.

Balkanlar'da Geç-Peripatetik Grupların Ücretli İstihdam Deneyimleri ve Tütün İstihdamının Genel Karakteri

Balkan coğrafyasında peripatetik kökenli grupların işgücünden yararlanma fikri çok da yeni sayılmaz. Farklı biçimlerde de olsa, "Kıpti" ya da "Çingene" olarak tasnif edilen büyük ölçüde topraksız ve hayvan sürülerine sahip olmayan peripatetik toplulukların işgücünden, genel olarak ücretli istihdam, Romanya (Eflak ve Boğdan) özelinde ise kölelik temelinde yararlanılmıştır.

Romanya'daki "Çingene" köleler genellikle manastırların ya da soyluların emrindeydiler. Tarımda, çeşitli zanaatların icrasında, eğlence sanatlarında ve ev işlerinde kullanılıyorlardı.[35] Ayrıca yılın belli bir zamanında yaptıkları belli bir ödeme karşılığı geleneksel mesleklerini ve müşteri toplulukları arasındaki yolculuklarını sürdüren peripatetik gruplar da köle statüsündeydi.[36] Köleliğin tamamen kaldırılabilmesinin ancak 1864 Anayasası ile Romanya'nın

34. A.g.e., s. 14.
35. Elena Marushiakova, Veselin Popov, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Homer Yayınları, İstanbul, 2004, s. 99.
36. A.g.e., s. 99.

resmen kuruluşunun ardından gerçekleştiği düşünülmektedir. Romanya'daki bu "kölelik" ilişkisinin fiili olarak diğer istihdam biçimleriyle ilişkisi ve bunun Romanya'da niye hukuken bu biçimde tanımlandığı şüphesiz ki bilahare ele alınması gereken temel bir tartışma konusudur. Bununla beraber, peripatetik grupların bir çoban göçebe kabile ya da bir devlet bünyesinde şu veya bu statüde bağlı hale gelebildiği ve bu ilişkinin dönem dönem kölelik ilişkisini çağrıştırabildiğini hatırlamakta fayda var.

Ücretli istihdam söz konusu olduğunda bu konuda farklı Balkan ülkelerinden gelen gözlemler bulunmaktadır. Dünya kapitalizmin dönemsel ihtiyaçlarına uygun olarak hammadde ihracının yaygınlaşması tarımın bu coğrafyadaki önemini artırmıştır. Bu dönemde yer yer küçük çaplı tarım yapan peripatetik gruplara ve tarım işçisi olarak çalıştırılan peripatetik gruplara ilişkin çeşitli kayıtlar vardır.[37] Troçki 20. yüzyıl başlarında Romanya'da, "Çingene" obalarının Rumen köylüler tarafından normalin çok altında bir ücretle istihdam edildiklerini söyler ve bu durumu "Çingenelerin" hesapları kontrol edecek bilgiden yoksun olmasına bağlar.[38] Troçki'nin, köylülerin tarlalarında obalarının çalışmasına izin verilmesi için "Çingenelerin" temsilci gönderdiğini anlatması, durumun "hesapları kontrol edecek bilgiden yoksun olmanın" ötesinde çaresizlikle ilişkili olduğunu göstermektedir.[39] Bu örnek soy-klan-kabile (oba) bağlarını yitirmemiş peripatetik grupların, bu dönemde toplu halde tarım üretiminde istihdam edilmeye çalıştıklarını göstermektedir.

Diğer taraftan tarım işçiliği, peripatetik kökenli gruplar tarafından yapılmaya başlanılan yegâne ücretli çalışma pratiği değildir. Örneğin Bulgaristan Sliven'de 19. yüzyıl ortalarında mahalleler oluşturan Hıristiyan Romanlar yerel tekstil sektöründe istihdam edilmişlerdir.[40] 1836 yılında "fabrika adam" olarak anılan Bulgar Dobry Jeliazknov devlete, özellikle de Osmanlı ordusuna kumaş üretmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk modern tekstil imalathanesini kurmuştur. Söylenildiğine göre bu imalathanenin ana işgücü Slivenli geç-peripatetik Roman gruplarıdır.[41] Marushiakova'ya göre bunun nedeni o dönemde Bulgarların ya tarımla ya

37. A.g.e., s. 76.
38. Troçki, s. 627.
39. A.g.e., s. 627.
40. Tomova, Vandova, Tomov, s. 3.
41. Elena Marushiakova, Veselin Popov, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakcı, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004.s. 81.

da küçük zanaatçılık ve tüccarlıkla uğraşmalarıdır. O dönem için temel serbest işgücü "Çingenelerdir." Zamanla tekstil sanayinde çalışan "Çingene" ailelerinden oluşan bir işçi sınıfı ortaya çıkar. Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Sliven'de birkaç yeni fabrikanın açılması ve bu kentin önemli bir tekstil sanayi merkezi haline gelmesiyle birlikte sayıları önemli ölçüde artar.[42] Süreç içerisinde sendikalara ve sosyalist işçi hareketlerine dâhil olmuşlardır.[43] Daha sonra sosyalist dönemde bu bölge, Doğu Bloku'nun ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir sanayi merkezi olarak gelişmiştir.[44]

Sliven'deki ücretli çalışma deneyimi aynı zamanda geç-peripatetik grupların ortaya çıkışıyla ilgili de hassas bir örnektir. Bu bölgede tekstil sektöründe istihdam edilen Hıristiyan Romanlar ağırlıklı olarak Nikola Kochev Mahallesi'nde yaşamaktadırlar.[45] Soy-klan-kabile ilişkilerinin nispeten zayıfladığı Roman grupları tarafından kurulan ve kendi içinde heterojenlik gösteren bu mahallenin sakinleri,[46] tam da bu özellikleri nedeniyle *habitus* ve kültürel sermayelerini daha kolay bir biçimde yeni koşullara uyarlayabilmektedir. Yine kendi içlerinde Roman etnik özelliklerini daha fazla korumuş, daha az küçük aile birimlerine parçalanmış olmaları da altı çizilmesi gereken özelliklerindendir.[47] Hem bu özellikleri hem de yaşadıkları politikleşme deneyimleriyle Nikola Kochev Mahallesi'ndeki Romanlar, Roman tütün işçileriyle benzeşmektedirler.

***

Roman tütün işçilerinin politikleşmiş unsurlarına ev sahipliği yapan Yunanistan ve Makedonya coğrafyasında tütün ihracının artışı, genel olarak coğrafyanın kapitalizmle hammadde ihracı temelinde ilişki kuruyor oluşuyla bağlantılı olarak ele alınmalıdır. Ayrıca tütün tarımının yanı sıra, tütün hammaddesinin yarı işlenmiş hale getirildiği üretim tesisleri de tütün işçilerinin önemli istihdam birimleridir.

42. A.g.e., s. 81.
43. Tomova, Vandova, Tomov, s.19.
44. A.g.e., s. 19.
45. A.g.e., s. 19.
46. A.g.e., s. 19.
47. A.g.e., s. 19.

Roman tütün işçilerinin politikleşmiş unsurlarının içinden çıktığı Selanik bölgesi, imparatorluğun diğer bölgelerine göre kapitalizmle çok daha üst düzeyde bir ilişkilenme içine girmiştir. Selanik, Siroz (Serez), Drama ve Taşoz sancakları Selanik vilayetine bağlı bulunmaktadır.[48] Oldukça geniş bir coğrafyayı kapsayan ve 1912 öncesi 1.142.940[49] kişilik bir nüfusa ev sahipliği yapan vilayet, hem Avrupa'ya hem de İstanbul'a bağlanan önemli bir tren yolları ağının düğümlendiği bir bölge durumundadır.[50] Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam dış ticaretinin neredeyse 1/7'si bu bölge üzerinden gerçekleştirilmektedir. İhraç mamuller tütün, pamuk, deri ve ipek kozası, ithal mamuller ise mamul ürünler, dokumalar ve kimi tarım ürünleridir.[51]

Tütün istihdamının Selanik'in özellikle belli bölgelerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Kavala, Drama, Serez ve İskeçe, Yunanistan'ın en önemli tütün üretim bölgeleridir.[52] 1910 yılı itibariyle İskeçe'de 6.000, Drama'da 5.000, Kavala'da ise 16.000 işçi çalışmaktadır.[53] 20. yüzyıl başı itibariyle Kavala'da tütün alanında istihdam edilen nüfus, toplam nüfusun %60'ını oluşturmaktadır.[54] Nitekim günümüzde bu geçmişin izlerini yaşatmak amacıyla Kavala'da bir tütün müzesi açılmıştır. 1892 ile 1910 yılları arasında Kavala, Selanik ve İskeçe'den yapılan tütün ihracı, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam tütün ihracatının yarısını oluşturmaktadır.[55] Buralarda tütün tüccarları önemli bir toplumsal kategori oluştururlar. Tütün tüccarlarına ait konaklar devrin zenginlerinin konut zevkini yansıtır. Bu ailelerin toplumsal kökenlerinin anlaşılması noktasında, yine ünlü tütün tüccarlarından Kavalalı ailesine dair hatıralar oldukça ilgi çekicidir. Tütün tüccarı Hüseyin Kavalalı'nın ailesi Kavala'ya yakın olan Çerepyan Köyü'nün toprak zenginlerindendir. Ailesine ait üç

48. "Selanik Vilayeti", Lozan Mübadilleri Vakfı, http://www.lozanmubadilleri.org.tr/mubadele-bolgeleri/15-mubadele-icerikler/mubadele-bolgeleri/81-selanik-vilayeti.
49. A.g.e.
50. Paul Dumont, "Bir Osmanlı Sosyalist Örgütü: Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu", Der. George Haupt, Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev. Tuğrul Artunkul, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 28.
51. A.g.e., s. 28.
52. "Sosyalist Enternasyonel Başkanlık Kuruluna Sunulan Rapor: Avrupa Türkiye'sinde Sosyalist Hareket 1910", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde, s. 66.
53. A.g.e., s. 66.
54. Nacar, s. 24.
55. A.g.e., s. 20.

çiftlik bulunmaktadır. Zamanla Kavala merkezine yerleşip ticaret yapmaya başlar.[56] Babasının isminin İbrahim Paşazade olmasına bakılırsa, aile muhtemelen yönetici sınıfın yerel unsurlarından ya da iltizamlar yoluyla bunlara eklemlenenlerdir.[57] Kısa zamanda Kavala'da açtıkları İbrahim Paşazade ve Oğulları Tütün Fabrikası ham tütünün yarı işlenmiş hale getirildiği önemli merkezlerden biri olur.[58] Ailenin sahibi olduğu konaktaki yaşamları saray hayatını aratmaz. Zaten evdeki çalışanlardan sorumlu olan Süleyman Efendi de saraydan çıkmadır.[59]

Gila'ya göre 19. yüzyılda Yunan Makedonya'sında, tütün endüstrisinde istihdam edilen 20.000 kişi vardır.[60] Burada herhangi bir yanlış anlaşılmanın önüne geçebilmek için bu rakamın tamamen Romanlardan oluşmadığını hatırlamak yararlı olacaktır. Aksine tütün üretiminin yaygın olduğu Selanik'te, örneğin sektörde istihdam edilen 8.000 kadın işçinin büyük bölümünü bölgenin demografik yapısıyla uyumlu olarak Yahudi kızlar oluşturmaktadır.[61] Kayıtlar Selanik Vilayeti'nin farklı bölgelerinde yoğunlukları değişmekle birlikte Rumların, Yahudilerin, Bulgarların, Romanların ve Roman olmayan Müslümanların sektörde istihdam edildiklerini göstermektedir.

Politikleşmiş Roman tütün işçilerinin temel yoğunlaşma alanı olan Yunan Makedonyası'nda da geç-peripatetik grupların yolları çeşitli biçimlerde ücretli istihdam ve yer yer küçük üreticilikle kesişmektedir. 1924 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile Türkiye'ye gelen göçmenlere ait pek çok kritik bilgiye ulaşılabilen son derece temel bir kaynak durumunda olan *Cumhuriyet Arşivi*'ndeki tasfiye talepnamelerinin bazılarında, talepnamenin ait olduğu kişi ya da ailenin Kıpti oluşu ayrıca belirtilmiştir. Her ne kadar mübadeleye dâhil olan bütün peripatetik grupları ve Romanları kapsıyor olmasa da, Kıpti olarak tasnif edilmiş kişi ve ailelere ait 271 tasfiye talepnamesinden yola çıkılarak mübadeleye dahil olan bölgelerdeki peripatetik grupların ücretli istihdamla ilişkisi hakkında genel bir

56. Emeç, s. 12.
57. A.g.e., s. 12.
58. A.g.e., s. 15.
59. A.g.e., s. 22.
60. Gila Hadar, "Jewish Tobaccor Workers in Salonica: Gender and Family in the context of Social and Ethnic Strife", Der. Amila Buturovic, Irvin Cemil Sehich, *Women in the Ottoman Balkans*, Library of Ottoman Studies, 2007, s. 127.
61. A.g.e., s. 127.

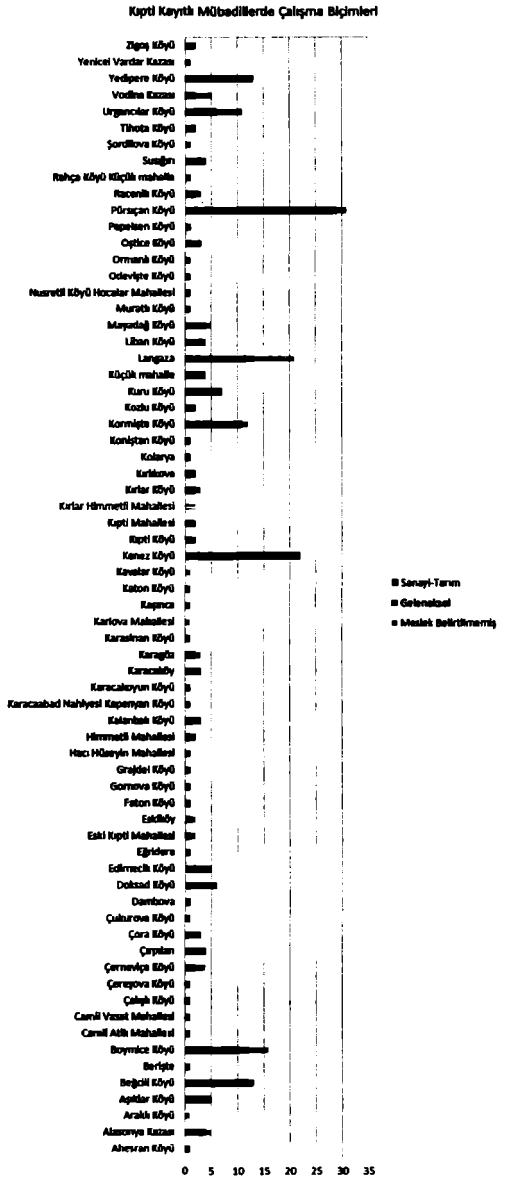
değerlendirmede bulunmak mümkündür. Ne yazık ki Kıpti Mahallesi olarak sınıflandırılmış yerleşimlerden gelen[62] mübadillerin önemli bir bölümüne, özellikle 1924 sonrası Kıpti kaydı düşülmüş olmaması[63] elimizdeki Kıpti kayıtlı 271 tasfiye talepnamesinin temsil gücünü önemli ölçüde kısıtlı hale getirmektedir. Her halükarda bu belgeler Roman tütün işçilerinin mübadele öncesi toplumsal deneyimleriyle ilgili olarak son derece önemli bir bilgi kaynağı durumundadır.

Kıpti kayıtlı mübadillere ait 271 tasfiye talepnamesinden 36'sı amele, 49'u çiftçi, 5'i orakçı, 36'sı rençber olarak kayıt edilen kişilere aittir. Sonuç olarak tütünle bağlantılı işlerde çalışanlar dışında %46'ya yakın bir oranla ücretli istihdam ya da küçük üretim temelli tarım faaliyetinin mübadeleye dâhil olan bölgelerdeki Roman peripatetikleri arasında yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Buna tütünle bağlantılı ekonomik faaliyetlerde çalışanlara ait 45 tasfiye talepnamesi de eklendiğinde karşımıza %63 gibi son derece yüksek bir oran çıkmaktadır.

20. yüzyıl başlarında Yunanistan'daki Müslüman Romanlar arasında karşımıza çıkan bu temsili tablo, ücretli istihdam ve küçük üretimin yaygınlığına ve geleneksel peripatetik faaliyetlerin terk edilmeye başlandığına ilişkin çok önemli bir fikir vermektedir. Tasfiye talepnamelerine daha yakından bakıldığında ise gelişmenin

62. "Selanik Vilayeti dahilinde Kavala kasabasında sur haricinde yeniden teşkil edilen Kıpti mahallesinin Yeni Mahalle'den ayrılarak Küçük Mahalle namıyla isimlendirilmesi", Tarih: 29/Z /1316 (Hicri), Dosya No:1306, Gömlek No:97923, Fon Kodu: BEO.

63. Aşağıdaki tasfiye talepnamelerinde anılan yerleşim birimlerinin Kıpti yerleşimi olduğu başka belgelerden anlaşılmasına rağmen "Kıpti" kaydı kullanılmamıştır: "Selanik vilayeti Drama livası Kavala kazası Küçükmahalle'den gelen tütün amelesi ...'ya ait tasfiye talepnamesi", Tarih: 9/1/1924, Sayı: 2671, Dosya: Fon Kodu: 130..16.13.2, Yer No: 923.3481..1; "Selanik vilayeti Drama livası Kavala kazası Küçükmahalle'den gelen amele ...'e ait tasfiye talepnamesi", Tarih: 5/1/1924, Sayı: 1815, Dosya: Fon Kodu: 130..16.13.2, Yer No: 879.3209..11.23; "Selanik vilayeti Drama livası Kavala kazası Küçükmahalle'den gelen ...'e ait tasfiye talepnamesi", Tarih: 10/1/1924, Sayı: 2673, Dosya: Fon Kodu: 130..16.13.2, Yer No: 923.3481..2.4; "Selanik vilayeti Drama livası Kavala kazası Küçükmahalle'den gelen ...'ye ait tasfiye talepnamesi", Tarih: 10/1/1924, Sayı: 2674, Dosya: Fon Kodu: 130..16.13.2, Yer No: 923.3481..3; "Selanik vilayeti Drama livası Kavala kazası Küçükmahalle'den gelen tütün amelesi ..'ye ait tasfiye talepnamesi", Tarih: 10/1/1924, Sayı: 2675, Dosya: Fon Kodu: 130..16.13.2, Yer No: 923.3481..4; "Selanik vilayeti Drama livası Kavala kazası Küçükmahalle'den gelen tütün amelesi ...'e ait tasfiye talepnamesi", Tarih: 13/1/1924, Sayı: 3229, Dosya: Fon Kodu: 130..16.13.2, Yer No: 923.3481..7.

Tablo 3. Kıpti adıyla kayıt edilmiş mübadillere ait tasfiye talepnamelerine göre çalışma alanları.

bölgesel boyutları da olduğu görülmektedir. Tablo 3'te meslekler sanayi-tarım, geleneksel ve meslek belirtilmemiş başlıkları altında üç kategoriye ayrılmıştır.

Tabloda ilk dikkati çeken nokta, Kıpti adıyla tasnif edilmiş mübadillerin geldiği bölgeler içerisinde sanayi ve tarım; ücretli ve kendi hesabına çalışmanın yoğunlaştığı bölgelerde belirgin bir nüfus yoğunlaşmasının varlığıdır. Selanik livasına bağlı olan Langaza hariç geleneksel peripatetik geçim yolları daha ziyade az sayıda mübadilin geldiği bölgelerde yoğunlaşmış gibi gözükmektedir. Mübadele öncesinde 164 dükkân, 14 han ve 1 un fabrikasının bulunduğu Langaza'da nüfusun geneli tarım ve hayvancılık yaparak geçimlerini temin etmektedir.[64] Bu bölgedeki peripatetik gruplar arasında ise demircilik ve hasırcılık gibi geleneksel meslekler varlığını korumakta ve Tablo 5'te görüldüğü üzere çoğunluğu teşkil etmektedir.

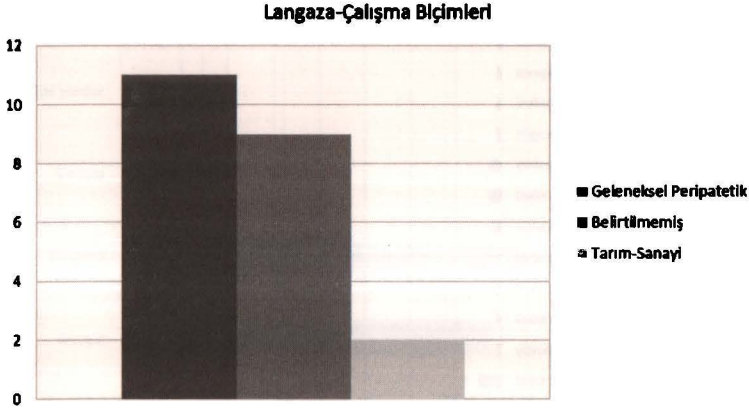
Kıpti kayıtlı mübadillerin Drama, Serez ve Selanik livalarındaki meslek dağılımını gösteren grafikler ise tersi bir sonucu ortaya koyar. Drama ve Serez'de sanayi-tarım temelli, ücretli ve kendi hesabına çalışma ilişkisi açık bir biçimde baskın hale gelmiştir. Drama ve Serez iki büyük liva olarak peripatetik Romanların yeni çalışma ilişkilerini benimsediği önemli bölgeler olarak ortaya çıkarlar. Yani tütün üretiminin geliştiği, kapitalist metropollerle bütünleşmenin önemli bir noktaya geldiği Selanik vilayetinin bu bölgelerinde peripatetik Romanlar, en azından Kıpti kayıtlı tasfiye talepnamelerinde adı geçenler, ağırlıklı olarak geleneksel mesleklerinin dışındaki ekonomik faaliyetler üzerinden geçimlerini sağlamanın arayışı içerisine girmişlerdir.

Roman tütün işçilerinin, atalarının Balkanlardaki yaşamlarına ilişkin tanıklıkları; bu coğrafyada peripatetik kökenli ve geç-peripatetik grupların ilk ücretli çalışma deneyimleriyle ilgili bilgi sahibi olmamızı ve Roman nüfusun tütün üretim bölgelerinde toplanması sürecini izlememizi mümkün kılar. Örneğin, tütün işçileri çevresinin önde gelen temsilcileri arasında yer alan İdris Erdinç'in dedesi demircidir. Sığır ve koyunlar için çan yapmakta, geçimini bu zanaat ürünlerini satarak karşılamaktadır.[65] Soy-klan-kabile yapısının çözüldüğü bir gruba mensup olmasıyla bağlantılı olarak dedenin

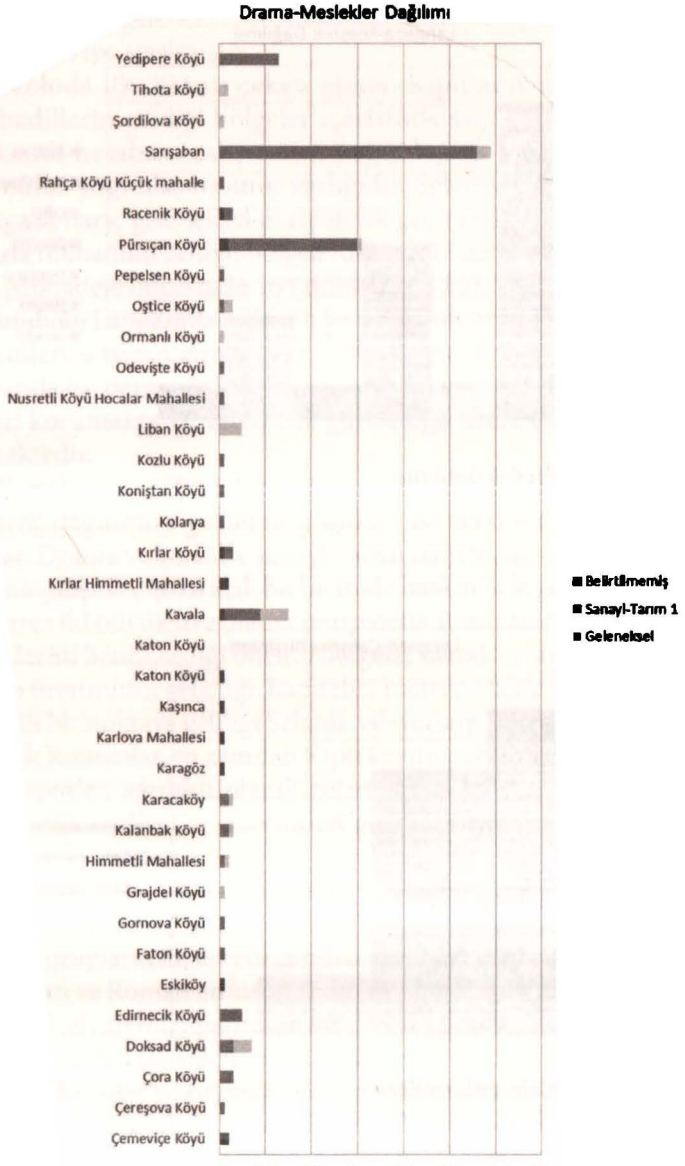
64. "Langaza", Lozan Mübadilleri Vakfı, http://www.lozanmubadilleri.org.tr/mubadele-bolgeleri/15-mubadele-icerikler/mubadele-bolgeleri/85-langaza.
65. Aydemir, s. 13.

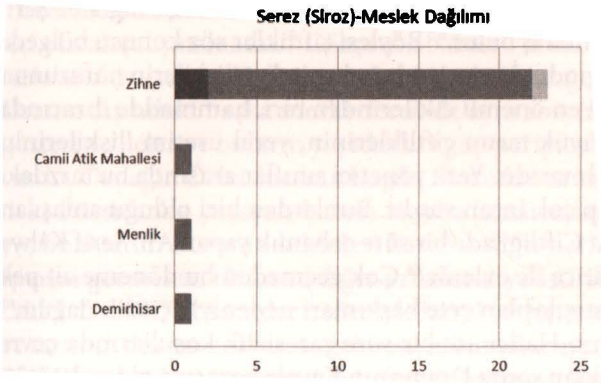
Tablo 4. Langaza-Meslek dağılımı.

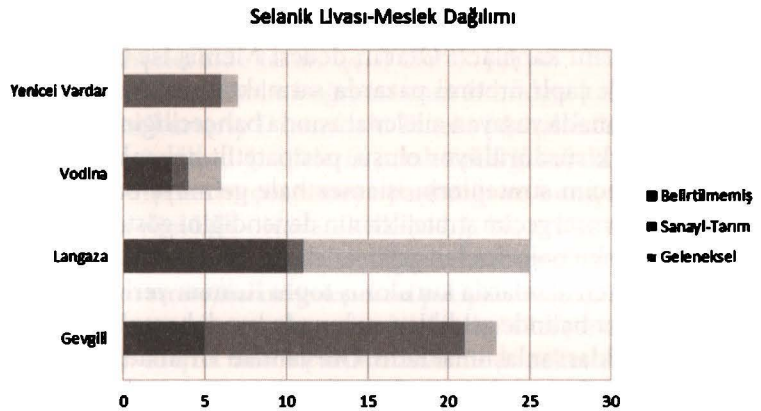
Tablo 5. Langaza-Çalışma biçimleri.

Tablo 6. Drama-Çalışma biçimleri.

Tablo 7. Serez (Siroz)-Çalışma biçimleri.

Tablo 8. Selanik livası-Çalışma biçimleri.

ölümünün ardından ailesi kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalırlar.[66] Erdinç'in babası Ali de Doyran Doksat Çiftliği'nde Şerif Kâhya'nın yanında iş bulur.[67] Böylesi çiftlikler söz konusu bölgede son derece yaygındır. İmparatorluğa kapitalist ilişkilerin nüfuzunun sosyal yapıdaki en önemli etkilerinden biri, hammadde ihracında rol oynayan büyük tarım çiftliklerinin, yerel üretim ilişkilerinin üzerine oturtulmasıdır. Yerli yönetici sınıflar arasında bu tarzdaki çiftliklere sahip çok insan vardır. Bunlardan biri olduğu anlaşılan Doyran Doksat Çiftliği'nde bir süre çobanlık yapan Ali, Şerif Kâhya Ali'nin kızı Hatice ile evlenir.[68] Çok geçmeden bu döneme ait pek çok anlatıda karşılaşılan çete baskınları nedeniyle çiftlik dağılır.[69] Ali askere alınır, Hatice ise bir süre çaresizlik koşullarında çevre köyleri dolaştıktan sonra Drama'nın Kavala kazasına giderek tütün işçiliği yapmaya başlar.[70]

Drama gibi gelişen merkezlerde, özellikle soy-klan-kabile ilişkileri çözülmeye başlamış ve ekonomik kararlarını daha küçük birimler halinde alabilen, esnek bir *habitus*a sahip birey ya da aile toplulukları için çok çeşitli imkânlar söz konusudur. Örneğin Ersüren'in dedesi Âdem de Drama'da bir süre bahçecilik yaparak geçimini temin etmiştir.[71] Aynı şekilde Orakçı'nın dedesi Tahir şehrin dışında yaşadığı dere kenarında bahçecilik yaparak ailesinin ihtiyaçlarını karşılar.[72] Otar'ın dedesi Memiş ise bahçesinde yaptığı küçük çaplı üretimi pazarda satmaktadır.[73] Bu dönemde özellikle Drama'da yaşayan aileler arasında bahçeciliğin yaygın bir faaliyet olarak sürdürülüyor oluşu, peripatetik kökenli grupların geleneksel geçim stratejilerin işlemez hale gelmeye başladığı bu dönemde tarımsal geçim stratejilerinin denendiğini göstermektedir. Genellikle farklı bölgelerden gelen ailelerin, bu meslek için uygun özellik gösteren alanlarda kurulmuş toplu Roman yerleşimlerine, ayrı ayrı aileler halinde geldikleri ve burada kendi hesaplarına çalışmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Öte yandan Drama'da 19. yüzyıl sonlarından itibaren tütün işçiliğinde çalışan Romanların varlığı

66. Akgül, s. 15.
67. A.g.e., s. 15.
68. A.g.e., s. 16.
69. Aydemir, s. 16.
70. A.g.e., s. 30.
71. Özbaskıcı, a.g.m.
72. A.g.m.
73. A.g.m.

da bilinmektedir. Nitekim bir yandan bahçecilik yapmakta olan Özbaskıcı'nın dedesi Halil mevsimi geldiğinde tütün tarlalarında işçi olarak çalışmaktadır.[74] Gökçen'in babası Vuruk, Drama'da tütün tarlalarında çalışır. Kışları ise ayakkabı boyacılığı yapmaktadır.[75] Drama dışındaki başka merkezlerde de aynı sosyolojik özellikleri gösteren aileler ve onların yaşadıkları geç-peripatetik yerleşimleri vardır. Örneğin Özbaskıcı'nın bugün Makedonya sınırları içerisindeki Pürsıçan'da yaşayan babası kasaba kenarında bir mahallede yaşamaktadır. Buranın sakinleri kasabanın inşaat, tamir, onarım işlerini görmekte, tütün ve diğer ürünlerin yetiştirildiği tarlalarda çalışmaktadır.[76] İç savaşlar nedeniyle kırsal yerleşimin tahrip olması ve tarımın durma noktasına gelmesiyle buradan ayrılıp Drama'daki Sur dibinde, dere kenarında oluşmaya başlayan Teneke Mahallesi'ne gelirler. Yazları tütün tarımcılığı, kış aylarında ise hastane önünde ayakkabı boyacılığı yapmaktadır.[77] Bu dönemde geleneksel meslekler tümüyle bırakılmış değildir. Soy-klan-kabile ilişkilerini koruyarak peripatetik ilişkileri sürdüren gruplar olduğu gibi, geleneksel mesleklerini uygun talebi bulabildikleri alanlarda küçük aile birimleri halinde sürdürenler de vardır. Örneğin Şutsur'un dedesi Ahmet, Radovişte kasabası yakınlarında bir köyde sepetçilik yapar. Bununla birlikte geçinmesi için bu yeterli olmadığından köyün tarla ve bahçelerinde tarım işçisi olarak çalışır.[78] Bu köyün de iç savaş nedeniyle baskınlara uğramasının ardından, karısıyla birlikte canlarını zor kurtarıp Drama'daki Teneke Mahallesi'ne sığınırlar.[79]

Örneklerin alındığı ailelerin ortak özelliği soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözülmeye başladığı ve buna karşılık etnik özelliklerin tümüyle ortadan kalkmadığı bir gruba mensup oluşlarıdır. Bahçecilikten inşaat işçiliği ve tarım işçiliğine kadar çok çeşitli geçim stratejilerini geleneksel peripatetik geçim stratejisinin yerine ikamet etmeye çalışan bu aileler, bu süreçte daha rasyonel olduğu için küçük aile birimleri halinde hareket etmeye başlamışlardır. Bu arada savaş ve kırsallığın sınırlanması gibi muhtelif nedenlerden ötürü kalabalıklaşmaya başlayan Drama'daki Teneke Mahallesi'ne biraz daha yakından bakmakta fayda vardır. Tipik bir

74. A.g.m.
75. A.g.m.
76. A.g.m.
77. A.g.m.
78. A.g.m.
79. A.g.m.

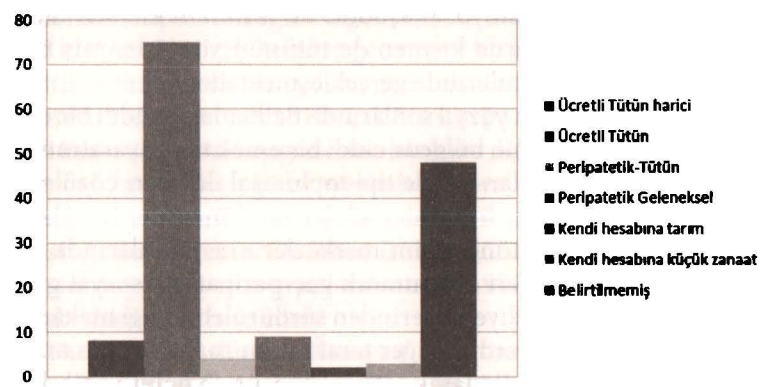
geç-peripatetik yerleşimi olan Teneke Mahallesi, heterojen bir yapı özelliği göstermektedir. Sadece tek bir boyun, klan-kabile grubunun yerleşimi değildir. Farklı farklı gruplardan aileler burada bir çatı altında toplanmakta, "Çingene" olarak adlandırılmanın yarattığı dışlayıcı pratiklerin karşısında kendi yaşam döngülerini üretebilmek için bu mahallede bir araya gelmektedirler. 1899 yılına ait bir arşiv belgesinde, o dönem Drama'ya bağlı olan Kavala kazasında sur dışında bir "Kıpti" mahallesi ortaya çıktığı ve bu mahallenin ayrı bir mahalle haline getirilerek "Cedit Kıpti Mahallesi" adı verildiği ifade edilir.[80] Sözlü tarih verilerinde bahsedilen Teneke Mahallesi'nin de sur dışında olduğu bu noktada anımsanmalıdır. Nitekim 1903 yılına ait bir başka belgede ise Kavala kasabasından bulunan eski "Kıpt-i Müslim Mahallesi"nin adının Dere Mahallesi olarak değiştirilmesi de buranın dere kenarında kurulduğunu vurgulayan sözlü anlatılarla uyum içerisindedir.[81] Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'ye Yunanistan'dan gelen kimi mübadillere ait evraklarda, bu kişilerin Drama livası Kavala kazası Teneke Mahallesi'nden geldiklerinin belirtilmesi ve çoğunun tütün işinde çalıştıklarına dair kayıtların varlığı söz konusu zaman aralığında bölgede resmi kayıtlara girebilecek nitelikte yoğun bir yerleşme olduğunu ortaya koyar. Şüphesiz ki sözlü anlatılardaki Teneke Mahallesi ile arşiv belgelerindeki Drama'nın Kavala Kazası'na bağlı Teneke Mahallesi'nin aynı yer olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Zira Teneke Mahallesi adlandırması günlük dilde pek çok farklı geç-peripatetik yerleşimini tanımlamak için kullanılabilen jenerik bir ifadedir.

Aktarılan sözlü anlatılar, arşivlerde tasfiye talepnamelerinin işaret ettiği nüfus yoğunlaşma alanlarında Roman ailelerin nasıl bir araya geldiklerini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Geleneksel mesleklerini yitirmeye başlayan ve soy-klan-kabile ilişkilerinin büyük ölçüde çözüldüğü; belli ölçülerde etnik kimliğe ilişkin özelliklerinin aşındığı aileler önce daha ziyade ücretli ve kendi hesabı-

80. "Kavala kasabasının sur haricinde yeniden teşekkül etmiş olan Kıpti Mahallesi sakinlerinin ayrı mahalle haline dönüştürülerek, 'Cedid Kıpti Mahallesi' olarak isimlendirilmesine izin verilmesi talebi", Tarih: 04/Za/1316 (Hicri), Dosya No: 2178, Gömlek No: 110, Fon Kodu: DH.MKT.

81. "Osmanlı topraklarında bulunan Müslüman Kıptilerin künye ve tezkirelerine Kıpti yazılmaması ve Kavala kasabasında bulunan eski Kıpti-i Müslim Mahallesi isminin Dere mahallesi olarak değiştirildiği", Tarih: 07/L/1320 (Hicri), Dosya No: 628, Gömlek No: 64, Fon Kodu: DH.MKT.

na çalışma temelli geçim faaliyetlerinde bulunmaktadırlar. Daha sonra dönemin koşullardan ileri gelen toplumsal çatışmalar ve gelir güvencesizliği gibi sebeplere bağlı olarak aralarından bazıları ham tütünün yarı-işlenmiş hale getirildiği üretim merkezlerinin ve tütün tarlalarının bulunduğu alanlardaki büyük Roman-işçi mahallelerinde bir araya gelmektedirler.

Tablo 9. Kavala Küçük Mahalle-Çalışma biçimleri.

Tablo 9'da tasfiye talepnamelerindeki bilgilere dayanılarak arşiv belgelerinde Kıpti Mahallesi[82] olarak tasnif edilen yerleşimlerden olan Kavala Küçük Mahalle'deki çalışma ilişkileri gösterilmektedir. Tablonun net bir biçimde gösterdiği üzere soy-klan-kabile tipi toplumsal yapıları çözülen peripatetik kökenli Roman ailelerin son durağı durumundaki üretim birimlerine yakın büyük Roman yerleşimlerinden olan Küçük Mahalle'de mahalle sakinlerinin çok büyük bir çoğunluğu tütünle bağlantılı işlerde istihdam edilmektedir. İkinci büyük grubu ise sabit bir meslek belirtmeyenler oluşturmaktadır ki, onlar da çeşitli alanlarda ücretli olarak istihdam

82. "Selanik Vilayeti dâhilinde Kavala kasabasında sur haricinde yeniden teşkil edilen Kıpti mahallesini Yeni Mahalle'den ayrılarak Küçük Mahalle namıyla isimlendirilmesi", Tarih: 29/Z /1316 (Hicri), Dosya No: 1306, Gömlek No: 97923, Fon Kodu: BEO.

edilebilen kalifiye olmayan işçiler olarak kabul edilebilirler.

Mübadele öncesi dönemde Kıpti Mahallesi olarak sınıflandırılan Küçük Mahalle gibi Roman işçi mahallelerinde geleneksel toplumsal ilişkiler büyük ölçüde çözülmüş olsa da Roman etnisitesine ait etnik özelliklerin ne ölçüde aşındığı konusunda eldeki verilerden hareketle kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Gerek yazılı gerekse sözlü tanıklıklar bu konuda çeşitlilik göstermektedir. Kesin olan şey mübadeleye tabi olan tütün üretiminin yoğunlaştığı alanlardaki Romanların temel geçim stratejilerinin ağırlıklı olarak ücretli istihdama dayanıyor oluşudur. Bu istihdam kısmen tütün tarımı yapılan tarlalarda kısmen de tütünün yarı-işlenmiş hale getirildiği üretim birimlerinde gerçekleşmektedir.

Sonuç itibariyle 19. yüzyıl sonlarında Balkanlarda ciddi bir orana ulaşan tütün üretimi, bölgede ciddi bir emek talebi yaratmıştır. Ağırlıklı olarak soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkileri çözülmüş olan peripatetik kökenli Roman aileler bu dönemde, Kavala ve Drama gibi büyük tütün üretim merkezlerinin yakınlarında büyük Roman mahalleleri oluşturarak geç-peripatetik sosyal grup kimliğinin mahalle aidiyeti üzerinden sürdürülebileceği mekânsal merkezler inşa etmişlerdir. Diğer taraftan bu mahallelerde temel geçim stratejisi ağırlıklı olarak tütün sektöründe ücretli istihdam olmuş, geç-peripatetik Roman mahalleleri aynı zamanda işçi mahalleleri de olmuşlardır.

Balkanlarda Siyasallaşma Dinamikleri ve Tütün İşçilerinin İlk Siyasallaşma Deneyimleri

Kıvılcımlı'nın daha önce paylaştığımız "Müslüman-Hıristiyan" mücadelesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda temel toplumsal katmanlaşmayı oluşturduğu ve diğer sınıf çatışmalarının önüne geçtiğine ilişkin değerlendirmesine tütün işçilerinin siyasallaşması meselesine değinirken yeniden anımsamak oldukça yararlı olacaktır. Zira Roman tütün işçilerinin politikleşmelerini mümkün kılan siyasal atmosfer, Balkanlardaki genel toplumsal mücadeleler ve uluslaşma süreçleri içinde yaşanan süreçlerin Selanik örneğinde karşımıza çıkan özel bir biçimi olarak değerlendirilebilir.

Quataert, ulusal meselenin –yazarın bu tespitini Kıvılcımlı'nın gönderme yaptığı tarihsel arka planla bağlantılı olarak düşünmek yerinde olacaktır– emeğe ve sosyalist değerlere ilişkin öncelikleri

geride bıraktığı Selanik'te, işçi örgütlenmeleri ve sosyalist geleneğin olası ulusal ayrışmaların önüne geçme noktasında bir rolü olduğunu vurgular.[83] Selanik bir taraftan son derece karışık bir etnik yapıya sahiptir. Sefarat Yahudileri, Rumlar, Bulgarlar, Makedonlar, Müslümanlar, Sabetayistler ve sayısız başka halk topluluğu bu bölgede yaşamaktadır.[84] Tüm bu gruplar içerisinde işçi hareketleri ve sola açıklık itibariyle en mesafeli görünen grup Müslüman Türklerdir. Haupt, 1910'a kadar sosyalist fikirlerin Türk-Müslüman nüfus arasında hemen hiçbir etkisi olmadığının altını çizer.[85] Oysaki aynı dönemde imparatorluğun diğer etnik unsurları, uzunca bir süreden beri bu fikirlerle temasa geçmiş ve bu fikirler doğrultusunda çeşitli örgütlenmeler meydana getirmiş durumdadırlar. Haupt bu noktada Taşnaksutyun ve Hınçak Ermeni partilerinin 1886 yılından beri Enternasyonal kongrelerine katılıyor oluşunu örnek gösterir.[86] Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki sosyalist militanların ağırlıklı olarak Ermeniler, Bulgarlar, Makedonyalılar, Rum ve Yahudilerden oluştuğunu söyleyen Dumont ise Müslümanların çoğunluğunu oluşturduğu sosyalist grupların ancak 1908 Devrimi sonrası kurulabildiklerini ifade eder.[87]

Dumont, Müslüman olmayan unsurların Batı ile kurdukları daha yakın ilişkilerin yanı sıra "radikal ideolojilerin gelişimi için son derece elverişli bir zemin oluşturan güçlü ulusal akımlara" dayanmalarının bu noktada belirleyici olduğunun altını çizer.[88] Bu düşünce hiç de haksız sayılmaz. Zira 1908 öncesi çeşitli sosyalist ve sendikal örgütlenmeler genellikle etnik ya da dinsel ayrımlar temelinde kurulmaktadır.[89] Özellikle Rum işçiler milliyetçi hareketlere daha açık durumdadır. 1910 yılında Sosyalist Enternasyonel Başkanlık Kurulu'na sunulan bir rapora göre İstanbul, Selanik, Kavala, Drama ve İskeçe'deki Rum örgütleri birbirinden kopuk durumda ve Rum milliyetçilerinin etkisi altında bulunmaktadırlar.[90] Kıvılcımlı'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman-Hı-

83. Donal Quatert, "Industrial Working Class of Salonica", Avigdor Levy, *Jews, Turks, Ottomans* içinde, Syracuse University Press, 2002, s. 210.
84. Haupt, "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu Tarihine Giriş", s. 13.
85. A.g.e., s. 14.
86. A.g.e., s. 15.
87. Dumont, s. 25.
88. A.g.e., s. 25.
89. A.g.e., s. 26.
90. "Sosyalist Enternasyonel Başkanlık Kuruluna Sunulan Rapor", s. 68.

ristiyan çelişkisinin dinler savaşından öte bir anlam taşıdığına ilişkin göndermeleri bu noktada özellikle anlam taşır. Bir bütün olarak İslam unsurların karşısında ikincil konumda olan Müslüman olmayan unsurlar; öncelikle yeni ulusal kimlikleriyle bu duruma karşı mücadele ettikleri sırada, Müslüman "ayaktakımı"; imparatorluğun yönetici elitlerinin yanında saf tutmaktadır çünkü sahip olduğu ayrıcalıklardan vazgeçmek istememektedir.[91] Bununla birlikte Kıvılcımlı, 1908 Devrimi sonrasında bu tablonun değiştiğini söyler. Ne var ki Kıvılcımlı'ya göre bu tavır değişikliği Müslüman "ayaktakımının" kendi "bilinçliliği" ile yaptığı bir seçimden ziyade iktidara gelen yeni elitlerin onu etkileme yönünde eski elitlere göre daha iyi araçlar kullanabilmesinin bir sonucudur.[92] Kıvılcımlı bu noktada İttihat ve Terakki'nin Müslüman hamallar arasında son derece etkin olan propaganda aygıtına dikkat çeker.[93] Demek ki en azından Kıvılcımlı'nın bakış açısından, 1908 sonrasında siyasal ve sendikal hareketlilikler içerisinde giren "Müslüman" ve özellikle de "Müslüman-Türk" unsur esas itibariyle yönetici elitlerle olan ittifak ilişkilerini sürdürmeye devam etmektedir.

Bu noktada tütün işçileri içinde önemli bir ağırlığı olan Yahudilerin, genel olarak dönemin sol ve işçi hareketinde etkin olduğunu da anımsamakta fayda vardır. Zira en azından başlangıç itibariyle Yahudilerin başını çektiği yapılar, diğer Müslüman olmayan unsurların örgütlenmelerinden farklı olarak dar ulusçu bir söylem kullanmamışlardır. Selanik Yahudileri, özellikle Selanik merkezinde görünür bir ağırlığı sahiptirler. 1900 yılı başlarında Selanik Merkez kazasında yaşayan 90 bin kişinin 45 bini Yahudi, 30 bini Müslüman, kalanı da Rum ve Frenk mahallelerinde yaşamlarını sürdürmektedirler.[94] Dumont ise 1910 yılı itibariyle 60.000 Sefarat Yahudisi ve 20.000 Sabetayist'in şehirde son derece belirgin bir etkinliği olduğunu ifade eder.[95] Dumont, Sabetayistlerin belediye işlerinde etkili olduklarını, kontrol ettikleri mason locaları ve klüpler üzerinden şehir üzerinde önemli etkinlik sağladıklarını ifade

91. Kıvılcımlı, Yol 2 Yakın Tarihten Birkaç Madde, s. 11.
92. A.g.e., s. 11.
93. A.g.e., s. 11.
94. "Selanik Merkez Kazası, Selanik Sancağı, Selanik Vilayeti", Lozan Mübadilleri Vakfı, http://www.lozanmubadilleri.org.tr/mubadele-bolgeleri/15-mubadele-icerikler/mubadele-bolgeleri/81-selanik-vilayeti.
95. Dumont, s. 30.

eder.[96] Yine 20. yüzyıl başlarında Makedonya'yı dolaşan Abbott ise Osmanlı istatistiklerinin güvenilir olmadığını, bizzat bir Osmanlı memurunun Selanik'te yaşayan Yahudilerin sayısının 90.000 civarında olduğunu kendisine söylediğini ifade eder.[97] Nüfuslarıyla ilgili gerçek ne olursa olsun, ticaret ve sanayi bu bölgede büyük ölçüde Yahudilerin elindedir. Yine merkezdeki tütün işleme atölyelerinde, ulaşımda, küçük sanayide ve matbaa işlerinde çalışan işçilerin büyük bölümü Yahudi'dir.[98] Yahudi işçiler aynı zamanda işyeri tabanlı toplumsal hareketlerde başı çekmekte, bu durum sık sık işverenler ile Yahudi işçilerin karşı karşıya gelmesine neden olmaktadır. 1912 Aralık ayında Hasan Akif isimli bir "Müslüman (dönme)" işveren, kurumunda Yahudi işçileri çalıştırmayacağını açıklar. Bundan sonra fabrikasına Yunanlı işçileri alacaktır. Ne var ki işler beklediği gibi gitmez, Türk ve Yunanlı işçiler Yahudi arkadaşlarıyla işbirliği yaparlar.[99] Yine 1914 yılında yapılan büyük tütün işçileri grevi sırasında, işveren Yahudi kızların grevlerini kırmak için işe alınan Türk ve "Çingene" kızlarını almış, bunun sonucunda Yahudi işçilerle diğerleri arasında sorunlar yaşanmıştır.[100]

Yahudi işçilerin ve genel olarak Yahudi halkının politik eğilimlerinin anlaşılması bağlamında, Dumont, Selanik Yahudilerinin Balkan statükosuna bağlılıklarının altını çizer. Özellikle ticaretle uğraşan Yahudiler, Büyük Bulgaristan veya Büyük Yunanistan'ın kurulmasıyla, ticaret sahasında yaşanacak parçalanmalarda hiçbir çıkar görmemektedirler.[101] Buna bağlı olarak imparatorluğun Abdülhamid dönemindeki sınırlarını korumasından yanadırlar. Yahudi halkının daha geniş kesimlerini ilgilendiren ve onları imparatorluğun bütünlüğünü koruma çizgisine yaklaştıran bir diğer neden ise güvenlik kaygılarıdır. Dumont, Selanik Yahudilerinin, olası bir yönetim değişikliği halinde bir katliam dalgasına hedef olabileceklerinden çekindiklerini ifade etmektedir.[102] Bu kaygıların haklılığı Selanik'in Yunanistan tarafından işgalinin ardından ortaya çıkacaktır. Yunan ve Bulgar ordularının şehre girmesinin ardından Yahudilere dönük yerli Rumlar tarafından çeşitli baskı hareketlerine

96. A.g.e., s. 31.
97. Abbott, s. 20.
98. Dumont, s. 31.
99. Hadar, s. 136.
100. A.g.e., s. 145.
101. Dumont, s. 31.
102. Dumont, s. 31.

girişilir.[103] Yine Haupt'a göre bu kaygılarla Yahudiler genel olarak ulusal hareketler ve hatta siyonizmden dahi çekinmektedirler.[104] 1905'den 1912'ye kadar Filistin'e ancak 1.000 göçmen gitmiş, Sefarat Yahudileri büyük kitleler halinde Osmanlıcılığa kaymışlardır.[105] Selanik'in istilasının ardından yaşanan baskılar ise Yahudiler arasında siyonizme dönük bir ilginin uyanmasına neden olacak, hatta "Yahudi işçi sınıfının iki düşman gruba bölünme" tehlikesini de beraberinde getirecektir.[106]

Küçükaydın, ulusun henüz tam olarak dil ve etnisiteyle özdeşleşmediği bir dönemi olduğunun ve bu dönemde Yahudilerin, dini kişinin özeli olarak tarif eden ulusçu ideoloji sayesinde belli bir rahatlama yaşadıklarının altını çizer.[107] Yine Küçükaydın'a göre kendilerini gettodan kurtaran bu yeni düzenin etkisiyle, dönemin Yahudileri kendilerini "burjuva devrimci" ya da "sosyalist" olarak ifade ederler. 1848 devriminin, ulusun dille tanımlanması noktasında bir eşik olduğunu ifade eden Küçükaydın, bunun arkasından Yahudi aydınlarının tepki olarak siyonizmi geliştirdiklerini vurgular.[108] Buna rağmen 1917 Ekim Devrimi'ne kadar siyonizm ve sosyalizm Yahudi aydınları arasındaki iki rakip ideoloji olarak varlığını koruyacaktır. Troçki'nin Sofya'daki bir Yahudi mahallesinde rastladığı iki kafenin isimleri, tam da Küçükaydın'ın işaret üzere siyonizm ve sosyalizmin iki rakip ideoloji olarak Yahudi halkının içine yaşamakta olduklarını gösterir: "Siyon Taverna ve Kahvehanesi" ile "Enternasyonal Kahvehanesi."[109] Troçki'ye göre bu yoksul insanların kimileri kurtuluş umutlarını kurulacak olan "Siyon Krallığına" bağlamışlarken, kimilerinin umuduysa "Sosyalist Enternasyonal"dir.[110]

Haupt, bu biçimde kapsayıcı bir ulus düşüncesinin Selanik'teki Yahudi sosyalistler için Osmanlıcılığa tekabül ettiğine işaret etmektedir. Laik ve merkeziyetçiliğin azaltıldığı bir devletin "çağdaş" bir "Osmanlı Milleti" yaratacağına inanmaktadırlar.[111] 1908 Devrimi'ne

103. Haupt, s. 24.
104. Dumont, s. 31.
105. A.g.e., s. 31.
106. Haupt, s. 24.
107. Küçükaydın, çalışma kapsamında yapılan görüşme.
108. A.g.m.
109. Troçki, s. 318.
110. A.g.e., s. 319.
111. Haupt, s. 20.

ilişkin dönemin Yahudi sosyalistlerinin değerlendirmeleri bu bakış açısını son derece net bir biçimde yansıtmaktadır:

> "Avrupa'da gizli faaliyet gösteren ve sosyalistlerin de desteğini kazanan bir grup Genç Türk bu devrime gebe olan toplumsal durumu değerlendirmeyi bildi. Makedonya ve Ermenistan devrimci komitelerinin ve de liberal fikirli üstlerine bağlı kalabalık bir asker topluluğunun yardımlarıyla 23 Temmuz 1908'de devrimci bir darbeyi gerçekleştirdiler. Meşrutiyet'i ilan edip Osmanlı ulusunun sınıflarını kurtardıktan sonra idareyi ele geçirdiler."[112]

Bu zemine uygun bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi sosyalistler, Rum ve Ermeni muadillerine göre en azından başlangıçta milliyetçilikle aralarına çok daha keskin bir çizgi koymuşlar; sosyalist projelerine etnik ve dinsel temelde daha kapsayıcı bir içerik kazandırmışlardır. Bu çerçevede Yahudi sosyalistler tarafından 1908 Devrimi sonrasında kurulan Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu, işçiler arasındaki etnik örgütlenme açmazını aşmaya çalışır. Federasyona farklı etnik gruplardan işçilerin, federasyon bünyesinde federatif bir temelde bir araya gelmeleri amaçlanmaktadır.[113] Örgütün yöneticileri bu yaklaşımlarını şu sözlerle ifade ederler:

> "Osmanlı milleti aynı topraklar üzerinde yaşayan, her biri farklı dil, kültür, edebiyat, töreler ve niteliklere sahip çeşitli milletlerden oluşmaktadır. Bu etnik ve filolojik nedenlerden ötürü bütün milliyetlerin dil ve kültürlerini feda etmeksizin katılabilecekleri bir örgüt kurmanın daha yerinde olacağını düşündük. Ve de herkesin aynı sosyalist ülke için çaba harcarken kültür ve kişiliğini bağımsızca geliştirebilmesini istedik."[114]

"La Federation Socialiste Ouvriere de Salonique"in üyeleri arasında Sefardik Yahudilerinin yanı sıra Bulgar ve Makedonlar da bulunmaktadır.[115] Ayrıca etnik özellikleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmasa da federasyona üye olan Müslüman sosyalist bir gruptan da bahsedilmektedir.[116] Bu grubun etnik özelliklerinin

112. "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Yıllık Raporu (Temmuz 1909-Temmuz 1910)", s. 55.
113. Dumont, s. 27.
114. A.g.e., s. 20.
115. Quatert, s. 210.
116. Haupt, s. 18.

ayrıntılı bir biçimde ifade edilmemiş olması, büyük bir şansızlıktır. Zira Roman tütün işçilerinin politikleşmesi sürecinde son derece etkin olmuş olması muhtemel olan bu kurumlarda Romanların varlığı ve diğerleriyle ilişkilerine dair yazılı kayıtlara ulaşılması, bu sürecin analizini büyük ölçüde kolaylaştıracaktır. Neyse ki daha sonra göreceğimiz üzere kimi sözlü anlatılar bu konuda yazıların belgelerin yokluğundan ileri gelen boşluğu kısmen doldurmaktadır.

1912 yılında Yunanistan Makedonya'yı işgal edene kadar, Federasyon, Osmanlı'nın en önemli sosyalist kuruluşu olarak kalmıştır. 1910 yılı itibariyle federasyon bünyesinde 14 ayrı sendika bulunmaktadır.[117] Daha önce de belirtildiği üzere federasyonun Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğiyle ilgili dönemin kimi başka sosyalistlerince paylaşılan bir görüşü bulunmaktadır. Başlangıçta eşitlik temelinde kurulmuş bir Osmanlı vatandaşlığı olarak ortaya çıkan bu yaklaşım, imparatorluğun içindeki farklı halkların eşit temsilini amaç edinen bir yapı olan federasyonun 1908 Devrimi'nin hemen sonrasındaki kısa süren özgürlük ortamında doğuşuyla ilişkili olarak ele alınmalıdır.[118] Ne var ki, çok geçmeden İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe kayması bu yöndeki umutların ortadan kalkmasını beraberinde getirecektir. Federasyon yöneticilerine göre tarihsel koşullar ilk kez farklı "ırkları" kapsayan bir Osmanlı milliyetçiliğinin ortaya çıkmasının mümkün kılmışken İttihat ve Terakki'nin karmaşık politikaları bu ihtimali ortadan kaldırmaya başlamıştır.[119] İttihatçılar beklenen yenilikleri yapmak yerine "eski durumlarını korumaya" ve "Türk unsuruna hoş görünmeye" çalışmaktadırlar.[120] Hükümetin farklı halklar arasındaki kini yatıştırmak yerine yükselten politikaları sonucunda Rum ve Türk "burjuva önderlerinin" milliyetçi önyargıları işçi örgütleri içerisinde yer etmekte ve "sosyalist mücadelenin" işi zorlaşmaktadır.[121] Diğer taraftan federasyonun kurucularından ikisinin, devrimin ardından yeniden açılan Türk parlamentosunda kurumlarını temsil etmeleri meselenin en azından ilk zamanlarda büsbütün ümitsiz görünmediğini ortaya koymaktadır.[122]

117. Quatert, s. 211.
118. Dumont, s. 25.
119. "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Yıllık Raporu (Temmuz 1909-Temmuz 1910)", a.g.e., s. 55.
120. A.g.e., s. 55.
121. A.g.e., s. 71.
122. Hadar, s. 128.

Sonuç olarak Selanik ve Balkanlar genelinde sosyalist ve sendikal hareketlerle ilgili olarak çizilen bu tablo hareketi sürükleyen farklı dinamiklerin varlığını ortaya koymaktadır. "Müslüman-Türk" unsur, hâkim millet olarak sahip olduğu ayrıcalıklar nedeniyle bu hareketlere uzun bir süre mesafeli davranmıştır. 1908 sonrasında Müslümanların çoğunlukta olduğu kimi sendikal ve sol temelli hareketlerin gelişimi ise iktidara gelen yeni hâkim grubun bu alana dönük organik müdahalelerinden bağımsız ele alınamaz. Her halükarda sendikal ve sol hareketlerin bu dönem itibariyle temel dinamiği Müslüman olmayan unsurlar olmuştur. Bunların arasında Ermeni ve Rum unsurlar özellikle ulus devlet projelerini sahiplenen milliyetçi akımların etkisine açıkken, Yahudiler diğer halkların çoğunlukta oldukları coğrafyalarda kurulacak ulus devletlerin kendilerine zarar vereceğini bilerek seküler ve âdem-i merkeziyetçi bir Osmanlı milleti projesine yakın durmaktadırlar. Bu temelde Yahudi işçilerin başını çektiği, Selanik'in merkez bölgelerinde kurulan Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu farklı kökenlerden işçileri bir araya getiren çok uluslu bir çatıyı amaçlamış ve kısmen de olsa başarılı olmuşlardır.

Makedon sosyalisti Vlahof Efendi'nin anılarına bakılacak olursa, 1911 yılı itibariyle Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu önemli bir etkinliğe ulaşmış, Serez, Drama, Kavala gibi bölgelerdeki Rum ve "Türk"[123] işçilerinin örgütlenmesi başarılabilmiştir.[124] Bu tablonun karşısında Balkan Savaşı'nı izleyen süreçte tüm kesimlerde artan milliyetçiliğin "enternasyonalist" bir perspektifi imkânsız kılan tazyiki bulunmaktadır. Türk unsur giderek artan bir biçimde Osmanlıcılık yerine Türkçülüğe sarılırken, Müslüman olmayan unsurlarda ulus-devletçi milliyetçi anlayış belirginleşmekte, Yahudiler arasında Siyonizm, sosyalizme rakip bir alternatif anlayış olarak her geçen gün biraz daha zafere yaklaşmaktadır. Tüm bu olumsuz faktörlere rağmen farklı etnik gruplar ve dinlere mensup halkları bir araya getirmeyi amaçlayan yaklaşım, uzunca bir süre etkinliğini Selanik'in farklı bölgelerde korumuştur. Roman tütün işçilerinin, prekapitalist toplumsal tabakalaşmaların yadigârı olan

123. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Arnavutlar, Romanlar, Türkler veya Pomaklar gibi Müslüman unsurlar, Müslüman olmayan Osmanlı tebası ve Avrupalılar tarafından genelde Türk olarak adlandırılmışlardır. Buradaki Türk ifadesi de çok büyük ihtimalle bu şekilde bölgede yaşayan farklı etnik kökenlerden Müslümanları tarif edecek şekilde kullanılmaktadır.

124. "Vlahov Efendi'nin Anıları", Haupt, Dumont, s. 209.

kadim önyargıların hışmına uğramaksızın sol yapıların bünyesinde yerlerini alabilmeleri ve daha da önemlisi aktif bir biçimde siyasallaşabilmelerinde hiç şüphesiz ki bu yaklaşımın son derece önemli bir rolü olmuştur.

***

Balkanlardaki siyasallaşma deneyimi, Türkiye'de sol hareketin erken öznelerinden olarak önemli bir rol üstlenecek Roman tütün işçilerinin gelişimi açısından son derece kritik bir role sahiptir. Çocukluğunda tütün işçiliği yapmış olan Ortaköylü Roman işçiler çevresinden bir kaynak kişi Balkanlardaki siyasallaşma deneyiminin onlar için ne anlam ifade ettiğini son derece açık bir biçimde dile getirir: "Yunanistan'daki deneyim teori, buradaki pratik."[125]

1876 yılında yapılan ve 3.000 kişinin katıldığı ifade edilen Kavala'daki tütün işçileri grevine ilişkin kayıtlar, tütün işçileri arasındaki grev hareketlerinin oldukça erken bir tarihte başladığını ortaya koymaktadır.[126] Yine 1896 yılında gerçekleşen bir sonraki grevde işçiler iş bırakmış ve işyerlerinin camlarını kırmıştır. Vardağlı'nın Yunan Konsolosluğu kayıtlarına dayanarak verdiği bilgiye göre Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi işçiler şehir merkezinde yürüyüş yapmışlardır.[127] 1904 yılında İskeçe'de tüccarların işçi ücretlerinin %50'sini kesmek istemeleri büyük bir greve neden olmuş, 1.000'den fazla işçi tütün mağazalarına saldırmıştır.[128] 1905 yılında Kavala'da gerçekleşen greve 10.000 tütün işçisi katılmıştır.[129] Grevi örgütleyen "Saadet" isimli bir kuruluştur.[130] Tam adı "Tütün Amelesi Saadeti Cemiyeti" olan kuruluş, fiili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk sendikal örgütlenmelerinin arasında yer almaktadır.[131] Amerikan Tütün Şirketi Fabrikaları ile idare merkezine saldıran işçileri daha

125. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
126. Tutku Vardağlı, "Birinci Kuşak Mübadillerin Siyasal Katılım Stratejileri Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, 190, s. 84-90.
127. A.g.e.
128. Kadir Yıldırım, "Balkan Savaşları'nın Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, s. 221.
129. Vardağlı, "Birinci Kuşak Mübadillerin Siyasal Katılım Stratejileri Üzerine Bir Deneme", s. 84-90.
130. A.g.e., 84-90
131. Yıldırım, s. 224.

sonra Alatini mağazasını gazla yakmaya teşebbüs etmişlerdir.[132] Kavala merkezli ve Drama'nın çeşitli yerlerinde de örgütlenmiş olan cemiyetin 32 kişilik idare heyetinde, 15 Müslüman, 15 Hıristiyan ve 2 Yahudi bulunmaktadır.[133] İdare heyetinin Müslüman üyelerinin etnik kökenleriyle ilgili herhangi bir bilgi paylaşılmadığından bunların arasında Roman tütün işçilerinin bulunup bulunmadığı hakkında kesin bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Derneğin her üç cemaate mensup kişilerden oluşan 4.100 kayıtlı üyesi vardır.[134] Vardağlı, 1909 yılında derneğin Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'yla irtibat kurduğunu ifade etmektedir.[135]. Tıpkı Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu gibi Saadet Cemiyeti'nde de belirgin bir enternasyonalist bakışın izlerine rastlamak mümkündür. Kavala'daki Saadet Cemiyeti'yle ilgili olarak işçi lideri şair Andrikos Veta, "Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler ve Ermeniler sanki aynı anadan doğmuşçasına birlikte hareket ettiler" ifadelerini kullanmaktadır.[136]

Jön Türk devriminin ardından gerçekleşen grev patlamasına Selanik merkezindeki yaklaşık 10.000 tütün işçisi de katılır.[137] Kavala kazasında 12.000,[138] Drama merkezinde 2.000 tütün işçisi 1908 yılında greve çıkmıştır.[139] 1909 yılında 62,[140] 1910 yılında 5.000[141] tütün işçisi İskeçe'de greve gider. 1908 Devrimi sonrası tütün işçilerini temsil eden çok sayıda kuruluş ortaya çıkar. Selanik merkezindeki reji çalışanlarının Tütün İşçileri Sendikası ve İskeçe'deki İskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve Terakki Cemiyeti bu kapsamda ele alınmalıdır.[142] İşverenler 1911 yılında bir grev organize eden cemiyetin "sendika olduğu gerekçesiyle" kapatılması için başvuruda bulunmuşlar, buna karşılık idare, tütün işçileri lehinde karar ver-

132. A.g.e., s. 221.
133. Vardağlı, "Birinci Kuşak Mübadillerin Siyasal Katılım Stratejileri Üzerine Bir Deneme", s. 84-90.
134. A.g.e., s. 84-90.
135. A.g.e., s. 84-90.
136. Tutku Vardağlı, *Tobacco Labor Politics in the Province of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations*, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Boğaziçi University, 2011, s. 263.
137. Hadar, s. 129.
138. M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 41.
139. A.g.e., s. 41.
140. A.g.e., s. 64.
141. A.g.e., s. 65.
142. Yıldırım, "Balkan Savaşları'nın Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkisi", s. 225.

miştir.[143] 1912 yılında ise İskeçe'de bu cemiyete rakip durumda bir başka tütün işçileri organizasyonu kurulur. İskeçe Tütün Amelesi Osmanlı İrtibat ve Terakki Cemiyeti isimli bu kuruluş ağırlıklı olarak Müslümanları örgütlemeyi hedeflemektedir.[144] Yine 1911 yazında Sosyalist Federasyon tarafından desteklenen tütün işçileri Kavala'da 30.000[145] işçinin katıldığı bir kongre düzenlemişlerdir. Vlahov Efendi'nin oybirliğiyle kongre başkanı seçildiği kongreye Selanik merkezi, Kavala, Drama ve Serez gibi bölgelerden yoğun bir katılım olmuştur.[146] Vlahov Efendi, aralarında hiç Makedon olmamasına rağmen Makedon kökenli sosyalist bir aydın olan kendisini kongrenin başkanlığına seçmelerini tütün işçilerinin enternasyonalist karakterinin bir göstergesi olarak değerlendirir.[147] Vlahov'a göre işçiler arasında farklı kültürlerden gelenler arasındaki yakınlaşmanın öncülüğünü özellikle Selanik, Serez, Kavala ve Drama'da söz sahibi olan Yahudi işçiler yapmaktadır.[148] Makedon bir sosyalist olan Vlahov'un bu değerlendirmesi, politik olarak sosyalizme en açık grup olan Yahudilerin etkilerinin sadece nüfus çoğunluğunu oluşturdukları Selanik merkezinde değil farklı bölgelerde görülebildiğini ortaya koyar.

Tütün işçilerinin çok önemli bir nüfus grubu oluşturdukları Kavala'da, "Tütün İşçileri Meydanı" denen bir meydan bulunmaktadır. Meydanın ortasında bulunan anıt üç tütün işçisine ait bir heykeldir. İşçilerden biri kadın ikisi ise erkektir. Az ötedeki mermer bir bloğun üzerinde bu dönem yaşanan olaylar sırasında hayatlarını kaybeden işçilerin isimleri yazılmıştır. Hayatının bir döneminde Yunan İç Savaşı'na katılan Mihri Belli, bu tütün işçilerinden "Yunan işçi sınıfının en militan kesimi" olarak söz eder.[149] Belli, 1920'lerden sonra tütün işçileri arasında çalışma yapan Vasil isminde bir arkadaşını anmakta, onun sendikacılık dönemindeki çalışmalarını 1950'lerde Harbiye Cezaevi'nde beraber kaldığı tütün işçisi Sepetçi

143. Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 123.
144. A.g.e., s. 123.
145. 30.000 rakamı bir kongre için fazla kalabalık gözükmektedir. Muhtemelen bu rakam kongreye katılan delegelerin yanı sıra gözlemci olarak orada bulunan işçileri de kapsamaktadır.
146. "Vlahov Efendi'nin Anıları", s. 218.
147. A.g.e., s. 218.
148. A.g.e., s. 218.
149. Mihri Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, Leman Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 22.

Mehmet'ten dinlediğini anlatmaktadır. Vasil çok iyi bir hatiptir ve aynı zamanda Türkçe'yi de konuşabilmektedir. Belli o dönemde, 1924 mübadelesiyle Türkiye'ye gelen Roman tütün işçilerinin de "Yunan işçiler kadar aktif olmasa da sendikal hareketlere katıldığına" işaret eder. Nitekim bu grup daha sonra Türkiye'deki tütün işçisi çevresinin "devrimci çekirdeğini" oluşturacaklardır. Bunlardan biri olan Sepetçi Mehmet, aslen Sarısabanlı olmakla birlikte işçi hareketinin yoğun olduğu Kavala'da çalışmıştır.[150] Belli'ye göre Sepetçi Mehmet bu dönem yaşadıkları siyasallaşma deneyimini şu sözlerle anlatmaktadır:

> "Biz, işçinin hakkı nasıl savunulur Yunan işçilerden öğrendik. Vasil ilk gördüğümüz sendika lideriydi. Çalıştığımız mağazayı örgütlemişlerdi. İlk gelişini hatırlıyorum. Kara yağız genç bir adamdı. Yassı burunlu, asık suratlı... Patronu çağırttı. Patron yokmuş oğlu geldi. İşçiyi hor gören bir burjuva çocuğu, burnu havada... Vasil konuşmaya başladı. Hepimiz dikkatle dinliyoruz. Patronun oğlu bir ara başka tarafa bakacak oldu. Vasil adamı çenesinden tuttu, yüzünü kendisine çevirdi: Ben konuşurken bana bak, dedi. Bir iki kere böyle davranış, sesindeki ton patronun oğlunu kuzuya çevirdi. Biz işçiler ilk kez bilinçli bir işçinin patronun oğluyla nasıl konuştuğunu, nefesimizi tutmuş seyrediyorduk."[151]

Diğer taraftan Belli'ye göre Roman tütün işçileri ile daha politik olan diğer işçi grupları arasındaki ilişki bütünüyle sorunsuz değildir. Yaşadıkları bölge tütün işçiliğinin en önemli alanı olmasına rağmen, Roman tütün işçileri sendikacıların kendilerini toplantılara çağırma gayretlerini yer yer şüpheyle karşılamış, "Amaaan bu gâvurların numaralarından..."[152] diyerek onlara mesafeli davranmışlardır. Bu bölgedeki Roman tütün işçilerinin ağırlıklı olarak Müslüman olduğu ve hangi dinden olursa cizye vergisi ödemek zorunda olan peripatetik gruplar da bile Müslüman olmanın cizyede küçük bir indirime yol açabildiği düşünülürse, Kıvılcımlı'nın diğer Müslüman işçilerin sahip olduklarını söylediği bu reflekse kısmen de olsa Roman tütün işçilerinin de sahip olmaları mümkündür. Zira bölgede yaşanan etnik çatışma tek tek bireyler bir saf seçmeye zorladığından tarafsız kalmak giderek zorlaşmaktadır. Buna karşılık kimi bazı

150. Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları: İnsanlar Tanıdım 1*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 347-349.
151. A.g.e., s. 347-349.
152. Mihri Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, s. 11.

kayıtlar, Roman tütün işçileri arasında din farkından ileri gelen çelişkilerin çok da görünür olmadığına işaret etmektedir. Örneğin, tütün işçisi ve işçi önderi Kosova'nın Hıristiyan anneannesi dedesiyle evlendikten sonra Müslüman ismi almış olmasına rağmen, Kosova doğduktan sonra ailesi ona anneannesinin eski ismiyle hitap etmişlerdir: "Lenko."[153]

Her halükarda kimi tanıklıklar Roman tütün işçilerinin dönemin siyasal hareketlerine katılımının hiç de yabana atılacak cinsten olmadığını açık bir biçimde göstermektedir. Tütün işçisi Erdinç, annesinin Kavala'da içinde yer aldığı sendikal hareketleri son derece somut örneklerle açıklar:

> "İstanbul'da küfecilik yapıyordum, annem aldı beni götürdü tütüne. Kadın tütüncü, istihsalden gelme. Kavala'da klüp görmüşler. Balyaları denize atmışlar, eylemi de biliyor."[154]

Kavala'da 12 yıl aralıksız tütün işçiliği yapan Erdinç'in annesi Hatice, tütüncüler kulübünde yöneticilik yapmıştır.[155] Vikis şirketinde çalışırken işverenle anlaşmazlığa düşünce işçi arkadaşlarıyla birlikte işverene ait tütün balyalarını denize dökmüşlerdir.[156] Aynı şekilde Kosova'nın babası, abla ve abisi "daha az çalışma süresi, daha çok maaş ve daha iyi çalışma koşulları için mücadele" eden "Kızıl Kulüp"ün üyeleridir:[157]

> "Birinci Cihan Harbi bittikten sonra bizim oralarda iki kulüp oluştu. Tam sendika gibi değil, tam sendika gibi bir şey değil, bir nevi o bölgelerde yaşayan işçilerin sosyal yardımlaşma sandıkları gibi bir şey bu kulüpler. Sarı Kulüp gericilerin, faşistlerindi. Kırmızı Kulüp sosyalistlerindi. Bizimkiler Kırmızı Kulüp'e giderlerdi."[158]

Kulüp üyeliği pek çok farklı kaynak kişinin mübadeleyle Türkiye'ye gelen büyüklerine ilişkin ortak bir anısı durumundadır. Ortaköy'ün politikleşmiş Roman tütün işçilerinin önde gelenlerinden biri olan Seyit A.'nın oğlu olan kaynak kişi; yaşlı bir komşularının,

153. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 141-142.
154. Akgül, s. 26-27.
155. Aydemir, s. 111.
156. A.g.e., s. 111.
157. Berat Günçıkan, "443 No'lu Üye: Zehra", *Cumhuriyet Dergi*, 26 Ağustos 2011, s. 16.
158. Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2011, s. 17.

mübadele öncesi Yunanistan'da üye oldukları kulüpte grev kararı aldıkları ve bu karar doğrultusunda hep birlikte iş bıraktıklarına ilişkin sıkça tekrarladığı bir anısı olduğunu ifade eder.[159]

Hadar, tütün işçilerinin sosyalist örgütlenmelerde rol almasının nedenini nispeten kitlesel bir biçimde çalışmaları ve işin mevsimlik karakterinin onlara politik ve sosyal örgütlenmelerle ilgilenmek için gerekli zamanı vermesine bağlar.[160] Bu değerlendirmede Roman tütün işçileri bağlamında da şüphesiz ki bir haklılık payı olsa gerektir. Bununla birlikte Roman tütün işçilerinin, özellikle yoğunlaşmış üretim birimlerinde çalışmasının temel teşkil ettiği mesleğin nesnel koşullarının yanında, yukarıda özetlenen öznel şartların etkisiyle politikleştikleri de gözden kaçırılmamalıdır. Yahudi toplumunun tarihsel trajedisi ve ulus devletçi projelerde kendisine bir çıkış yolu görmeyişi, Selanik örneğinde ve Troçki'nin anılarından öğrendiğimize göre Bulgaristan'da, bu toplumun enternasyonalist bir sosyalizm projesine yönelişini etkilemiştir. Yahudi işçilerin başını çektiği Rum, Türk ve Roman işçileri de kapsayan enternasyonalist eğilimler, tütün işçileri arasında son derece belirgindir. Roman tütün işçilerinin yaşadığı coğrafyada Yahudi sosyalistlerinin, henüz kesif bir kapalılık göstermeyen kısmen Yunan ulusçuluğunun etkisindeki işçilerin sahip olduğu sosyalist eğilimlerin, yine bu eğilimlere sahip yetenekli sendikacı ve örgütçülerin çalışmaları, Roman tütün işçileri arasında politikleşmiş ve politik eğilimlerini gelecek nesillere aktarmaya hazır bir kuşağın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bir başka ifadeyle en azından bir süre için Selanik'te sosyalist işçi gruplarına hâkim olan tutarlı enternasyonalist yaklaşım, Roman tütün işçilerinin "Çingene" olarak adlandırılan gruplara dönük yaygın önyargıların hışmına uğramaksızın, işçi hareketleri ve sosyalist yapılar içerisinde politikleşmelerine imkân vermiştir. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı genel olarak milliyetçi akımların işçi hareketi içerisinde güçlenmesine neden olmuşsa da Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun belirlediği enternasyonalist çizgi, tütün işçilerinin yoğunlaştığı coğrafyalarda bir süre daha varlığını koruyabilecektir. Roman tütün işçilerinin politikleşmeleri bu çizginin her türlü prekapitalist tabakalaşmaya ilişkin ön kabullere meydan okuyan yaklaşımı göz önünde bulundurulmaksızın sağlıklı bir biçimde

159. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
160. Hadar, s. 130.

anlaşılamayacaktır. Analizin buraya kadar olan kısmının en büyük eksikliği daha öncede vurgulandığı üzere Roman tütün işçilerinin söz konusu sosyalist yapılarda diğer kökenlerden öznelerle olan ilişkilerine dair yeterli kanıtın mevcut olmayışıdır. Bu noktadan hareketle söylem düzeyindeki kapsayıcılığın günlük yaşamda ne düzeyde etkin olduğu hakkında kesin bir ifade kullanılamayacağını belirterek bir ihtiyat payı bırakmak daha doğru olacaktır.

Özetlemek gerekirse, kapitalizmle hammadde ihracı temelinde bütünleşme sürecinde tütün hammaddesinin imali ve ham tütünün yarı işlenmiş hale getirilmesi ihtiyacı çok ciddi bir işgücü talebi meydana getirmiş, bu yüksek talep peripatetik kökenli Romanların da ücreti istihdama dâhil olmasını beraberinde getirmiştir. Soy-klan-kabile temelli toplumsal ilişkilerin büyük ölçüde çözüldüğü, geleneksel meslekleri işlevsiz hale gelmiş olan Roman peripatetikleri tütün sektöründe istihdam noktasında, başı çekmektedirler. Bu haliyle Roman tütün işçilerinin hikâyesi, peripatetik grupların geç-peripatetik gruplara dönüşümünün, soy-klan-kabile tipi ilişkilerin çözüldüğü özgün bir biçimini örneklemektedir. Diğer taraftan Müslüman olsalar dahi Osmanlı İmparatorluğu tarafından Müslüman olmayanların ödemeye mahkûm olduğu cizyeyi ödemek zorunda bırakılan, kadim önyargıların insanlıklarını dahi tartışma konusu yaptığı Romanların hali hazırda Osmanlı yönetici sınıfları ile diğer Müslüman unsurlar düzeyinde bir etkileşime sahip olmaması, enternasyonalist bir bakışla önlerine getirilen eşitlikçi bir toplumsal projeyi, üstelik üretim birimlerinde birlikte çalıştıkları arkadaşlarının ağzından duyduklarında buna karşı kayıtsız kalmamalarında belirli bir rol oynamış; bununla bağlantılı olarak siyasal ve sendikal mücadeleyi yaşamlarının ve kültürlerinin bir parçası haline getirmişlerdir.

1960'lara Kadar Roman Tütün İşçilerinin Türkiye Deneyimi

Roman tütün işçilerinin Türkiye'ye gelişleri öncesi, ülkede özellikle Rum, Yahudi ve Ermeni işçilerin görmezden gelinemeyecek bir politik ve sosyal hareketliliği söz konusudur. 1893 yılında İstanbul Cibali Tütün Fabrikası işçileri ücret artışı talebiyle bir grev teşebbüsünde bulunurlar.[161] 1902 yılında başını dönemin İstanbul tütün

161. Nuray Ertürk Keskin, Melda Yaman, *Türkiye'de Tütün*, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013, s. 133.

rejisi işçilerinin çektiği ilk işçi yardımlaşma birliği kurulur.[162] 1906 yılında Cibali Reji Fabrikası'nda çalışan tütün işçileri greve gider. Ne var ki ağırlıklı olarak Rum işçilerin başını çektiği greve Müslüman işçiler katılmaz.[163] 1908 Devrimi'nin grev dalgası İstanbul'da etkili olur. Bu dönemde Samsun'daki reji fabrikasında çalışan işçiler de greve gitmişlerdir.[164] Özellikle 1909 sonrası Avrupa kentlerinden gelenler, işçiler arasında politikleşme düzeyinin artışına sebep olurlar.[165] Bunlar arasında özellikle Bulgar işçilerin ayrıcalıklı bir rolü bulunmaktadır.

1910'larda Rumca *Ergatis* ve İbranice *Laborator* isimli işçilere hitap eden iki yayın çıkar.[166] 1922 yılında ünlü İştirakçi Hilmi Bey tarafından 14.000 işçiyi bir araya getirdiği söylenen Türkiye Sosyalist Partisi kurulur.[167] Roland Ginzberg'e göre İngilizlerin kontrolüne giren İştirakçi Hilmi, onlar tarafından Belçika-Fransız şirketlerinde grev başlatması için kışkırtılır.[168] 1922 yılı Aralık ayında kendisini II. Enternasyonel'e yakın gören Şakir Rasim tarafından tramvay işçileri arasında belli bir etkinliği olduğu anlaşılan İstanbul Umum Amele Birliği kurulmuş, Şefik Hüsnü'nün başını çektiği İstanbul Komünist Grubu'nun etkin olduğu Türkiye İşçiler Birliği ile bu birlik arasında belli bir rekabet yaşanmıştır.[169] İstanbul'da çok sayıda işçiyi bünyesinde toplayan bir diğer kuruluş ise Komünist Enternasyonal ile ilişkili bulunan Hınçak Ermeni örgütlenmesinin sol kanadına mensuptur.[170] Diğer taraftan Rumların çoğunluğu oluşturduğu Beynelmilel İşçiler İttihadı çeşitli sektörlerdeki işçiler üzerindeki etkisiyle 1920'lerin başında ön plana çıkmaya başlayan bir diğer kuruluştur.[171] Bu yapı hakkında önemli bilgilerin kaynağı olan kuruculardan Ginzberg, birliğin pek çok diğer üyesiyle beraber 1924'te tutuklanır ve sınırdışı edilir.[172] Bu noktaya gelineceğini,

162. Erden Akbulut, Mete Tuncay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2009, s. 124.
163. Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, s. 77.
164. Ertürk Keskin, Yaman, s. 134.
165. Akbulut, Tuncay, s. 124.
166. A.g.e., s. 124.
167. A.g.e., s. 126.
168. A.g.e., s. 126
169. Mete Tuncay, *1923 Amele Birliği*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2009, s. 25-26.
170. *Türkiye Komünist Partisi 1927 Viyana Konferansı*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004, s. 47.
171. Akbulut, Tuncay, s. 83-84.
172. A.g.e., s. 104.

Ginzberg ve diğer Bİİ üyelerinin sıklıkla burjuva olmakla eleştirdiği Şefik Hüsnü liderliğindeki Aydınlık grubundan Sadrettin Celal, bu kişilerin dışlanmasının arkasındaki esas nedenin altını çizerek daha önceden söylemiştir:

> "Kolayca anlaşılacaktır ki Rum yurttaşların tümünü ülkeden sürmek isteyen milliyetçi bir diktatörlüğün koşullarında Türk olmayan bir teşkilat var olamaz."[173]

Beynelmilel İşçiler İttihadı yöneticilerinden Ginzberg'in sınır dışı edilmeden önce gönderdiği son raporlardan biri, Roman tütün işçilerinin daha geç dönemlerde ortaya koyacakları siyasal ve sendikal mücadeleler bağlamında özel önem taşımaktadır. Raporda Ginzberg, "ülkede" aktif olarak çalışmış, bu nedenle işçiler üzerinde etkisi olan göçmenlerin "Türk Komünist Partisi"nin gelişimine kesintisiz olarak katkı sunması gerektiğini belirtir. Ona göre bu "göz ardı edilemeyecek, sonucu belirleyecek bir güçtür."[174] Ginzberg uzun yıllara dayanan deneyimlerinden hareketle Balkanlardan gelen işçilerin, Türkiye'deki siyasal yaşama hareketlilik katacağının bilincindedir. Ne var ki kendi beklentisinin aksine, mübadele ile Türkiye'ye gelen göçmen işçiler, Türkiye'den söküp atılan kendi hareketinin değil, siyasal rakibi konumundaki Şefik Hüsnü'nün Aydınlık hareketinin bünyesinde toplanacaklardır.

Mübadele ve sonraki süreçlerde yaşananların etkisiyle Rumların ve Müslüman olmayan diğer azınlıkların ülkeden ayrılması Türkiye'nin etnik bileşimini değiştirecektir. Bu gelişme ülkenin siyasal yaşamında ön plana çıkan siyasal öznelerin de yeniden yapılanmasını zorunlu hale getirecek, toplumsal yaşamın tüm dokularına sirayet eden büyük bir dönüşüm yaşanacaktır. Bu arada Müslüman oldukları için mübadeleye dâhil edilen Romanlar, Türkiye'nin yeni etnik yapılanması içerisinde önemli bir unsur olacak, Balkanlarda sendikal ve siyasal mücadele deneyimi kazanan Roman tütün işçileri Türkiye'nin sol siyasal yaşamının en çok göze çarpan unsurlarından biri olarak ortaya çıkacaklardır.

173. A.g.e., s. 89.
174. A.g.e., s. 116.

Mübadele Sonrası Dönemde Roman Tütün İşçileri Çalışma ve Yaşam Deneyimleri

Tütün işçisi Romanların Türkiye'ye gelişi mübadeleyle başlamaz. Esas yığılma 1924 sonrasına denk gelse de, bu tarihten önce de Türkiye'ye gelenler olmuştur. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Balkanlarda kaybedilen topraklardan önemli sayıda Roman aile Türkiye'ye gelmiştir. Dündar, 20 yüzyıl başlarında Roman tütün işçilerinin yoğunlaştığı alanlardan Drama livası ve bağlı Kavala kazasından yoğun bir Çingene göçünün yaşandığını ifade etmektedir.[175] Başlangıçta bu duruma karşı herhangi bir karşıtlık göstermeyen İttihat ve Terakki yönetimi, göçmen Çingenelerin artışıyla birlikte kimi kısıtlamalar yapmaya başlar.[176] Yayınlanan çeşitli talimatnamelerle Çingenelerin göçmen olarak ülkeye kabul edilişinin önüne geçilmeye çalışılacaktır.[177] Her halükarda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu öncesindeki çatışmalı bir döneme denk gelen bu zaman aralığında; aralarında Roman tütün işçilerinin de yer aldığı çok sayıda Çingene aile, günümüz Türkiye topraklarına yerleşmişlerdir. Bu kişilerin göç öykülerini çeşitli yazılı kaynaklardan izlemek mümkündür. Örneğin, 1911 yılında yine önemli tütün üretim merkezlerinden olan Serez'den Türkiye'ye gelen Özçelik'in ailesi, Çanakkale'nin Biga ilçesine yerleşir.[178] Özçelik'in kunduracılık yapan babası, 1914 yılı başlarında askere alınmıştır. Diğer üç ağabeyi ise tütün işçiliği yapmaktadır.[179] Daha önce de çeşitli örneklerde gördüğümüz ayakkabı boyacılığı ya da kunduracılık gibi meslekler, oldukça uzun bir zamandan beri soy-klan-kabile tipi toplumsal bağları zayıflayan ve geleneksel geçim stratejileri işlevsizleşmeye başlayan gruplar tarafından yapılan ekonomik faaliyetler arasında yer almaktadır. Öte yandan Özçelik'in ağabeylerinin tütün işçiliğine kaymaları ise sektörde görülen talep artışıyla bağlantılı gözükmektedir. Benzer bir biçimde Nevrakoplu tütün işçisi Erdinç'in annesi; eşini ve çocuğunu kaybetmesinin ardından bir süre Kavala'da çalışıp İzmir'e gelmiştir.[180] Dönem dönem İzmir'de,

175. Fuat Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 127.
176. A.g.e., s. 127.
177. A.g.e., s. 129.
178. Özçelik, s. 9.
179. A.g.e., s. 9.
180. Akgül, s. 25.

dönem dönem İstanbul'da tütün işinde çalışmaktadır.[181] Daha sonra Erdinç ve babası Türkiye'ye gelir, önce İzmir ve sonra Bursa'ya giderler, gittikleri her yerde çok sayıda muhacirle karşılaşırlar.[182] Bu ailelerin ortak noktası, Yunanistan ve Makedonya'daki temel tütün üretim bölgelerinde tütün tarlaları ya da fabrikalarda şu ya da bu süre için istihdam edilmiş olmalarıdır.

Roman tütün işçilerinin ezici çoğunluğunun Türkiye'ye geldiği mübadele ise Türkiye tarihinde yaşanmış son derece kritik bir olaydır. Mübadele kararı esas olarak Lozan Konferansı'nda alınmıştır. 30 Ocak 1923'te "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" ile mübadele kesinlik kazanır.[183] Buna göre Türk topraklarındaki Rum Ortodokslar ile Yunan topraklarındaki Müslümanlar mübadele edilecektir. Batı Trakya Müslümanları ve İstanbul Rumları kapsam dışında bırakılır.[184] 1923-1927 yılları arasında Yunanistan'dan Türkiye'ye 456.720 Müslüman gelir.[185] Buna karşılık Türkiye'den giden Ortodoks Hıristiyanların sayısı en azından 1.200.000 kişidir.[186]

Kavala, Serez, Drama, Koloz, Pravişta ve diğer çevre kasabalarda oturan "Türklerin" yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından mübadil olarak görüldüklerini ifade eder Kosova.[187] Sakarya vapuruyla Türkiye'ye gelen Kosova'nın ailesi, önce Sultanahmet'te bir misafirhanede kalırlar.[188] Çok geçmeden Tokat'a giderler. Daha sonra bazı aileler Tokat'tan çalışmak için Samsun'a, bazıları da Erbaa'ya yerleşir. Kosova'nın ailesi Erbaa'ya gidenlerle beraberdir.[189] Kosova mübadele muhaciri olduğu için ailesinin askere alınmak istenmediğini belirtir. Buna karşılık, geldikleri yeni vatanlarına kabul edilme isteklerinin ağır basmasından olsa gerek gençler gönüllü olarak askere yazılırlar. "Kürt İsyanı" sırasında, Kosova'nın çevresindeki 80 haneden 20-25 genç asker olur. Döndüklerinde çok zalimce vuruşmalar olduğunu, çok kan döküldüğünü anlatırlar.[190]

181. A.g.e., s. 21.
182. A.g.e., s. 18.
183. Gökçe Bayındır Goulara, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, 4/2, s. 130.
184. A.g.m., s. 131.
185. A.g.m., s. 131.
186. A.g.m., s. 131.
187. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 13-14.
188. A.g.e., s. 14.
189. A.g.e., s. 24.
190. A.g.e., s. 17.

Mübadele sonrası tütün işçileri, öncelikle tütün üretim bölgelerinde istihdam edilirler. Genellikle Kavala, Drama bölgesinden gelenler Karadeniz'e, Samsun ve Bafra gibi yerlere yerleştirilmişlerdir. Tütün işçilerinin bir kısmı ise İzmir başta olmak üzere Ege bölgesinde iskân edilir. Kolukırık, İzmir'in Bornova ilçesindeki Tarlabaşı Mahallesi'nde ağırlıkla 1931-1937 yılları arasında mahalleye gelmiş olan Roman tütün işçilerinin yaşadığını ifade eder.[191] Anlaşıldığı kadarıyla belli bölgelere iskân edilen Roman tütün işçileri sonunda kendi geçim stratejileri açısında en uygun bölgelerde toplanmışlardır.

***

Mübadele sonrası Türkiye'de genel olarak tütün işçilerinin önemli bir nüfus ağırlığı bulunmaktadır. Kıvılcımlı, döneminin sanayi istatistiklerinin yalnız fabrikada çalışan tütün işçi sayısını 6000 kişi gösterdiğini, buna karşılık Tekel idaresinin sadece İstanbul fabrikalarında (1933) 2.644'ü kadın ve 3.622'si erkek olmak üzere 6.266 tütün işçisi çalıştığını belirtir.[192] Öte yandan, tütünün yarı işlenmiş hale getirildiği yaprak tütün işçiliği "bir deryadır." Yalnız İzmir'deki 30 tütün firmasından üçünde 6.385 işçi istihdam edilmektedir.[193]

Kıvılcımlı tütün işçilerinin toplumsal ağırlığını tespit etmek için tütün üretimin ülke ekonomisi içindeki payını da değerlendirir. Türkiye'nin, dünya krizinden önce yıllık ihracatı ortalama 170 milyon lirayken, bu tutar içinde tütün ihracatının payı, 1927'de 67, 1928'de 54, 1929'da 40 milyon lira olmuştur. Buna göre tarım Türkiye'sinin dış ticaretinde tütünün payı 1/3'e yakındır.[194] Diğer taraftan söz konusu dönemde yılda 44 milyon kilo yaprak tütün "devşirilmektedir." Bir tütün işçisi, 240 günden fazla çalışamamakta; tütün ürünü ise yılda üç defa elden geçirilmezse hazır hale gelmemekte ve her işçi günde ortalama 20 kilo tütün işleyebilmektedir. Bu mantıkla hareket eden Kıvılcımlı yaprak tütün işçilerinin sayısının 110.000 olduğunu ve yedek işçi ordusuyla birlikte 160.000 kişilik bir insan topluluğu oluşturduklarını ifade eder.[195] İzmir Ticaret Odası Yayın

191. Kolukırık, "Sosyolojik Perspektiften Türkiye Çingeneleri"., s. 4.
192. Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, Köküz, İstanbul, 2013, s. 12.
193. A.g.e., s. 12.
194. A.g.e., s. 12.
195. A.g.e., s. 12.

Müdürü'ne göre ise "bundan maada tütünlerin işlenmesi ile vasati 200 bin amele dahi te'mini maişet (ortalama 200 bin *işçi geçimini temin) eylemektedir.*" Yine Kıvılcımlı'nın aktardığı bir yayında Türkiye tütün işçilerinin 150.000 kişi olduğu tespit edilir.[196] Kıvılcımlı tütün tarımında çalışan kişi sayısının da 60-70.000'den az olmadığını ifade eder.[197] Diğer taraftan Özçelik, 1933 yılı itibariyle Türkiye genelinde tütün işçisi sayısını 30.000 civarı olarak vermektedir.[198] Sağlıklı resmi istatistikler olmadığından bu konuda kesin rakamlar verilemese de tütünde istihdam edilenlerin önemli bir nüfus grubu teşkil ettiklerine şüphe yoktur.

Kıvılcımlı tütün işçileri içerisindeki, geç-peripatetik Romanların ağırlığını analitik bir biçimde tartışarak değerlendirir. Ona göre genel olarak mübadiller tütün bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bunların arasında "Çingeneler" de bulunmaktadır. Kıvılcımlı diğer mübadiller gibi onlara da toprak verildiğini ama tarım yapmayı bilmediklerinden, daha çok da üretim araçları olmadığından "Çingenelerin" serbest işgücü olarak çevreye dağıldıklarını ifade eder. Topraklarını bırakarak şehirlere gelen bu insanlar Kıvılcımlı'ya göre "şehir kaldırımlarında, işsizlikten kırılan işçilerden ibarettirler."[199] Kıvılcımlı'nın üretim araçları yoksunluğuna ilişkin değerlendirmelerinin ne anlama geldiği Erdinç'in göçmenlerin mübadele sonrası yaşadıklarına ilişkin anılarında son derece net bir biçimde anlaşılmaktadır:

> "Muhacirlere toprak verilmiş. Ama toprağı işleyecek hiçbir araca sahip değiller. En basitten kazması, küreği, karasabanı, dirgesi, yabanı... Hiçbiri yok. Öküz, pulluk, kağnı, araba hak getire... Muhacirler ağaların, yerli ağaların kapısında. [...] Yalvar yakar iş istiyorlar ağalardan boğaz tokluğuna[200]".

Üretim araçları yokluğuyla ilgili tespiti şüphesiz ki doğru olsa da Kıvılcımlı, Roman tütüncülerin kendilerine verilen toprağı bırakmaları noktasında belirleyici olan bazı faktörleri gözden kaçırmaktadır. Konuyla ilgili kimi somut tanıklıklar bu meselesinin anlaşılması noktasında büyük önem taşımaktadır. Samsun'un Ça-

196. A.g.e., s. 12.
197. A.g.e., s. 20.
198. Özçelik, s. 16.
199. Hikmet Kıvılcımlı, *Yol 2*, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1992, s. 74.
200. Aydemir, s. 76.

talarmut bölgesine yerleştirilen Orakçı'nın ailesi, yerliler ve diğer göçmenlerin çeşitli baskı ve tacizleri karşısında çareyi tarlalarını bırakıp kaçmakta bulur.[201] Mübadele ile Merzifon'a gelen Otar, çevredeki "serseri" ve "eşkiyaların" baskıları karşısında dayanamayarak toprağını bırakıp Samsun'un Teneke Mahallesi'ne yerleşir.[202] Aynı şekilde Yılgın tacizlerden bunaldığı, Demirci ise zamanında kendisine bıraktıkları toprağı almaya gittiklerinde kendilerini ölümle tehdit eden komşularıyla baş edemedikleri için topraklarından vazgeçer.[203] Havza'daki Özbaskıcı ise rahat geçinemedikleri topraklarını yok pahasına satarak Teneke Mahallesi'ne yerleşir.[204] Merzifon'a yerleştirilen ve kendisine üzüm bağları verilen Marhan ise kendisini burada yalnız ve "tedirgin" hissettiği için buradan ayrılarak önce Havza ve sonra Teneke Mahallesi'ne gelir.[205] Kendisine Samsun Hürriyet Mahallesi'ndeki Rum evi verilen Gökçen, ev çok bakımsız olduğu ve kendi imkânlarıyla burayı onaramadığından Teneke Mahallesi'ne taşınır.[206] Özbaskıcı ise kendilerine Çatalarmut'ta verilen toprağı hem Kıvılcımlı'nın dediği gibi üretim araçları yetersizliğinden hem de çevredekilerin aile bireylerini sürekli rahatsız etmesi nedeniyle bırakmak zorunda kalır.[207] Bu örnekler hiç şüphe yok ki genel duruma ilişkin bir fikir vermektedir. Her şeyden önce mübadele dönemi Rumlara ait kaynakların el değiştirdiği, mülkiyet ilişkilerinin karmaşıklaştığı bir dönem olduğundan pek çokları için yeni zenginlikler kazanma umudu doğmuştur. Daha güçlü toplumsal gruplar bu fırsatı değerlendirmekte, şüphesiz ki zayıf bir grup olarak gördükleri Romanların kaynaklarına da göz dikmektedir. Öte yandan Roman aileler; *habitus* ve sermaye bileşimleri; bir başka deyişle dillerinde, bedenlerinde, mizaçlarında Çingene algısıyla özdeşleşen unsurlara sahip olduklarından, diğer grup ve kesimlerin dışlayıcı pratiklerine maruz kalmakta; belki de her şeyden çok bu nedenle toprakları geride bırakarak, geç-peripatetik yerleşimlerinde bir araya gelmektedirler. Yani Kıvılcımlı'nın mübadil Romanların temelde üretim aracı yoksunluğu nedeniyle topraklarını bıraktığı iddiası, yaşanan sürecin bir boyutunu yansıtsa

201. Özbaskıcı, a.g.m.
202. A.g.m.
203. A.g.m.
204. A.g.m.
205. A.g.m.
206. A.g.m.
207. A.g.m.

da en az onun kadar önemli olan mübadil Romanların "Çingene" algısıyla özdeşleştirilerek maruz kaldıkları dışlayıcı pratikleri göz ardı etmektedir.

Mübadil Romanlara verilen toprakların bırakılması hangi nedenle gerçekleşirse gerçekleşsin, geride bıraktıkları tarım arazileri sahipsiz kalmamış, çok geçmeden yerliler veya diğer göçmenler tarafından işlenmeye başlanmıştır. Diğer taraftan tütün işçisi Erdinç'e göre mübadillerin bıraktıkları topraklar özellikle bazı bölgelerde az sayıdaki ağanın elinde toplanmış ve bu durum büyük çiftliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır:

> "Gidenlerin toprakları ağaların topraklarına katılıyordu. Ağalar, çiftlikler kurmaya başladılar. Kısa sürede toprak ağalığından çiftlik beyliğine terfi ettiler."[208]

Mübadil Romanlar ise geç-peripatetik yerleşimlerinde yaşayan kentli işçiler olarak yaşamlarına devam edecek, Balkanlarda öğrendikleri tütün ustalığı sayesinde Cumhuriyet'in ilk yıllarında halen büyük bir emek talebi söz konusu olan tütün sektöründe kolaylıkla iş bulabileceklerdir.

Mübadele Sonrası Dönemde Tütün İşçilerinin Temel Çalışma Alanları ve Çalışma Alanlarına Göre Tütün İşçilerinin Sosyolojik Profilleri

Kendilerine verilen toprakları kaybeden Roman tütün işçileri giderek kentlerde yoğunlaşmış ve tütün işletmelerinde istihdam edilmişlerdir. Tütün işçisi Erdinç'e göre tütün şirketleri yoğunlukla İstanbul, Bursa, İzmir, İzmit, Adana gibi yerlerde kurulmaktadır.[209] Diğer taraftan yine Samsun, dönemin önemli tütün üretim merkezlerinden biridir.[210]

İstanbul'da tütün şirketleri genellikle sahil şeridinde, limanlara yakın kurulmuştur. Özçelik, 1930'ların belli başlı tütün şirketleri arasında Tophane'de Mehmet Kavala (Tahir Ağa), Ahırkapı'da Nemlizadeler, Boğazkesen'de Abdülfuatlar, Beşiktaş'ta yine Abdülfuatlar ve Austro Türk Tütün İşletmesi, Ortaköy'de Beyaz Rus

208. Aydemir, s. 83.
209. Akgül, s. 30.
210. Mehmet Yavuz Erler, Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/18, s. 230-247.

Setenko gibi isimleri saymaktadır.[211] Boratav bu listeye Feshane civarındaki tütün fabrikalarını da eklemektedir.[212] Diğer taraftan yine Cibali'deki tütün fabrikası da Roman tütün işçilerinin çalıştığı belli başlı tütün işletmeleri arasında yer almaktadır.[213] Ne var ki Kosova'ya göre Tekel yılda en fazla 15 işçiye kadro açtığından, geniş tütün işçisi kesimleri için önemli bir istihdam merkezi değildir.[214]

Uzun dönem İzmir'de yaşamış olan ve bölgedeki tütün işçilerini tanıyan bir kaynak kişiye göre İzmir'de yabancı firmaların da aralarında bulunduğu önemli tütün işletmeleri ağırlıklı olarak Alsancak ve Basmane civarında kümelenmiştir.[215] Bornova'daki tütün tarlaları da İzmir'de tütün işçilerinin çalıştığı önemli sahalar arasında yer almaktadır.[216] Samsun örneğinde ise Canik bölgesi (Osmanlı döneminde) esas olarak Tütün Rejisi[217] tarafından tütün tarımı için ruhsatlandırılan bir alan olmuştur.[218] Cumhuriyet döneminde Samsun merkezindeki eski rejiden kalan kuruluşlar geliştirilerek yeniden üretime açılmışlardır.[219] Yine üretim birimlerinin yakınında alım merkezleri ve depolar bulunmaktadır.[220] Sınırlı bir istihdam imkânı sunsa da Samsun Tekel Tütün Yaprak ve Sigara Fabrikası da Roman tütün işçilerinin çalıştığı işletmelerin arasında yer almaktadır.[221]

---

211. Özçelik, s. 10.
212. Müeyyet Boratav, *Sakıncalı Doktor*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 30.
213. "Bir Adam Kıskançlıkla Karısını Bıçakladı", *Cumhuriyet*, 05 Temmuz 1953.
214. Berat Günçıkan, *Devletin Şiddet Tarihi*, Agora Yayınları, İstanbul, 2010, s. 7.
215. S. G., erkek, sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
216. Suat Kolukırık, "Geçmişin Aynasında Lozan Çingeneleri: Göç, Hatıra ve Deneyimler, Sosyolojik Araştırmalar", *Sosyolojik Araştırmalar*, 20 Mayıs 2006, s. 6, http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/suatk.pdf.
217. Tam adı "Osmanlı İmparatorluğu Tütünleri Kazanç Ortaklığı Tekeli Şirketi" olan rejinin bünyesinde Avrupa'daki büyük kapitalist şirketlerin hemen hepsini temsil eden kurumlar yer almaktadır (Ertürk Keskin, Yaman, s. 57). 1883 yılında Osmanlı Bankası, Duyun-ı Umumiye İdaresi ve şirketi oluşturan sermaye grupları arasında yapılan bir anlaşmayla kurulmuş, kısa süre içerisinde Osmanlı topraklarındaki tütün üretimiyle ilgili temel tekel hakları şirkete devredilmiştir (Ertürk Keskin, Yaman, s. 60).
218. Necdet Camaş, "Tütün Üretimi, Yaprak Tütün Ticareti ve Sigara Sanayinin Samsun'un Tarımsal ve Sosyo-Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rolleri", Samsun Sempozyumu, 2006, s. 571, http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/033.pdf.
219. A.g.m., s. 577.
220. A.g.m., s. 578.
221. Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, s. 34.

Roman tütün işçilerinin yılın belli bir döneminde çalıştıkları tütün fabrikaları dışında tütün tarlalarında da çalışma oldukça yaygındır. Samsun'da Canik, Bafra ve çevredeki diğer kırsal araziler, Ege bölgesinde belli başlı bütün tütün üretim alanları ve Marmara'da Bursa, Düzce ve İzmir köyleri tütün tarımının yapıldığı önemli alanlar olarak Roman tütün işçilerini ağırlar.[222] Burada altı çizilmesi gereken nokta, tütün tarımı ve tütün sanayi bünyesinde çalışan Roman işçilerin sosyolojik yapısının oldukça farklılaşıyor oluşudur.

Tütün tarımına soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmenin korunduğu, ekonomik kararlarını daha büyük toplumsal birimler halinde alan grupların da katılımı söz konusu olabilmektedir. Şu anda İzmir'de yaşayan ama aslen Tekirdağ'ın Malkara ilçesinden bir kaynak kişi, Malkara'da yaşayan ve toplumsal yapısı bu özellikleri gösteren yüzlerce Roman'ın geçmişte tütün tarımı yapılan bölgelere aktığını anlatır.[223] Bu gruptaki aileler farklı kökenlerden ve farklı coğrafyalardan gelmektedirler. Selanik'te tütün sektöründe uzmanlaşan mübadil Roman tütün işçilerinden farklı olarak tütün sanayinde yaygın bir biçimde istihdam edilmemektedirler.

Yine soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenme yapısının büyük ölçüde çözüldüğü, buna karşılık Roman etnik özelliklerini nispeten muhafaza etmiş, geleneksel mesleklere ilişkin anıların taze olduğu gruplar da tütün tarımında istihdam edilmişlerdir. Örneğin, Samsun'un Teneke Mahallesi ve civarındaki Roman yerleşimlerinde yaşayan ahali, büyük ölçüde bu özellikleri göstermektedir. Hâlâ geleneksel aile meslekleri demirciliği anımsayan, buna karşılık mahalleye büyük aile toplulukları yerine bağımsız bir aile birimi olarak yerleşmiş olan ve kısmen Romanes'i kullanan bir kaynak kişi, ailesinin uzun yıllar tütün tarımı yapılan alanlarda işçi olarak çalıştığını ifade eder.[224] İstanbul Tophane'de yaşayan bir kaynak kişinin ailesi, Samsun'un Teneke Mahallesi'nde yaşayan bu gruba benzer özellikler göstermektedir. Soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin henüz mübadele öncesi çözüldüğü bir gruba mensup olduğu anlaşılan kaynak kişi, Romanes'i halen kullanmakta ve atalarının geleneksel mesleği demirciliği anımsamaktadır. Sam-

222. Özçelik, s. 16.

223. R. G., erkek, işçi, İzmir Örnekköy sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor.

224. M. D., erkek, ayakkabı boyacısı, Samsun Yavuz Selim sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

sun Teneke Mahallesi örneğinden farklı olarak bu kaynak kişinin ailesi söz konusu dönemde civar bölgelerdeki tütün fabrikalarında çalışmıştır.[225]

Samsun'da yaşayan, ailesi mübadele ile Hürriyet Mahallesi'ne yerleştirilen bir başka kaynak kişi ise hem soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü hem de Roman etnik özelliklerinin tamamen yitirildiği bir grubu temsil etmektedir. Atalarının geçmişte yaptığı geleneksel mesleği hiçbir biçimde bilmeyen kaynak kişi, henüz daha Yunanistan'dayken ailesinin şu veya bu biçimde tarımla uğraştığını ifade etmektedir.[226] İlginç bir biçimde aynı kaynak kişi, kendi ailesinin ağırlıklı olarak tarımda istihdam edildiği sürede tütün fabrikalarında çalışanların "Selanikliler" dediği ayrı bir grup olduğunu ifade eder. Selanik'in daha merkez ve kentsel bölgelerinde yaşadığı anlaşılan bu grup, hem *habitus* hem de sermaye bileşimleri itibariyle diğerlerinden oldukça farklılaşmıştır. Yine kaynak kişiye göre fizik özellikleri de "Çingene" algısıyla özdeştirilen unsurları görece daha az çağrıştıran bu grubun üyeleri ağırlıklı olarak fabrikalarda istihdam edilmektedir.[227] Yine İstanbul Ahırkapı'da görüşülen bir başka kaynak kişi ise hem soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü ve geleneksel mesleğin unutulduğu hem de Roman etnik özelliklerinin büyük ölçüde silindiği bir gruba mensuptur. Kaynak kişi uzun yıllar hem Ahırkapı'da tütün işletmelerinde hem de Cibali'deki tütün fabrikalarında çalışmıştır.[228]

Öte yandan, daha ziyade Samsun'da "Selanikliler" olarak anılan grupla benzer sosyolojik özellikleri gösteren bir aileden geldiği anlaşılan tütün işçisi Kosova kendilerinin de şehirlerdeki tütün işinin bitmesi nedeniyle tarım işçiliği yaptıklarını anlatmaktadır. Ona göre İstanbul'un tütün işçileri kışın Bursa'nın köylerine çalışmaya gitmektedirler.[229] Bu durumdaki tütün işçilerinin köylerdeki durumu hiç de iç açıcı değildir. "Boğaz tokluğuna çoluk çocuk köylere pastal yapmaya" gitmektedirler. Yazları ise bir odada tütünlerin içinde "hem çalışır, hem yerler hem yatarlardı." Çoğu

225. H. A., erkek, hamal, Tophane sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
226. İ. A., erkek, emekli memur, Samsun Hürriyet Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasını kapsıyor
227. İ. A., erkek.
228. D. T., kadın, işçi emeklisi, Ahırkapı sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
229. Akgül, s. 20.

zaman birkaç aile birlikte yaşamaktadır.[230] Köylerde tütün işçileri önce ağayı bulmakta, onun aracılığı ile bir oda temin edip orada hep birlikte kalmaktadırlar. Kosova köylerdeki durumlarını "Sanki köyün ağasına çalışan köleler gibiydik" sözleriyle açıklamaktadır.[231]

	Soy-Klan-Kabile tipi toplumsal ilişkiler-Altgrup adları	Etnik Özellikler (Dil-Folklorik unsurlar)	Geleneksel Meslek Hafızası	Mübadele Öncesi Dönemde Yaşam ve Çalışma Alanı
Muhafazakâr Geç-Peripatetik	Korunmuş	Korunmuş	Canlı	Ağırlıklı Taşralı
Kültürel Muhafazakâr Geç-Peripatetik	Ç özülmüş	Korunuyor	Bireysel Aktivite olarak anımsanıyor	Taşralı-Kentli
Taşralı Asimile Geç-Peripatetik	Çözülmüş	Yitirilmiş	Unutulmuş	Taşralı
Kentli Asimile Geç-Peripatetik	Çözülmüş	Yitirilmiş	Unutulmuş	Kentli

Tablo 10. Roman tütün işçilerinin sosyolojik profilleri.

Tütün tarımı ve sanayisinde çalışan Roman tütün işçilerine ilişkin kaynak kişilerin değerlendirmeleri ve diğer kaynaklardan çıkan bu örneklerde karşımıza 4 farklı sosyolojik profil çıkmaktadır: soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin ve etnik özelliklerin korunduğu muhafazakâr (1); soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü, geleneksel meslek hatıraları ve etnik özelliklerin canlı olduğu kültürel muhafazakâr (2); soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü, etnik özelliklerin yitirildiği taşralı asimile (3) ve soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin çözüldüğü ve etnik özelliklerin tamamen ortadan kalktığı kentli asimile (4) geç-peripatetik gruplar... Yaşam alanında, tütün tarımı ve tütün fabrikalarının

230. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 60.
231. A.g.e., s. 74.

yoğun olmasına bağlı olarak istihdam özellikleri ilk üç grup için değişken olmakla beraber, 1. ve 2. grupların daha ziyade tütün tarımına; 3. ve 4. grupların ise tütün fabrikalarında çalışmaya yatkın oldukları anlaşılmaktadır. 3. ve 4. grupların geç-peripatetik geçim stratejilerini daha erken benimsemiş olmaları, daha esnek bir *habitus*a ve yeni ilişkiler temelinde yapılanmış bir kültürel sermayeye sahip olmaları bu durumu son derece net bir biçimde açıklamaktadır. Buna karşılık 3. ve 4. gruba mensup olanlar dahi tütün işçiliğinin mevsimlik karakteri ve son tahlilde sahip oldukları ekonomik sermayenin yetersizliği nedeniyle zaman zaman tütün tarımında istihdam edilmek zorunda kalmaktadır.

Roman Tütün İşçilerinin Yaşam Alanları

Roman tütün işçilerinin yaşam alanları, geç-peripatetik grupların mekâna ilişkin stratejilerinin genel izlerini taşımaktadır. Esas itibariyle kentlere yeni yerleşen Roman tütün işçileri kent içi boşlukları doldurma stratejisini izleyerek yaşam alanları oluşturmakta, uzun vadede ise büyük ölçüde Romanların ve farklı geç-peripatetik grupların bir arada bulunduğu "Çingene mahallelerinde" bir araya gelmektedirler. Roman tütün işçilerinin önemli bir nüfus grubu oluşturduğu ve bu kitap kapsamında bilgisine ulaşılabilen mahalleler arasında en önemlileri İstanbul'da Beşiktaş ilçesine bağlı Ortaköy ve yoğunluğu daha az olmakla beraber Tuzbaba-Abbas Ağa civarları, Beyoğlu ilçesine bağlı Hacıhüsrev Mahallesi ile Tophane; Eminönü ilçesine bağlı Ahırkapı; İzmir'de Bornova-Tarlabaşı Mahallesi;[232] Samsun'da merkez Hürriyet Mahallesi ile Canik ilçesine bağlı Teneke Mahallesi ve civar yerleşimleridir.

Özel olarak kültürel muhafazakâr, kentli asimile ve taşralı asimile sosyolojik profillerine ait olan Roman tütün işçileri, mübadeleden sonraki ilk dönemlerde ağırlıklı olarak kent içi boşlukları doldurma stratejisi temelinde, küçük aile grupları ve kimi zaman bireyler olarak kendilerine yaşam alanları bulmaya çalışırlar. İstanbul'daki Roman tütün işçilerinin yaşam alanlarına ilişkin çeşitli kaynaklardan derlenmiş olan ampirik malzeme, kent içindeki boşlukların doldurulması yoluyla yerleşim alanları oluşturulması sürecinin dinamiklerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

232. Suat Kolukırık, "Tarlabaşı Çingenelerin Dilin Sosyal İşlevi", http://www.goc.bilgi.edu.tr/documents/SuatKolukirik_tr.doc.

Büyük Geç-Peripatetik Yerleşimleri	İl	İlçe	Yerleşim
	İstanbul	Beşiktaş	Ortaköy / Cavidağa
	İstanbul	Beyoğlu	Tophane
	İstanbul	Beyoğlu	Hacı Hüsrev
	İstanbul	Eminönü	Ahırkapı
	Samsun	Merkez	Hürriyet Mahallesi
	Samsun	Canik	Teneke Mahallesi
	İzmir	Bornova	Tarlabaşı Mahallesi
Kent içi boşlukları doldurma stratejisinin örnekleri	İl	İlçe	Yerleşim
	İstanbul	Fatih	Unkapanı / Yeraltı Mahsenleri
	İstanbul	Beşiktaş	Tuzbaba
	İstanbul	Beşiktaş	Abbasağa
	İstanbul	Beşiktaş	Köyiçi
	İstanbul	Beşiktaş	Ortaköy / Oda oda kiralanan eski konak evler
	İstanbul	İl geneli	Hanlar-Terk edilmiş medreseler

Tablo 11. Roman tütün işçilerinin yaşam alanları.

Örneğin, tütün işçisi Erdinç'in babası Unkapanı tarafındaki daha önce değinilen mahzenlerde kendisi gibi onlarca, belki de yüzlerce yoksul insanla beraber hayatta kalma savaşı vermektedir.[233] 1950'lere kadar Unkapanı civarında yer alan tarihi yer altı mahzenlerinin; geç-peripatetik gruplar ve diğer bütün İstanbul yoksulları için temel bir yaşam alanı niteliği taşıdığı günümüzde dahi fazla bilinmemektedir. Oysaki buralarda insan bedeninin doğal sınırları dahi zorlanarak bir yaşam alanı yaratılabilmiştir. Günümüzde Gaziosmanpaşa'daki bir geç-peripatetik yerleşiminde yaşayan bir kaynak kişi mahzenlerde kalan akrabalarının çok büyük zorluklar yaşadığını, bazılarının sağlık sorunlarıyla karşılaştığını ifade

233. Akgül, s. 128.

eder.[234] Genel olarak ifade etmek gerekirse, Selanik'ten Mübadele ile gelmiş ve henüz sürekli bir yerleşime kavuşamamış tütün işçisi Romanlar, geleneksel mesleklerini sürdürmekte ısrarlı ama kışlaklarını kaybetmiş çeşitli peripatetik grupların üyeleri ve herhangi bir sürekli işi olmaksızın kışı geçirmek zorunda olan çok sayıda insan mahzenlerde sık dokulu bir yaşamın üreticileri olmuşlardır. Tıpkı sur dibindeki oyuklar gibi buralar da daha örgütlü toplumsal güçlerin henüz ilgi alanı durumunda değildir.[235]

Yoksul ailelere oda oda kiraya verilen büyük hanlar, dönemin İstanbul'un da çok yaygındır ve yine kent içi boşlukları doldurma yoluyla yaşam alanları yaratılması stratejisini örnekler. İdris Erdinç'in tütün işçiliği yapan annesi çalışmak için İstanbul'a geldiği zamanlarda Unkapanı'nda oda oda tütün işçilerine ve diğer yoksul ailelere kiralanan bir handa kalmaktadır. Buradaki aileler oldukça ucuza kalmakta, tütün işletmelerinde çalışmaktadırlar.[236] SSK binasının bulunduğu yerde, Unkapanı'nda bir dönem özellikle tütün işçisi Roman ailelerin ve onlarla birlikte başka yoksulların kaldığı büyük han hakkında tütün işçisi Erdinç şu değerlendirmeyi yapar:

> "Unkapanı'nda aradığımız hana ulaştık. Eski bir han. Eskiden develer kalırmış altında. Üstte ızgaralar var, böyle parmak parmak altı gözüküyor. Develer çalınmasın diye mi bilmiyorum. Han karşısında ise bir polis karakolu vardı. Bugün SSK binası var oralarda. Handa fakir fukara kalıyor. Bir iki lira, her neyse verip kalıyorlar orada. Ordan tütün işine gidip geliyorlar."[237]

Bu tarz yapılar asıl itibariyle farklı ailelerin yaşadıkları yerler olsa da kimi zaman Çingene algısıyla özdeşleşebilir ve çok sınırlı bir mekân parçasında sosyal kimliğin yeniden üretiminde geç-peripatetik yerleşimleri ile aynı işlevi gören alanlar haline gelebilirler. Nitekim 1934 yılına ait bir gazete haberinde, Unkapanı Fener Caddesi'de bulunan Osmanbey Hanı'ndan, "Kıpti ailelerin oturmakta oldukları" bir yer olarak bahsedilmektedir. Haberde bu yapının özellikleri ile ilgili de ayrıntı verilmektedir:

234. Ş. Ç., erkek, işçi emeklisi, Sarıgöl sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
235. A.g.e., s. 127.
236. A.g.e., s. 128.
237. A.g.e., s. 22.

"Fener caddesindeki Osmanbey Hanı harap bir binadır. Selanik'ten mübadele sureti ile gelen Kıpti ailelerden birçoğu bu handaki odalarda oturmaktadırlar."[238]

Şehir genelindeki artık eski amaçlarıyla kullanılmayan medrese ve çeşitli binalar da Roman tütün işçilerinin yaşam alanları olarak kullanılmıştır.[239] Özellikle Fatih civarındaki eski medreselerin 1930'larda çok yaygın bir biçimde yaşam alanları haline getirildiği anlaşılmaktadır. Tütün rejisinin ve diğer tütün üretim merkezlerinin buraya yakın olması Fatih civarının seçiminde önemli bir rol oynamaktadır.[240] Örneğin, Sultanahmet Cami yakınlarındaki bir medresenin odalarında yoksul aileler barınmışlardır, şüphesiz ki bunların arasında epeyce peripatetik kökenli Roman da vardır.[241] Tütün işçiliği yaparak geçinen Roman aileler medrese odalarında kalanların arasında en kalabalık gruplardan birini oluşturmaktadır. Suat Derviş, Fatih civarındaki bir medreseyi ziyareti sırasında tanık olduğu olayları şu sözlerle anlatır:

"Fatihte, Fatih medreselerinin en sonuncusunun önündeyiz. Etrafımı birçok kadınlar ve birçok çocuklar sarmış.
[...]
Onu takip ediyorum. Medrese kapısından içeri giriyorum. Sıcak bir güneş, avluya gerilmiş paçavra halindeki liyme liyme çamaşırlar kuruyor. Avlunun öte tarafından medrese odalarından birinin kapısının önünde bir kadın çamaşır yıkıyor. İleride sütunların birinin yanında çıplak ayaklı bir çocuk uyukluyor.
[...]
Rutubetli havasız bir oda. Kenarda dar bir kerevet, bir tarafta bir mangal, yerde bir küçük yatak, yatağın içinde minimini bir çocuk, gırtlağına kadar sargılar içerisinde yatıyor.
[...]
– Teşekkür ederim geçirmeğe çalışıyoruz. Geçecek mi bilmiyorum. Kendisini hergün kucakta hastaneye götürüp getiriyorum. Bunun için işten çıktım, ona bakmak için.

238. "Kanlı Bir Aşk Macerası", *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1934.
239. Hasan İzzetin Dinamo, *TKP, Aydınlar ve Anılar*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1989, s. 75.
240. Suat Derviş, "Çocuğu Hastalanırsa Kadın İşçi Ne Yapar: Günü Gününe Yaşayanlarımız", *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1936.
241. Dinamo, s. 75.

- Nerede çalışıyordunuz?
- Rejide çalışıyordum. Kocam asker oldu. Çocuğumuza, anasına ve kocamın iki yetim kardeşine ben bakıyordum. Otuz kuruş yevmiye ile onları geçindirmeye uğraşıyordum.[242]"

Kent içi boşlukları doldurma stratejisi yoluyla oluşturulan geç-peripatetik yerleşimlerinin bir dönem oldukça yaygın olduğu İstanbul'daki Beşiktaş ilçesi ve özellikle de ilçenin Ortaköy, Tuzbaba, Köyiçi, Abbasağa gibi bölgelerinde Cumhuriyet sonrası yaşanan değişim; bir dönem için bu mekân parçasının tütüncülük ve tütüncü Romanlarla özdeşleşmesini beraberinde getirmiştir. Kıvılcımlı, 1970 yılında TİP Beşiktaş ilçe binasında yaptığı konuşmada tütün işçilerinin Türkiye'nin sol siyasal tarihi için taşıdığı anlamı ve tütün işçilerinin Beşiktaş semtiyle ilişkisini büyük bir açıklıkla ortaya koyar. Kıvılcımlı'ya göre Beşiktaş, "bilimsel sosyalizmin" "en gerçek temeli üzerinde yükseldiği", "yani işçi sınıfına mal edildiği" ilk semtlerdendir. Eski tütüncüler "Beşiktaş'*ın ne olduğunu çok iyi bilirler*."[243] Söz konusu durumu daha iyi anlayabilmek için Beşiktaş'ın tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişime yakından bakmakta fayda bulunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde saltanatın ilgasının ardından Beşiktaş'taki eski rejimin yönetici sınıflarına ait konaklar kısmen parça parça kiraya verilmiş, kimileri terk edilmiş kimileri ise yıkılmıştır.[244] Semtte kalmakta ısrar eden eski yönetici sınıfın üyeleri ise giderek yoksullaşmakta toplumsal güçlerini kaybetmektedirler.[245] Elitlerin bölgeden ayrılmasıyla eş zamanlı olarak Beşiktaş'ın özellikle Abbasağa, Köyiçi, Tuzbaba gibi merkez bölgelerinde ciddi bir sosyal dönüşüm yaşanır. 1924 Mübadelesi ve daha öncesinde Balkanlardan gelen ve semtin eski sakinleriyle kıyaslanamayacak kadar yoksul ve çoğunluğu tütün işçisi Romanlar olan muhacirler buralara yerleşmeye başlarlar. Semtin sosyal yapısının belirgin bir biçimde değiştiği bu dönemi yansıtan çok sayıda somut anlatı bulunmaktadır. Tütün işçisi Erdinç bir dönem bu özellikteki yerleşim

242. Derviş, a.g.m.
243. Cenk Ağcabay, *Türkiye Komünist Partisi ve Doktor Hikmet*, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, sf. 46.
244. Nuri Akbayar, *Beşiktaş Past and Present*, Economic and Social History Foundation of Turkey, İstanbul, 1998, s. 26.
245. A.g.e., s. 26.

alanlarından olan Tuzbaba civarlarında yaşadıklarını belirtmiştir.[246] Tuzbaba'yla ilgili bilgi veren kaynak kişiler, 1930'larda o bölgede tütünde çalışan çok fazla insan olduğunu anlatmaktadır. Özellikle Beşiktaş'taki Austro Tütün Deposu onlar için önemli bir istihdam alanıdır. TKP 1944 dava tutanaklarında yer alan Roman tütün işçilerinin adres bilgileri, bu civardaki Roman tütün işçilerinin yaşadığı sokaklar hakkında bilgi edinebilmemize yardımcı olmaktadır. Şehit Nuri Sokak, Şair Veysel Sokak,[247] Alay Bey Sokak, küçük hamam arkası Şair Derviş Sokak[248] gibi tutanaklarda yer alan adres kayıtları Tuzbaba, Köyiçi, Abbasağa civarında yer alan ve Roman tütün işçilerinin yoğunlaştığı bir bölgeyi kafamızda canlandırmamıza yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan Tuzbaba sadece tütün işçileri için değil genel olarak Romanlar için de bir dönem yaşam alanı konumunda olmuştur. Örneğin işportacılık yaparak geçimini temin eden bir Roman kaynak kişi ailesinin belli bir süre o bölgede yaşadıklarını açıklar.[249]

Tütün işçisi İdris Erdinç, bir dönem ailesiyle birlikte Abbasağa Sokağı'ndaki bir konakta oda kiraladıklarını anlatır. Kendi deyimiyle "koca bir saray olan bu konakta" boş oda çoktur ve bu odalar kendileri gibi yoksul ailelere kiralanmaktadır.[250] Yine mübadil bir başka tanıdığına ise Abbasağa Yokuşu'nda bir ev verilmiş, aile çok sayıda üyesiyle birlikte uzun yıllar bu evde yaşamıştır.[251] Bir başka Selanik mübadili ve tütüncü bir babanın oğlu Mehmet Bozışık, 1924 yılında İstanbul'a geldiklerini ve Beşiktaş'a yerleştiklerini anlatır. Bozışık uzun yıllar aynı yerde yaşamını sürdürecektir.[252] Bir kaynak kişi, ailesinin 1930'larda, Köyiçi ile Ihlamur arasındaki Tuzbaba mevkiine yerleştiğini anlatır. Kaynak kişinin dedesinin annesi uzun yıllar Beşiktaş'taki tütün işletmelerinde çalışmıştır.[253] Halen

246. Akgül, s. 157.
247. Rasih Nuri İleri, *Kırklı Yıllar 2: 1944 TKP Davası*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003, s.19.
248. A.g.e., s. 95.
249. S. A., erkek, eski işportacı, Mecidiyeköy sakini. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
250. Akgül, s. 71-72.
251. A.g.e., s. 78.
252. Nazım Alpman, "Bir Mayıs'ı İşçilere Çok Görmeyin", *Milliyet*, 1 Mayıs 1994, s. 19.
253. B. D., işsiz, Topkapı'da yaşıyor. Tanıklıkları 1990 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

Mecidiyeköy'de ikamet eden, kendisini Roman olarak tanımlayan ve Roman dilini konuşan bir başka kaynak kişi aynı dönemde ailesiyle birlikte bir süre için Tuzbaba'da oturduklarını, o civarda kendileri gibi tütün işinde ve kimi düşük statülü enformel işlerde çalışan birkaç Roman ailenin yaşadığını anlatmaktadır.[254] Tuzbaba mevkiinde yoksul ailelerin yaşamlarını sürdürdüğü konutlara ilişkin bir başka bilgi 1937 yılına ait bir gazete haberinde karşımıza çıkar. Buna göre söz konusu mevkide bulunan "Uzuncaova Caddesi 14 numaralı" evde çıkan bir yangın sonucu yüz elliye yakın aile açıkta kalmıştır. Habere göre bazıları büyük konaklar olan bu mahallenin evleri, yoksul ailelere oda oda kiralanmaktadır.[255]

Yine Beşiktaş'a bağlı olan Ortaköy'de tütün işçisi Romanların yaşadığı iki farklı yerleşim alanı bulunmaktadır: Ortaköy'ün kimi bölgelerinde geçmişin orta ve üst sınıf konutları olan konak ve çok katlı ahşap evler yıpranıp terk edilmelerinin ardından oda oda kiraya verilmeye başlanmışlardır. Örneğin, Piraye Çıkmazı'nın sol tarafında yer alan eski ahşap evler bu durumdadır ve bu evler 1940'lar itibariyle çok sayıda yoksul aileye ev sahipliği yapmaktadır.[256] Buralarda Romanların[257] yanı sıra Siirtliler ve Rumlar gibi farklı kökenlerden yoksul aileler de yaşamaktadır.[258] Kendisi de semt sakini bir kaynak kişinin verdiği bilgiye göre mübadeleyle İskeçe gibi çeşitli bölgelerden Türkiye'ye gelen Roman olmayan yoksul muhacirler de, örneğin Arnavutlar, bu evleri kiralayabilmektedir.[259] Ailesi 1930'lardan beri Ortaköy'de yaşayan kaynak kişi Ortaköy'ün ailesi geldikten sonraki durumunu tarif ederken, mübadele sonrası boşalan ve özellikle sahile yakın kısımları çöküntü bölgesi haline gelmeye başlayan semtte gözle görülür bir konut bolluğu olduğunu ifade eder:

> "O zaman evler çok... Satılık ve kiralık evler çok, oturacak insan yok, mal sahipleri kiracılara adeta yalvarıyorlar. Aman benim evimi al. Param yok diyorsun, acelesi mi var, zamanla yavaş yavaş ödersin şeklinde, annemden babamdan ben bu muhabbetleri duydum."[260]

254. S. A., erkek.
255. "Beşiktaş'ta 30 Ev Tamamen Yandı", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1937.
256. Zihni Küçümen, *Si Minör Ortaköy*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 17.
257. A.g.e., s. 71.
258. A.g.e., s. 126.
259. E. K., erkek, esnaf, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrası dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
260. E. K., erkek.

Aynı kaynak kişinin 216 metre karelik hisseli bir dükkânı 500 liraya satın alan ailesi burada bir kahvehane işletmeye karar verir:

"Şimdi insan yok o dönem. Evet kahveyi açtılar ama gündüz insan yok. Ne yapacaklar tekrar rejide çalışıyorlar, akşam saat altıdan sonra, beşten altıdan sonra açıyorlar kahveyi. Akşam açabiliyorlar, insan yok gündüz. Bunu bizzat annemin, babamın ağzından duymuştum."[261]

Müşterilerinin büyük bölümünü tütün işçilerinin oluşturduğu kahvehane önemli bir sosyal işlev görmektedir. Daha sonra tanınmış ses sanatçıları olacak olan iki yoksul mübadil de o dönem kahvehanede barınırlar:

"Ahmet Üstün ve Lütfi Güneri, İstanbul'a geldiklerinde artık babam bir isim olmuştu. İnsanları kahvenin bahçesinde, kulübede yatırıyordu. Onlara iş bulmak için ikametgâh kahveyi gösteriyordu. Onlara iş buluyordu. Bu tamamen babalığın ötesinde sevgi, şefkat, yardımlaşma göstergesiydi. Hiçbir menfaat söz konusu değildi."[262]

Özellikle şehre yeni gelen yoksul Roman tütün işçileri için Ortaköy'deki bu kahvehane geçici bir barınma mekânı olarak hizmet sunmaktadır. Bunun yanı sıra, işletmecilerinin sahip olduğu sosyal sermaye sayesinde yeni göçmenlerin iş bulmaları ve semtte tutunmalarını sağlayan bir işlev de görmektedir. Bu işlevin, ne karşılığında yerine getirildiği sorusundan bağımsız olarak, kahvehanenin mahalle sakinleri için kritik bir rol oynadığına şüphe yoktur:

"Ortaköy'de o zaman İskender Bey'in iki tane Güneş Tütün Mağazası vardı, şu anda Zübeyde Hanım Kız Meslek Lisesi'nin bulunduğu bina tütün fabrikasıydı. İşte oranın sahiplerini de babam, çevrede tanınan bir insan olarak, sevilen bir insan olarak tanıyordu. Ortaköy Başkomserliği, Mustafa bey yakınlaşmasıyla da ikametgâh çıkartıyordu, insanların iş bulup çalışabilmesi için... Romanlara sevgi, şefkat ve yardımlarını esirgemedi. Efendim işte orada, bütün Yunanistan ondan sonraki yıllarda, İstanbul'a gelen topluluk onun kanalıyla ev soruşturması yapardı nerede ev var diye. Ama bir komisyoncu edasıyla değil yani, ben sana şu anda karşılıksız yardım nasıl yapıyorum öyle. Oradan isim sahibi oldu."[263]

261. E. K., erkek.
262. E. K., erkek.
263. E. K., erkek.

Diğer taraftan Ortaköy'de derenin sonundaki arazide "Teneke Mahallesi" adı verilen Roman ailelerin birlikte yaşadığı bir geç-peripatetik yerleşimi de yer almaktadır.[264] Kaynak kişiler tarafından verilen bilgiye göre bu bölgenin bir diğer adı Cavidağa Mahallesi'dir. Dramalı Roman mübadillerin çoğunlukta olduğu bu mahalle semtteki diğer yerleşimlerden farklı olarak toplu Roman yerleşimi özelliği göstermektedir. Tütün işçisi Kosova, mübadele sonrasında Tokat'ta bir süre kaldıktan sonra İstanbul Ortaköy'e akrabalarının yanına geldiklerini anlatır. Ortaköy durağında tramvaydan inen Kosova kanalizasyonla karışan derenin yanından geçerek muhacirlerin mahallesine gider. Çalıştıkları tütün işyerlerine giden mahalle sakinlerinin her gün tanık olduğu dayanılmaz kokuyu ve genel olarak semtin sorunlu altyapısını gelirken geçtikleri "tertemiz" Dolmabahçe ile kıyaslar:[265]

> "Vay anam vay Ortaköy'ün tam ortasından dere dedikleri pis sular akıyor. Öyle kokuyor ki burnumuzu kapadık. Mahallede oturan bütün bu insanlar bu cadde denilen yerden sabah akşam geçiyor."[266]

Beşiktaş'ta geç-peripatetik grupların yerleşimini mümkün kılan ve geleneksel Osmanlı elitleri tarafından bırakılan bu boşluk çok uzun süre açık kalmaz. 1930'ların sonundan itibaren Beşiktaş'ta kimi altyapı çalışmaları yapılmaya başlanır.[267] Abbasağa'daki mezarlığın kaldırılarak bugün halen varlığını koruyan Abbasağa Parkı'nın inşa edilmesi Lütfi Kırdar'ın belediye başkanlığı döneminde semtte yapılan çalışmalar arasında yer almaktadır.[268] Daha sonraları Boğaziçi sahil yolunda da bir dizi değişiklik gerçekleştirilir. Barbaros Meydanı yeniden düzenlenir. Dolmabahçe Meydanı yenilenir ve bir merasim rıhtımı yapılandırılır. Beşiktaş Dolmabahçe yoluna asfalt dökülür.[269] Barbaros Bulvarı'nın açılması ve Boğaz yolunun genişletilmesi semtin çehresini büsbütün değiştirecektir.[270] Altyapıdaki değişiklik ve semtin iş alanları arasında merkezi bir

264. Küçümen, s. 90.
265. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 47.
266. A.g.e., s. 47.
267. A.g.e., s. 152.
268. Akbayar, s. 26.
269. İlhan Tekeli, İstanbul'un Planlamasının ve Gelişmesinin Öyküsü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 153.
270. Akbayar, s. 245.

konumda bulunması, Beşiktaş'a yönelik özellikle orta sınıflardan kaynaklanan önemli bir göçün yaşanmasına neden olur.[271] Beşiktaş'a iç göçle gelenler, semtten ayrılanlara göre daha eğitimlidir, daha yüksek bir gelir grubuna mensuptur.[272] Öte yandan 1960'lara kadar semtin karakteristik unsurlarından biri olan ahşap evler büyük bir hızla yerlerini apartmanlara bırakmaya başlamıştır.[273] Semtin nüfus yapısında meydana gelen değişim birdenbire gerçekleşmemiş, orta sınıfın ağırlığı adım adım artarken, Roman tütün işçilerinin de içinde yer aldığı yoksullar semtin değişen profiline uyum sağlayamayarak Beşiktaş'tan uzaklaşmışlardır. Yine de bu süreçte Roman tütün işçilerinin Beşiktaş'ın politik atmosferinde belirleyici unsurlar olarak varlıkları uzun bir süre boyunca koruduklarını söylemek mümkündür.

***

Kent içindeki boşlukları, başka toplum kesimlerince konut alanı olarak kullanılmayan bölgeleri doldurma temelli mekân stratejisi genellikle geçici bir strateji özelliği göstermektedir. Uzun vadede bu aileler büyük Roman yerleşimleri ya da geç-peripatetik grupların belirgin bir ağırlık oluşturup mekânın dengelerini belirlediği yerlerde toplanma eğiliminde olmaktadırlar. O dönem için Roman tütün işçilerinin İstanbul'da önemli bir ağırlık oluşturduğu büyük geç-peripatetik yerleşimlerinin başında Hacıhüsrev, Ortaköy, Tophane ve Ahırkapı gelmektedir.

Kasımpaşa, özellikle de Hacıhüsrev Mahallesi, Roman tütün işçilerinin en önemli yaşam alanlarından biri durumundadır. Kosova, 1933 yılında bu semtte oturmaktadır. Semtle ilişkisi özellikle mesleki temelde, "Alışmıştım bu muhite, arkadaşlarım da hep işçiydi. Anaları, babaları, çocukları, kızları da, dededen kalma tütüncülük sanatından başka bir meslek bilmiyorlardı. Ama onların emeği sürekli olarak tütün tüccarları tarafından sömürülüyordu"[274] sözleriyle ifade eder. Mahallenin yakınlarındaki bir tanıdığını ziyaret eden Aziz Nesin, semtin genel atmosferini kendine has üslubuyla son derece vurucu bir biçimde betimlemektedir:

271. A.g.e., s. 26.
272. F. Özbay, "Nüfus Hareketleri ve Göç Sorunu: İstanbul Örneği", *Kent*, 395, s. 45.
273. Akbayar, s. 27.
274. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 70.

"Zeynep Hanım'ın evine, Kasımpaşa'daki dik bir yokuş üzerindeki Çingene mahallesinden gidilirdi. Bozuk taş kaldırımlı o yokuşta, hepsi de tek katlı, tahtadan, çoğunun yüzü paslı tenekelerle kaplı, birbirinin üstüne abanmış eski püskü, iki geçeli küçük küçük evler vardı. O yokuş ta tepeye dek, her günün her saati, pazar yeriymiş gibi kalabalık olurdu. Bu kalabalıkların çoğunluğu çocuklardı; her yaşta, her boyda, kızlı oğlanlı sümüklerini çekip duran bir sürü yalın ayak, yırtık pırtık giysili çocuklar. [...] Kim bilebilirdi, kim derdi ki, aradan yıllar geçecek, ben o yokuştaki küçük evlerde oturan Çingenelerden kimileriyle cezaevi arkadaşlığı edeceğim..."[275]

Toplu Roman yerleşimi özelliği gösteren Ortaköy'deki Cavidağa ile birlikte Hacıhüsrev civarının politikleşmiş Roman tütün işçileri için ne derece önemli olduğu, 1951 tevkifatının ardından hazırlanan 1954 yılına ait TKP dava tutanaklarında ortaya çıkar. Buna göre yargılanmakta olan tütün işçilerinin ve o sırada tütün işçiliği yapmasa bile Roman tütün işçileri çevresine dâhil olduğu bilinen 28 kişinin 6'sı Hacıhüsrev civarı, 17'si ise Ortaköy'de yaşamaktadır.[276] Eminönü ilçesinde yer alan Ahırkapı Mahallesi, Roman tütün işçilerinin önemli bir ağırlığa sahip olduğu bir diğer geç-peripatetik yerleşimidir. Halen mahallede yaşayan bir kaynak kişiye göre mahalle sakinlerinin çok büyük bölümü uzun yıllar tütün üretim birimlerinde çalışmışlardır.[277] Görüşmenin yapıldığı sırada Tophane'de yaşayan kaynak kişi, geçtiğimiz birkaç on yıl içerisinde dağılmış olsalar da bir dönem mahallede önemli bir grup oluşturan Roman tütün işçilerinin civar semtlerdeki tütün işletmelerinde çalıştıklarını aktarmaktadır.[278] Diğer taraftan Ortaköy'ün politikleşmiş Roman tütün işçileri çevresinden gelen bir kaynak kişi Tophane'deki Roman tütün işçilerinin Ortaköy ve Kasımpaşa'ya kıyasla daha az politik olduklarını; bu bölgede yaşayan Roman tütün işçileri ile kendilerinin kısıtlı ilişkilere sahip olduklarını söylemektedir.[279]

Roman tütün işçileri, önemli bir nüfus grubu oluşturdukları yukarıda saydığımız bu bölgeler dışındaki İstanbul'daki başka geç-peripatetik yerleşimlerine de taşınmışlardır. Örneğin, tütün

275. Aziz Nesin, *Yokuşun Başı 2*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 88.
276. *1951 TKP Tevkifatı*, BDS Yayınları, İstanbul, 2000, s. 7-16.
277. D. T., kadın, işçi emeklisi, Ahırkapı sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
278. H. A., erkek, Hamal, Tophane sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin anlattıklarını kapsıyor.
279. M. A., erkek, işçi, Ortaköy sakini. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

işçisi Erdinç maceralı bir sürecin ardından Dolapdere Akarca Sokak'ta bir ev tuttuklarını ifade eder. "Yoksul insanların" yaşadığı bu mahallede taşlı yollar vardır, imar yoktur. Lağımlar açıktan akmaktadır. Buna karşılık kiralar düşüktür. Kaldıkları evin etrafı tenekelerle çevrilmiştir ve bahçesinde bir kuyu bulunmaktadır.[280] Diğer taraftan tütün işçisi Kosova'nın ablası Saliha da peripatetik kökenli grupların İstanbul'da yerleşmeye başladığı ilk alanlardan olan Balat'ta yaşamını sürdürmektedir.[281] Bir dönem Erdinç'in annesi yine bazı bölümleri geç-peripatetik yerleşimi özelliği gösteren, özellikle son durak tarafı, Kurtuluş'ta ev tutacak, Erdinç annesi ve üvey babasıyla birlikte yaşamaya başlayacaktır. Tütün işçisi Erdinç bu durumdan memnuniyetini "Artık o yıkık dökük handa kalmıyoruz"[282] diyerek belirtirken kent içi boşlukları doldurma stratejisiyle oluşturulan geçici yerleşimlere kıyasla geç-peripatetik yerleşimlerinin çok daha "konforlu" olduğuna gönderme yapacaktır.

Özellikle 1940 sonrasında, Roman tütün işçilerinin daha yoğun bir biçimde geç-peripatetik yerleşimlerine dağıldıkları görülmektedir. Örneğin bir kaynak kişi, Beşiktaş Tuzbaba'da oturan dedesinin 1940'lardan önce Nişantaşı Teneke Mahallesi'ne, daha sonra ise Mecidiyeköy'e yerleştiğini anlatır.[283] 1944 TKP davasına ait tutanaklara göre tütün işçilerinin eski önderlerinden Troçki Mehmet, Nişantaşı Teneke Mahallesi'nin o dönem Romanların epeyce yoğun olduğu 1. Ayazma 2. Çıkmaz Sokağı'nda yaşamaktadır.[284] Benzer biçimde tütün işçisi Erdinç bir dönem Eyüp ve Mecidiyeköy civarında gelişen yeni yerleşim alanlarının yakınlarında oturdukları ifade eder.[285] Diğer taraftan Kuştepe'de yürürülen bir sözlü tarih araştırmasına göre, 1950'lerde Kasımpaşa'da yaşayan bir tütün işçisi ailesi, İstanbul'un belli başlı geç-peripatetik yerleşimlerinden olan Kuştepe'de belediye tarafından kendilerine verilen arsaya yerleşmişlerdir.[286] Bu örnekler Roman tütün işçilerinin temel yaşam

280. Akgül, s. 68.
281. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 115.
282. Akgül, s. 27.
283. B. D., işsiz, Topkapı'da yaşıyor. Tanıklıkları 1990 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
284. İleri, *Kırklı Yıllar 2: 1944 TKP Davası*, s. 20.
285. Akgül, s. 162.
286. Gülten Kazgan, *Kuştepe Araştırması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 88.

alanları korunmakla birlikte yeni yerleşim alanlarına dağılmakta olduklarını ortaya koymaktadır.

Roman tütün işçilerinin kalabalık gruplar halinde birlikte yaşadıkları bölgelerin bir diğer örneği Samsun'daki Teneke Mahallesi'dir. Samsun ve civar bölgelere yerleştirilen mübadil Roman tütün işçilerinin bulundukları bölgelerde çeşitli baskılarla ve geçim sıkıntılarıyla karşılaşmaları sonucu Mert Irmağı'nın kıyısında toplanmalarıyla kurulan Teneke Mahallesi'nin ilk yerleşimcileri yaklaşık 15-20 hanedir.[287] Kültürel muhafazakâr sosyolojik profiline mensup olan bu ailelerin yaşadığı mahalle, teneke gibi farklı amaçlarla üretilmiş atıkların da inşaat malzemesi olarak kullanıldığı ve sık bir biçimde yerleşmiş konutlardan oluşmaktadır.[288] Samsun'da Roman tütün işçilerinin yaşadığı bir diğer yerleşim bölgesi olan Hürriyet Mahallesi ağırlıklı olarak taşralı asimile ve kentli asimile sosyolojik profillerine mensup işçilere ev sahipliği yapmaktadır. Mahallenin genel konut dokusu hakkında bilgi veren kaynak kişi bu bölgede konutların Teneke Mahallesi'ndekilere göre daha iyi durumda olduklarının altını çizmektedir.[289] Nispeten yerleşim dağınık da olsa bu bölge de toplu Roman yerleşimi özelliği göstermektedir.

Roman tütün işçilerinin kalabalık gruplar halinde yaşadığı İzmir Bornova'daki Tarlabaşı Mahallesi'nin sakinleri ağırlıklı olarak Selanik'in önemli tütün üretim merkezlerinden olan Drama'dan gelmişlerdir.[290] Mübadele sonrasında çeşitli bölgelere yerleşen mahalle sakinleri 1931 yılı sonrası Tarlabaşı'nda toplanmaya başlarlar. Mahalle sakinlerine göre bu durumda akrabaların birbirlerini bölgede yaşamaya davet etmeleri önemli rol oynamıştır.[291] Yine Bornova civarındaki tütün tarlalarının varlığı bölgeyi Roman tütün işçileri için cazibe merkezi yapan unsurlardan biridir.[292] İzmir'deki Tarlabaşı örneği tıpkı İstanbul ve Samsun'daki yerleşimler gibi, mübadele sonrası dağınık bir biçimde yerleştirilen Roman ailelerin, çeşitli şartlar altında büyük geç-peripatetik yerleşimlerinde birleşmelerini örneklemektedir.

287. Özbaskıcı, a.g.m.
288. A.g.m.
289. İ. A., erkek, emekli memur, Samsun Hürriyet Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasını kapsıyor.
290. Kolukırık, "Sosyolojik Perspektiften Türkiye Çingeneleri", s. 4.
291. A.g.e., s. 5.
292. A.g.e., s. 6.

Tütün İşçiliğinin Son Bulması-Yeni Arayışlar

Tütün işçiliğinin sürekli bir iş olmaması, gelirin her halükarda düşük kalması ve herhangi bir destekleyici sabit gelirlerinin bulunmaması nedeniyle Roman tütün işçileri yoksullukla mücadelede ikame stratejiler geliştirmek zorunda kalmışlardır. Hemen her ailede tütünde çalışanların yanında, mutlaka başka gelir getirici faaliyetlerde bulunan bireyler bulunmaktadır. Örneğin tütün işçisi Erdinç'in eşi aynı zamanda evlere gündelikçi olarak temizliğe gider.[293] 1930'ların ortasında Suat Derviş'in röportaj yaptığı bir tütüncü ailesinde anne, bekârların çamaşırlarını yıkamakta, kızı ise tütün rejisinde çalışmaktadır.[294] 1934 yılında *Kızıl İstanbul* isimli gazetede çıkan bir haberde İstanbul'da 15.000 tütüncünün çalıştığı belirtildikten sonra mevcut çalışma alanlarının en fazla 2000 işçiyi istihdam edebildiği belirtilir.[295] Bu nedenle işçi ücretleri alabildiğine düşmüştür. İşsiz tütün işçilerinin bazıları boyacılık, bazıları ise "öteberi satıcılığı" yapmaktadır. Bursa'ya giderek tütün tarımında "demet ve pastal" işinde çalışanlar da bulunmaktadır.[296] 1930'ların sonuna geldiğimizde, en yaygın durum tütün işçiliğiyle birlikte yürütülen diğer ekonomik faaliyetlerin belli bir ağırlık kazanıyor oluşudur. Suat Derviş'in 1936 yılında görüştüğü Fatma, eskiden çamaşıra gittiğini, yaşlandığı için çalışamadığını anlatır. Kocası odun kömür dükkânlarında nöbet bekleyen bir hamaldır. 15 yaşındaki oğlu ise kunduracı yanında çıraktır. Kızı Şükriye ise kocası öldüğünden çamaşıra giderek çocuklarına bakmaktadır. Ne var ki çamaşıra, evlerde tahta temizliğine gidenler çoğaldığından eskisi kadar rahat çalışamamaktadır. Kuyuculuk yapan kocası Mustafa'nın uzun yıllar evlerini geçindirdiğini, oğlunun ise yedi yıldır rejide çalıştığını anlatır.[297] Roman tütün işçileri çevresinin önde gelenlerinden Kosova'nın eniştesi amatör bir müzisyendir, dönem dönem düğünlere giderek aile bütçesine ek gelir sağlamaktadır:

> "Eniştem çok güzel keman çalardı. Bazen amatör olarak bir iş bulduğu zaman giderdi. Ama esas işi ayakkabı boyacılığıydı. Nota bilmezdi ama çok

293. Akgül, s. 128.
294. "Edirnekapı Surlarının İçinde Dört Nüfusu Barındıran Mağara-İstanbul Halkı Nerelerde Otururlar", *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1935.
295. Özçelik, s. 83-84.
296. A.g.e., s. 83-84.
297. "Bir İşçinin Hayatı Bir Ustabaşının Hiddetine Feda Edilmemelidir-Günü Gününe Yaşayanlarımız", *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1936.

yetenekliydi. Türk müziğini yakından izlerdi, kimi zaman da düğünlere çalmaya giderdi. Ama geçimi çok zordu, ne yapsın üç tane çocuk..."[298]

Tütün işçiliği temelde dünya sistemi ile Balkan ve Anadolu coğrafyasının hammadde ihracı temelinde bütünleşmesine dayanmaktadır. Yani sektörün temel dinamiği kapitalist metropollerdir ve metropollerin ihraç kapasitesi ya da ürün niteliğiyle ilgili talep değişimleri sektörün yapısında köklü değişimlere neden olabilmektedir. Yine tütün sektöründe kullanılmaya başlanan elek ve harman makineleri gibi yeni teknolojiler tütün sektöründe talep edilen işçi sayısını düşürecektir. Özçelik'e göre yeni teknolojiler tütün işçilerinin sayısını dörtte üç oranında düşürmüştür.[299]

1930'ların sonlarına doğru Amerikalı tütün alıcılarının, tütün mamulüyle ilgili talepleri değişmeye başlar. Tüccarlar artık işlenmemiş tütün istemektedir. "Tonga" denilen bu usulde tütünler yapraklar halinde sandıklara yüklenmektedir. Artık kalifiye işçilere ihtiyaç azalır, işsizlik oranı yükselir:[300]

> "Tongada işimiz tütün yapraklarını teker teker elimizle dizip, sandıklara yerleştirmektir. Bu usul yeniydi. Yabancı alıcılar malı daha ucuza almak için böyle bir yol deniyorlardı. Yani tüccardan işlenmemiş gayrı mamul tütün istiyorlardı. Bu usulle altı ayda işlenecek tütünlerin işi üç ayda tamamlanıyordu. Tabi bu durum ücretleri düşürüyor, işsiz sayısını arttırıyordu."[301]

Ortaköylü tütün işçilerinden bir kaynak kişi bu durumu, "tonga" işi çıktıktan sonra mesleğin "herkes tarafından yapılabilir hale geldiğini, sanat olmaktan çıktığını" ifade eder.[302] Şüphesiz ki bu durum öncelikle taşralı asimile ve kentli asimile sosyolojik profillerinde yer alan Roman tütün işçilerini olumsuz yönde etkileyecektir. Zira bu gruptakiler ağırlıklı olarak tütünün yarı işlenmiş hale getirildiği fabrikalarda çalışmaktadır. Bu konuda sahip oldukları kalifikasyon aile mirası olarak kültürel sermayelerinin bir parçası durumunda-

298. Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, s. 65.
299. Özçelik, s. 18.
300. Ayşe Berktay, "Cumhuriyet Boyu Bir İşçi Yaşamı: Zehra Kosova", Oya Baydar, Gülay Dinçel, *75 Yılda Çarkları Döndürenler* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 258.
301. Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, s. 63.
302. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

dır. Nitekim kentli asimile grubun tipik bir örneği durumundaki Kosova çoğu yaprakçı olan arkadaşlarından farklı olarak kendisinin daha Kavala'da Samsunkari, Rumelikari ya da Basma gibi çalışma tekniklerini çok iyi bildiğini anlatmaktadır.[303] Ne var ki bir yandan fabrikalardaki makinelerin kullanıma sokulması ve öbür yandan tonga denk usulü tütün işçiliğinin "bir balon misali sönmesine" neden olur[304] ve bu arada kentli asimile grupta yer alan kalifiye Roman tütün işçileri meslekte sahip oldukları önemi kaybederler. Oysaki Özçelik'e göre bu tekniklerin uygulamaya konulmasından önce işler açıldığında ilk işe alınanlar bu gruptaki işçiler olmaktadır.[305]

Tütün sektöründeki krizi tartışırken 1950 sonrasında Marshall Planı ile tütün ihracına getirilen kısıtlamalara da kısaca değinmek yararlı olacaktır. Bu süreçte Amerika Virjinya tütün üretiminin olumsuz etkilenmemesi için Türkiye'nin Avrupa ülkelerine tütün ihraç etmesi önlenmeye çalışılır. ABD Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye verilen traktörlerin tütün tarımında kullanılmaması şartını getirir.[306] Diğer taraftan 1950'lere ait ihracat verileri bu uygulamaların tütün üretiminde ciddi bir düşüş meydana getirdiğini göstermemektedir. 1948 yılında 49.168 ton olan tütün ihracatı 1949 yılında 77.625 tona çıkar. 1950 yılında yeniden 49.237 tona düşer. 1950-1956 yılları arasında dalgalı bir seyir izler. 1956 yılı itibariyle tütün ihracatı 58.765 tondur.[307]

Her halükarda, Roman tütün işçilerinin sektörden uzaklaşması birdenbire gerçekleşmeyecektir. 1930'ların sonlarına doğru Kosova, Tekel'in tütün deposunda çalışırken, eşi Mustafa da kunduracılık yapmak için küçük bir dükkân açmaya çalışmaktadır.[308] Tütün işçisi Romanlar, müzisyen Romanlarla da yakından ilişki içerisindedirler.[309] Dahası tütün işçileri grubunda Emin A. düğünlerde çalgı çalmaya giden arkadaşları olduğunu anlatmaktadır.[310] Bu dönemde yaşanan değişim Türkali'nin belgesel romanı *Güven*'e de yansımıştır.

303. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 61.
304. Özçelik, s. 19.
305. A.g.e., s. 17.
306. Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, SAV Yayınları, İstanbul, 2007.
307. Ertürk Keskin, Yaman, s. 294.
308. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 114.
309. Türkali, , s. 708-709.
310. Atilla Akar, *Bir Kuşağın Son Temsilcileri Eski Tüfek Sosyalistler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 109.

Romanın önemli karakterlerinden olan Hasan'ın aslen Dramalı[311] olan ailesi Kasımpaşalı tütün işçilerindendir. Babası veremden ölmüş, büyük ablası da veremden ölünce annesi Hasan'ın tütün işçisi olmasına izin vermemiştir.[312] Dolapdere'deki bir Ermeni usta olan Karakin'in yanında mobilyacı çıraklığı yapmaktadır.[313] Yine *Güven*'in karakterlerinden olan tütüncü Naim'in aynı zamanda ayakkabıcılık zanaatı da bulunmaktadır.[314]

Tütün işçisi Zehra Kosova'nın kendi ailesiyle ilgili aktarımları, tütün işindeki bu dönüşüm sürecinden sonra kentli asimile gruptaki ailelerin ne gibi arayışlar içerisine girdiğini ortaya koymaktadır. Uzun süre sürekli bir iş bulamayan Kosova, bulduğu geçici işlerle geçimini temin eder. 1940 yılında eşi Mustafa bir kundura fabrikasında çalışmaktadır.[315] Kosova 1943 yılında köyleri dolaşarak çeşitli eşyalar satar.[316] 1952 yılında bir ökçe fabrikasında işe girer.[317] 1954 yılında Samsun'dan İstanbul'a gelen kız kardeşi Şerife'nin eşi Boğazkesen'de bir tütün deposunda çalışmaya başlayacak, Şerife'nin büyük oğlu Kemal bir marangoz atölyesinde iş bulacaktır. Diğer yeğenleri Hasan ve Fethi ise bir kundura atölyesine girerler. Kosova ailedeki bu mesleki çeşitlenmeyi "Tütüncü bir babanın çocukları marangoz ve kunduracı oldu. Nereden nereye. Ama yine işçi olma geleneği bozulmadı"[318] sözleriyle ifade edecektir. Yine kentli asimile gruba girdiği anlaşılan Yaşar Beyaztekke, 1950'ler sonrasında bir lostra salonu açarak geçimini temin etmeye çalışır.[319] Bir başka tütün işçisi olan Taşkıran, bir araya getirdiği küçük bir sermayeyle bakkallık yapmaya başlar.[320] Ortaköylü tütün işçileri arasında geçimlerini işportacılık yaparak temin edenler de bulunmaktadır. Yine kendisi de bir dönem hamallık yaparak geçimini temin eden semt sakini bir kaynak kişiye göre içlerinden bazıları ise Kuruçeşme'deki kömür depolarında hamallık yaparlar.[321] Tütün işçileri arasında bu

311. Türkali, s. 66-67.
312. A.g.e., s. 40.
313. A.g.e., s. 66.
314. A.g.e., s. 121.
315. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 118.
316. A.g.e., s. 123.
317. A.g.e., s. 156.
318. A.g.e., s. 156.
319. Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, s. 12.
320. A.g.e., s. 18.
321. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

kömür depolarında çalışma geleneği 1930'lara kadar gitmektedir. Öyle ki 1935 yılında burada 14-15 işçinin başını çektiği bir grev hareketi dahi yaşanabilmiştir.[322] Anadol'un eski tütüncülerden dediği Ahbab Hüseyin de yeni dönemde kunduracılık yapmaya başlamıştır.[323] Tüm bu örnekler kentli ve taşralı asimile gruptaki tütün işçilerinin, tütün sektöründeki yapısal değişimin ardından mesleki faaliyetlerini çeşitlendirdiğini, kimilerinin farklı sektörlerde ücretli olarak kimilerinin ise düşük statülü enformel işlerde çalıştığını ortaya koymaktadır. Örneklerde özellikle ayakkabı sanayinin ağırlıklı olması şüphesiz ki dikkate değer bir durumdur. Oldukça eski olan bu zanaatın kökleri Fatih Sultan Mehmet döneminin Saraçhane'sindeki deri imalatçılarına kadar uzanır. Saraçhane'nin yanmasının ardından bu zanaat erbabı Sultanahmet ve Beyazıt arasındaki bölgeye yerleşir.[324] Cumhuriyet döneminde ise Beyazıt, Gedikpaşa ve Kumkapı civarında ayakkabı atölyeleri ortaya çıkar.[325] 30-40 yıl öncesine kadar özellikle atölye sahipleri arasında ağırlık Rum ve Ermeni ustalardadır. Zamanla özellikle İstanbul'daki etnik yapıda görülen değişime bağlı olarak bu unsurların sektördeki ağırlığı azalacaktır.[326] Ayakkabı imalatı alanında Romanlar, hiçbir dönemde tütün işçiliğinde 1940'lara kadar sahip oldukları ağırlığa ulaşamayacaklardır. Bu sektörde farklı etnik ve toplumsal grupların varlığına ilişkin çok sayıda farklı örneğe rastlamak mümkündür.[327] Romanlar daha ziyade küçük çaplı ayakkabı tamircisi ve ayakkabı boyacısı olarak sektöre damgalarını vurmaktadırlar. Yine de özellikle eski tütün işçisi ailelerin arasından çıkan bireylerin sektördeki

322. "Kuruçeşme Kömürcüler Grevi", *Kızıl İstanbul*, 15 Mayıs 1935, akt. Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1999, s. 365.
323. Zihni Anadol, *Kırmızı Gül ve Basket*, Belge Yayınları, İstanbul, 1989, s. 56.
324. Berna Güler Müftüoğlu, *Fason Ekonomisi: Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretimi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 92.
325. A.g.e., s. 92.
326. A.g.e., s. 135.
327. Mesleği memleketleri Bodrum'da (belki de yine Rum ustalardan) öğrenmiş olan bazı aileler, İstanbul'da Nişantaşı Teneke Mahallesi, Kumkapı gibi semtlerde yerleşmiş ve Gedikpaşa başta olmak üzere çeşitli bölgelerde ayakkabı üretimine önce işçi ama giderek de işveren olarak dahil olmuşlardır (H. S., erkek, işçi emeklisi, Nişantaşı Teneke Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor). Babası ve dedesi uzun yıllar kunduracılık yapmış olan bir kaynak kişinin verdiği bilgiye göre İzmir Mecidiye Mahallesi'nde ve İstanbul Hacıhüsrev'de yaşayan Kırım Tatarları arasında da kunduracılık yaygın bir mesleki faaliyettir (A. Ö., erkek, makine mühendisi, Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor).

işçiler arasında en azından belirli bir dönem görmezden gelinemeyecek bir ağırlığa sahip oldukları kolaylıkla anlaşılabilmektedir.

Tütün işçilerinin kentli asimile ve taşralı asimile grupları arasındaki, kentli asimile gruptakilerin daha köklü bir kentlilik deneyimi ve kalifikasyona sahip olmasından kaynaklanan avantaj farkı, tütün işçiliğinde kalifikasyonun ikincil bir mesele haline gelmesiyle kaybolmaya başlamıştır. Samsun Hürriyet Mahallesi'nde yaşayan bu iki grubun mensupları, kendisi taşralı asimile gruptan gelen kaynak kişinin anlattığına göre zaman içerisinde birbirleriyle kaynaşmışlardır.[328] *Habitus*larının esnek karakteri ve kültürel sermayelerinin yakınlığı dolayısıyla bu iki grubun yakınlığı oldukça anlaşılır bir durum olarak gözükmektedir. Öte yandan fizyonomi itibariyle "Çingene" algısıyla özdeşleşen özellikleri daha az taşıyan ya da bunları bir biçimde kurgusal aile tarihleriyle açıklamayı başaran her iki gruba da mensup bireylerden bazıları zaman içerisinde mahalleden uzaklaşabilmiş, dahası çok farklı alanlarda istihdam edilmeyi de başarabilmişlerdir. Kaynak kişi her iki gruba mensup ailelerden de bu şekilde mahalleden kopup "iyi yerlere" gelenler olduğunu ifade etmektedir. Bunların arasında yüksek bürokrasinin çeşitli kademelerinde kendilerine yer bulabilenler de bulunmaktadır, askeri savcı ya da hâkimler gibi.[329]

Sonuç itibariyle teknolojik gelişmelerin ve tütün alıcılarının talep farklılaşması tütün sektöründe emek talebini daraltırken, özellikle kalifiye işçilerin önemi giderek azalmaktadır. Roman tütün işçilerinin mübadele sonrası Türkiye'de tütün işleme atölyelerinde öncelikle istihdam edilmelerini mümkün kılan kalifikasyonlarının anlamsızlaşması işçilerin büyük bir hızla farklı alanlara yönelmelerini gerektirecektir. Kısmen farklı sektörlerde işçi olarak çalışan Roman tütün işçileri olduğu gibi farklı bölgelerde Roman tütün işçilerinin hatırı sayılır bir kesimi de düşük statülü ve düşük gelirli enformel işlerde çalışmaya başlamışlardır. Bu gelişmelerin etkileri özellikle 1960 sonrasında belirginleşecek olan ciddi sonuçları olacaktır.

Roman Tütün İşçilerinin Siyasal Deneyimleri

Yunanistan'ın tütün üretim bölgelerinde Roman tütün işçilerinin ilişki içerisinde bulundukları ekonomik ve siyasal ortam onları

328. İ. A., erkek, emekli memur, Samsun Hürriyet Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasını kapsıyor.
329. İ. A., erkek.

politikleştirmiş, Selanik'teki en önemli tütün üretim merkezlerinde oldukça kalabalık bir topluluğu kapsayan bu politizasyon süreci daha sonra Türkiye koşullarında da kısmen yeniden üretilebilmiştir. Bu bölümde, Roman tütün işçilerinin kurumsal siyasete katılımının Türkiye koşullarında hangi biçimlerde geliştiği ortaya konulacaktır.

Roman tütün işçilerinin önemli bir unsurunu oluşturduğu Türkiye solu 1960'lara kadar Türkiye'de tartışmasız bir biçimde umacı konumundadır. Gerek tek parti gerek DP iktidarı, solu mümkün olduğunca marjinalize etmeye, sınırlandırmaya ve eğer gerekli görürse de şiddet kullanarak tasfiye etmeye son derece açık olmuştur. Öte yandan devleti oluşturan unsurların tamamının sol siyaset konusundaki tavırlarının birbirleriyle aynı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında, Sovvetler'e yanaşma kozu üzerinden İngiltere, Anadolu'da kurulacak bağımsız bir Türk devletine ikna edilir. Buna karşılık yerelde devletten bağımsız bir gelişme içerisinde girmeye çalışan olası sol hareketlerle; en azından devletin kimi unsurları, Mustafa Suphi'nin hazin sonunda görüldüğü gibi çok net bir biçimde hesaplaşılır. Hatta Suphi'nin eşinin başına gelenler, belki de bundan sonra aynı yola girmeye niyetleneceklere çok kesin bir gözdağı olarak kurgulanmıştır. Öte yandan gerektiğinde mecliste bir TKP kurulur.[330] Bu parti ön plana çıkartılır. Cumhuriyet döneminde değişen şartlara göre kâh Turancıların kâh komünistlerin üzerine gidilir.

1930'ların siyasal atmosferini değerlendiren Korcan, devlette iki anlayışın ortaya çıktığını söyler. Buna göre bu anlayışlardan birincisi Nazım Hikmet'e yakın, TKP'ye uzaktır. Diğeri ise her ikisine de uzak ve Nazım Hikmet'in görünür siyasal yaklaşımını bahane ederek TKP'yi vurmak taraftarıdır. Nazım'ı korumak, solu onun "romantik" çizgisinde yapılandırmak isteyen kanatta İsmet İnönü ve Kadrocular, onu kullanarak TKP'yi ezmek isteyen ekibin başında da Fevzi Çakmak yer almaktadır.[331] Dönemin saflaşmalarını bu şekilde ortaya koyan Korcan, şüphesiz ki taraf olarak içinde yer aldığı bu dönemi kendi perspektifinden anlatmaktadır. Yine de bu değerlendirmesiyle Kadrocular,[332] TKP ve Nazım muhalefetinin

330. Bu dönemle ilgili derli toplu bir kaynak için bkz. Emel Akal, İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

331. Kerim Korcan, *Harbiye Kazanı*, E Yayınları, İstanbul, 1989, s. 74.

332. Erken Cumhuriyet döneminde yayınlanan *Kadro* dergisi, büyük bölümü bir

çeşitli tonlarının oluşturduğu sol söylemli siyasal oluşumlar ve onlara dönük biri şahin diğeri güvercin ama her ikisi de ön almayı amaçlayan devlet tutumlarının anlaşılması açısından işlevsel bir çerçeve sunmaktadır. Korcan'ın altını çizdiği idareci ve imhacı yaklaşımın hep birlikte var olmayı sürdürdüğünü, dönem dönem tek tek bireyler bu gruplar arasında yer değiştirebilmekteyse de her halükarda devlet geleneğinin solla ilişkisinin hep bu renklerden herhangi birinin dönemin ihtiyaçlarına göre ön plana çıkması ile şekillendiğini söylemek abartılı bir değerlendirme olmayacaktır.

Bu dönemde hayat özellikle "mimli" solcular için çok zordur. Siyaset yapma imkânları olmadığı gibi gündelik yaşamlarını da rahatça sürdürememektedirler. Bu dönemi anlatan bir kaynak kişi hayatlarının nasıl sürekli gözaltında olduğunu şu sözlerle anlatır:

> "Ama mesela zaten herkesin belli bir sivil polisi vardı o yıllarda. Mesela bizim sivil polisimizi biz de tanırdık. Bizimki H. Amca'ydı. Zaten sivil polisleri Sümerbank'tan giyindikleri için... Kumaşları pantolon kumaşı, ceketi Sümerbank... Yağlanmış bir kravatları olurdu tabi. Herkesin bir şeyi vardı çünkü. Ne denir onun adına tahsisat mı denir yıllık, mesela yıllık diyelim sana iki tane kravat tahsis eder devlet. Sümerbank yılları o zaman, İnönü dönemi falan. Ayakkabıların Sümerbank. Tabi. Yerli malı kullan, zaten haftası vardı."[333]

Yine kaynak kişiye göre o dönemin solcuları, belli bazı insanların geçimine farkında olmadan yardımcı olmuşlardır. Zira tanınmış solcuları takip etme görevi belli kişilere verilmiş ve bu kişiler ömürleri boyunca bu insanları izlemiş; çalışmalarını, günlük yaşamlarını ve dostluklarını kaydetmişlerdir.[334] 1940'lar ve 1950'lerde ön plana çıkan aydınlardan Dr. Müeyyet Boratav, kendi yaşam öyküsünde bu duruma örnek teşkil eden bir durumu anlatır. Buna göre muayenehanesine verem tedavisi için gelen bir hasta, çıkarken dayanamayarak sivil polis olduğunu, Boratav'ı on yıldır takip ettiğini ifade eder. Bu kişiye amirleri Boratav için "Komünisttir, sürekli takip edeceksin" demiştir. Aynı kişinin söylediğine

dönem TKP çevresi ile ilişkilenmiş aydınlar tarafından çıkarılmaktadır. Kemalizme doktriner bir içerik kazandırılması noktasında önemli bir işlev gören *Kadro* ile ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Lütfi Sunar, "Kadro Dergisi / Hareketi ve Etkileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1, s. 511-526.

333. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

334. U. O., erkek.

göre kendisinden önce de bir başka polis memuru Boratav'ı takip etmektedir. Karakolda Boratav hakkında çoğunluğu kendinden önceki polis memurlarının raporlarından oluşan kalın bir dosya bulunmaktadır.[335]

Tütün işçilerinin politika yapmaya çalıştığı Türkiye böyle bir ülkedir. Cumhuriyet yeni kurulmuş, kendini "sağlam temeller" üzerinde yapılandırmaya çalışmaktadır. Karşısına çıkan bütün engelleri kolaylıkla ezmeyi başaran yönetici sınıflar, sol söz konusu olduğunda yılanın başını küçükken ezme politikası izlemişlerdir. Ne var ki Roman tütün işçilerinin içinde bulunduğu, Balkanlarda politikleşmiş bir işçi kuşağı edindikleri siyasal kültürü bir çırpıda unutmaya hiç de niyetli değillerdir. Bu kuşağın tecridi, marjinalleştirilmesi, siyasal deneyimlerini yeni nesillere aktaramayacak hale getirilmesi hiç de kolay olmayacaktır.

***

Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, hem gelenler hem de gidenler için son derece ağır bir travmaya yol açmıştır. Bu noktada Yunanistan'dan Türkiye'ye gelmek için bekleyen Müslümanlar ile Türkiye'den Yunanistan'a giden Rumların karşılaşmaları son derece ilgi çekicidir. Her şeyden önce, sosyalist eğilimlerin çok güçlü olduğu Yunan işçiler arasında barış yanlısı bir hareket bulunmaktadır. Buna karşılık özellikle Türkiye'den gelen Rumların farklı refleksleri vardır. Savaş sürecinde halkların karşı karşıya gelişi ve tohumları atılan milliyetçi nefret, Türkiye'den gelen Rumların öfkelerini çoğunluğu Müslüman olan Roman tütün işçilerine yansıtmasına neden olur.[336] Diğer taraftan Balkanlardaki milliyetçi çalkantıların içerisinde tarafsız kalamayan, hem Müslüman hem de Roman kimlikleri nedeniyle çoğunlukla yerel milliyetçi grupların baskılarına maruz kalan Roman tütün işçilerinin en azından bir bölümü için Türkiye yeni bir umut durumundadır. Tütün işçileri içerisinde önemli bir yere sahip Troçki Mehmet, Manastır'da Anadolu'daki Kemalistlere gizlice yardım topladığı için tutuklanır. Anadol'un belirttiğine göre oradaki "örgüt" arkadaşları tarafından hapisten kaçırılır ve Türkiye'ye gelerek Anadolu hareketinin saflarında savaşa katılır. Savaş sonrasında ise Troçki Mehmet savaştan önce olduğu gibi tütün

335. Boratav, s. 120.
336. Belli, *Mihri Belli'nin Anıları: İnsanlar Tanıdım 1*, s. 346-348.

depolarında işçi olarak çalışmaya devam edecektir.[337] Yine Roman tütün işçileri çevresinin önde gelenlerinden Kosova, Türkiye'deki "Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın aile büyükleri tarafından yakından izlendiğini" ifade etmektedir:

> "Gizli toplantılar yapıyorlardı, babam da bunlara katılıyordu. Ben bunlara şahit oluyordum. Erkekler fes giyerlerdi ama bu toplantıya katıldıklarında kalpak takarlardı."[338]

Bu örneklerin geneli ne derece yansıttığı tartışmalı olsa da özellikle mübadele ile Türkiye'ye gelen Romanlarda yeni cumhuriyete karşı belirgin bir sempati bulunduğuna şüphe yoktur. Hem cumhuriyetin kurucusunun Selanikli bir hemşerileri oluşu hem de Türkiye'ye geldiklerinde kendilerine toprak verilmesi gibi somut olgular nedeniyle son derece pozitif bir yaklaşımları söz konusudur. Bu tutumda Kurtuluş Savaşı yıllarında TKP'nin, özellikle de İstanbul'da Şefik Hüsnü liderliğindeki Aydınlık çevresinin Kemalistlere açtığı kredi önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim TKP ile Kemalistlerin arasının açılmasının ardından Roman tütün işçilerinin en politik unsurları da benzer bir tavrı takınacaklardır. Yine de bu grubun geniş kesimleri kendilerine yeni bir vatan ve toprak sunan insanları, yaşadıkları muazzam yoksulluğa rağmen olumlu bir biçimde hatırlamaktadırlar.

Cumhuriyetle birlikte Türkiye'ye gelen Roman tütün işçilerinin, en politikleşmiş kesimi, gelir gelmez çalışmaya başladıkları tütün depolarında siyasal faaliyetlere girmişlerdir. Bu konuda kendilerine herhangi bir yönlendirme gelip gelmediği, merkezi bir parti yapılanması içinde ne ölçüde hareket ettikleri tartışılabilir. İlk dönem TKP tutanaklarında tütüncülerin siyasal hareketliliklerinin parti talimatıyla biçimlendiğine ilişkin pek az işaret vardır. 1927 yılının Mart ayına ait bir TKP sekreterlik raporuna göre Samsun Tütüncüler Cemiyeti, parti üyesi bir kişinin yönlendirmesi altındadır.[339] 1927 yılının Nisan ayına ait bir merkez komitesi toplantı tutanağına göre Refet isimli üye, toplantıda tütün işçisi sempatizanlar arasında yürütülen bir çalışmadan bahsetmiştir.[340] Buna göre *Vakit*

337. Anadol, s. 151.
338. Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, s. 17.
339. *1926-1927 TKP MK Tutanakları: Büyük Kırılma*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2007, s. 255.
340. A.g.e., s. 266.

gazetesinde çıkan haber ilhamını "partili yoldaşlardan" almıştır. Yine kadın ve erkek yoldaşlar arasındaki rekabeti kaldıran "parti" olmuştur.[341] Diğer taraftan aynı yıl ortaya çıkan tütüncüler grevi ise "partinin" en azından parti merkezinde yer alan aydın kadroların tabandaki tütün işçilerinin hareketi üzerinde çok da etkin olmadıklarını ortaya koyar. Doğu Sekreterliği'ne gönderilen "gizli" bir raporda 19 Nisan 1927 günü başlayan grevin kendiliğinden bir biçimde geliştiği ifade edilir.[342] İlk gün 2.000 kişinin katıldığı greve ertesi gün 3.000 işçi katılmıştır. Talep az kalifiye işçiler için 180 kuruş asgari ücrettir.[343] İşçiler fabrikaları dolaşıp çalışanları uzaklaştırmışlar, grev kırıcıları "hırpalamışlardır."[344] Rapora göre grev TKP'yi "gafil avlamıştır." "TKP yığınlardan kopuk, onlarla bağlantı kurmaktan korkan" bir çizgi izlemiş, bu nedenle grevle ilgili görevlerini ihmal etmiştir.[345] Raporda "halkçı" çevrelerin grevi destekleyen, işçilerin sempatisini kazanmayı amaçlayan bir tutum aldığına işaret edilmektedir.[346] Hatta rapora göre grevi "TKP" değil, "halkçı çevreler" yönetmektedir. Raporu yazan kişi merkez komitesini "küçük burjuvaca korkak olmakla" suçlamaktadır.[347] Parti merkez komitesinin raporu ise grevdeki TKP'nin rolüyle ilgili daha farklı bir tablo çizmektedir. Rapora göre ilk gün 1.000 kişiyle başlayan grev daha sonra 4.000 kişiye çıkmıştır. Partinin çalışma yürüttüğü Amele Teali Cemiyeti'nde bazı sorunlar yaşandığından grev sürecinde ön plana çıkma imkânı bulamamışlardır.[348] Kıvılcımlı ise partinin o dönemde tütüncülerle kurduğu ilişkileri çok daha karamsar bir bakış açısıyla ele almaktadır. Ona göre parti, tütüncülerin grevini olay gazetelerde yer aldığı zaman öğrenmiştir. Bu arada rapora göre grevin başını çekenler "muhacir" işçilerdir. Yerli işçiler greve genellikle mesafeli durmuştur.[349] Ailesi Ortaköylü Roman tütün işçilerinden olan bir kaynak kişi yerli işçilerle muhacir işçiler arasındaki bu farklılığa, uzun süre varlığını koruduğunun altını çizerek şu sözlerle değinmektedir:

341. A.g.e., s. 266.
342. A.g.e., s. 287.
343. A.g.e., s. 287.
344. A.g.e., s. 287.
345. A.g.e., s. 287.
346. A.g.e., s. 288.
347. A.g.e., s. 288.
348. A.g.e., s. 291.
349. A.g.e., s. 290.

"Yunanistan'da grevi öğrenmişler, orada serbest olan sendikal mücadelelerin yasak olduğunu görünce burada tepki gösteriyorlar. Oradaki ortamı burada bulamıyorlar. Grevi bilen adamlar buraya geliyor, buradaki grevi gravyer sanıyor."[350]

Olayla ilgili olarak kaynaklarda yer alan bir TKP yöneticisi ile bir Komintern delegesi arasında konuşma oldukça ilgi çekicidir:

"Delege: Grev için hiçbir hazırlık yapamadığınızı itiraf ediyorsunuz.
Kuyrukçu: Yapamadık. Çünkü grevi sonradan geç öğrenebildik.
Delege: Güzel! Ya grevi haber alınca harekette etkin oldunuz mu bari?
Kuyrukçu: Grevcilerin sayısı bir günde binden iki bine çıktı.
Delege: Rastlantıyla! Yani bu binden iki bine çıkışta sizin bir rolünüz yok. Hareket kendiliğinden genişlemiş. Hareketin başında önceden gidemediniz. Arkasından olsun yetişmek yok mu?
Kuyrukçu: Siz olsanız ne yapabilirdiniz sanki?
Delege: Örneğin grevcilerin isteklerini küçük bir bildiri içinde formülleştirmek hareketin anlamını bu vesileyle, hattâ yumuşak deyimlerle kitle bilincine çıkarmak, bu şekilde işçiler içinde bir keşif kolu bulunduğu duygusunu güçlendirmek..."[351]

Tüm bu olgular göz önünde bulundurulduğunda, Roman tütün işçilerinin mübadeleyle Türkiye'ye gelmesi sonrası politik aktivitelerine başlamaları sürecinde esas ağırlığı, bu insanların işyeri temelli sendikal ve siyasal faaliyetleri kültürelleştirmesine, bunu *habitus*larına içkin bir unsur haline getirmelerine vermek daha akla yatkın görünmektedir. Zira politik faaliyete geçiş sürecinde parti talimat ve taktiklerinden ziyade bu kültürel yatkınlığa uygun bir biçimde hareket etmektedirler. Nitekim 1927'ye kadar olan MK kararları incelendiğinde TKP yönetiminin bu dönemde tütün işçilerine dönük kapsamlı bir faaliyet planlaması içerisinde olmadıkları anlaşılabilmektedir.[352] Diğer taraftan Roman tütün işçilerinin partili aydınlarla ve parti merkeziyle olan ilişkilerinin nasıl geliştiği, partili aydınların Roman tütün işçilerinin çalışmalarına olan etkileri 1944 TKP Davası tutanaklarında oldukça net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Beyoğlu ilçe teşkilatının kurulması

350. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
351. Hikmet Kıvılcımlı, *Yol 3: Partide Konaklar ve Konuklar*, Köxüz, İstanbul, 2013, s. 71.
352. "1926-1927 TKP MK Tutanakları".

örneğinde görüldüğü üzere genelde partinin dönemsel ihtiyaçlarına uygun olarak aydın kadrolar, tanınmış tütün işçileri arasından partinin aydın kadrolarıyla daha iyi ilişkileri olanlarına temas etmekte, sonrasında ise hali hazırda kendi çevrelerinde belli bir ilişkiler ağı olan tütün işçileri bu ilişkilere formel bir örgütlenme şeması giydirmektedirler.[353] Aynı durum 1951 TKP Tevkifatı dava tutanaklarına yansıyan, 1949 yılında Tütüncüler Komitesi'nin kuruluş süreci için de geçerlidir.[354]

Mübadele sonrasında Türkiye'ye gelen Roman tütün işçilerinin ilk yaptıkları iş, işçiler arasında kulüp ya da sendika gibi örgütlenme araçlarına olan ihtiyacın altını çizmek olur.[355] Selanik'teki sol siyasal hareketlerin içerisinde kendilerini her koşulda hücreler halinde örgütlemeyi öğrenen ve bunu bir mizaç özelliği, *habitus*larına içkin bir olgu haline getirecek derecede içselleştiren bu kuşak vakit kaybetmeden kendilerine genç tütün işçileri arasından taraftarlar bulmak için çalışacaklardır. Yaşlı bir tütün işçisi, Gabbay'a tütün işleme atölyelerinin atmosferinin bu faaliyeti kolaylaştıran bir zemin sunduğunu ifade eder:

> "Hem tütün işler, hem de konuşur tartışırdık. Konuları bilenleri dinler, sosyalizm, komünizm, sınıf mücadele sorunlarını tartışır ve gün geçtikçe de bilinçlenirdik."[356]

Böyle bir ortamda politikleşmiş Roman tütün işçileriyle tanışan genç bir işçi olan Erdinç; Emine, İhsane ve Mehmet gibi politikleşmiş işçilerden hem iş hem de diğer meselelerle ilgili yardım almaktadır.[357] Erdinç bu insanların diğer işçilerden farklı olduklarını kısa zamanda fark eder. Bir kez yaklaşımlarından etkilendiği bu işçi arkadaşlarının kendisine anlattıkları Erdinç'in siyasal meselelere kayıtsız kalmamasına neden olacaktır.[358] Kısa zamanda kendini çalışmaların içerisinde bulan Erdinç, mimlenmiş durumdaki işçilerin belli bazı kritik görevleri kendisi gibi genç işçilere verdiğini anlatır. Bu arada genç işçilere Mecidiyeköy, Okmeydanı, Şişli

353. İleri, *Kırklı Yıllar 2: 1944 TKP Davası*, s. 34.
354. *TKP 1951 Tevkifatı*, BDS Yayınları, İstanbul, 2000, s. 22.
355. Akgül, s. 29.
356. Moris Gabbay, *Cumhuriyetle Birlikte Büyüdüm*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2013, s. 158.
357. Akgül, s. 27.
358. A.g.e., s. 29.

civarındaki dutluklarda gerektiğinde kendilerini ve diğer tütün işçilerini savunmaları için boks dersi aldırılır.[359] Kosova ise tütün işçileri arasındaki politikleşmiş unsurların varlığını her 1 Mayıs öncesi arkadaşlarının eşlerinin gözaltına alınmasından anlar. Sorup soruşturduğunda bunun nedeninin işçilerin haklarını savunmaları olduğu kendisine söylenir.[360] Yine daha kıdemli bir tütün işçisinin kendisine "yoldaş" diye hitap etmesi Kosova'nın dikkati çekecek ve bu durumu sorguladığında öğrendikleriyle hayatını adayacağı dünya görüşüne biraz daha yaklaşacaktır:

> "Ramazan Ağabey bana yoldaş diyordu. Bu kelimeyi ilk kez duyuyordum. 'Bunun anlamı ne?' diye sordum. Ramazan Ağabey 'Sen tütüncüsün, ben de tütüncüyüm, ikimizde aynı yoldayız, o yüzden sana yoldaş diyorum' dedi."[361]

İşyerinde Kosova'nın çevresi TKPli işçilerden oluşmaktadır. Onun eğilimi artık şekillenmeye başlamış olsa da "parti" oldukça seçici davranmaktadır.[362] Çok geçmeden kendini kanıtlar ve parti tarafından düzenlenen toplantılara katılmaya başlar. Çeşitli görevler yüklenmiştir. Özellikle henüz daha yasallaşmamış olmasına rağmen el altından işçiler arasında sendikal faaliyetler yürütmeye çalışmaktadır.[363] Özçelik gibi kimi tütün işçileri ise sonradan bu ortama dahil olmamakta, solun ve "partinin" içinde doğmaktadır. Zira Özçelik'in ağabeyi Halil İbrahim dönemin işçi önderleri arasında yer almaktadır.[364] Özçelik örneğinde politikleşme süreci, hali hazırda siyasal eğilimi aile içinde şekillenmiş olduğundan daha ziyade işin inceliklerini öğrenme şeklinde gelişmektedir. Ağabeyinin içinde bulunduğu bir işçi önderleri grubunun tutuklanmasının ardından çalışmaları üstlenen gençlere deneyimli bir işçi daha organize ve planlı hareket etmeleri gerektiğini söyler. Çok geçmeden kadın işçilerin de sürece dahil edilmesi için üçer kişilik kadın hücreleri oluşturulur.[365]

359. A.g.e., s. 32.
360. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 75.
361. Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, s. 56.
362. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 77.
363. A.g.e., s. 81-82.
364. Özçelik, s. 10.
365. A.g.e., s. 12.

Diğer taraftan tütün işçileri arasında açıktan çalışma yapan başkaları da vardır. Örneğin, 1930 yılında kurulan İstanbul Tütün İşçileri Cemiyeti resmi izinle kurulabilmiştir. Bu derneğin yöneticileri arasında Topaç Ali Remzi Efendi, İskeçeli Salih Usta, Kavalalı Ali Galip, Dramalı Recep Cemal, İskeçeli Cafer ve Kavalalı Ali Rıza Efendi gibi isimler yer almaktadır.[366] Dönemin koşulları göz önüne alındığında yasal izinle kurulan bu cemiyetin CHP'ye yakın bir oluşum olduğu düşünülebilir. Tütün İşçileri Cemiyeti'nin durumu ne olursa olsun politikleşmiş Roman tütün işçilerinin bulunduğu üretim birimlerinde henüz onların gücünü sarsamasa da, karşı bir eğilimin varlığı kesindir. Nitekim Özçelik, kalifiye işçilerin ardından işe "dalkavukların, fedailerin, ihbarcıların ve ispiyoncuların" alındığını anlatır. Ustabaşıların çoğu da üretim birimlerinde politikleşmiş işçilere karşı mücadele vermektedir.[367] TKP'nin 1926 tarihli İzmir İl Komitesi raporuna göre CHP'nin bu ildeki tütün işçisi dernekleri üzerinde belirgin bir etkisi oluşmuştur. Parti diğer işkollarındaki dernekleri de kendi kontrollerine aldıkları tütüncü derneğinin etrafında örgütleme çabasındadır.[368] Aynı dönemde tütün işçilerini örgütlemeyi amaçlayan bir başka dernek de Samsun'da kurulmuştur. 16 Temmuz 1925 tarihinde kurulan Yaprak Tütün Ameleleri Rehberi Terakki Cemiyeti kısa sürede 300'den fazla üye toplamıştır.[369] 1927 tarihli TKP merkez komitesi genel sekreterinin raporuna göre Samsun'daki dernek, diğer illerdeki derneklerden farklı olarak, bir TKP üyesinin "rehberliği" altındadır.[370] Yine 1926 TKP Viyana Konferansı belgeleri arasında yer alan "Fırkanın Vaziyeti" başlıklı raporda bu dernekle ilgili olarak "Samsun bölgesinde, Makedonya'dan gelen ve Yunan K.F'nda mücadele etmiş tütün ameleleri, TKF militanları ile işbirliği içinde güçlü bir tütün ameleleri derneği kurdular" denilmektedir.[371]

Bu dönemde küçük çaplı işçi eylemleri de ortaya çıkmaktadır. Nitekim Anadol, Troçki Mehmet'in bazen tütün işçilerinin önüne geçip onları Beşiktaş'tan vilayete kadar yürüttüğünü; işçilerin bu

366. "Tütün İşçileri Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1930.
367. Özçelik, s. 16.
368. *1926-1927 TKP MK Tutanakları: Büyük Kırılma*, s. 106.
369. Ertürk Keskin, Yaman, s. 309.
370. *1926-1927 TKP MK Tutanakları: Büyük Kırılma*, s. 225.
371. *Türkiye Komünist Partisi 1926 Viyana Konferansı*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004, s. 147.

yürüyüşlerde yevmiyelerin azlığını, haklarının verilmediğini dile getirdiklerini ifade eder.[372] Söz konusu dönemde tütün işçilerinin başını çektiği kimi eylemler oldukça ses getirmiştir. Ahırkapı'da yaşanan olay, bunların arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Toplamda 3-4 salon ve her salonda 300-400 kişinin bulunduğu fabrikada 2.000'e yakın işçi çalışmaktadır.[373] Nemlizade Mithat'a ait fabrikada, 1936 tarihli bir gazete haberine göre yevmiyelerin ödenme şekli üzerine bir ihtilaf çıkmıştır.[374] Diğer taraftan Erdinç, Ahırkapı'daki tütün işçilerinin 10 kuruş zam ve her ayın ortasında avans gibi talepleri olduğunu ifade etmektedir. Bu dönemde büyük çoğunluğu Ortaköy tütün işçilerinden oluşan bir işçi temsilcileri grubu oluşturulur. Temsilcilere sert tavır alınması üzerine işçiler toplu halde iş bırakır. Bunun üzerine fabrika polis tarafından kuşatılır. Yaklaşık 2.000 işçi ile 500 polis arasında sert bir çatışma meydana gelir.[375] 1-2 saat süren çatışmanın ardından işçiler dağılır ve hep birlikte ilerleyen işçiler valiliğin önünden inerlerken "düzgün giyinmiş" sivil bir grup işçilerin üzerine saldırır.[376] Ertesi gün Sultanahmet Meydanı'nda bütün "muhitlerden" "2.000-3.000 işçi" toplanır.[377] Karşılarına çıkan polis barikatını yaran işçiler etrafa yayılır. İşçilerin içeride balyaları dağıtıp yangın çıkaracağından çekinen subaylar içeri girip işletme yöneticilerine taleplerin kabul edilmesi için baskı yaparlar. Bunun üzerine işveren, işçilerin 10 kuruş talebinin de üzerine çıkarak 15 kuruş zam yapar.[378] Erdinç, Ahırkapı olayını o dönemin en önemli "hak arama mücadelelerinden" biri olarak değerlendirmektedir.[379]

Bu süreçte TKP merkezinin temel etkisi parti yayınlarının çıkarılması noktasında olmuş gibi görünmektedir. 1930 sonrası çıkan *Orak Çekiç* gazetesi, Roman tütün işçileri arasındaki hücrelere ulaştırılmakta, işçiler yayını izlemektedirler.[380] Ne var ki parti organı belirsiz aralıklarla çıkmaktadır. Korcan, bu yayını alıp işçi topluluklarına dağıttıklarını; bu şekilde "propaganda ajitasyon" görevlerini

372. Anadol, s. 151.
373. Akgül, s. 63.
374. "Tütün Amelesi Bugün İşe Başlıyor", *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1936.
375. Akgül, s. 64.
376. A.g.e., s. 65.
377. A.g.e., s. 65.
378. A.g.e., s. 66.
379. A.g.e., s. 67.
380. Özçelik, s. 15.

yaptıklarını ifade etmektedir.[381] Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde partinin aydın kadroları esas itibariyle yayınların ulaştırılması misyonunu üstlenmiş, buna karşılık "hücreler" denilen örgütlenme birimlerinin kuruluşu ve idaresi doğrudan doğruya Balkanlarda çok yoğun bir siyasallaşma deneyimi kazanmış olan tütün işçileri içerisindeki "organik aydınlar" tarafından üstlenilmiştir. Diğer taraftan parti merkezindeki aydınlar tarafından hazırlanan yayınlar kimi durumlarda Roman tütün işçilerinin üretim birimlerindeki örgütlenme faaliyetleri sırasında yararlı bir işlev görebilmektedir:

> "Bir gün öğle paydosu verildiğinde Ramazan ağabey kalktı dışarı gitti. Sandığının üzerinde yazılı bir kâğıt vardı. Okumaya başladım. TKP'nin beyannamesiymiş. 8 saatlik işgünü, kadın-erkek ücretlerinin eşitliği için işçileri birlikte mücadeleye çağıran bir bildiriydi. İlk kez böyle bir şey okuyordum. Ramazan ağabey geldiğinde 'Kusura bakma ağabey sandığının üzerinde duruyordu okudum' dedim. Ramazan ağabey boynuma sarıldı, 'Ben de bunu sana nasıl okuturum diye düşünüyordum, şimdi hakiki yoldaş olduk' dedi."[382]

Partiye katılımı böylesi naif bir süreç içerisinde gerçekleşen tütün işçileri çevresinin organik aydınlarından Kosova ve diğerleri, daha sonra "parti kararıyla" Moskova'ya giderek eğitim alırlar. Bu gruptaki tütün işçilerinin partinin yönetim kademesini oluşturan aydınlarla daha doğrudan ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki bu süreçler, tütün işçilerinin kişisel hayatlarında önemli kırılmalara yol açacak, parti disiplini gereği aldıkları zor kararlarının ardından çoğunlukla büyük dramlar gelecektir. "Parti talimatıyla" SSCB'ye giden Kosova, yine "parti talimatıyla" henüz emzirmekte olduğu kızını SSCB'de bırakarak Türkiye'ye döner:

> "Zehra Abla garip bir kadın. Bir kadın olarak anlamaya çalış. Zehra Abla 21 yaşında Moskova'ya üniversiteye gider. Orada İskender Mustafa ile evlenen, 22 yaşında bir kız çocuğu olan kadın; sonra parti dön demiş buna, 'Memeden bıraktım döndüm oğlum' diye anlatırdı. İlk anlattığı zaman gerçekten tüylerim ürperdi. Memeden bir çocuğu bırakıp nasıl gelir. Nasıl bir şey, nasıl bir duygu... Çok şaşırdığımı hatırlıyorum. 'Valla oğlum biz Ayten demiştik de bunlar başka bir şey demişler, çok aradık da bulamadım' dedi. Böyle bir kadın yani."[383]

381. Korcan, s. 28.
382. Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, s. 56.
383. S. Y., erkek, restoran işletmecisi. Tanıklıkları 1960 sonrası dönemi kapsıyor.

Kosova, SSCB dönüşü Reşat Fuat'ın talimatıyla Samsun'a geçer. Kosova'nın Samsun'a gelişi tütüncüler arasında hemen duyulur. Kısa sürede eski tanıdıklarıyla bir araya gelir. Samsun Tütün işçileri arasında Kosova'nın katkılarıyla yaygın bir örgütlenme ağı kurulmuştur. Bir yandan da "gizlice" Müstakil Tütüncüler Sendikası'nın inşası için çalışmalar yürütmektedir.[384] Kosova, Samsun'da 11 ay kalır. Bu süre içerisinde başarıyla sonuçlanan bir tütüncü grevinin organizasyonu sürecine dahil olur:

> "O tarihte Samsun İnhisar İdaresi'nin Danimarka'ya tütün ihracı işi vardı. Tam o tarihte biz sendikayla beraber 6-7-12 olan farklı farklı saat ücretlerinin eşit olması için grev yaptık. Zaman uygun olduğu için başarılı olduk. Herkesin maaşları düzeldi. Eşit hale geldi. Samsun'da 11 ay kaldıktan sonra yeniden parti tarafından İstanbul'a çağrıldık."[385]

Bir başka önemli tütün işçisi ve Kıvılcımlı'nın cezaevi arkadaşı Abbas, cezaevi çıkışı bir yolunu bulup Moskova'ya geçer.[386] Tütün işçisi Abbas, Moskova dönüşü Beşiktaş "mıntıka komitesine" dahil olur. Babalık, Abbas'ın Türkiye'ye TKP yöneticilerinden İsmail Bilen tarafından gönderildiğini iddiasını paylaşmaktadır.[387] Gelişiyle semtte faaliyetlerin hızlanması şüpheli gözlerden kaçmaz ve Abbas takibe alınır. Bir süre Beşiktaş'taki tütüncü mahallelerinde izini kaybettirdikten sonra bir gece Mecidiyeköy dutluklarında polis tarafından sıkıştırılır. Yine de yağmur altında Kasımpaşa'ya kaçmayı başarabilir.[388] Ne var ki o gece maruz kaldığı sağanak nedeniyle zatürre olacaktır.[389]

Roman tütün işçilerinin TKP içerisindeki etkinliği kendi çalıştıkları üretim birimlerinde yaptıkları faaliyetlerden ibaret değildir. Bunun dışında kimi lojistik görevleri de üstlenmektedirler. Örneğin Erdinç, bir dönem Dolapdere Akarca Sokak'ta tuttukları evin parti tarafından kullanıldığını anlatmaktadır. 10-15 günde bir eve gelen partili "yoldaşlar" burada toplantılar yapar. Evin zeminden az yüksek girişi olması bilinçli olarak tercih edilmiştir. Bu sayede

384. Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, s. 88.
385. A.g.e., s. 88.
386. Korcan, s. 55.
387. Naciye Babalık, *Türkiye Komünist Partisi'nin Sönümlenmesi*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 56.
388. Korcan, s. 54.
389. A.g.e., s. 55.

herhangi bir gereklilik halinde toplantı odasının penceresinden kaçmak mümkün olacaktır.[390]

Tütün işçilerinin *habitus*larına işlenmiş, artık bir ifade biçimi haline gelmiş politik yaklaşımları, bulundukları hemen her alanda kendisini göstermektedir. 1930'larda yine bir parti görevini yerine getirdikleri için belli bir süre kaçak yaşamak zorunda kalırlar. Bu sırada geçinebilmek için çeşitli bölgelerde tarım işçiliği yapmak zorunda kalırlar. Söz konusu şartlarda bile Erdinç'in eşi tütün işçisi Emine, İzmir civarında tütün tarlalarında çalışırken tanıştığı yoksul insanlara propaganda yapmayı ihmal etmez. Onlara "Çitra'yı, Ana'yı ve Fransız İhtilali"ni "ezbere" anlatır. '80 sonrasında Söke'nin yerlileriyle konuşan Erdinç, o zamanlar propagandasını yaptıkları bu kavramların, tarım işçileri arasında hâlâ konuşulduğunu öğrenecektir.[391] Roman tütün işçilerinin yazılı kültür ürünlerini sözlü kültür elementleri haline getirip bunları popülerleştirmelerine politikleşmiş tütün işçileri ile son derece yakın ilişkileri bulunan bir kaynak kişinin aktarımlarında da rastlanmaktadır:

> "Gerçekten bu insanlar şey, çok mütevazı insanlar, fakat siyasal bilinçleri de hiç tahmin edilmeyecek... Baksanız işte düşünün ki dilenci gibi, işte pespaye giyimli bir adam. Oturup size Dostoyevski'nin bilmem nesinden bahsettiğinde sizi çok şaşırtabilir."[392]

Kendi ailesi de tütün işçiliği yapmış olan Ortaköylü bir kaynak kişi politikleşmiş Roman tütün işçilerinin bu özelliğini son derece net bir biçimde anımsamakta, kendi içinde yer almamasına rağmen onların politizasyon seviyelerine saygılı bir üslupla yaklaşmaktadır:

> "Rejide çalışanlar hakkını arayan, okuyan insanlardı. O yüzden Nazım Hikmet gibi dışlandılar. O yüzden onlara komünist diyorlardı, aslında komünist değillerdi haklarını arayan insanlardı. Bir tek çıkış yolları vardı. Okumak, öğrenmek. Eğitim de okula gitmek anlamında değil. Oturumlara, toplantılara gitmek, gazeteler, dergiler okumak. Sosyalleşmek yönünden particilik."[393]

390. Akgül, s. 68.
391. A.g.e., s. 56-57.
392. A. Ö., erkek, makine mühendisi, Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
393. E. K., erkek, esnaf, Ortaköy sakini. Tanıklıkları 1950 sonrası dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

Tütün işçilerinin üretim birimlerindeki eylemlilikler dışındaki lojistik özellik taşıyan bu faaliyetleri Türkiye'yle sınırlı kalmaz. Örneğin, tütün işçisi Tamçiz'in kendi iddiasına göre adı gençliğinde Mussolini'ye karşı düzenlenen fakat başarısız kalan bir suikast olayına karışmış, yakalanmamak için Kuzey İtalya'da Bonnazo bölgesini geçerek Alp Dağları üzerinden Avusturya'ya kaçmıştır.[394] Diğer taraftan tütün işçileri çevresi, İspanya İç Savaşı sırasında haftada bir günlüklerini İspanya'daki Cumhuriyetçilere destek olmak için ayırmaktadırlar.[395]

1946 sonrasında cemiyetler kanununda yapılan değişikliklerle sol hareketin legal çalışmalarında bir canlanma yaşanır. Solun farklı kesimlerini temsil eden gruplar yasal partiler kurmaya, sendikal örgütlenmeleri geliştirmeye çalışırlar. Bu dönemle ilgili değerlendirmede bulunan bir kaynak kişiye göre Roman tütün işçileri hem Esat Adil Müstecaplı'nın Sosyalist Parti'sinde hem de Şefik Hüsnü'nün Türkiye Emekçi Partisi'nde yer almaktadır.[396] Kaynak kişinin bu değerlendirmesine rağmen tütün işçileriyle ilgili çoğu kaynakta esas olarak Şefik Hüsnü'nün partisinde ciddi bir ağırlıkları olduğu ifade edilmektedir. Kosova'nın eşi Mustafa, 1946 sonrası Şefik Hüsnü liderliğinde kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi'nin Üsküdar'daki kurucuları arasında yer alacaktır. Uzun bir süredir kundura işçiliği yapan Mustafa'nın kundura işçilerinin örgütlenmesi noktasında da önemli çalışmaları olmuştur.[397] Gerçekten de bu dönemde çoğu eski tütün işçileri olan kunduracılar büyük gruplar halinde Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi saflarına katılmışlardır. Petek'e göre kunduracılar "inanmış komünistler" ve "partinin en samimi üyeleridir."[398]

Aynı dönemde cemiyetler kanununun değişmesini fırsat bilen tütün işçileri Ortaköy'de bir araya gelerek Tütüncüler Sendikası'nı kuracaklardır. Kısa süre yaşayabilen sendika yaşadığı süre içerisinde işçiler tarafından belirgin bir biçimde sahiplenilecektir.[399]

394. Deniz Kavukçuoğlu, *Sen Vatan Haini misin Baba?*, Doğan Kitap, İstanbul, 2003, s. 330.
395. Akgül, s. 27.
396. S. G., erkek, sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsıyor.
397. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 128.
398. M. Şehmus Güzel, *Fahri Petek: Bir Hayat Üç Can*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2009, s. 124.
399. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 137.

Başkanlığını Ortaköy'ün Roman tütün işçileri çevresinin önde gelenlerinden İbrahim A.'nın yaptığı sendika bir yılını doldurmadan kapatılacaktır.[400] Bir kadın tütün işçisi olarak Kosova da tütüncüler sendikasında yöneticilik yapmıştır.[401] Diğer taraftan Kosova, Şefik Hüsnü'nün Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin kurucuları arasında yer alır ve partinin büyük bir Roman nüfusun yaşadığı Yenişehir ilçe örgütünde çalışma yürütür.[402] İstanbul Tütün İşçileri Sendikası, 1948 yılında aynı ekip tarafından yeniden kurulur. Sendikanın yedi kurucusundan beşinin Ortaköy'de yaşıyor olması, Ortaköy Roman tütün işçilerinin bu süreçteki etkinliğinin devam ettiğini göstermektedir.[403]

1946 sonrası bir anda artan sendikalar, İstanbul Sendikalar Birliği çatısı altında bir araya getirilir. Bu dönemde Beşiktaş'ta bulunan harap bir fırın enkazı birliğin merkezi olarak belirlenmiştir. Ne var ki partinin büyük bölümü dönemin yönetici sınıflarının yakınları, hatta akrabaları olan aydın kadroları bu enkazın onarımı için gerekli sermayeyi bir türlü temin edemezler.[404] Neyse ki partinin aydın kadrolarını derin üzüntüye sevk eden bu durumun çözümünü gariban tütün işçileri bulurlar. Konunun aciliyeti üzerinde tütün işçilerinin ileri gelenleri bir araya gelir ve ne yapılabileceğini tartışmaya başlarlar. Anadol'un belirttiğine göre tütün işçisi Kosova kucağındaki çocuğu bırakıp "Ben çareyi buldum" diye ileri atılır. Elindeki yüzüğünü ve kulağındaki küpesini ortaya koyar. "İşte bunlarla tamir edeceğiz sendikamızı, bunlarla yaşatacağız varlığımızı, bunlarla göstereceğiz onlara kim olduğumuzu. Ben aç kaldım, susuz kaldım, en zor günlerimde bile onlara el sürmedim, belki bir gün işe yarar diye. İşte o gün geldi, helal ediyorum onları sendikamıza."[405] Kosova'nın bu coşkulu tiradı kendisine aktarılan Şefik Hüsnü gözyaşlarını tutamayacaktır.[406] Daha sonra Arif Barikat ve Vedat Türkali gibi partili sanatçıların katılımıyla yapılan sendikanın açılışı, büyük bölümü Beşiktaş civarının Roman tütün işçilerinin oluşturduğu coşkulu bir kabalıkla yapılır. Açılış sırasında Vedat Türkali daha sonra bestelenecek olan ünlü "İstanbul" şiirini okur.

400. Özçelik, s. 19.
401. Berktay, s. 261.
402. A.g.e., s. 262.
403. Özçelik, s. 107.
404. Anadol, s. 5.
405. A.g.e., s. 6.
406. A.g.e., s. 6.

1940'ların sonunda tütün işçilerinin başını çektiği bir diğer örgütlenme çalışması Kocaeli'nde yaşanacaktır. Tütüncü Kara Abbas'ın liderliğinde epeydir var olan yapılanma tütün işçisi İdris Erdinç'in gelişiyle bir başka aşamaya sıçrar.[407] 1945-1950 yıllarında SEKA kâğıt fabrikasının duvarlarına "Yaşasın TKP" ve "NATO'ya Hayır"[408] gibi sloganlar yazılır.[409] TSEKP'nin kuruluş çalışmaları kapsamında Kocaeli'ne gelen tütün işçisi Erdinç, bölgede sendika ve parti çalışmaları yürütür.[410] Bunun için ordudaki işinden ayrılan Erdinç, Kocaeli'nde bir bina bulur ve binanın masraflarını askeriyede şoför olarak çalışırken biriktirdiği parayla karşılar:[411]

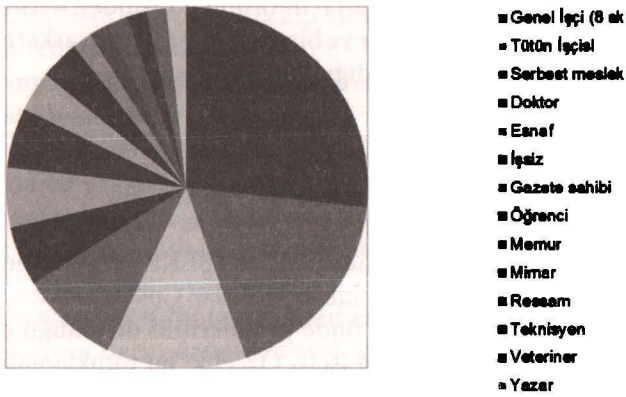
> "Hemen bir bina buluyorum. Altı aylık kirayı peşin veriyorum. Para var. Askeriyede biriktirmişim. Boya, badana, masa... En merkezi mevki... Müracatımızı yapıyoruz. Tabelamızı asıyoruz."[412]

16 Aralık 1946 tarihinde TSP ve TSEKP kendilerine bağlı durumdaki sendikalarla birlikte kapatılırlar. Çok geçmeden aralarında Roman tütün işçilerinin önde gelenlerinin de olduğu çok sayıda insan tutuklanır.[413] Tütün işçisi Özçelik, bu tutuklamaların tütün işçilerine ağır bir darbe vurduğunu belirtmektedir. O güne kadar büyük bir özenle gizli tuttukları ilişkileri açığa çıkmış, Roman tütün işçileri çevresinin örgütlenmesinde önemli bir rol oynayan kadro tutuklanmıştır.[414] 1948 tarihli dava tutanaklarına göre bu dönemde 56 kişi tutuklanmıştır. Tutukluların yedisi tütün işçisidir.[415] Bunlardan

---

407. A. Bülent Karataş, *Konca Yazışmaları*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2005, s. 272.
408. "Seka kâğıt fabrikasında çalıştığım yıllarda konuşulurdu. 1945-1950 yıllarında Seka'nın duvarlarına 'Yaşasın TKP' yazılmış. Yıllar geçti hayat bizi Şoför İdris'le tanıştırdı. İdris Erdinç. Dönemin TKP Kocaeli İl Komitesi sekreteri. Sorduk. 'Biz NATO'ya Hayır" yazmıştık' dedi" (Karataş, s. 272). NATO 1949 yılında kurulmuştur. Dolayısıyla kaynakta belirtilen tarihlerde NATO'ya karşı Türkiye'de popüler bir tepkinin oluşması oldukça zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir. Böylesi erken bir tarihte NATO karşıtı sloganların fabrika duvarlarına yazılması kapitalist bloğun birleşmesini muhtelif kanallardan öğrenen Roman tütün işçileri çevresinin en organize kesiminin diğer işçilerde duyarlılık oluşturma çabası olarak okunabilir.
409. A.g.e., s. 272.
410. Akgül, s. 119.
411. A.g.e., s. 120.
412. A.g.e., s. 120.
413. Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, s. 232.
414. Özçelik, s. 49.
415. Rasih Nuri İleri, *Kırklı Yıllar 4: 1947 TKP Davası*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003, s. 131-139.

biri İzmir Bornova'da, diğerleri ise Kasımpaşa civarındaki Roman yerleşimleri ve civar bölgelerde ikamet etmektedirler. Anlaşıldığı kadarıyla tütün işçisi Özçelik'in 1946 tutuklamalarının yarattığını söylediği tahribat esas olarak Roman tütün işçilerinin bu bölgedeki unsurlarını etkilemiştir.

Tablo 12. 1946 Tevkifatında tütün işçilerinin ağırlıkları

Tütün işçisi Erdinç bu dönemde kadroların önemli bir bölümünün sahadan çekildiklerini doğrular. Ancak kendisi gibi "birkaç kaçağın" işçilerle temas etme imkânı kalmıştır.[416] Erdinç bu dönemde partili arkadaşlarıyla birlikte İstanbul Vilayet Komitesi'ni kurduklarını ifade eder.[417] Diğer örneklerde görüldüğü gibi burada da örgütlenme süreci Roman tütün işçilerinin hali hazırda kurdukları ilişkilerin formel bir çerçeveye; bir hücreler ağına oturtulması üzerinden ilerlemiş gibi görünmektedir.[418] Erdinç bir dönem için partinin formel ilişkilerinin dışında kalmış ama hali hazırda Roman tütün işçileri çevresinin bir parçası durumundaki bazı eski isimleri etrafında toplayarak yeni komiteyi organize etmektedir.

Sola dönük bir diğer kapsamlı müdahale olan 1951 TKP Tevkifatı çok sayıda tütün işçisini de etkilemiştir. Belli, 1953 yılında TKP

416. Akgül, s. 126.
417. A.g.e., s. 132.
418. A.g.e., s. 132.

davasının sanık sandalyelerinde çok sayıda tütün işçisi olduğunu belirtir. Dönemin hükümeti 141. maddeyi daha da ağırlaştırmış ve maddeye bir 7. fıkra eklemiştir. Fıkraya göre siyasal faaliyetlerinden ötürü pişman olan sanıkların cezası dörtte bire indirilecektir. Davaya bakan askeri mahkeme bu fıkrayı geniş bir biçimde yorumlar. Öyle ki "Hakkımdaki iddia doğrudur. Ama ben bundan sonra böyle işlerde yokum" diyen sanıklar tahliye edilmektedir.[419] Cezaevindeki TKP üyeleri arasında genel eğilim bu yasadan yararlanmanın "ihanet" olacağı yönündedir.[420] Belli, bu yasadan yararlananların, TKP'nin aydınları arasından çıktığını anlatmaktadır. Eşleri ve çocukları dışarıda perişan durumda olan tütün işçilerinden ise hiç kimse pişmanlık yasasından yararlanmamıştır.[421] Bu arada söz konusu dönemde cezaevinde sol aydınlar arasında yaşanan tartışmalar önemli bir bölünmenin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu dönemde özellikle Belli ve çevresindeki aydınlar grubu, tütün işçileriyle iyi ilişkiler kurarak onları kendi çevrelerine ağırlıklı bir biçimde dahil ederler. Daha sonraki dönemlerde de birlikte çalışacakları tütün işçilerini Belli şu sözlerle değerlendirir:

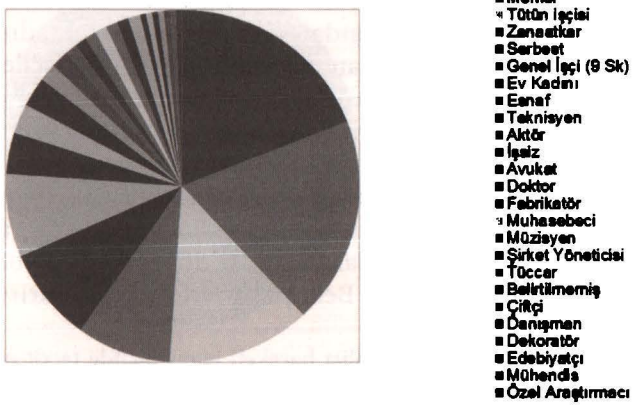
> "Egemen güçlerin sosyalist hareketi geniş ölçüde tecrit edebildikleri, sosyalizmin (S)'sinin bile küfür sayıldığı uzun yıllar boyunca, Kasımpaşa'nın Ortaköy'ün tütüncü semtlerinde, karanlıklar denizinde sosyalist düşüncenin adalarında sosyalizmin sorunları tartışılırdı. O en çetin döneminde, en çok ezilen, en çok horlanan bu emekçi çevrelerinde bir sosyalist gelenek kurulabilmiştir."[422]

Yine Belli'ye göre tütün işçilerinin arasından "muhbirler, provakatörler" çıksa da bu kimlikleri ortaya çıktıktan sonra tütün işçilerinin arasında barınamaz hale gelmişlerdir. Belli, kimilerinin bu durumu onların arasında hâlâ süren "klan" ilişkilerine bağladığını, kendisinin ise bu durumu tütün işçilerinin "daha çok ezilmesinden, horlanmasından ileri gelen devrimci bilincinden" kaynaklandığına olan inancını ifade etmektedir.[423]

1951 Tevkifatı'na ilişkin rakamlar aynı zamanda Roman tütün işçilerinin dönemin sol hareketi içerisindeki konumunu hakkında da oldukça aydınlatıcıdır. 1954 tarihli Ankara Garnizon Komu-

419. Mihri Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, s. 24.
420. A.g.e., s. 23.
421. A.g.e., s. 18-19.
422. A.g.e., s. 22.
423. A.g.e., s. 24.

tanlığı 2 no'lu Askeri Mahkemesi kararına göre dava kapsamında toplam 184 sanık bulunmaktadır. Bunların 24'ü tütün işçisi, 6'sı ise Roman tütün işçileri çevresiyle ilişkili ama o dönem için farklı mesleklerde çalışmakta olan bireylerdir. Tablo 13'te görülebileceği üzere 1951 TKP Tevkifatı'nda tütün işçileri, öğrenciler ve memurlardan sonraki en büyük grubu oluşturmaktadır.

Tablo 13. 1951 Tevkifatı'nda Roman tütün işçilerinin ağırlığı.

Bu dönem cezaevinde kalan Roman tütün işçileri, sol aydınların anılarında özel bir yere sahip olmuşlardır. Suda'ya göre kaldığı cezaevinin üçüncü koğuşu genellikle "tütün işçisi esmer vatandaşlardan" oluşmaktadır.[424] Çoğu birbiriyle akrabadır. Ortaköylü tütün işçileri Seyit A., Emin A., İbrahim A., bunlar arasında önde gelenlerdir.[425] "Tütün işçiliğini ve hapishaneciliği kader bellemişler. A be, bu da geçer deyip kasap havası oynuyorlar, devrimci marşlar söylüyorlar büyük bir coşkuyla."[426] Özellikle tütün işçilerinin cezaevinde koşulları umursamaz davranışları, "nasıl olsa bir gün sömürünün ortadan kalkacağına yürekten inanmış olmaları" Suda'da büyük bir saygı uyandırmaktadır:[427]

424. Orhan Suda, *Bir Ömrün Kıyılarından*, Alkım Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 85.
425. A.g.e., s. 85.
426. A.g.e., s. 85.
427. A.g.e., s. 114.

"Biz okumuşların ince hesapları yok onlarda. Bodoslama girmişler hayatın içine. Köklü bir geleneğin umut yüklü simgeleri olmuşlar. Azla yetinmesini biliyorlar. Konuşmalarındaki içtenlik, ağız dolusu gülüşleri alabildiğine etkiliyor beni. Keşke onlar gibi kabullenebilseydim hayatı dediğim oluyor bazen."[428]

1950'li yıllarda Türkiye sol hareketinde yeni bir yasal parti girişimi daha ortaya çıkar. Kıvılcımlı'nın başını çektiği Vatan Partisi, tütün işçilerinin de katılımıyla kurulacaktır. Vatan Partisi içerisinde 1930'lardan beri Kıvılcımlı'nın yakın çevresindeki çeşitli isimler yer almaktadır.[429] Partinin Beyoğlu ilçesinde tütün işçisi Kosova da çalışmış, partiye aktif desteğini göstermiştir.[430] Yine Beyoğlu ilçesinde tütün işçilerinin oldukça eski liderlerinden olan Troçki Mehmet aktif bir biçimde siyasal faaliyet yürütmektedir.[431] Daha sonra parti yargılanırken oluşturulan Vatan Partisi'nin tutuklama listesinde Kasımpaşa'dan, Ortaköy'den, Beşiktaş'tan ve İzmit'ten tütün işçileri yer almaktadır.[432] Kundakçı bu listede yer alan Roman tütün işçilerinin deşifre oldukları için "işe yaramayacak olanlar" olduklarını ifade eder. Ona göre Şefik Hüsnü'nün içeriden mesaj göndererek çalışma yapabilecek durumda olan tütün işçilerine Vatan Partisi'ne girmemelerini tavsiye ettiği yönünde bir rivayet bulunmaktadır.[433]

1950 sonrasında cezaevinde ve dışarıda sol aydınlar arasında yaşanan bölünmeler, kısmen tütün işçilerini de etkilemiştir. Ne var ki burada Roman tütün işçilerinin daha yakın bağlantıları olan sol aydınlarla işbirliği yapmalarına rağmen bu dönem için bu kişilerin temsil ettikleri gruplarla mutlak anlamda bütünleşmediklerinin altı çizilmelidir. Özellikle 1960 sonrası sol hareketi doğrudan deneyimleyen ve 1960 öncesi süreci mücadele arkadaşlarından dinleyen bir kaynak kişi, Roman tütün işçilerinin hangi gruba yakın dururlarsa dursunlar kendi özgünlüklerini koruduklarını ifade eder:

"Şimdi şöyle diyelim 51 tevkifatı zaten garip bir tevkifat, şey yaptıysanız zaten onları biliyorsunuzdur siz. Garip bir tevkifat. Orada neredeyse karı

428. A.g.e., s. 114.
429. Suat Şükrü Kundakçı, *Bir Ömür Bir Sohbet*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2005, s. 28.
430. A.g.e., s. 60-61.
431. A.g.e., s. 65.
432. A.g.e., s. 28.
433. A.g.e., s. 28.

koca kavgası diyebileceğimiz şeyler, o ucuzlukta kavgalar var orada. İşte özellikle Zeki Baştımar'la Mihri Belli arasında şey yapan, simgelenen. Garip bir şey... Dolayısıyla burada da saflaşma var. Mihri Belli yanlıları ve Zeki Baştımar yanlıları var. Bir üçüncü ayak Doktor Hikmet yanlılarıdır. Zehra Abla mesela onlardandır. Mesela bildiğim kadarıyla Doktor'un 50'li yıllardaki Vatan Partisi'nde de var mesela. Ama mesela bunların Doktor'la beraber olması Doktorcu olması anlamına gelmiyor [...]."[434]

Bu süreçlerde tütün işçileri kimi sol aydınlara daha yakın dursalar da katı hizip yapılarının parçası haline geldiklerini söylemek mümkün değildir. Tütün işçilerinin yakın durdukları sol fraksiyonlarla bireysel düzeyde de olsa katı bir biçimde bütünleşmeleri, daha ziyade bağımsız bir toplumsal hareket olarak varlıklarının ortadan kalkmaya başladığı 1960 sonrası gerçekleşecektir.

1960 Sonrasında Roman Tütün İşçileri

1960 sonrası dönemde Türkiye'de hem siyasal hem de ekonomik alanda son derece belirleyici değişimler yaşanacaktır. Roman tütün işçilerinin bu dönemdeki toplumsal pratiğini şekillendiren zemin büyük ölçüde bu değişimler olmuştur. Bu noktada hem ülkede benimsenen yeni ekonomik model hem de 27 Mayıs darbesi sonrası yürürlüğe konulan anayasanın getirdiği yeni siyasal rejim başlıca belirleyici faktörler olarak ele alınmalıdır.

1950'lerden başlayarak Türkiye'nin kentsel nüfusu önemli ölçüde kalabalıklaşmıştır. 1960 yılında kentsel nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı %30 iken, 1970 yılında %37 ve 1980 yılında %45 olmuştur.[435] Pınarcıoğlu ve Işık'a göre 1954 yılında uygulamaya konan ithalatı kısıtlayıcı kararlar Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme adı verilen yeni bir ekonomi modelinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. 1960 sonrasının planlı kalkınma söyleminin yaygınlaşmasıyla birlikte bu ekonomi modeli daha da kurumlaşmış olacaktır.[436] İthal ikameci model, iç pazar için üretimin ön plana çıktığı ve üretim süreci için gerekli ara malların ithal edildiği korumacı yanı ağır basan bir ekonomik yapı anlamına gelmektedir.[437]

---

434. S. Y., erkek, restoran işletmecisi. Tanıklıkları 1960 sonrası dönemi kapsıyor.
435. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 189.
436. Melih Pınarcıoğlu, Oğuz Işık, *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 99.
437. A.g.e., s. 99-100.

İthal ikameci modelde iç pazarda tüketimin artırılması amacıyla doğrudan devlet müdahalesi ile ücret artışları ve çeşitli refah tedbirleri gündeme gelir.[438] Bu süreçte bir yandan kentlerin nüfusu diğer yandan kentlerdeki ücretli istihdamın seviyesi yükselmektedir. İthal ikameci modele özgü koşullar nedeniyle işçi olmanın cazibesi artmakta, kentlerde emek gücü olarak çalışmaya gönüllü nüfus kalabalıklaşmaktadır. Bu durum Roman tütün işçilerinin ücretli istihdam içerisindeki ağırlığını azaltan bir durumdur. Bir dönem kentlerdeki en önemli serbest işgücü unsurlarından biri konumunda olan geç-peripatetik grupların mensuplarının ücretli istihdam içerisindeki payı düşmektedir. Özellikle "Çingene" algısına dönük dışlayıcı pratiklerin işverenler için de geçerli olması, istihdam edilebilecek başka grupların varlığı halinde önceliğin peripatetik kökenli olmayanlara verilmesine zemin sunmaktadır.

27 Mayıs sonrası yürürlüğe konulan yeni anayasa, 1960 sonrasının siyasal ortamının şekillenmesinde son derece belirleyici bir etkide bulunmuştur. Kaboğlu'na göre 1961 Anayasası, sosyal hakları insan haysiyeti temelinde en geniş bir biçimde düzenlemiş, sosyal devlet cumhuriyetin niteliği olarak tescil edilmiş, devlete hakları gerçekleştirme konusunda normatif yükümlülük verilmiştir.[439] Sendika kurma özgürlüğü "çalışanlar" adı altında hem işçi hem de memurlar için tanınmıştır.[440] Yine 1961 Anayasası'nın genel eğilimleriyle uygun olarak 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu çalışma yaşamında örgütlenmeyi kolaylaştıran çeşitli düzenlemeler getirmiştir.[441] 27 Mayıs sonrasının görece çoğulcu ortamında; o dönem için tek işçi konfederasyonu olan Türk-İş'in "sol kanadına" mensup bir grup sendikacı tarafından Türkiye İşçi Partisi kurulmuştur.[442] TİP 1960 sonrası toplumsal muhalefetin en önemli merkezlerinden biri olacak ve geniş toplum kesimleri üzerinde belirgin bir etki yaratacaktır.

438. A.g.e., s. 101.

439. İbrahim Ö. Kaboğlu, "Anayasa'da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları", Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu, Denizli, 4-6 Kasım 2010, s. 43, http://www.sosyalhaklar.net/2010/bildiri/kaboglu.pdf.

440. A.g.m., s. 51.

441. Mustafa Kılıçoğlu, "Örgütlenme Özgürlüğü ve Toplu Pazarlık Açısından Anayasa Değişikliği ile Sınırlı Genel Bakış ve Değişikliğin Getireceği Olası Sorunlar", s. 1, http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/sunumlar/ym_4/Kilicoglutoplupazarlik.pdf.

442. TİP'le ilgili detaylı bir tartışma için bkz. Artun Ünsal, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

1960 Sonrasında Roman Tütün İşçilerinin Çalışma Biçimleri ve Yaşam Alanlarında Değişim

1960 sonrası Roman tütün işçilerinin çalışma biçimleri, söz konusu toplumsal grubunn iki alt kümesi için ayrı ayrı ele alınmalıdır.: Bir tarafta ücretli çalışmayı sürdüren ve daha ziyade kentli asimile ve taşralı asimile sosyolojik profillerine mensup birey ve aileler varken. diğer tarafta ise özellikle ağırlıklı olarak kültürel muhafazakâr sosyolojik profile mensup birey ve aileler, 1960 öncesinde de yabancısı olmadıkları düşük statülü ve düşük gelirli enformel işlere kaymışlardır. Genel eğilim böyle olmakla birlikte özel şartların devreye girmesiyle birlikte kültürel muhafazakâr sosyolojik profile mensup birey ve ailelerin ücretli istihdamı mümkün olabildiği gibi kimi durumlarda da kentli asimile ve taşralı asimile sosyolojik profile giren birey ve aileler enformel istihdama kayabilmektedir.

1960 sonrasından itibaren Roman tütün işçileriyle son derece yakın ilişkiler kuran bir kaynak kişi, İstanbul'da tanıdığı aileler arasında bu tarihlerde de şu veya bu düzeyde ücretli istihdamın devam ettiğini söylemektedir. Tütün sektöründe istihdam yoğunluğu önceki dönemlerdeki kadar yoğun olmasa da genç kuşaklar arasında da tütüncüler bulunmaktadır. "Şeyleri zaten bunların arkasındaki kuşak, oğulları kızları, tütüncü mütüncü. Yine oralarda filan... Yine en azından o sürece kıyısından köşesinden bulaşmışlar."[443] Gabbay, 1960 sonrası TİP'in Beyoğlu ilçe örgütünde çalışırken tanıştığı ve partinin yükünü büyük ölçüde omuzlayan işçi ve esnaf kökenli kişilerin büyük ölçüde cumhuriyetin ilk yıllarında tütün işinde çalışanların çocukları ve torunları olduğunu, sektördeki daralmanın ardından farklı sektörlere kaydıklarını belirtmektedir.[444] Kosova'nın uzun tutukluluk yıllarının ardından 1960 sonrası kapıcılığını bir tanıdığının yaptığı tekstil fabrikasında yine onun aracılığıyla işçi oluşu, Roman tütün işçileri arasında işçiliğe devam edenlerin yaşadığı sektörel kaymanın güzel bir örneğini oluşturmaktadır.[445]

1960 sonrası Kocaeli'nde TİP adına çalışma yürüten bir kaynak kişiye göre bölgedeki tütün fabrikasında ve SEKA'da önemli sayıda "Çingene" çalışmaktadır. Kaynak kişi Roman ailelerin SEKA'da yoğun bir biçimde istihdam edilebilmelerini işe alımlarda etkili

443. S. Y., erkek, restoran işletmecisi. Tanıklıkları 1960 sonrası dönemi kapsıyor.
444. Gabbay, s. 188-189.
445. A.g.e., s. 165.

olan çeşitli karar mekanizmalarını "esneklikleriyle" etkilemelerine bağlamaktadır:

> "SEKA dönemin iktidarlarının bir arpalığıydı. Çingeneler de esneklikleriyle mevcut iktidarların bu politikasından yararlanmayı becermişlerdi."[446]

1960 sonrasında ücretli istihdama dâhil olmayı sürdüren ve özellikle belli bir düzeyde eğitim almayı başaran bireyler arasında memur olanlar da bulunmaktadır. Taşralı asimile gruba mensup ve ailesi uzun yıllar Samsun'da tütün işçiliği yaparak geçinen bir kaynak kişi, uzun yıllar memurluk yaptığını anlatmaktadır.[447] Kaynak kişi kendisiyle aynı çevreden gelip memurluk yapan ve daha sonra da memuriyetten emekli olan çok sayıda arkadaşının bulunduğunu ifade etmektedir.[448] Samsun'da kültürel muhafazakâr gruba mensup Roman tütün işçileri arasında da sayıca daha az olmakla beraber memur olanlar çıkmıştır. Samsun Belediye Bandosu'nda yarı zamanlı çalışan Ali Ö., daha sonra 1969 yılında Milli Eğitim Müdürlüğü'nde müstahdem olarak görevlendirilir ve kendi mahallesinin ilk memuru olur. Samsun Teneke Mahallesi sakinlerinin bir bölümü ise Mert Irmağı kıyısında kurulan mezbahada kasap olarak işe alınırlar.[449] Diğer taraftan bu bölgelerde yaşayan Roman tütün işçileri, özellikle tütün tarımında ve diğer tarım üretim alanlarında mevsimlik işçi olarak çalışmaya devam etmektedirler:[450]

> "Uzun kış günlerinde aç kalmamak için tütün ağalarından borç para isterlerdi. Yazın çalışıp öderdiler nasılsa... Bu çalışma şartlarında pazarlık gücünü düşürür, ağanın tespit ettiği bedel karşılığı yaz boyu çoluk çocuk tütün tarlalarında çalışılırdı. Tütün dikiminde erkekler dikici, kadınlar sulayıcı, çocuklar fideci olarak tüm aile çalışır; tütün kırımında 7'den 77'ye tüm aile tarlada tütün toplar ve gece yarılarına kadar tütün dizerlerdi."[451]

446. S. Ö., erkek, yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
447. İ. A., erkek, emekli memur, Samsun Hürriyet Mahallesi'nde yaşıyor. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
448. İ. A., erkek.
449. Metin Özbaskıcı, "Canlı Tanıkların Gözünden Samsun Teneke Mahallesi", *Cingeneyiz.org*, 5 Ocak 2013, http://cingeneyizmo.blogspot.com.tr/2013/12/metin-ozbaskc-canl-tankların-gozunden.html.
450. A.g.m.
451. A.g.m.

1960 sonrasında Roman tütün işçilerinin yöneldiği düşük statülü ve düşük gelirli enformel işler arasında ayakkabı boyacılığı, işportacılık, hamallık, pazarcılık gibi meslekler başı çekmektedir. Kendisi de bir dönem hamallık yaparak geçinmiş bir kaynak kişinin ifadesine göre Ortaköy'de Roman tütün işçileri çevresinden gelen bireyler arasında Kuruçeşme'deki kömür depolarında hamallık geleneği 1960 sonrasında devam etmektedir.[452] Her ne kadar 30'larda ve 50'lerde bu depoların kaldırılması için girişimlerde bulunulmuşsa da depolar uzun süre varlığını korumuş; 60'larda da gelişimini sürdürmüştür.[453] Politikleşmiş Roman tütün işçilerinin önde gelenlerinden tütün işçisi Tamçiz, yakın dönemlere kadar geçimini İstanbul Beşiktaş'ta şambaba tatlısı satarak sağlamıştır. Sokak sokak dolaşarak eşinin yaptığı tatlıyı satan Tamçiz, aynı semtte "rüzgârın penceresinden girip kapısından" çıktığı derme çatma bir evde oturmaktadır.[454] Seyyar satıcılık pek çok Roman tütün işçisinin 1960 sonrası dönemde fırsat buldukça yaptıkları yaygın bir ekonomik faaliyet durumundadır.

İstanbul Hacıhüsrev Mahallesi'nde yaşayan bir kaynak kişi kendi çalışma tarihi üzerinden Roman tütün işçilerinin genel deneyimine ışık tutacak bir anlatı ortaya koymaktadır. Dönem dönem semtin çevresinde çeşitli küçük üretim birimlerinde işe girip çıkan kaynak kişi, geçimini uzun yıllar korsan taksicilik yaparak temin eder. Fırsat buldukça başkalarının arabalarında taksicilik de yapan kaynak kişinin bazı "özel müşterileri" bulunmaktadır. Söylediğine göre aralarında İstanbul'un yeraltı dünyasının önemli isimlerinin de bulunduğu bu müşteriler kendisini günün 24 saati arayabilmektedirler.[455] İstanbul Tophane'de yaşayan eski Roman tütün işçileri arasında hamallığın önemli bir geçim kaynağı olduğunu ifade eden bir diğer kaynak kişi kendi arkadaşlarının da fırsat buldukça ücretli işlerde çalışmayı denediklerini anlatmaktadır.[456] Diğer taraftan Tophane rıhtımında hamallık yaparak geçimlerini temin eden tek

452. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
453. "Küçük Çabalar Bekleyen Büyük İşler-İstanbul'dan Notlar", *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1962, s. 6.
454. Kavukçuoğlu, s. 329.
455. A. B., erkek, eski taksici, Hacıhüsrev sakini. Tanıklıkları 1950'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
456. H. A., erkek, hamal, Tophane sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anılarıkapsıyor.

grup Romanlar değildir. Bu bölgede yaşayan Araplar ve Kürtler başta olmak üzere çeşitli gruplar da bu mesleği icra etmektedirler.[457] Bu, hamallar arasında rekabetin yüksek olmasına neden olan bir durumdur.

İzmir Bornova'da Roman tütün işçilerinin önemli merkezlerinden olan Tarlabaşı Mahallesi'nde yapılan bir araştırmaya göre mahalle sakinleri arasında hamallık en yaygın enformel geçim yollarından birini oluşturmaktadır. Bunu ayakkabı boyacılığı, pazarcılık ve nakliyecilik gibi işler takip etmektedir. Kolukırık, mahalleli Romanların Bornova'da hamallık, ayakkabı boyacılığı ve kunduracılık konusunda tekel oluşturduklarını ifade etmektedir. Yakın dönemlerde kendileriyle bu alanlarda rekabet etmeye çalışan "Doğu ve Güneydoğu'dan gelen" iş gücüyle ciddi bir yarışma içerisine girmişlerdir. Mahalledeki emeklilerin önemli bir bölümü ek iş yapmaktadır; emekliler arasında hamallık, şoförlük, seyyar satıcılık ve ayakkabı boyacılığı yaygındır.[458] Tarlabaşı Mahallesi'nde yaşayan Roman kadınlar genellikle evlere temizliğe gitmektedirler.[459]

Samsun'da özellikle Canik ilçesindeki Roman yerleşimlerinde halen bölgede yaşayan ve ayakkabı boyacılığı yaparak geçinen bir kaynak kişinin ifadesine göre bölgenin ağırlıklı olarak kültürel muhafazakâr sosyolojik profile mensup Romanları ayakkabı boyacılığı, pazarcılık, hamallık yapmaktadırlar.[460] Bu meslekler daha ziyade erkekler tarafından yürütülen geçim faaliyetleridir. Roman kadınlar ormanlardan ağaç parçaları ve kökler toplayarak ısınma sorununa çözüm geliştirmeye çalışmaktadırlar:

> "Mangal içerisinde közlenen ağaç kökleri üzerine tuz serpilerek oda içine alınır, tüm aile çoluk çocuk mangalın çevresi sarılarak ısınmaya çalışılırdı."[461]

Yine lokomotiflerden dökülen yarı yanmış kömür parçaları da kadınlar tarafından toplanarak yakacak olarak kullanılmaktadır.

457. Ayşe Hür, "Tophane Kabadayısı, Beyoğlu Beyefendisi", *Taraf*, 26 Eylül 2010.
458. Suat Kolukırık, "Sosyolojik Perspektiften Türkiye Çingeneleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 3/1, s. 13.
459. A.g.m., s. 15.
460. M. D., erkek, ayakkabı boyacısı, Samsun Yavuz Selim Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
461. Özbaskıcı, a.g.m.

Ayrıca zengin ailelerin evlerinin bahçe temizliği ve çöplerinin dökülmesi karşılığında onlardan gıda maddeleri alan Roman kadınlar da bulunmaktadır. Zamanla özellikle kimi zengin ailelerle güven ilişkileri kurmaya başlayan Roman kadınlar evlere temizliğe gitmeye de başlayacaktır.[462] Daha ziyade taşralı ve kentli asimile sosyolojik profillerine mensup Roman tütün işçilerinin yaşadığı ve ücretli istihdamın daha yaygın olduğu Samsun Hürriyet Mahallesi'nde de seyyar satıcılık başta olmak üzere çeşitli enformel işlerde çalışarak geçimlerini temin eden önemli sayıda aile bulunmaktadır. Mahallenin en yoksullarını oluşturan bu aileler günümüzde de işportacılık yapmaktadırlar.[463]

1960 sonrasında Roman tütün işçileri kısmen ücretli istihdamda var olmaya devam etseler de geçmişte tütün sektöründe sahip oldukları istihdam yoğunluğuna hiçbir zaman tekrar kavuşamayacaklardır. Roman tütün işçilerinin çalışmaya başladıkları düşük statülü ve düşük gelirli enformel işlerde ise ücretli istihdamdan farklı olarak binlerce insanın bir arada çalışması gibi bir durum söz konusu değildir. Bu meslekler doğaları gereği dağınık çalışmayı getirmektedir. Ortaköy'ün Roman tütün işçileri çevresinin önde gelenlerinden Seyit A.'nın oğlu bir kaynak kişi, dağınık çalışma halinin Roman tütün işçilerinin politikleşmesi noktasında olumsuz bir etkide bulunduğunu düşünmektedir:

> "Yeni kuşaklarda siyaset tamamen bitti. Bunun sebebi toplu çalışmanın olmaması. Toplu çalışma olmayınca her biri bir tarafa gidiyor. Toplu çalışanlar kalkıp yürüdü mü dünyayı yerinden oynatır."[464]

Aynı şekilde ücretli çalışmayı sürdüren Roman tütün işçileri de bulundukları sektörlerde geçmişte olduğu gibi çoğunluğu sağlayamadıklarından güçlü bir etki yapmaları mümkün olamamaktadır.

***

462. A.g.m.

463. İ. A., erkek, emekli memur, Samsun Hürriyet Mahallesi'nde yaşıyor. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

464. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

1960'lardan itibaren Roman tütün işçilerinin yaşam alanlarında da belirgin bir değişim yaşanmaya başlar. Bu değişim, geç-peripatetik yerleşimlerini kuşatan ve geç-peripatetik sosyal grubunun varlığının sürdürülmesini mümkün kılan "Çingenelik" algısının ne ölçüde varlığını koruduğu ve ne ölçüde aşındığıyla ilişkilidir. Bu algının korunması veya aşınması ise mahalle sakinlerinin kendi tarihleri ve çevre koşullarının karşılıklı etkileşimi sonucu belirlenmektedir.

Bu noktada ele alacağımız örneklerden biri olan Samsun Hürriyet Mahallesi, taşralı asimile ve kentli asimile sosyolojik profile mensup Roman tütün işçilerinin yaşadığı bir bölge olarak zaman içerisinde büyük bir farklılaşma yaşamıştır. Mahalle sakini İ. A.'nın ifadesine göre Hürriyet Mahallesi merkezi bir yer olduğundan nüfus yapısı karmaşıklaşmış,[465] nüfus yapısı karmaşıklaştıkça mahallenin "Çingene" algısıyla özdeşleşmesi, dolayısıyla bir geç-peripatetik yerleşimi olma özelliği de belirsizleşmiştir. Farklı kökenlere mensup ailelerin bölgeye yerleşmesini mümkün kılan bir diğer nokta mahallenin merkezi konumunun yanı sıra mahallede yaşayan Roman tütün işçilerinin, taşralı asimile ve kentli asimile sosyolojik gruba mensup olmaları nedeniyle Çingene kimliğiyle özdeşleşen kültürel unsurları daha az taşımaları ve daha esnek bir *habitus*a sahip olmalarıdır. Buna bağlı olarak dışlayıcı pratiklerin giderek daha az etkisinde kalan mahalle sakinleri daha fazla eğitim almaya, daha çeşitli alanlarda çalışmaya başlamışlardır. Bu döneme ilişkin değerlendirmelerde bulunan mahalle sakini bir kaynak kişiye göre artık herhangi bir mesleğin mahalledeki hâkimiyetinden bahsetmek mümkün değildir. İnsanlar farklı farklı sektörlerde, farklı biçimlerde kendi hesabına ve ücretli olarak çalışmaya başlamışlardır.[466] Tüm bu pratikler *habitus*larının da belirgin bir biçimde farklılaşmasını getirmiş ve bu mahallede yaşayan ataları tütün işçiliğiyle geçinmiş Roman bireylerin önemli bir bölümü "geç-peripatetik" sosyal grubunun dışına çıkmışlardır. Kaynak kişinin ifadesine göre günümüzde mahalle sakinlerinin bir bölümü kendilerini Roman olarak adlandırmamakta, Çingene adlandırmasını ise kesin olarak reddetmektedirler.[467] Bu sıfatlara olumlu yaklaşanlar ise belirgin bir biçimde meseleye bir sosyal grup kimliği olarak değil, folklorik bir

465. İ. A., erkek.
466. İ. A., erkek.
467. İ. A., erkek.

özellik olarak yaklaşmaktadırlar. Sosyal grup kimliğinin ortadan kalkması ve *habitus*larının dönüşümünün ardından, ataları tütün işçiliği yapmış bu aileler büyük ölçüde peripatetik kökenli olmayan ailelerle evlilik ilişkileri kurmaya başlamışlardır. Kaynak kişi, gelin ve damatları arasında Roman olmayan bireylerin bulunduğunu, kendi ailesindeki gibi karışık evliliklerin mahallede çok yaygınlaştığını ifade etmektedir.[468] Hürriyet Mahallesi'nde karşılaştığımız durum, Nişantaşı Teneke Mahallesi'nin 1950'ler sonrasında yaşadığı dönüşümü çağrıştırmaktadır. Burada da mahallenin merkeziliği nedeniyle sahip olduğu rant alanı olma özelliği nüfus yapısının hızla karmaşıklaşmasını, bu ise mahallenin "Çingene" algısıyla özdeşleşme özelliğinin hızla silikleşmesini beraberinde getirmiştir. Zamanla mahallede yaşayan peripatetik kökenli grupların daha esnek bir *habitus*a sahip ve asimilasyona daha açık kesimleri "Nişantaşılılaşma" sürecinin etkisiyle öznelliklerini yeniden yapılandırmışlar ve mahalle geç-peripatetik yerleşimi olma özelliğini zamanla kaybederek orta sınıflaşmıştır.[469]

Ortaköy Cavidağa ve Ortaköy'ün Romanların yaşadığı diğer bölgelerindeki değişimin dinamikleri ise Samsun Hürriyet Mahallesi'ndeki değişimle bire bir örtüşmemektedir. Cavidağa'da ve diğer noktalarda mekânın Çingenelik algısı özdeşleşmesinin çözülmesi olgusundan ziyade, semtin konumu itibariyle çok değerli olmasından kaynaklanan kimi dış müdahaleler belirleyici bir rol oynamıştır. Diğer taraftan taşralı asimile ve kentli asimile gruplara mensup oldukları anlaşılan semtteki Roman ailelere, Almanya'da işçi olarak çalışmaları için öncelik verilmiş, bu da gelir düzeylerini yükseltmeleri için onlara bir fırsat sunmuştur:

> "Cavidağa için kooperatif kurdular. Topkapı tarafında. Onlara orada daire verdiler. Bir kısmı kaldı. Viyadüğe girmeyen bölümler kaldı. Onların da büyük çoğunluğu Almanya'ya işçi olarak gittiler. Onlara öncelik tanındı. O vesileyle ekonomik durumlarını orada düzelttiler, geldiler."[470]

Ortaköy'de yaşanan değişim esas olarak iki dönem halinde ele alınmalıdır. Cavidağa Mahallesi'nin 1970'lerde yapılan Boğaziçi

468. İ. A., erkek.
469. Yılgür, *Nişantaşı Teneke Mahallesi: Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine*.
470. E. K., erkek, esnaf, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrası dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

Köprüsü'nün ayaklarına denk gelen kısmı daha önce yıkılmıştır. Ortaköy'de emlak ve konut süreçleri hakkında bilgi sahibi kaynak kişi burada yaşayan ailelerin Topkapı civarında kendileri için yapılan bir kooperatife nakledildiklerini ifade etmektedir.[471] Cavidağa Mahallesi'nin diğer bölümleri ise varlığını yakın zamanlara kadar kısmen korumuştur. Semtin geçirdiği dönüşüme tanık kaynak kişi, yakın dönemde inşaat firmalarının bu bölgedeki derme çatma evleri rayiç bedelinin altında sahiplerinden satın alarak bölgede kârlı yatırımlara giriştiklerini ifade etmektedir.[472] Cavidağa Mahallesi dışında kalan ve kent içi boşlukların doldurulması stratejisiyle Roman tütün işçilerinin yerleşimine açılan alanlardaki Roman ailelerden bazıları ise kiraların yükselmesine paralel olarak semtten ayrılmıştır. 1970'lerde yaygınlaşan müteahhit furyasıyla daire sahibi olan bazı aileler ise halen semtte yaşayan bir kaynak kişinin verdiği bilgiye göre dairelerinde kalabalık bir şekilde yaşamaya çalışmaktadırlar. Mahallenin en eski Roman sakinleri arasında yer alan bir kaynak kişiye göre yeni evlenen çiftler semtte ev tutamadıklarından Beylikdüzü, Küçükçekmece gibi ucuz kiralık konutların bulunduğu yerlere taşınmaktadırlar.[473]

Yukarıdaki örneklerin aksine kimi öznel şartlar, aynı sosyolojik kategoriye giren Roman tütün işçilerinin yerleşimlerinde farklı gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Örneğin, İstanbul'daki Ahırkapı Roman yerleşiminde tam da böyle bir durum gerçeklemiş gibi görünmektedir. Daha ziyade taşralı asimile ve kentli asimile gruptaki Roman ailelerin yaşadığı bir geç-peripatetik yerleşimi olan Ahırkapı'da, halen mahallede yaşayan ve müzisyenlik yaparak geçimini temin eden bir kaynak kişinin ifadesine göre tütün işçiliğinin bitişi sonrasında kısmi olarak farklı sektörlerde ücretli istihdama yönelinmiş olunsa da mahalle sakinlerinin önemli bir bölümü müzisyenlik yapmaya başlamıştır.[474] Bunda, şüphesiz ki mahallenin kentin belli başlı eğlence ve turizm merkezlerine yakın olması da önemli bir rol oynar. Kaynak kişiye göre özellikle 90'lar sonrası Cankurtaran'ın oteller merkezi haline gelmesiyle beraber otellerde müzikal gösteriler düzenleyen Ahırkapı Roman

471. E. K., erkek, esnaf.
472. E. K., erkek, esnaf.
473. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
474. Y. A., erkek, müzisyen, Ahırkapı sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden duyduğu anıları kapsıyor.

Orkestrası'nın kurulması, mahalle sakinleri için müzisyenliği hatırı sayılır bir gelir kaynağı haline getirir.[475] Öte yandan bu gelişme, mahallenin üstelik de ulusal düzeyde "Çingene" algısıyla özdeşleşmesiyle birlikte burasının bir geç-peripatetik yerleşimi olma özelliği pekişmiştir. Gelecekte müzisyenliğin bugünkü kadar gelir getirmemesi halinde mahalle sakinlerinin sosyolojik yapısının nasıl bir dönüşüm geçirecebileceği ayrıca tartışılmalıdır. Yine bir dönem tütün işçilerinin son derece önemli yerleşim alanlarından olan Hacıhüsrev Mahallesi de ağırlıklı olarak taşralı asimile ve kentli asimile gruptaki ailelere ev sahipliği yapmasına rağmen geç-peripatetik yerleşimi olma özelliğini kaybetmemiştir. Dahası, şimdilik mekanizmasını tam olarak kestiremediğimiz bir biçimde mahalleye soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerini koruyan geç-peripatetik bir Roman grubuna mensup ailelerin yerleşmesiyle,[476] bu mekân parçasının "Çingene" algısı ve dahası suçla bütünleştirilmesi hali güçlenmiştir. Bu durumun mahallede yaşayan bireyler açısından sosyal grup kimliğinden kurtulma ya da sosyal mobilite olasılıklarını tıkaması pek çok örnekte karşımıza çıkan bir durumdur. Uzun yıllar Hacıhüsrev civarında yaşayan İsmet O.'nun yaşam öyküsüne ilişkin onu yakından tanıyan bir kaynak kişinin paylaşımları, Hacıhüsrev'in politikleşmiş tütün işçilerinden olan bu kişinin ailesinin yoksulluk döngüsündeki dramatik savrulmasını örnekler. Çok yakın bir arkadaşı olan babası üzerinden kendisini tanıyan bir kaynak kişiye göre Hacıhüsrev'den ayrılıp İzmir Gültepe'de Romanların ağırlıkta olduğu bir bölgeye yerleşen İsmet O.'nun akrabaları süreklileşen yoksulluk koşullarında hayatlarını sürdürebilmek için kriminal alana doğru savurulmak zorunda kalmışlardır.[477] Bu noktada, taşralı asimile ve kentli asimile grupta yer alan Roman tütün işçilerinin en politikleşmiş bireylerince icra edilen siyasal faaliyetlerinin de onları yoksulluk döngüsünün içerisinde hapsolmalarını pekiştiren bir faktör olduğunun altı çizilmelidir:

475. Y. A., erkek.

476. Kaynak kişi mahalleye Bursa'dan getirilen Romanların, dengelerin önemli ölçüde değişmesine neden olduğunu ifade etmekte, bu kararın arkasında siyasal gerekçelerin bulunduğunun altını çizmektedir. Kaynak kişinin bu yaklaşımı başka kaynaklar üzerinden doğrulanamamıştır. A. B., erkek, eski taksici, Hacıhüsrev sakini.

477. A. Ö., erkek, makine Mühendisi. Muammer Ö'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

"O kuşağın çocukları şey, bir kere şey. Şey dönemi özellikle 63-72 dönemi, bu insanlar için çok zordu. Bunlar aydın değil ki kitaptan telif geliri gelsin, sahada siyasi faaliyet yürütsün, öğretim görevlisi değil ki maaş işlesin, şey yapsın... Zaten tam çalıştığı zaman ancak aileyi geçindirebilecek bir şey kazanabiliyor bu insanlar. Dolayısıyla böyle bir yoğun faaliyetin içinde aşırı para sıkıntısı çektiler."[478]

Kültürel muhafazakâr gruptaki Roman tütün işçilerinin yer aldığı mahallelerde ise tütün işçiliğinin ortadan kalkması sonrası genel olarak semtlerin Çingenelik algısıyla kuşatılması halinde köklü bir değişim meydana gelmemiştir. İzmir'de daha ziyade kültürel muhafazakâr gruptaki Roman tütün işçilerinin yerleştiği Bornova'nın Tarlabaşı Mahallesi, geç-peripatetik yerleşimi olma özelliğini koruyor gibi gözükmektedir.[479] Özellikle daha sonra muhafazakâr geç-peripatetik Romanların mahalleye yerleşerek bölgenin Çingene olarak algılanma halini pekiştiriyor oluşu Tarlabaşı'nın en azından yakın gelecekte mekânın Çingenelik algısıyla özdeşleşme durumundan kurtulamayacağının işareti olarak görülebilir.

Samsun Teneke Mahallesi, geç-peripatetik yerleşimlerinde mekânın Çingenelik algısıyla kuşatılması halinin ortadan kalkmadığı durumlarda nasıl bir evrim süreci yaşanabileceğinin parlak bir örneği durumundadır. Teneke Mahallesi'nin mahalle sakinlerine dar gelmeye başlaması ve mahallenin giderek gelişen şehrin gözden mekânlarının arasına düşmesi nedeniyle sınırlarını genişletme olanağının azalması mahalle sakinlerini yeni arayışlara sevk eder. Bu amaçla Hacı İsmail Köyü yamacında ve yeni kurulan mezbaha yakınındaki 130 dönüm arazinin satın alınması için pazarlıklar yapılmaya başlanır. Tarla herkesin alım gücüne uygun olması için 45-90-180 metre karelik parsellere bölünür. Arazinin parası iki yıl içerisinde, tütün kırımları sonrası ödenecektir. Belediyenin katkısıyla kimi altyapı hizmetleri hayata geçirilir. Mahalle sakinleri su ihtiyacı için Yılanlı Dere'den yararlanırlar.[480] Yavuz Selim Selanik Mahallesi adını alan mahalle çok geçmeden Samsun'un en önemli Roman yerleşimlerinden biri haline gelecektir. Diğer taraftan artık şehrin merkezinde kalmış olan ve çok ciddi altyapı sorunlarının

478. A. Ö., erkek.
479. Kolukırık, "Sosyolojik Perspektiften Türkiye Çingeneleri".
480. Metin Özbaskıcı, "Canlı Tanıkların Gözünden Samsun Teneke Mahallesi", *Cingeneyiz.org*, 5 Ocak 2013, http://cingeneyizmo.blogspot.com.tr/2013/12/metin-ozbaskc-canl-tankların-gozunden.html.

yaşandığı Teneke Mahallesi, varlığını belli bir süre daha sürdürecektir. Belediye şehrin merkezinde böyle bir yerleşimin varlığından rahatsız olduğundan 1984 yılından itibaren mahalle sakinleriyle kimi görüşmeler yapılmaya başlanır. Düvecik Köyü altında bir tarla alınacak ve mahalle sakinleri oraya taşınacaklardır. Karar hemen uygulamaya geçirilemez. 1992 yılında her biri 45 metre karelik 200 evin yeni yerde yapılması kararlaştırılır. Bunun karşılığında belediye eski Teneke Mahallesi'nin arsasını toptan satış firmasına satacaktır.[481] 1994 yılında evler tamamlanır ve mahalleli yeni yerlerine geçer. Tüm bu süreçler içerisinde Çingenelik algısının mekânla özdeşleşmesi olgusu ortadan kalkmamakta, sadece yer değiştiren nüfusla birlikte farklı alanlara taşınmakta ya da yayılmaktadır. Mahalle sakinleri gittikleri yeni yerlerde de düşük statülü ve düşük gelirli işlerde çalışmaya, Çingenelik algısının kadim önyargılarınca sınırları çizilen dar bir alanda yaşamlarını üretmeye devam etmek zorunda kalırlar. 200 Evler'e taşınan Roman aileler yeni bir geçim stratejisi olarak hurda ve kâğıt toplayıcılığını benimseyeceklerdir; bu durum gelirlerinin azalmasına neden olsa da aç kalmamaktadırlar.[482]

Ele aldığımız bu yerleşim alanları; hem kültürel muhafazakâr hem de taşralı ve kentli asimile sosyolojik profillere giren ailelerin, Çingenelik algısıyla özdeşleştirilen kültürel özellikleri nedeniyle mübadele sonrası yerleştirildikleri yerlerde dışlayıcı pratiklere maruz kalmaları, bir başka deyişle Çingene algısıyla özdeşleştirilen fizyonomik, filolojik, kültürel ve mizaç özelliklerine sahip olmaları nedeniyle damgalanmaları sonucunda Romanların bir arada yaşadığı bölgelerde toplanmalarıyla ortaya çıkmışlardır.

Genellikle daha esnek bir *habitus*a sahip ve Çingene algısıyla özdeşleşen özellikleri daha az taşıyan taşralı ve kentli asimile sosyolojik gruba mensup ailelerin yaşadığı ve çeşitli nedenlerle farklı kökenlerden aileler için cazibe merkezi olma özelliği taşıyan bölgelerde zamanla nüfus yapısının karmaşıklaşması sonucu Çingene algısı ile özdeşleşme hali çözülmeye başlamış, bu durum söz konusu yerleşimlerin Roman sakinleri için adım adım geç-peripatetik sosyal grubundan kopuşu mümkün kılan bir sürecin kapısını aralamıştır.

Daha ziyade kültürel muhafazakâr grupta yer alan Roman tütün işçilerinin yaşadığı yerlerde, mahallenin Çingene kimliği ile özdeşleşmesini mümkün kılan unsurlar daha belirgin olduğun-

481. A.g.m.
482. A.g.m.

dan genel bir eğilim olarak sosyal grup kimliğinden kopma ya da orta sınıflaşma deneyimini yaygınlaşmamıştır. Buralarda orta sınıflaşma ancak mahalleden kaçış denilebilecek olan mutlak bir bireysel kırılma ile mümkün olabilmektedir. Ağırlıklı olarak kültürel muhafazakâr grupta yer alan Roman tütün işçilerinin yaşadığı mahallelerde değişim nüfus artışı sonrası mahallenin bulunduğu yerde genişlemesi veya bu mümkün değilse farklı alanlarda yeni mahalleler inşa edilmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır.

1960 sonrası Roman tütün işçilerinin çalışma yaşamı ve yaşam alanlarında meydana gelen tüm bu değişimler onların politik katılım biçimleri üzerinde de tayin edici etkilerde bulunmuştur. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde ele alınan siyasal katılıma ilişkin olgular, bu zeminin üzerinde ortaya çıkmış; Roman tütün işçileri, 1960 sonrasında siyasete üretim birimlerinde var olan etkin ve kendi kendini yeniden üretme yeteneğine sahip toplumsal bir hareket olarak değil, geçmişte üretim birimlerinde yaratılan bir mirasın, kısmen artık ağırlıklı olarak enformel ekonomik faaliyetlerde istihdam edilen ve mahalle birimleri dışında büyük kalabalıklar oluşturmayan yeni kuşaklara aktarılmasıyla doğan bir tarafgirlik hali ve daha sınırlı bir düzeyde bireyler olarak sol siyasal fraksiyonlara mensubiyet üzerinden katılmışlardır.

1960 Sonrası Dönemde Roman Tütün İşçilerinin Siyasal Deneyimleri

1960 sonrasında, bir önceki kuşakta politikleşmiş Roman tütün işçileri ve onların çocukları siyasal eğilimlerini sürdürüyor olsalar da politik aksiyon aynı biçimde devam etmemekte, giderek marjinalleşmektedir. Ortaköy'ün politikleşmiş tütün işçilerinden Seyit A.'nın oğlu kaynak kişi bu durumu, "Esas etkili olan Yunanistan'daki ve buraya geldikten sonra ilk yaptıkları. Sonraki şeyler hep bireysel. Herkes bir yerde gidip bir şeyler yapıyor. Asıl oradayken birliktelik var"[483] sözleriyle ifade eder. Zira önceki bölümde ayrıntılı bir biçimde açıklandığı üzere hem tütün üretimi eski etkisini kaybetmiş hem de Roman tütün işçilerinin üretim birimlerindeki ağırlığı azalmıştır. Kaynak kişiye göre eskiden 1.000'den fazla işçinin çalıştığı tütün depolarında ortaya çıkan toplu çalışma ruhuna daha

483. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

sonra başka yerlerde ulaşılamamaktadır.[484] Buna karşılık, tütün işçilerinin politik kültürü temelde üretim birimlerinde çalışmaya dayandığından şimdi boşa düşmekte, siyasal etkilerini kaybedip donuklaşmaktadır. Roman tütün işçileri, en azından önemli bir bölümü, halen mahallelerinde Romanlar ve farklı geç-peripatetik mensuplarıyla birlikte önemli bir kalabalık oluştursalar da, siyasal yaklaşımlarını mahalle eksenini kaydırıp yeniden üretmeleri mümkün olamamaktadır.

Diğer taraftan bu dönemde solla tanışan yeni kuşakların gözünde Roman tütün işçilerinin saygın bir konumları bulunmaktadır: "Sol hareketin içinde diyebilirim ki işçi sınıfından gelen bir o ekibi tanıdık biz. *İlk dönemde. Yani o 68*'li yıllarda, 69'lu yıllarda."[485] Yine kısıtlı bir biçimde olsa da üretim birimlerinde çalışmaya devam eden eski Roman tütün işçileri, Roman işçiler kadar Roman olmayan işçileri de politikleştirmeye devam etmektedirler. İzmir doğumlu bir Kırım Tatarı olan Muammer Ö.[486] aynı mesleği paylaştığı kunduracı ve bir TKPli olan Roman İsmet O. ile tanışıp onun siyasal yaklaşımlarından etkilenir.[487] Yine Muammer Ö. hakkındaki tanıklıklarını paylaşan oğlu, babasının uzun yıllar Dolapdere-Hacıhüsrev civarında yaşamasında Roman arkadaşlarına karşı duyduğu yakınlığın belirleyici bir rolü olduğunu vurgulamaktadır.[488] İsmet O.'nun Muammer Ö. üzerindeki etkisi, diğer Roman tütün işçilerinde de yaygın olduğu üzere işyeri temelli bir etkileşim sürecinde gerçekleşmiş gibi gözükmektedir:

> "Bildiğim kadarıyla gene şey, işyerinde bu sigorta meselesi yüzünden yakınlaşıyorlar. İsmet O'nun ne kadar yattığını içeride bilmiyorum ama üç yıl kadar yattı galiba. Muhtemelen babamla tanıştığı dönemde onun işte TKP'nin faaliyetlerinin olmadığı, herkesin dağıldığı, sosyal ilişkilerin olduğu, yani birbirleriyle sosyal olarak görüştükleri bir dönem. Cezaevinden çıktıktan birkaç yıl sonra tanışıyorlar."[489]

484. M. A., erkek, işçi.
485. S. G., erkek, sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
486. A. Ö., erkek. Makine Mühendisi. Muammer Ö'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 27.11.2013
487. A. Ö., erkek.
488. A. Ö., erkek.
489. A. Ö., erkek.

Bu dönemde kurulan siyasal ilişkiler büyük ölçüde uzun vadeli dostluklara doğru evirilmiştir. Çoğu zaman ailevi yakınlıkların ötesine geçen bu dostluk ilişkileri, şüphesiz ki Roman tütün işçilerinin çevresinde oluşan genel atmosfer hakkında da fikir vermektedir:

> "İsmet O. da babamı çok severdi. Karşılıklı olarak. Hatta babam şeyde, 68 yaşındayken bir trafik kazası geçirdi de, bizimle yaşamaya başladı. Kaç yaşındaydı hadi diyelim ki 74-75 yaşında falandı. Kızdı bize bir şey için, basit bir mesele için. Ben dedi yoldaşımın yanına gidiyorum. İzmir'e gitti."[490]

Tıpkı Muammer Ö. gibi İhsan M. de politikleşmiş Roman tütün işçileri çevresinde önemli politik deneyimler kazanmıştır. İhsan M.'yi Ortaköy'den tanıyan politikleşmiş Roman tütün işçileri çevresinden bir kaynak kişi onun Balkan kökenli olmadığını, Doğu illerinden geldiğini ve muhtemelen Kürt olduğunu ifade eder.[491] Tornacılık yapmaktadır ve mahalle ortamında Roman tütün işçileriyle son derece yakın ilişkiler geliştirmiştir. İlginç bir biçimde uzun yıllar sol hareketin içinde yer almış ve mesleği avukatlık olan bir başka kaynak kişi ise İhsan M.'yi tütün işçileri çevresinden bir Roman olarak anımsamaktadır.[492] Kaynak kişilerin genel değerlendirmesine göre daha sonraları matbaa işleri yapacak olan İhsan M., İzmir'e taşınmış, 1970 sonrasında sol çevrelerde herhangi bir belirgin görünürlüğü olmamıştır.

Bütün kısıtlılıklarına rağmen Roman tütün işçileri çevresinin, yakında dönemlere kadar sol hareketin çeşitli yapılarında çabalarını sürdürecek olan Muammer Ö. ve İhsan M.'nin politikleşmesi sürecinde oynadıkları rol geleneğin tamamen tasfiye olmadığına ilişkin bir işaret olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan bu etkiler büyük ölçüde bireyseldir ve 1960 öncesi Roman tütün işçilerinin politik etkinliğiyle kıyaslandığında çok daha dar bir kesimle sınırlı kalmaktadır. Daha da önemlisi, politikleşmiş Roman tütün işçileri, kendi toplumlarının içinden yeni kadrolar yetiştirememekte, yeni kuşaklarda politikleşme büyük ölçüde aile içerisinde anı aktarımıyla sınırlı kalmaktadır.

---

490. A. Ö., erkek,

491. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.

492. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

***

İşçiler tarafından kurulup daha sonra aydınların başına geçtiği Türkiye İşçi Partisi, önceki kuşaklarda politikleşmiş Roman tütün işçilerinin etkinliklerini sürdürdükleri alanlardan birini oluşturmaktadır. TİP yöneticileri eski TKP'nin mimli unsurlarını partiye almak istemeseler de tütün işçileri fazla zararlı görülmedikleri, belki de önemsenmediklerinden olsa gerek yer yer partiye girebilmişlerdir. Kundakçı, Şoför İdris'in bütün toplantılarına katıldığını, çalışmaların elinden geldiğince parçası olmaya çalıştığını anımsamaktadır.[493] Tütün işçisi Erdinç bu dönemde, önde gelen sol siyasetçilerden "*Şevki ve Vecdi*'nin etrafında olduğunu", *Türk Solu*'nda yer aldığını ifade eder.[494] 6. Filo olayları sırasında Dolmabahçe'ye yürüyen gençlik kitlesinin içinde de yer almıştır.[495] Yine Kundakçı'ya göre bir tarafından tütün işçisi ve TKPli aydınlarla tütün işçileri arasındaki önemli bağları sağlayan kişilerden olan Bozışık, TİP'e girmemekle beraber partiyi dışarıdan desteklemiş, çevresindeki insanları TİP'e yönlendirmiştir.[496] Genel olarak Roman tütün işçileri arasında ön plana çıkan politikleşmiş bireylerin bu dönemde şu veya bu biçimde TİP'e destek verdiği, en azından bulundukları alanda parti adına lobi faaliyeti yürüttükleri anlaşılmaktadır.

TİP'in İstanbul'da oldukça etkin olduğu, ortalamanın üstünde oy aldığı Beyoğlu'nda partinin başarısına Roman tütün işçilerinin belirgin bir etkisi olmuş gibi görünmektedir. TİP'te çalışan ve daha sonraki dönemlerde de sol içerisinde yer alan bir kaynak kişi, TİP'in çıkardığı milletvekillerinden "birisini", Hacıhüsrev'in ve genel olarak Kasımpaşa'nın oylarıyla çıkardığını söyler.[497] Söylediğine göre TİP bu bölgede epeyce oy almıştır.[498] Diğer taraftan resmi rakamlar TİP'in bu bölgenin oylarına dayanarak milletvekili çıkardığını doğrulamaz. TİP, Beyoğlu ilçesinde 1965 seçimlerinde toplam oyların %7,7'sine denk gelen 4.244 ve 1969 seçimlerinde

493. Suat Şükrü Kundakçı, *Bir Ömür Bir Sohbet*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2005, s. 134-135.
494. Akgül, s. 164.
495. A.g.e., s. 165.
496. Kundakçı, s. 134-135.
497. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
498. U. O., erkek.

aldığı toplam oyların %5,4'üne denk gelen 2.505 oy almıştır.[499] Öte yandan burada ilginç olan nokta, TİP'in 1965 yılında İstanbul genelinde aldığı %7,9'luk oy ortalamasını 1969 yılında koruyamayarak %2,7'ye düşürmüş olmasına rağmen Beyoğlu ilçesindeki oy kaybının çok daha sınırlı olmasıdır.[500] Şenoğuz, 1969 seçimlerinde Kasımpaşa Hacıhüsrev'de kurulan seçim sandıklarından birinde seçim görevlisi olduğunu belirtir. Hem kendi sandığında hem de komşu sandıkta TİP birinci parti olarak çıkmıştır.[501] TİP'in bu dönemdeki çalışmalarına katılmış bir kaynak kişi TİP'in Hacıhüsrev'deki çalışmasının başını çeken bir kadın tütün işçisi olduğunu anımsamaktadır. Kaynak kişinin ismini tam olarak hatırlayamadığı bu kadın mahallede saygı duyulan bir kişidir, mahallenin lideri konumundadır.[502] Kaynak kişiye göre söz konusu dönemde Yılmaz Güney ve Safiye Ayla gibi ünlü isimler TİP'e destek vermişlerdir. Özellikle Yılmaz Güney'in Kasımpaşa Kızılay Düğün Salonu'nda yapılan TİP toplantılarına destek amaçlı gelmesi, o dönem Kasımpaşa'daki parti çalışmalarına tanıklık eden bir kaynak kişiye göre aktöre büyük bir saygı besleyen Romanlar arasında partiye olan sempatinin daha da artmasına neden olmaktadır.[503] Kendisi de Kasımpaşa'da yetişmiş olan Safiye Ayla ise yine TİP'in Beyoğlu ilçesine üye olmuştur. Kalabalık bir kahvehanede bir saatten uzun süren bir propaganda konuşması yapan Safiye Ayla. kendi hayat hikâyesini anlatır.[504] Gabbay'ın TİP Beyoğlu ilçesinde yaptıkları çalışmalara dair anlattıkları Roman tütün işçilerinin, partinin başarısına hiçbir biçimde göz ardı edilemeyecek bir etkide bulunduklarını ortaya koymaktadır. Gabbay'a göre Beyoğlu ilçedeki üyelerin önemli bölümü Kasımpaşa'ya yerleştirilen ve çoğu tütün işçisi olan Batı Trakyalı göçmenlerdir.[505] Gabbay, 2. Dünya Savaşı sonrası tütün sektöründeki daralmayla beraber bu insanların genellikle farklı sektörlere yöneldiğini ifade eder.[506] Gabbay'a göre Beyoğlu ilçesinde onunla birlikte çalışanların çoğunluğu tütün işçilerinin çocukları ya da torunlarıdır. Büyüklerinden duydukları anılar

499. TÜİK, http://tuikapp.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul.
500. A.g.m.
501. Babalık, s. 519.
502. U. O., erkek.
503. U. O., erkek.
504. Gabbay, s. 197.
505. A.g.e., s. 188.
506. A.g.e., s. 188.

sayesinde örgüt içerisinde nasıl çalışılacağını öğrenmişlerdir.[507] Gabbay genel merkezdeki işlerinin yoğunluğundan ötürü günlük parti işlerini bu insanlara teslim eder.[508] Pazar sabahları ise tütün işçilerinin kahvehanesinde onlarla buluşup Haliç bölgesini gezmekte ve sohbet toplantıları yapmaktadır.[509] TİP'in Beyoğlu ilçesindeki çalışmalarına ilişkin tanıklıklarını paylaşan bir kaynak kişi ise Pazar günleri Hacıhüsrev'den mahallenin çocuklarıyla birlikte Beyoğlu ilçeye gittiklerini ve orada "Şarlo filmleri" izlediklerini anlatır.[510] Ayrıca kaynak kişi TİP'in Hacıhüsrev'de bir lokal kurduğunu ifade etmektedir.[511] TİP'in Beyoğlu ilçesindeki etkinliği içerisinde Roman tütün işçilerinin rolünün bir diğer göstergesi, partinin Beyoğlu il genel meclisi adaylarının bileşimidir. Beş adaydan ikisinin sadece işçi olduğu belirtildiğinden kökenlerini tahmin etmek zor olsa da, diğer adaylardan birinin müzisyen, diğerinin tütün işçisi ve sonuncusunun kunduracı olması bu ilçede Roman tütün işçilerinin parti yapılanmasındaki aktif rolüne ilişkin bir işaret olarak değerlendirilebilir.[512] Yine 1968 yılında Roman tütün işçileri çevresinin en çok saygı duyduğu işçi önderlerinden olan Kosova'nın kızı[513] Gülten E., Beyoğlu belediye meclisine TİP listesinden seçilecektir.[514]

Benzeri bir durum TİP'in yine ortalamanın üstünde (%9 [2.120 oy]-1965 seçimleri; %11 [2.305 oy]-1969)[515] oy aldığı Gaziosmanpaşa ilçesi için de geçerlidir.[516] İlçenin üç il genel meclisi adayının ikisinin kunduracı olması herhalde altı çizilmesi gereken bir durum olsa gerektir.[517] Mahalle sakini bir kaynak kişinin ifadesine göre Gaziosmanpaşa'nın Sarıgöl Mahallesi gibi önemli Roman yerleşimlerinde kunduracılık yapan çok sayıda Roman vardır.[518] Yine

507. A.g.e., s. 188.
508. A.g.e., s. 189.
509. A.g.e., s. 189.
510. A. Ö., erkek, makine mühendisi. Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
511. A. Ö., erkek.
512. Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0070 TİP/400.02.17.11.1963, 11.2.
513. Günçıkan, s. 10.
514. "Belediye Meclisi", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1968.
515. TÜİK, http://tuikapp.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul.
516. Aydın'ın Söke ilçesinde alınan %3,4'lük oy da bu bağlamda değerlendirilebilir. Diğer taraftan hatırlanacağı üzere bu bölge tütün işçisi Erdinç ve eşinin bir dönem çalışma yaptığı alanlardandır. Ünsal, s. 462.
517. Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0070 TİP/400.02.17.177.1963, 11.7.
518. Ş. Ç., erkek, işçi emeklisi, Sarıgöl sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

kaynak kişinin verdiği bilgiye göre bunların Sarıgöl'e yerleşmeden önce Unkapanı'ndaki mahzenler gibi Roman tütün işçilerinin bolca bulunduğu geç-peripatetik yerleşimlerinde bulunmuş olmaları,[519] kunduracılığın yanında dönem dönem tütünde istihdam edilmeleri, siyasal eğilimlerinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamış olabilir. Son derece ilginç bir biçimde on yıllar sonra mahallelerini ziyaret eden bir akademisyene karşı kullandıkları söylemdeki belirgin sınıfsal vurgular, bu eğilimlerin her şeye karşın tamamen silinmediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir:

> "Görüyorsunuz zenginler hep insanlara kötülük yapmak istiyorlar. Kötülükten başka bir şey düşünmüyorlar. Onların bana kalırsa iyilik damarları yok. Fakir fukarayı zenginlerin düşüneceğini hiç sanmıyorum. Bunların çıkacak gözleri hep para pulda. Kör nefislerinden başka bir şeyleri olmadığını sanıyorum."[520]

Diğer taraftan Gaziosmanpaşa'da TİP'e yönelik desteğin Romanlar dışında bir başka dinamiği daha bulunmaktadır. Kendisi de TİP bünyesinde çalışmalar yürütmüş olan bir kaynak kişi geç tarihlerde, Yugoslavya ve Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen farklı etnik gruplardan göçmenlerin yerleştirildikleri bu bölgelerde TİP'e kritik bir destek sunduklarını ifade eder.[521] Bu insanlar sosyalizm deneyimini yaşamış ve belli ölçülerde yaşadıkları ülkelerde sosyalizmin kuruluşu sürecinde verilen mücadelelere katılmışlardır. Türkiye'ye geldiklerinde ise eski ülkelerinde edindikleri deneyim, tıpkı Roman tütün işçileri için olduğu gibi onların da Türkiye siyasetinde önemli bir rol oynamalarına zemin sunmuştur. Gaziosmanpaşa'nın yanında Bayrampaşa da bu gruptaki göçmenlerin yerleştirildiği bir bölge olarak TİP'in kritik bir etkinliğe ulaştığı yerler arasında değerlendirilmektedir:

> "Öyledir yani göçmen insan. Yerini yurdunu terk ediyor geliyor. Burada avantalar ve yağmalar ülkesine geliyor. Ona ait önemli şeyler yazmaya çalıştık. TİP'in sesine biraz kulak kabartarak, Yugoslavya'da ekilen komünist tohumlar orada yeşermiyor burada yeşeriyor. TİP'in o sesini duyunca.

519. Ş. Ç., erkek.
520. Orhan Türkdoğan, *Gecekondu, İnsan ve Kültür*, Genar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 436.
521. S. Ö., erkek, yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

[...] O ekilen tohum burada yeşeriyor. Ve Bayrampaşa semtinde TİP'in örgütlenmesine ağırlık veriyorlar. 246 oyla da, hileyle bunların belediyeyi kazanması engellendi."[522]

Yine TİP'in Bakırköy il genel meclisi adayı üç kişiden ikisinin tütün ve matbaa işçisi oluşu bu değerlendirmelerimiz ışığında göz önünde bulundurulmalıdır (Bakırköy'de TİP[523] 1965 seçimlerinde 3.971 oyla toplam oyların %9.2'sini, 1969 seçimlerinde 3.586 oyla %6.6'sını alır).[524]

TİP içerisinde Romanların belli bir etkinliğe sahip olduğu ilçelerden biri de Beşiktaş'tır. Vatan Partisi üyelerinden ve Kıvılcımlı'nın mücadele arkadaşlarından olan tütüncü Tamçiz'in oğlu Çetin, TİP'in Beşiktaş ilçesine üye olmuştur.[525] 1968 yılında yapılan ve Mehmet Ali Aybar'ın katıldığı Beşiktaş ilçe kongresinde Çetin, Yürütme Kurulu üyesi olacaktır.[526] Onunla birlikte YK'ya seçilen Kadri E.,[527] aynı yıl Beşiktaş'tan il genel meclisine,[528] Ortaköy'ün Roman tütün işçileri çevresinin önde gelenlerinden Seyit A.'nın oğlu Metin A. ise belediye meclisine[529] TİP adayı olarak girecektir.[530] Metin A., 28-29 Aralık 1968 tarihli İkinci Büyük Olağanüstü Kongre'de genel yönetim kurulu yedek üyeliğine seçilir.[531] Beşiktaş'ta TİP 1965 seçimlerinde 3.570 oyla toplam oyların %11,2'sini, 1969 seçimlerinde ise 2.281 oyla %7'sini alacaktır. Yine Ünsal'ın belirttiğine göre TİP'in Fatih ilçe örgütündeki 461 üyeden 56'sının, yani %12'sinin "Rumeli" kökenli oluşu, Roman tütün işçilerinin bu bölgelerde şu veya bu biçimde varlığını koruyan etkinliğinden bağımsız olarak değerlendirilemez.[532]

TİP'in İstanbul dışındaki kimi bölgelerdeki çalışmalarında da Roman tütün işçilerinin görmezden gelinemez bir katkısı ortaya çıkmaktadır. TİP Kocaeli örgütünde il yöneticiliğini yapmış bir

522. S. Ö., erkek.
523. TÜİK. http://tuikapp.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/secim.zul.
524. Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0070 TİP 400.02.118.
525. Kavukçuoğlu, s. 329.
526. Nihat Sargın, *TİP'li Yıllar*, Felis Yayınevi, İstanbul, 2001, cilt 2, s. 1250.
527. A.g.e., s. 1250.
528. "İl ve Belediye Meclisinin Yeni Üyeleri", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1968.
529. A.g.m.
530. M. A., erkek, işçi, Ortaköy sakini. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
531. Sadun Aren, *TİP Olayı, 1961-1971*, Cem Yayınları, İstanbul, 1993, s. 266.
532. Ünsal, s. 462.

kaynak kişiye göre "Kocaeli'ndeki Çingeneler TİP'in kuruluşunda TİP'in belkemiği"dir.[533] Kaynak kişiye göre TKP kökenli olan tütün işçisi Erdinç, TİP'in bu ildeki çalışmalarına çok önemli katkılar sunmuştur.[534] Geçmişte Erdinç'in bu bölgede daha önce yine tütün işçilerinin yerel dinamiklerine dayanarak yürüttüğü siyasal ve sendikal çalışmaların TİP'in örgütlenmesine yansıdığı anlaşılmaktadır. Kaynak kişi Kocaeli'ndeki "Çingenelerin" en "bilinçlilerinin" TİP üyesi olduğunu, partinin yönetim organlarında görev aldıklarını ifade eder.[535]

Daha önce de gördüğümüz üzere tütün işçileri, mesleğin giderek gerilediği dönemde çeşitli işlerin yanı sıra kunduracılık ve ayakkabı boyacılığını yaygın bir ekonomik faaliyet olarak benimsemişlerdir. Kunduracıların içerisinde eski tütün işçisi Romanlar önemli bir grup oluşturmaktadır; 1946'nın sol ve sendikal hareketlerinde de bunların belirgin bir etkinlikleri olmuştur. Kunduracılar Sendikası'nın kurulmasında önemli rol oynamış olan bir kaynak kişi, bu grubun genel olarak sola yatkınlığının altını çizer.[536] Söylediğine göre bu dönemde kunduracılarla birlikte *Prustanca* isminde bir gazete çıkarmışlardır. Avans anlamına gelen *Prustanca* uzun süreli olmasa da o dönem için oldukça önemli bir girişim gibi durmaktadır. Müftüoğlu, prustanca, danalya ve limak gibi meslek terimlerinin günümüzde dahi kundura imalatında yaygın bir biçimde kullanıldığını ve bunun sektörün ilk ustalarının Rumlar olmasıyla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.[537] Temellerini yine Roman tütün işçilerinin attığı kunduracılar arasındaki sol gelenek 1960 sonrasında da sürmekte ve bir ölçüde TİP'e yansımaktadır.[538] Yıldız, TİP Eminönü ilçe örgütünün önemli dinamikleri arasında Gedikpaşa'nın kunduracı esnafını da saymaktadır.[539] Bu çalışmada değerlendirmelerine başvurulan oğluna göre Roman tütün işçilerinin ortamında politikleşen kunduracı Muammer Ö. de TİP'in

533. S. Ö., erkek, yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
534. S. Ö., erkek.
535. S. Ö., erkek.
536. S. Ö., erkek.
537. Berna Güler Müftüoğlu, *Fason Ekonomisi: Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretimi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 135.
538. S. G., erkek, sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
539. Şeref Yıldız, *Fırtınada Yürüyüş*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2008, s. 43.

Beyoğlu ilçesindeki örgütlenme çalışmalarının içerisinde yer almaktadır. TİP kurulur kurulmaz çevresindeki diğer kunduracılarla birlikte partiye üye olacaktır:[540]

> "TİP, Yunanistan'dan gelmiş, oradan belli bir işçi bilinciyle gelmiş, buraya geldiğinde bu şekilde hemen Komünist Parti ile ilişkilenmiş, Yunanistan'da bir kısmı oradaki Komünist Parti ile ilişkili olan kuşağın çevresindekilere değen insanlarda bir etki yarattı. Dolayısıyla bu insanlardan olmayan ama Türkiye'nin çeşitli yerlerinden göç etmiş, kunduracılık yapan, başka mesleklerde olan ama daha çok kunduracılar, hemen TİP kurulur kurulmaz TİP'e üye olmuş, bir tanesi de babamdı."[541]

1978 yılına ait bir belgede, 2. TİP'in hâlâ kundura işçisi parti sempatizanlarıyla toplantılar düzenleyebildiği ifade edilmektedir. Belgede o dönem itibariyle Gedikpaşa'da 60.000 kundura işçisinin çalıştığı anlatılmaktadır.[542]

TİP içerisinde Roman tütün işçilerinin politikleşmiş eski kuşakları öncelikle mahalli unsurlar olarak harekete destek sunmuşlardır. Dönem dönem toplantılara katılan, çok da aktif olmayan unsurların yanı sıra[543] Kundakçı'ya göre özellikle Kasımpaşa, Beşiktaş ve Ortaköy gibi bölgelerde yerel ilişki ağlarını sağlayan eski tütün işçileri bulunmaktadır.[544] Kundakçı bu insanların "kahvehanede otururken bile epey faydalı yönlendirmeleri" olduğunu söyler. Kendi imkânları çevresinde propaganda faaliyetleriyle çevrelerini TİP'e getirmişlerdir.[545] Bu dönemde Boğaziçi Köprüsü'nde bir grev örgütlemeye çalışan bir kaynak kişi, Ekrem Ş. ile birlikte çalıştıklarını anlatır. Ona göre Roman tütün işçileri çevresinden olan Ekrem Ş., Ortaköy'ün yerlileri ile çoğu Doğu illerinden gelen inşaat işçilerinin arasında sorunlar oluşmasının önüne geçmeye çalışmaktadır. Ne var ki kaynak kişiye göre büyük bölümü Kürt ve kısmen İç Anadolulu ve Karadenizli inşaat işçileri üzerinde Ekrem Ş.'nin herhangi bir etkisi yoktur. Bir "İstanbul çocuğu" olan Ekrem Ş.'nin kültür kodları farklıdır. Diğer taraftan kaynak kişi Ekrem Ş.'nin Ortaköy'de belirgin bir saygınlığı olduğunu vur-

540. A. Ö., erkek, makine mühendisi, Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
541. A. Ö., erkek.
542. Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0035. TİP 113.03 30.09.1978 28.4.
543. Kundakçı, s. 134-135.
544. A.g.e., s. 134-135.
545. A.g.e., s. 134-135.

gular. Mahalleye onunla gitmeleri halinde herhangi bir tepkiyle karşılaşmamaktadırlar.[546]

***

1960 öncesi sol içerisindeki bölünmelerde görece bağımsız hareket eden ve esas olarak üretim birimlerindeki çalışmalarını sürdüren Roman tütün işçileri, bu tarihten itibaren bölünmelerin içerisinde taraf olmaya başlarlar. Bu durum bir ölçüde, üretim birimlerindeki etkilerini kaybetmeleri ve buna karşılık kendi varlıklarını yeniden üretebilecekleri farklı alanlar geliştirememeleriyle ilişkilidir. Önceki kuşaklarda yaratılmış olan birikim kısmen yeni nesillere devredilebilse de etkinlikleri giderek daralacak, solun kimin gruplarının hazır kadro kaynağı olmanın ötesine geçemeyeceklerdir.

Uzun yıllar sol hareketlerin içerisinde yer almış bir kaynak kişinin ifadesine göre TİP içerisinde de bir kırılmaya yol açan Milli Demokratik Devrim (MDD)-Sosyalist Devrim (SD) tartışmalarında Ortaköylü tütün işçileri ağırlıklı olarak Mihri Belli'nin başını çektiği MDD saflarında yer alırlar.[547] Bunda 1950 sonrası cezaevinde ortaya çıkan bölünmede Belli'nin tütün işçileri birlikte hareket etmiş olmasının önemli bir rolü vardır. Kaynak kişi, SD çizgisinde ise ağırlıklı olarak 1960 sonrası kurulan sendikalarda yöneticilik yapan sendikacıların ön plana çıktığını ifade etmektedir.[548] Kendisi de bu bölünmede Belli'nin safında yer alan bir kaynak kişi tütün işçilerinin ağırlıklı olarak Belli'nin yanında yer almasını, onun "mültecileşmemesine" bağlamakta, yurtdışına çıkarak partinin merkezini Doğu Almanya'ya taşıyan TKP yöneticilerinin ülke içinde bir etkinlikleri olmadıklarını ifade etmektedir. MDD-SD ayrımında tütün işçilerinin Belli'nin yanında yer alması ise biraz Belli'nin "feodal" tarafıyla "delikanlılığı"yla ilişkilidir. Belli, eski bir boksör ve Yunan iç savaşına katılmış bir insandır.[549] Kundakçı'ya göre tütün işçilerinin önde gelenlerinden Troçki Mehmet, Taksim'de fotoğrafçılık yaparken bir yandan da Belli'yi desteklemekte, onu

546. D. K., erkek, yazar. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

547. S. G., erkek, sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

548. S. G., erkek.

549. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

taparcasına sevmektedir.[550] Yine Belli çevresinden olan bir kaynak kişiye göre tütün işçileri çevresinde politikleşen İhsan M. de aynı çevrededir ve dönemin sosyalist gençleri için çok saygı duyulan bir figürdür.[551] İhsan M.'yi şahsen tanıyan ve yine sol hareketin içerisinde çeşitli roller almış bir kaynak kişiye göre "DEV GENÇ'in kadroları İhsan M.'ye saygılıydı. Çünkü o hareketin sorumlusu İhsan M.'ydi. O günkü Devrimci Gençlik. Devrimci Gençlik hareketinin İstanbul'daki işçi sorumlusu oydu. Çok da değerli bir arkadaştı yani. Tornacı'ydı, tam proleter bir arkadaştı."[552] *Türk Solu* dergisinde çalışan İhsan M. özellikle Ortaköylü tütün işçileriyle çok iyi ilişkilere sahiptir.[553] 12 Mart döneminde Erdoğdu'nun ifade tutanaklarında İhsan M.'nin adı dönemin Aydınlık toplantılarının sürekli katılımcılarının arasında geçer.[554] Özellikle 15-16 Haziran Olayları sırasında ön plana çıkmış ve solun geneli tarafından önemsenmeye başlamıştır.[555] 15-16 Haziran Olayları sonrasında Dev-Genç üyelerinin yargılandığı davada İhsan M. de sanıklar arasında yer almaktadır.[556] Sorgulamalar sonrasında birbirine suçlamaya başlayan bazı öğrenci gençleri "uyarıp kurtaran" da İhsan M. olmuştur.[557] Halil Ç., Ekrem Ş., Muammer Ö. gibi tütün işçiliğinden gelen ya da tütün işçilerinin ortamında yetişen diğer arkadaşlarıyla birlikte İhsan M., "Devrimci İşçi Birliği" adında bir oluşum meydana getirir.[558] İhsan M., 17 Eylül 1970'de *Aydınlık* dergisinin çağrısıyla oluşturulan dayanışma komitesinin irtibat komitesi üyeliğine getirilecektir.[559] Öztürk'e göre İhsan M., hayatının büyük bir bölümünü "Mihri Belli Grubu"nun partileşme meselesi için harcamıştır.[560] Dahası yine Öztürk'e göre İhsan M., TDGF'nin işçilerle bağlantısının sağlanması noktasında çok önemli bir rol oynamaktadır.[561] Diğer taraftan Öztürk, İhsan

550. Kundakçı, s. 134-135.
551. U. O., erkek.
552. S. Ö., erkek, yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
553. S. G., erkek.
554. Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı 1*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976, s. 146.
555. D. K., erkek.
556. Sırrı Öztürk, İşçi Sınıfı, Sendikalar ve 15-16 Haziran, Sorun Yayınları, İstanbul, 2001, s. 231.
557. A.g.e., s. 376.
558. Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı 2*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976, s. 547.
559. İleri, s. 146.
560. Sırrı Öztürk, *12 Mart 1971'den Portreler*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1997, s. 46.
561. A.g.e., s. 47.

M.'nin kendisini geliştirmesini Belli grubunun meseleleriyle ilgilenmesinin engellediğini söylemekte, karşılaştığı sorunlardan bıkarak İstanbul'dan ayrılıp İzmir'e yerleştiğini ifade etmektedir.[562]

Yine Kasımpaşa ve Ortaköy'ün tütün işçileri arasında yetişen Muammer. Ö ve o çevreden gelen Ekrem Ş., Halil Ç. gibi isimler Belli çevresine yakın olarak 1968 yılında kurulan Demokratik Devrim Derneği'nin (DDD) kurucuları arasında sayılmaktadırlar.[563] Derneğin kurucuları daha ziyade Belli çevresine yakın olup TİP'ten ihraç edilen bir ekiptir.[564] Bu dönemde DDD içerisinde yer alan Muammer Ö., kunduracılık; İhsan M., kalıpçılık; Halil Ç. ise mobilyacılık yapmaktadır.[565] Daha sonra DDD davasında Ekrem Ş., İhsan M., Halil Ç. ve Muammer Ö. sanıklar arasında yer alacaklardır.[566] Dönemle ilgili bilgilerini paylaşan bir kaynak kişiye göre DDD'nin içerisinde yine Roman tütün işçileri çevresinden gelen bir kunduracı olan İsmet O. da yer almaktadır.[567]

Tütün işçilerinin sol içerisindeki bölünmede taraf olmaları, onların solun muhtelif unsurları tarafından bu tarafgirlikleriyle anılmalarını beraberinde getirir. Örneğin bir kaynak kişiye göre "Beşiktaş'taki o Roman vatandaşlar [...] MDD takımındandır. Mihri Belli ekibinde yer almaktadır"lar.[568] Yine bir başka kaynak kişi, Ekrem Ş.'den bahsederken "Onun Doktorcu değil, Mihrici" olduğunun altını çizer.[569] Ekrem Ş.'nin Belli ile yakınlığı Roman tütün işçileri ve onların ortamında politikleşen pek çok kişiye çok daha belirgindir. 1960'lardan itibaren sol hareketlerin içerisinde yer alan bir kaynak kişiye göre Ekrem Ş. tam anlamıyla Mihrici'dir:

> "Ekrem Ş.'ı bilirim. Ortaköy takımıdır o. Ya onlar şimdi... Ya bu Çingeneler bildiğim kadarıyla benim, yanlış biliyor olabilirim, çok şey yapmadılar. Bizim gibi Mihrici olmadılar, bizim gibi Zekici olmadılar. Onlar kendi içlerinden bir şeydiler gene. Mihri'ye destek verirken kendileriyle destek

562. A.g.e., s. 47.
563. Sargın s. 1241.
564. İleri, s. 26.
565. İleri, s. 547.
566. Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı 3*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976, s. 1159.
567. A. Ö., erkek, makine mühendisi, Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 27.11.2013
568. S. G., erkek, sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
569. D. K., erkek, yazar. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

veriyorlardı. Zeki'ye destek verirken öyle veriyorlardı falan. Ekrem Ağabey bunların istisnasıdır. Ekrem Ağabey ciddi Mihriciydi."[570]

Aslına bakılırsa 1970'lerde aktif olan tütün işçileri farklı fraksiyonlarla bütünleşme düzeyleri ne olursa olsun çok da büyük bir grup oluşturmamaktadırlar. Kimileri daha o zamandan pek çok sol aydın için canlı bir tarih kaynağı olup çıkmıştır. Bu durumdaki Roman tütün işçilerinden olan Taşkıran, İTÜ'de ayakkabı boyacılığı yaparak bir yandan mesleğini icra ederken bir yandan da öğrencilere hapishane anılarını anlatmaktadır.[571]

Dönemin siyasal yaşamında önemli bir sarsıntıya yol açan 15-16 Haziran 1970 tarihinde yaşanan büyük işçi kalkışmasında, Roman tütün işçileri ve onlarla etkileşim halinde politikleşen bireylerin rolünün ne olduğunun tespiti kolay değildir. Bu dönemde üretim birimlerinde Romanların yoğunluklarını kaybetmiş olmaları, tek tek örnek olayların gelişiminde onların ne derece etkin olduklarının açıklanmasını son derece zorlaştırmaktadır. 15-16 Haziran Olayları'nın içinde aktif bir biçimde yer almış bir kaynak kişi, Pendik civarındaki bir tütün fabrikasında çalışan işçilerin, fabrika Türk-İş'e bağlı olmasına rağmen eyleme katılmak istedikleri yönünde kendilerine mesaj gönderdiklerini ifade eder:

"Şimdi bu tütün fabrikası işçileri bize haber gönderdiler. Yürüyüş kolu buradan geçsin biz hazırız. [...] Burada da komünistlerin tabandaki kitle çalışmasıdır. Yani burada A sendikası B sendikası bu görünümdür. Bunların hepsi aslında devlet sendikasıdır. Ama tabandaki işçiyi örgütlemek istersen örgütleyebilirsin. Bilinçlendirmek istersen bilinçlendirebilirsin."[572]

Kaynak kişinin çizdiği bu çerçevenin belli bir düzeyde de olsa geçerli olduğu varsayılırsa, halen üretim birimlerinde varlığını koruyabilmiş Roman tütün işçileri ve onların etkisiyle siyasallaşmış kesimlerin sahip oldukları siyasal deneyimle hareketin gelişiminde rol oynamış olabilecekleri akla yatkın gözükmektedir. Yine 15-16 Haziran Olayları'na tanıklık etmiş bir diğer kaynak kişinin Roman tütün işçileriyle etkileşim içerisinde politikleşen bireylerden olan İhsan M.'nin 15-16 Haziran'da etkin olan kişilerin arasında sayması

570. S. Y., erkek, restoran işletmecisi. Tanıklıkları 1960 sonrası dönemi kapsıyor.
571. Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, s. 30.
572. S. Ö., erkek, yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

da üzerinde durulması gereken bir noktadır.[573] Konuyla ilgili bilgilerini paylaşan bir kaynak kişiye göre ise kurucuları büyük ölçüde Roman tütün işçileri ve onların ortamında politikleşen insanlar olan Devrimci İşçi Birliği'nin kökleri 15-16 Haziran öncesine kadar gitmektedir. Bir kalkışma olacağını hisseden grup üyeleri hareketin başlamasından sonra işçileri sürece katmak için sahada aktif olarak çalışma yürütmüşlerdir:

> "Şeyi hissediyorlar yani. Bir kalkışma olacak. Önemli bir şey olacak. Silahtar bölgesine gidiyorlar. O zaman Demirdöküm var... Silahtar'daki fabrikalara gidiyorlar, buradaki işçileri, Türk-İş'li olsun, DİSK'li olsun dışarı çıkartmaya çalışıyorlar. O bölgede çalışma yapıyorlar."[574]

Nicel ağırlıklarını tespit etmek, eldeki veriler çerçevesinde mümkün olmasa da 15-16 Haziran Olayları sırasında Roman tütün işçilerinin ve onların ortamında politikleşmiş bireylerin harekete ellerindeki imkânlar çerçevesinde katılım göstermeye çalıştıkları şimdiye kadar anlatılanlardan anlaşılabilmektedir. Ne var ki olaylar sırasında üretim birimlerinin yoğun olduğu bölgelere giderek belli arayış içerisinde girmeleri, buna karşılık kendi mahallelerinde herhangi bir destek etkinliği düzenleme çabasında olmamaları,[575] miras aldıkları üretim birimlerinde çalışmakla sınırlanmış siyasal kültürü halen büyük ölçüde dönüşüme uğratmadan koruduklarını göstermektedir.

***

12 Mart döneminde, özellikle tütün işçilerinin yaşam alanları olan geç-peripatetik yerleşimleri, dönemin sol aydınları için daha farklı bir işlev kazanmaya başlar. Örneğin, bu dönemde Roman tütün işçilerinin önemli yaşam alanlarından Hacıhüsrev, "devrimciler" için güvenli bir limandır.[576] Hacıhüsrev'e "devlet" bile kolay kolay "girememektedir." Döneme tanıklık eden bir kaynak kişiye

573. D. K., erkek, yazar. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
574. A. Ö., erkek, makine mühendisi, Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
575. A. Ö., erkek.
576. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

göre bu durum 12 Mart sonrasında yapılacak olan, evlerin tek tek arandığı kapsamlı operasyonlara kadar devam edecektir.[577] 12 Mart döneminde saklanırken Sarıgöl'de oda kiralayan bir kaynak kişi, mahallenin konut yapısının saklanmak için çok uygun olduğunu ifade eder. Bir yerden girildiğinde mahallenin diğer ucundan çıkmak mümkün olabilmektedir. O dönem Sarıgöl'e gideceğini söylediğinde minibüs şoförlerinin bile kendisine olan davranışı değişmekte, "saygı göstermektedirler."[578] 12 Mart sonrası gerçekleştirilen Balyoz Operasyonu ise mahallelerde politikleşmiş Roman tütün işçileri ve onların ortamında politikleşen insanlar için dengelerin değişmeye başlayacağı bir dönemin işaretini vermektedir:

> "Fakat 1971'de darbeden sonra şey oldu. Bu Balyoz Operasyonu sırasında bir gece baskınla babam gözaltına alındı. Mesela ondan sonra insanlar kötü davranmaya falan başladılar. Ben demek ki 12 yaşındayım. Bazı insanlar... Şeyi o zaman fark edebildim aslında, pek de sevilmediğimizi. Sevmeyen insanların da epey bir olduğunu o zaman fark ettim."[579]

1970 sonrası Roman tütün işçilerinin izleri artık iyiden iyiye belirsizleşmiştir. Sol aydınlarla ilişkilerini sürdüren birkaç kişi dışında, bu döneme ilişkin kaynaklarda tütün işçilerinin adı fazla geçmez. Diğer taraftan anlaşıldığı kadarıyla tütüncü ailelerin politik kültürlerini yeni kuşaklara aktarma yeteneği de zayıflamaya başlamıştır. Orta sınıflaşan birey ve aileler yakın çevrelerinde solla temas ettikleri ölçüde sol siyasetlere hareketlere yakın durmuşlardır. Öte yandan yaşamlarının büyük bir bölümünü geçirdikleri geç-peripatetik yerleşimlerinde hemen hiçbir görünür etkinlikleri bulunmamaktadır. Bunlardan birkaçını mahalle kıraathanesinde anımsayan Samsunlu bir kaynak kişi, elinde *Cumhuriyet* gazetesiyle gelip bir köşeye oturduklarını, mahallenin geneline göre daha "seçkin" kişiler olduklarını ifade etmektedir.[580] Benzeri bir durum İstanbul Beyoğlu'ndaki Hacıhüsrev Mahallesi'ni de etkileyen farklı bir politikleşme süreci içerisinde de ortaya çıkar. Gençlik dönemini mahallede geçiren bir kaynak kişi, 1970'ler sonrasında Kasımpaşa'da

577. U. O., erkek.
578. D. K., erkek, yazar. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
579. A. Ö., erkek.
580. İ. A., erkek, emekli memur, Samsun Hürriyet Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasını kapsıyor.

birbirini besleyen iki yönlü bir politikleşme dinamiğinin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Kasımpaşa merkezde paramiliter özellik gösteren ve Karadenizlilerin ağırlıkta olduğu bir MHP örgütlenmesi bulunmaktadır.[581] Okmeydanı'ndan Hacıhüsrev'e doğru olan bölgelerde ise başta Sivaslılar olmak Alevilerin bulunduğu yerleşimlerde solun önemli ve hızlı bir kitleselleşmesi söz konusudur.[582] Ne var ki yine seçkin bir azınlık durumunda olan politikleşmiş Roman tütün işçileri, kısmen Romanları da kapsayan bu yeni politikleşme dalgasının etkisinde kalan bireylerin ancak "en bilinçli olanları"yla sınırlı ilişkiler kurmaktadır.[583]

Bu "seçkin" azınlığa mensup olan Roman tütün işçilerinin ortamında politikleşmiş bireyler kimi zaman daha önce de değinildiği üzere dönemin sol hareketlerinde önemli görevler üstlenebilmektedirler. Örneğin Ekrem Ş., Belli'nin liderliğini yaptığı Türkiye Emekçi Partisi'nin İstanbul il başkanlığını yapmıştır.[584] Yine daha önce birlikte aynı saflarda mücadele ettiği Muammer Ö. de TEP içerisinde yer alır. 2011 yılında hayata veda eden Muammer Ö.'nün ölüm ilanı bu çizgisini ömrünün kalan kısmında da sürdürdüğünü göstermektedir:

> "Sosyalist bir işçi olarak 1. TİP, Demokratik Devrim Derneği, Devrimci İşçi Birliği, TİP ve EMEK Partisi'nde mücadele etmiş olan Muammer Ö. (Komünist Muammer) aramızdan ayrıldı. Anısı mücadelemize ışık tutuyor."[585]

Ekrem Ş. ve Mustafa Ö. daha sonra TEP davasının sanıkları arasında yer alacaklardır.[586] Diğer taraftan politikleşmiş en eski tütün işçilerinden biri olan Erdinç, TEP'e girmez. Tanık olduğu kimi acemilikler nedeniyle temkinli davrandığını ifade etmektedir.[587] O dönemde Aydın Aydemir'le beraber olduğunu ifade eden Erdinç, Barış Derneği üyesi olmuştur. Erdinç, 2. TİP'e katılma öyküsünü ise şu sözlerle anlatır:

581. A. Ö., erkek.
582. A. Ö., erkek.
583. A. Ö., erkek.
584. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
585. "Muammer Ö.'nün Ölüm İlanı", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 2011, s. 15.
586. İleri, s. 1142.
587. Akgül, s. 167.

"Bir gün yalnız başıma doğrudan Beyoğlu teşkilatına gittim. 'Beni aza yazın' dedim. 'Sen kimsin amca?' dediler. 'Siz önce yazın sonra da başkanınıza, sekreterinize '*Şoför İdris*' azamız oldu deyin' dedim."[588]

Erdinç, Belli'nin çevresindeki Roman tütün işçilerine göre, yurtdışındaki TKP'nin yöneticileri olan Baştımar ve Bilen gibi isimlere daha az tepkili gözükmektedir.[589] Daha sonra da merkezi Doğu Almanya'da olan TKP ve ondan doğacak olan örgütlerle ilişkisini sürdürecektir. Bu dönemlerde çeşitli partilerde yer alan bu insanlar son derece yoğun bir mesai harcamakta, büyük fedakârlıklarla parti çalışmalarına dahil olmaktadır:

"Günlerce eve gelmediği dönemler olurdu. Gazete dağıtmak, afiş asmak, bilmem ne. Az çalıştığı veya işini kaybettiği dönemler. Bunların bir kısmının nedeni sendikalaşma, sigortalılaşma ise, bir kısmı da siyasal faaliyet yürütmek için işe zaman kalmaması. Dolayısıyla TEP'te çalıştığı dönemde böyle yoğun çalıştı."[590]

1970 sonrası dönemde geçmişte daha aktif bir biçimde sol harekete dahil olan Roman tütün işçileri ve onların sosyal ortamında politikleşen bireyler, yukarıda örneklenen az sayıdaki birey dışında daha pasif bir konum içerisindedirler. Sol öznelerle gerek mahallelerde gerek daha farklı zeminlerde karşı karşıya geldiklerinde tereddütsüz bir biçimde desteklerini sunsalar da ön plana çıkmamakta, geçmişte yaptıklarının aksine doğrudan doğruya örgütlü siyasal yapılara ulaşma çabasının içerisine girmemektedirler:

"Şimdi bir defa, her sol hareket deli heyecanlandırıyor. Anlatılmaz heyecanlandırıyor. Ama gidip bir ucundan tutmak diye bir şeyleri yoktu. Ancak onlara gidildiği zaman onlara ellerinden gelen her türlü şeyi veriyorlardı. Ama kendiliğinden gideyim, ucundan tutayım yok. [...] Ama öbür tarafta sol şeyleri, bakışları, hiç ayırmadan, bütün sol, hangi sol olursa olsun gittiğin zaman ellerini uzatırlardı."[591]

Diğer taraftan Samsun Teneke Mahallesi'nde 1970'lerde yaşanmış bir olay, bu pasif destekleme halinin sol grupların mahalle sakinlerinin sorunları ekseninde politika üretmeleri halinde aktif

588. A.g.e., s. 167.
589. A.g.e., s. 163.
590. A. Ö., erkek.
591. S. Y., erkek, restoran işletmecisi. Tanıklıkları 1960 sonrası dönemi kapsıyor.

bir bütünleşmeye dönüşebildiğinin örneklerinden biri olarak ele alınmalıdır. 1976 yılının sonbahar aylarında Mert Irmağı'nın kıyısındaki Teneke Mahallesi'nde yaşanan sel felaketi büyük bir hasara yol açar. Dönemin iktidarı mahalle sakinlerine felaketzedeler için Meskenevler Mahallesi adında yeni bir yerleşim alanı inşa ettirir. Ne var ki konutlar tamamlandıktan sonra mahalle sakinlerine verilmez. İktidardaki 3. Milliyetçi Cephe hükümeti evleri Samsun'a atanan polisler için lojman olarak kullanmaya karar verir. Konuyla ilgili bilgilerin paylaşıldığı ve bir sol gruba ait olan yayında aktarılanlara göre, bu durumun nedeni mahalle sakinlerinin "devrimcilere sahip çıkan ilerici bir nitelikte" olmasıdır. Mahallede toplanan sol gruplar, mahalle sakinleriyle birlikte evlerin felaketzedelere verilmesi için bir hareket başlatırlar. Bunun üzerine mahalle polis ve asker ablukası altına alınır. Abluka sırasında evlere polisler yerleşir. Çok geçmeden olaylar büyür ve çatışma çıkar. Bir hafta süren olayların ardından evler boşaltılır ve felaketzedelere verilir.[592] Meskenevler Mahallesi'ndeki olayın detayları konusunda diğer kaynaklardan doğrulanma imkânı bulunamadığından temkinli davranmak daha doğru olacaktır. Yine de bu olay 1970'lerde politikleşmiş Roman tütün işçilerinin izlerini taşıyan yerleşim alanlarının sakinleri ile sol arasındaki olası karşılaşmalara ilişkin önemli ipucu olarak ele alınmalıdır.

Bu dönemlerde Roman tütün işçileri ve onların ortamında politikleşmiş bireyler büyük ölçüde aktif siyasal yaşamın dışına çıkmış olmalarına rağmen ilginç bir biçimde siyasal kültürlerinin bir parçası olan gizlilik anlayışlarını yitirmemişlerdir. Temas ettikleri sol öznelere karşı dahi kendi sorumluluklarında gördükleri geçmişin mirasını büyük bir titizlik içerisinde korumaya çalışmaktadırlar:

> "Şey ama onu sakın unutma, benim gibi falan konuşmuyorlardı, son derece illegal, konuşurken bile. Partiden asla bahsetmezlerdi. Parti ilişkilerinden hiç bahsetmezlerdi. Sen bir şey söylediğin zaman, artık belgeler falan çıkmıştı, bir sürü şeyin belgesi var artık, ama böyleymiş dediğin zaman da çok kötü bakarlardı sana. Ajan mıdır ne boktur der gibi bakarlardı. Böyle kötü bakarlardı. Asla bir şey söylemezlerdi."[593]

***

592. "Samsun'da Felaketzedelerin Evlerinin Gaspedilmesine Karşı Mücadele", *Bağımsızlık ve Demokrasi Yolunda Kurtuluş*, 22, 1 Mart 2007.
593. S. Y., erkek.

1980 sonrasında yaşanan genel toplumsal altüst oluş içerisinde tütün işçileri hemen hemen unutulma noktasına gelmiştir. Söz konusu dönemde sol çevrelerin içinde aktif bir biçimde yer alan bir kaynak kişi Ortaköy'ün seksen sonrası sol aydınların rağbet ettiği bir yer haline gelmesiyle, tek tük tütün işçileriyle karşılaşma zeminleri ortaya çıksa da bunlar yaygınlaşmadığını ifade eder.[594] Her şeye rağmen, Roman tütün işçileri yaşadıkları bölgelerde solun buraların sakinleriyle temas edebileceği en önemli kanallardan biri olma özelliğini korurlar. 1990'larda HEP'in belediye başkanı adayı olan kaynak kişi, Ortaköy'de bir kahvehanede halk toplantıları yapmak istediğinde kendisine Ekrem Ş. yardımcı olacaktır.[595] Yine TİP-TKP birleşmesi sürecinde yer alan Erdinç, TBKP içerisinde ön plana çıkan simalardan biri olur. TBKP üyelerinin deniz kirliliğini protesto etmek için yaptıkları basın açıklamasında yer alan 75 yaşındaki Erdinç, polis arabasına bindirilirken bayılır.[596] Kendisini Roman tütün işçileri çevresinde politikleşmiş olan babası Muammer Ö. üzerinden tanıyan bir kaynak kişi, Erdinç'in daha sonra SİP içerisinde yer aldığını ve çevresindeki eski tütün işçilerinin bu siyasetle ilişkilenmesine aracı olduğunu vurgular.[597]

Kolaylıkla anlaşılabileceği üzere 1980 sonrasında artık politikleşmiş tütün işçilerinin sol aydınlar ve hareketlerle bağları büyük ölçüde kopmuş, en çok ön plana çıkmış Kosova, Erdinç, Özçelik ve Bozışık gibi bireysel örnekler dışında politikleşmiş Roman tütün işçileri genel itibariyle 1980 sonrası soluyla dirsek temasını yitirmişlerdir. Bu isimler ise belli sol gruplar tarafından dönem dönem ziyaret edilmesi gereken, "eski tüfek" kişiler olarak algılanmaktadır. Kendisi ile yakın ilişkileri bulunan bir kaynak kişiye göre Kosova, bir dönem Zihni Anadol üzerinden tanıştığı Emek Partililer, bir dönemse SİP çevresi tarafından sıklıkla ziyaret edilecek; bu çevrelerce kendisine saygı gösterilecektir.[598] Öyle ki Kosova'nın o dönem yaşadığı Tarlabaşı'nın alt taraflarındaki Kurdela Sokak'ta bulunan evinin karşısındaki bakkal, mahalleye çok sık gelen misafirlere aşina hale gelmiş, Kosova'ya eli boş gelmek istemeyen konuklara tavsiyelerde bulunmaya başlamıştır:

594. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
595. U. O., erkek.
596. Babalık, s. 475.
597. A. Ö., erkek.
598. A. Ö., erkek.

"Kurdela Sokak diye bir sokakta oturuyordu bir ara abla. Garip bir şey, karşısında bir bakkal vardı. Zehra Abla'ya giderken bir şeyler alınıyor. Büskividir, çikolatadır, bilmem ne. Çikolata falan pek olmaz da, gazoz mazoz o tür şeyler. Bakkal 'Yok bu olmaz, Zehra Abla'ya gidiyorsunuz değil mi siz? Bu olmaz. Onu alacaksın, şunu alacaksın.' Evet, hemen o yönlendirirdi."[599]

Eski bir komünist olarak büyük bir saygı duyulan Kosova'yı ziyaret eden kimi dostları dönem dönem ona mahalleden daha iyi bir semte taşınmasını önermişler buna karşılık Kosova, kendi insanlarıyla birlikte kalmakta ısrarcı olmuştur:

"Ben Zehra Abla'ya yalvardım. Elini ayağını öptüm. 'Gelemiyoruz gidemiyoruz, gel biraz yakına.' Muhtemelen benim onu taşıyacağım ev orada yaşadığı yerden daha iyi imkânlarla yaşatacak bir evdi. Muhtemelen öyle bir evdi. 'Hayır, çıkmam ben bunların arasından. Burası benim evim' dedi. 'Evim burası.' "[600]

Kosova'yı taşınmaya ikna edemeyen eski dostları daha sonra oturduğu evin restore edilmesi için çaba harcamışlardır:

"Onun yanında boş bir ev vardı. Birileri oturuyormuş. O evi bir hatun arkadaşla beraber, o evi yeniden düzenledik. Bilmem ne yaptık, tuvaletini yaptık bilmem ne yaptık, oraya yerleştirdik Zehra Abla'yı. Sonra Nezihe'ye de dedim, 'Git gel, bu ikinci anandır senin.' Ölünceye kadar oradaydı. Ölünceye kadar orada yaşadı. Çok seviniyordu birileri gittiği zaman, hatırlanmak müthiş mutlu ediyordu. Seviniyordu birileri geldiği zaman. Ama işte o ketumiyeti de vardı."[601]

Sonuç olarak Roman tütün işçileri, kendilerini yeniden üretme ve politik duruşlarını yeni kuşaklara aktarma yeteneklerini, üretim birimlerindeki çoğunluklarını yitirmeleri ve siyasal kültürlerinin esas olarak üretim birimleri merkezli olması gibi nedenlerle büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Öte yandan bu grubun önde gelen temsilcileri durumundaki kişiler son nefeslerine kadar politik duruşlarını korumuş, kendilerine kamusal alanda seslerini duyurma fırsatı verildiğinde siyasal görüşlerini büyük bir açıklıkla ifade etmişlerdir. Roman tütün işçileri çevresinin önde gelenlerinden

599. S. Y., erkek.
600. S. Y., erkek.
601. S. Y., erkek.

olan Kosova, Erdinç ve Özçelik'in anıları bu noktada özellikle anımsanmalıdır. Sovyetler Birliği'nin yıkılışı, 20. yüzyılın en büyük sarsıntılarına neden olan bir "büyük anlatının" Türkiye aydınları arasında popülarite kaybetmesine neden olurken, Roman tütün işçileri "yenilginin" getirdiği yılgınlığa kapılmamışlardır. Sol aydınlar arasında çok yaygın olan geçmişlerini tümden reddederek saf değiştiren kişilikler, Roman tütün işçileri arasında son derece nadir görülmektedir.

Sol Aydınlar ve Tütün İşçileri

Tütün işçileri ile dönemin sol aydınları arasındaki ilişki oldukça karmaşık bir nitelik taşımaktadır. Aydınlar için söz konusu dönemde yoksul halk tabakaları içerisinde aynı havayı teneffüs edebilecekleri en önemli kesim Roman tütün işçileri olmasına rağmen, yine de onlardan fazlaca hoşnut değillerdir. Aslına bakılırsa cumhuriyetin ilk yıllarında sol aydınlar ile Roman tütün işçilerinin içinde yer aldığı toplumsal gruplar arasında bir çırpıda kapatılması hiç de kolay olmayan derin toplumsal uçurumlar bulunmaktadır.

Roman tütün işçileri dönem solunun kurucu özneleri olan bu aydınlardan çok farklı bir sosyal kökenden gelmekte ve toplumun bütün hücrelerine sinmiş durumdaki Çingene olarak adlandırılan kesimlere yönelik algı ve imajların hedefi olmaktadırlar. Büyük bölümü Osmanlı yönetici sınıflarına mensup ailelerden gelen sol aydınlar enternasyonalist olduklarını ifade etseler de atalarından miras aldıkları bu bakış açılarından bir çırpıda sıyrılabilmeleri mümkün gözükmemektedir.

Türkali'nin *Güven* romanında, dönemin sol aydınlarının tütün işçilerini nasıl algıladıklarını ilişkin kimi işaretler yer almaktadır. Büyük ölçüde belgesel nitelik taşıyan romanın önemli aydın karakterlerinden Turgut'a göre tütün işçileriyle yaptığı partiye ilişkin tartışmalar boşadır. Zira ona göre tütün işçilerinde "kabile" dışına sır çıkmaz. Ağız birliği etmiş gibi partiye yaklaşmaya çalışan genç aydınlara hep aynı şeyi söylerler: *"Abe meraklanmayasınız Turgut arkadaş, sıra geldi mi araaarız sizleri. Biliriz be çucuğum, komünistsiniz!"* Yine Turgut'a göre Ortaköy'e, Kasımpaşa'ya yerleşmiş Dramalı, Kavalalı Yunanistan göçmeni tütün işçileri, geleneksel kapalı aile komünizmini sürdürmektedirler.[602] Belli'nin de işaret

602. Türkali, s. 24-25.

ettiği üzere, "tütün işçilerinin arasında süren klan ilişkileri", "kabile" ya da "kapalı aile komünizmi" gibi ifadeler anlaşılan dönemin sol aydınları arasında yaygın olan bir bakış açısını yansıtmaktadır. Tütün işçilerinin özellikle en politikleşmiş kategorisi, daha önce vurgulandığı gibi soy-klan-kabile tipi ilişkilerin büyük ölçüde çözüldüğü gruplardan gelmektedirler. Buna karşılık her halükarda bu yapıların içinde edindikleri *habitus* ve sermaye bileşimi, birkaç kuşak içinde tamamen ortadan kalkmamış, özellikle geç-peripatetik yerleşimlerinde bir araya gelen aileler; klan tipi olmasa da yine de sık dokulu bir dayanışma alanı oluşturmuşlardır. Dışarıdan bakan aydınların bu noktaya takılması daha anlaşılır bir durumdur. Bununla birlikte bu değerlendirmede Çingenelere ilişkin genel önyargıların hiçbir payı olmadığı söylenemez.

Tütün işçilerinin siyasal duruşları, TKPli aydınlar arasında genel olarak "saygıyla" karşılanmaktadır. Bu saygının bir yansıması olarak *Güven*'de onlardan "Türkiye Komünist Partisi'nin kendince direten kalesi" şeklinde bahsedilmektedir. Buna karşılık yine partiye yaklaşmaya çalışan aydınlar bir türlü bu kalenin içine girememekten şikâyetçidirler:

> "Öyle de nasıl girersin bu kaleye? Belki de içinde bir şey yapılmadığından kimseyi sokmuyorlar içeri. Söyleşiden öte bir işe kalkıştın mı kös kös dolanır durursun sokaklarda. Önce kızmış, suçlamış, sonra doğru bulmuştu Halil de. En sıradan gördüğün tütün işçisi yılların birikiminden, kulak dolgunluğuyla da olsa bizden daha çok almış payını. Kaç kuşaktan beri yaşanan acı denemelerle bağlanıp kaynaşmışlar. Gidip de bir şey önerdin mi kuşkuyla bakıyor adam. İlla yukarlardan gelecek. Onlar da kimdirler, nedirler, nerelerdedirler?"[603]

Son derece ilginç bir biçimde tütün işçileri Türkali'nin *Güven*'de karakterlerinin ağzından dile getirdiğini bu aydın hoşnutsuzluğuna, bambaşka bir açıdan yaklaşırlar. Tütün işçisi Erdinç'e göre Samsun'da Bastoncu Fevzi'nin ilgilenerek komünist olmasına katkı sunduğu Abdülkadir (Vedat Türkali)[604] asker kökenli olduğu için tütün işçileri

603. A.g.e., s. 24-25.

604. Vedat Türkali'nin asıl adı Abdülkadir Pirhasan'dır. Bir işçi ailesinden gelen ve solla olan ilk temaslarını kısmen memleketi Samsun'daki tütün işçisi komşuları üzerinden sağlayan Türkali'nin algıları şüphesiz ki aile kökenleri itibariyle yönetici sınıflara mensup aydınlarla tamamen örtüşmemektedir. Yine de *Güven*'de tütün işçileriyle ilgili ifadesini bulan pek çok değerlendirme dönemin aydınlarının genel yaklaşımlarını yansıtmaktadır. Bu kitapta, *Güven*, bir anlamda dönemin sol aydın-

kendisiyle ilişkilerinde dikkatli davranmış ve ona mesafe koymuşlardır.[605] Erdinç'in ifadeleriyle Türkali'nin *Güven*'deki yorumları birbirlerine karşıt olarak okunmamalı, dönemin aydınları ve tütün işçileri arasındaki farklı hassasiyet ve duyarlılıkların göstergesi olarak ele alınmalıdır. Romanda Türkali'nin tütün işçilerinin ağzından verdiği kaçamak cevaplar, genellikle bu hassasiyetlerle şekillenmiş gibi gözükmektedir:

> "Pahalılık, işsizlik, kan ağlıyor millet. –Emekçi yığınlara gitmenin, işçiyi uyarmanın, halka bilinç kazandırmanın tam günüdür. Halil'in bu yukardan yargısına gözlerinde aynı tatlı gülümseyişe baktı Naim, –Doğru suylersin Halil arkadaş, dedi. Parti de görür bunu helbet!"[606]

Dönemin komünist partilerine özgü gizlilik prensibini adeta kültürel bir refleks haline getirerek daha açık bir siyaset tarzını arayan aydınları rahatsız eden Roman tütün işçileri, bu tutumlarını nesiller boyu sürdüreceklerdir. 1980 sonrası dönemde kendisini ziyarete gelen aydınlara karşı ketumiyet prensibini muhafaza eden tütün işçisi Kosova, bu tavrın onlarca yıl sonra bile yaşatıldığını göstermektedir:

> "Özellikle kadınlar çok gelirlerdi, işçi-komünist ve kadın diye. Son dönemlerinde böyle kadın örgütleri... Bir şey sorarlardı, politik bir şey sorarlardı, gözümün içine bakardı böyle. 'Vereyim mi vermeyeyim mi cevap?' diye. Ve vermezdi muhtemelen. Çok dolanırdı etrafından. Asla şey yapmazdı. Hâlâ illegallerdi yani, anlatılmaz bir illegaliteleri vardı."[607]

Tütün işçilerinin politik varlığı, TKP içerisindeki rolleri; özellikle TKP çevresindeki aydınlar arasında çok da kayda değer olmayan bir olgu olarak görülmüştür. Özellikle partinin içyapısına giremeyen aydınlar tütün işçilerinin varlığını çok da önemsemezler.[608] Diğer taraftan *Güven*'de parti yöneticisi Reşat Fuat'ın ağzından verilen ifade eğer doğruysa, bu yaklaşım parti içerisinde de yer yer taraftar bulabilmekte demektir:

---

larının algılar evreninden toplanmış unsurların, Türkali'nin zihninde damıtılmasıyla ortaya çıkan bir belgesel kurgu metni olarak değerlendirilmektedir.

605. Akgül, s. 135.

606. Türkali, s. 121.

607. S. Y., erkek.

608. Türkali, s. 203.

"Kasımpaşalı, Ortaköylü Yunanistan göçmeni bir avuç tütün işçisinden başka kimse kalmadı partide. Hepsini de severiz, sevgiyle olup bitse. Reşat'ın dediği gibi 'Bitli yorgan gibi, atsan atamazsın...' Böyle mi olmalıydı?"[609]

Tek parti döneminde partinin bırakın aydınları, yönetici sınıflara mensup olmayan nadir üyelerinden olan tütün işçilerinin "Atsan atamazsın..." sözleriyle küçümsenmesi, şüphesiz ki altı çizilmesi gereken bir durumdur. Anlaşıldığı kadarıyla parti yönetimi ile işçiler arasındaki ilişkiler hiçbir zaman pürüzsüz olmamıştır. Bu noktada tütün işçisi Erdinç'in tütün işçilerinin, partinin aydın kadroları arasındaki ayrımlara takılmadıkları, kendi çalışmalarını tabanda sürdürdükleri şeklinde değerlendirmesi özel bir önem taşımaktadır. Hücreler belli bir disiplin içerisinde, babalarından analarından öğrendikleri şekilde örgütlenmekte kendilerini yenilemeye çalışmaktadırlar.[610] Erdinç partili aydınların görevinin program hazırlamak olduğunu, bu programın halk arasında uygulanmasının ise teşkilatçı işçilerin görevi olduğunu ifade eder:

"Bundan sonrasını yaratan, üreten, tabandaki işçi, hücre ve militanlardır. Bir hücre kâtibi bu durumda büyük işi yapar. Yani biz partiyi böyle anlamışız, böyle çalışmışız."[611]

Balkanlardaki genel dalga içerisinde politikleşen ilk kuşak, Türkiye'de partili aydınlar tarafından belirlenen genel siyasete uygun hareket etse de tütün üretim birimlerinde esas itibariyle Balkanlarda edindikleri politik kültürü yeniden üretmektedirler. Aslına bakılırsa, Roman tütün işçileri için parti ne belli aralıklarla kendilerine verilen gazeteler ne de büyük bölümü yönetici sınıftan gelen parti aydınlarıdır. Onların kendi aralarındaki mücadeleleri, tartışmaları ve kavgaları bir yana; temelde tütün işçileri için parti kendileridir. Tam da bu nedenle Kerim Sadi cezaevinde TKP'yi küçümseyen bir konuşma yaptığında ayağa fırlayan Dramalı genç tütün işçisi, "Abe benim parti, demiş. Ne sorup durursun Parti'yi, na karşındayım işte"[612] diye haykırmıştır.

609. A.g.e., s. 449.
610. Akgül, a.g.e., s. 135.
611. A.g.e., s. 135.
612. A.g.e., s. 110.

Sol aydınların TKP'ye mesafesi arttıkça tütün işçilerini değerlendirmeleri de sert bir ton kazanmaktadır. Ömrünün son yıllarında Kadro geleneğinin siyasal çizgisine yeniden hayat vermek için önemli bir entelektüel faaliyet yürüten Atilla İlhan'ın TKP'ye mesafeli bir "sol" aydın olarak tütün işçileriyle ilgili değerlendirmeleri de mesafelidir. İlhan'a göre TKP "*çaresiz, zavallı bir örgüttür* [...] Devlet en büyük TKP tevkifatında, 1951'de toplayacak 200 kişi ancak bulabilmiştir. Bunlar bir grup aydın olarak kalmışlar, işçilerle, başka sınıflarla bağ kuramamışlardır." Bu değerlendirmenin ardından hemen gelebilecek ya tütün işçileri sorusuna karşı ise İlhan baştan gardını almaktadır: "İşçi tabanı denilen İstanbul'daki, tütüncülerdir işte."[613] Tütün işçilerinin sadece İstanbul'da bulunmaması gibi olgusal gerçekler bir yana İlhan'ın buradaki ifadesindeki küçümseyici tonun, bir ölçek meselesinden fazlası olduğu anlaşılmaktadır. İlhan'ın yakın arkadaşı Aclan Sayılgan'ın sadece TKP'den kopmakla kalmayıp anti-komünist bir çizgiye kaydığında tütün işçileriyle ilgili yaptığı değerlendirmeler ise çok daha keskin bir karşıtlığın ifadesi olmaktadır.

Petek; Atilla İlhan, Aclan Sayılgan ve bir başka arkadaşlarının TKP'ye yaklaşmaya çalışan üç genç olduklarını ifade eder. İlhan partiyle olan mesafesini hep koruyacak, daha sonra bir dönem Esat Adil'in Türkiye Sosyalist Partisi'ne üye olacaktır. Buna karşılık Aclan Sayılgan alabildiğine Stalinist bir çizgide yer almaktadır.[614] 1950 sonrası TKP Tevkifatı'ndan tutuklanan Sayılgan, Petek'e göre sorgulama sürecinde "ajanlaştırılmıştır."[615] Sayılgan'ın benimsediği yeni misyon ne olursa olsun, solun bu kanadıyla bütün ilişkilerini kestiği bundan sonra kaleme aldığı yazılardan kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Ne var ki çoğu kaynak kişiler dâhil sol aydınların paylaştığı, Sayılgan'ın sonraki dönemde yazdığı her şeyin kendisine devlet tarafından kaleme aldırıldığı iddiası fazla şabloncu bir yorum gibi gözükmektedir. En azından burada alıntılayacağımız tütün işçileriyle ilgili değerlendirmelerinin, kendisine empoze edilen görüşlerden ziyade sol içerisinde yer almanın getirdiği zorunlu otosansür kalktıktan sonra dile gelen gerçek görüşleri olması ihtimali hiç de akla aykırı gelmemektedir.

613. Ünsal, s. 47.
614. Güzel, *Fahri Petek: Bir Hayat Üç Can*, s. 127.
615. A.g.e., s. 130.

Sayılgan'ın görüşlerinin bir kısmı gerçekten de resmi emniyet belgelerini ve dönemin siyasal manipülasyonlarını yansıtır:

> "Kalabalık komünist grupları 26 tütün işçisi olarak dikkat çeker. Bu 26 kişi ekserisi birbirleri ile akraba olan muhtelif tarihlerde Yunanistan ve Bulgaristan'dan göç etmiş kişilerdir. Kalifiye işçi olmadıklarından, tütün ameleliğinden başka davulculuk, zurnacılık, ayakkabı boyacılığı da yaparlar. Karıları, kızkardeşleri, Maçka, Gülhane parklarından el falına bakarlar."[616]

Bu ifadeler ezbere hazırlanmış resmi raporların dilini çağrıştırmaktadır. Zira tütün işçilerinin pek çok farklı meslek yaptıkları doğru olsa da, eşlerinin falcılık yapmaları hiç de sık rastlanan bir durum değildir. Falcılık daha ziyade geleneksel mesleklerini, soy-klan-kabile ilişkilerini sürdüren gruplar tarafından yapılan yardımcı geçim yolları arasında bulunmaktadır. Anlaşılan o ki Sayılgan burada "Tütün işçileri Çingenedir, Çingeneler fal bakar, Tütün işçileri de fal bakar" mantığıyla üretilmiş bir resmi raporun dilinden konuşmaktadır. Yine aynı yerde kullandığı "6-7 Eylül olaylarında yağmacılık bunlarla başlamıştır"[617] ifadesi de DP iktidarının, 6-7 Eylül Olayları'nı komünistlere yıkma çabasıyla bağlantılı olan bir manipülasyondan ibarettir. Bu manipülasyon kapsamında 6-7 Eylül Olayları'yla ilgili olarak aralarında Aziz Nesin'in de bulunduğu çok sayıda sol aydın gözaltına alınmıştır. Yine çok sayıda eski tütün işçisi de bu tutuklamalara dâhil edilmiştir.[618] Öte yandan 27 Mayıs sonrası Yassıada yargılamalarında 6-7 Eylül'den Menderes hükümeti sorumlu tutulacak, Menderes ve arkadaşları olayları kışkırtmakla suçlanacaklardır.

Sayılgan, "1951-1952 Komünist Partisi kadrosunda özbeöz Türk olan herhangi bir kalifiye işçiye" rastlamadığını anlatır. Ona göre "35-40 yıllık Türkiye Komünist Partisi'nin bu başarısızlığına sebep Türk işçisinin sağduyu ve sağlam karakteridir." Zira "Türk işçisi milliyetçidir ve dinine bağlıdır."[619] "Gizli komünist partisinin" "işçi arkadaşlarımız" dediği "çingeneler grubu" ise "ne muhteva ne de adet olarak üzerinde durulmaya değmeyecek" "malzemeler-

616. Sayılgan, *Komuna*, s. 21.
617. A.g.e., s. 21.
618. M. Hulusi Dosdoğru, *6/7 Eylül Olayları*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 36.
619. Sayılgan, *Komüna*, s. 21.

dir." "Okuması yazması olmayan bu insanlar her toplumda satın alınmaya müsait kişilerdir." Moskova'ya yaranmak isteyen parti aydınları Sayılgan'a göre "kimine 'Ortaköy' semtinin ihtilalden sonra komser muavinliğini, kimine '*İstanbul İtfaiye* Teşkilatı' şefliğini vaat ederek" tütün işçilerini kandırmakta, "aktif parti kadrosunu bunlarla kabartmaktadır."[620] Tütün işçilerinin siyasal düşüncelerinin "samimiyetsizliği"yle ilgili bu değerlendirmelerinde Sayılgan yalnız değildir. Nitekim yine parti ile yollarını ayırdığı için otosansürün zincirlerinden kurtulan Alper, onlardan bahseden partili Muzaffer Hoca'nın "Biraz kaypaktırlar" dediğini aktarmaktadır.[621] Bu noktada gelebilecek Tütün işçilerinin cezaevindeki dayanıklılığına ilişkin karşı tezleri ise Sayılgan "Tevkifat onlar için bir kurtuluştur ve hayatları boyunca görmeyecekleri bir itibarı kendilerine sağlar" diyerek yanıtlar. Zira Sayılgan'a göre "Bu zavallılar çoğunlukla mesleksiz ve işsizdirler. Hayat yükü bellerini bükmektedir. Hapishaneye girince bu yükten kurtulurlar. Karıları çocukları fabrikadan aldıkları gündelikle geçinirken, bunlar da cezaevinde (komuna) sayesinde ekmek elden su gölden yaşarlar. Zaten bu kimseler tembeldirler. Hapishaneden iyi yer nerede bulacaklar? İtibarları da yerindedir, çünkü siyasi mahkûm, tutuklu muamelesi görürler."[622]

Sayılgan bu yarı propangadatif aktarımlarının ardından tütün işçileriyle ilk karşılaşmalarını anlatmaya başlar ki bu noktadan sonra farklı bir düzleme geçmiş olur. Cezaevine ilk girdiğinde karşısına ilk çıkan "kendilerini dışarıdan tanıdığı eski dostları"dır. Bu arada bazı tanımadığı kişiler "merak, hatta hayretle" yüzüne bakmaktadırlar. İşte bu kişileri "esmer tenli, kavruk ve hapishanede dahi fakirlikleri üzerinden akan, sonradan 'Partinin işçi kadrosu, işçi arkadaşlar' diye andığı muhacirlerin gözlerindeki, hayvansı sevinci, cemiyetten, ırkından, cehaletinden intikam alırcasına sırıtan bakı*şlarını görünce birden irkildim*" ifadeleriyle tarif eder. Sayılgan'ın buradaki ifadeleri takdire şayan derecede samimidir. Aynı samimiyetle devam eder:

> "Hayatımın hiçbir döneminde insanları sınıflarına, mevki ve şöhretlerine göre değerlendirmemiştim. Benim için bir tek yaratık vardı, o da İNSAN'dı. Kralından çöpçüsüne kadar hepimiz Allah'ın kuluyduk. Fakat ne yalan söyleyeyim hayatta hiçbir şey olamıyacak Komünist Partili muhacirleri

620. A.g.e., s. 25.
621. Osman Rauf Alper, *Mülteci Komünist*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1995, s. 98.
622. Sayılgan, *Komüna*, s. 25.

görünce dehşete kapıldım. Bunlar mıydı partinin ihtilalci kadrosu? Bunlar ne bilirlerdi dünyanın ve Türkiye'nin gerçeklerini? İşçi davasının en ufak meselelerinden haberi olamazdı bu insanların. Çünkü evvela işçi değillerdi, bilgisizlerdi, meslekleri yoktu ve Türk toplumunun şu veya bu meselesini teşkil etmiyorlardı. Bunlar her toplumda var olan şekilsiz insanlardı. Bunlara lümpen işçi dahi denemezdi. O vahşi sevinçle gözleri parlayarak –Geçmiş olsun arkadaş, hoş geldin diyorlar, yatak dengimi valizimi elimden alıyorlardı. Bu insanları küçümsemiyordum. Yalnız bir vakitler dahil olduğum komünist partisini lanetliyordum. Bu seviyede insanlar hangi partinin militant'ı olurlarsa olsunlar o partiyi küçümser ve lanetlerdim. Bunlar köle de değillerdi. Mısır ehramları bunların sırtında ebedileşmemişti. Örfleri, adetleri, gelenekleri olmayan; nerede sabah orada akşam yaşayan hatta göçebe geleneğinden dahi yoksun kişilerdi. Zamanla hepsine acıdım. İçlerinde sevdiklerim de oldu. Ama kendileriyle aynı parti kadrosunda olduğun için utanç duydum. İçlerinde bir tek kalifiye Türk işçisi görseydim, içimde belki bugün karşısında olduğum Türkiye Komünist Partisi'ne karşı bir saygım olurdu. Bugün bir ihanet teşebbüsü olmaktan öteye gidemeyen Türk Komünist Partisi'ne Türk işçisinin niçin itibar etmediklerini daha iyi anlıyor ve Türk işçilerini tebcil ediyorum. Onları saygıyla anıyorum."[623]

Sayılgan başka hiçbir yoruma yer bırakmayan bu sözleriyle, Roman tütün işçileri karşısında hissettiği, aslında yüzlerce, binlerce yıllık bir algının kalıplaşmış önyargılarını yansıtmaktadır. Muhatap olduğu kitle "Türk" değildir, "bizden" değildir, "onların yoksunluklarının bizimle" hiçbir alakası olamaz. "Bizim" meselemiz değildir. Nitekim Sayılgan "*İşçi Kadrosu*'nun her şeyden intikam alan sevinçli bakışlarından rahatsız olmuştum. Beni tiyatrocu olduğum için merihten gelmiş bir insan gibi seyrediyorlardı. Kendi davalarının adamıydım onlarca. Değil hâlbuki. Hayatımda hiçbir zaman şekilsiz, geleneksiz, örf ve adetsizlerin davasını benimsememiştim"[624] sözleriyle "ajanlaştırılmış" olsa da olmasa da bilinçaltından fışkıran kadim ve ananevi önyargıların; geç-peripatetik grupların Çingene algısının klasik unsurlarından en uzaklaşmış kesimini dahi "yabancı" hale getirdiğini tartışmasız bir biçimde ortaya koyar.

Sayılgan'ın kulağa son derece rahatsız edici gelen sözlerini değerlendirirken, onun bu tutumunu "dönekliği" ve "ajanlaştırılmış" olmasıyla açıklamak fazla kolaycı bir yaklaşım olacaktır. Zira Sayılgan'ın Roman tütün işçileriyle ilgili yaptığı kurgu boşlukta

623. A.g.e., s. 33-34.
624. A.g.e., s. 34-35.

durmamakta, Çingenelik algısına yüklenen kadim önyargıların üzerinden yükselmektedir. Sol aydınların bir çırpıda bu önyargılardan sıyrılmaları mümkün olmadığı gibi henüz etnik kimliklerin kamusal temsilinin gerçekleşmediği bu dönemde kimi kişiliklerin sosyalist düşüncelerle Çingenelik algısına dönük önyargıları birlikte taşımaları akla aykırı değildir. Nitekim Belli de ideal proleter şablonuna uymayan tütün işçilerinin kimi sol aydınlar için bir rahatsızlık kaynağı olabildiğini açıkça dile getirmektedir.[625]

Buraya kadar tütün işçileri ve aydınlar ilişkisiyle ilgili aktarılanlar genellikle gerilimli bir tablo çizse de Roman tütün işçileri ile dönemin sol aydınları arasında hiçbir iletişim olmadığı anlamına gelmez. Aksine bu dönemde tütün işçilerinin en azından bazıları, aydınların dost meclislerinin bir parçası olabilmişlerdir. Kasımpaşa'da doğup büyüyen ve babası dönemin önemli sol aydınlarından olan bir kaynak kişinin çocukluk anılarının arasında evlerini ziyaret edip babasıyla memleket meselelerini konuşan tütün işçileri bulunmaktadır.[626] Bu ilişkiler belli sınırlar içerisinde kalsa da en azından siyaseten yan yana durmalarının hem dönemin sol aydınları hem Roman tütün işçileri için çok kritik bir deneyim olduğuna en ufak bir şüphe bulunmamaktadır.

Hikmet Kıvılcımlı, Mihri Belli, Nazım Hikmet

Tütün işçileri ile aydınlar arasındaki ilişki açısından Hikmet Kıvılcımlı, Nazım Hikmet ve Mihri Belli'nin durumları ayrıca ele alınmalıdır. Bu isimler Roman tütün işçilerinin ortak hafızasında özel bir yere sahip olan tarihsel figürlerdir. Ayrıca her birinin Roman tütün işçileriyle ilişkisinin özyaşamöyküleriyle güçlü bir biçimde bağlantılı olan özgünlükleri bulunmaktadır.

Genç bir tıbbiye öğrencisi olarak sol harekete katılan Kıvılcımlı, Aydınlık grubu saflarında yer alan yönetici sınıflara mensup diğer aydınlardan çok önemli bir farklılığa sahiptir. Türk solunun en önemli teorisyenlerinden olan Kıvılcımlı çocukluğunda hamallık dâhil son derece zor işlerde çalışmış olan bir yoksul aile çocuğudur.[627]

625. Belli, Hapishaneden Çizgiler, s. 24.
626. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
627. Ağcabay, s. 41.

Kıvılcımlı'nın annesi ve teyzesi tütün işçiliği yapmışlardır. Teyzesi her sabah yaşadıkları Sultanahmet'ten Cibali Tütün Deposu'na yürüyerek gitmektedir. Bir dönem ailenin yegâne gelir kaynağı teyzenin maaşı olur.[628] Uzun yıllar birlikte yaşadıkları teyzesi Seher Hanım, Kundakçı'ya göre Kıvılcımlı ile aynı dünya görüşünü paylaşmakta ve onun mücadelesine destek olmaktadır.[629] Özellikle Kıvılcımlı ekolünden gelen kimi yazarlar, onun parti yönetimiyle yaşadığı sorunları sınıfsal köken farklılığına bağlamışlardır. Onlara göre, çoğu "paşa ve bey çocuğu" bu insanlar, kendileriyle kıyaslanamayacak kadar alt sınıflardan gelen bir kişinin "teori üretme ve harekete önderlik etme" konumu kazanmasını hazmedememişlerdir.[630] Bu tespitin doğru yanları olsa da Şefik Hüsnü'nün Kıvılcımlı'yı anlatırken kullandığı şu sözler en azından bir dönem parti içinde kendisine büyük umutlar bağlandığını ortaya koyar:

> "Tüm sanıklar içerisinde en güzel konuşan, yiğenimiz Naci'nin okul arkadaşı genç Doktor Hikmet oldu... Dinleyiciler arasında birçoğu, Doktor Hikmet'in kendi ailesi gibi işçi ailelerini hak etmedikleri bir sefaleti nasıl yaşadıklarını anlatması karşısında gözyaşlarını tutamadı. Bana öyle geliyor ki bu genç adam, Türkiye işçi hareketinin bundan sonraki gelişiminde büyük bir role sahip olacaktır."[631]

Kıvılcımlı'nın Roman tütün işçileriyle olan ilişkisini değerlendiren bir kaynak kişi, onun bu yakınlığının Doktor'un "işçiciliği"yle ilişkili olduğunu belirtmiştir. Kaynak kişiye göre Kıvılcımlı etnik meselelerde kördür. Onun için belirleyici olan bu insanların işçi olmasıdır.[632] Aynı şekilde 1960'lardan itibaren aktif olarak sol hareketin içinde yer almış bir başka kaynak kişi Kıvılcımlı'nın tütün işçileriyle ilişkisinde kültürel faktörlerin belirleyici bir rol oynamadığına işaret eder:

> "Tabi Kıvılcımlı Çingene kesiminden gelmiş, bilmem şu bu, din, ırk, renk gibi şeylere bakmaz. Komünistler sınıfsal olarak bakarlar."[633]

628. Hikmet Kıvılcımlı, *Günlük Anılar*, Köxüz, İstanbul, 2013, s. 258.
629. Ağcabay, s. 168.
630. A.g.e., s. 87.
631. A.g.e., s. 69.
632. D. K., erkek, yazar. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
633. S. Ö., erkek, yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Kıvılcımlı'nın Roman tütün işçileriyle yakın ilişkileri, ona bu çevrede belli bir saygınlık kazandırmıştır. Tütün işçisi Abbas, Kıvılcımlı'nın tütün işçilerinin gözünde sahip olduğu yeri son derece güçlü bir biçimde ifade eder:

> "Bir nice arkadaşım oldu, onları biricik biricik şimdi anmak isterim, böylece bir minnet görevi yapmak isterim, ama çocuklar be, analar, genç kızlar, Dr Hikmet bir başkadır, gönül kibir yok, görseniz sımsıcak insan canlısı. A be biz ondan öğrendik ne öğrenmişsek, zalim bir hükümetin karşısına çıkmak kolay mıymış. Bizi şahinler gibi cesur, işçi sınıfı için cesur yapan odur [...]."[634]

Roman tütün işçileri ile Kıvılcımlı'nın ilişkisi sadece, Doktorcu hareketlere Roman tütün işçilerinin katılımı üzerinden değerlendirilemez. Önceki bölümlerde Vatan Partisi girişimi dâhil olmak üzere Kıvılcımlı'nın başını çektiği hareketlere Roman tütün işçileri tarafından şu veya bu düzeylerde katılım gösterildiğini ifade ettik. Buna karşılık farklı yapıların yakınında veya içerisinde yer alan tütün işçileri için de her zaman Kıvılcımlı saygın bir figürdür. Sol aydınlar arasında sıklıkla görmezden gelinen, kendi deyimiyle "susuş kumkumasına" getirilen Kıvılcımlı, Roman tütün işçileri arasında tam tersi bir ağırlığa sahiptir.

Tütün işçileriyle ilişkileri ayrı bir başlık altında ele alınması gereken bir diğer aydın ise Nazım Hikmet'tir. Uzun yıllar boyunca şairlik yeteneğiyle Türkiye'nin solla ilişkilenmiş kuşaklarının eğilimlerini etkileyen Nazım Hikmet'in Roman tütün işçileri üzerinde de gözle görülür bir etkisi bulunmaktadır. Şairin tütün işçilerine yazdığı ünlü "İşçi Kızı" şiiri, Roman tütün işçileri arasında büyük bir popülerlik kazanmıştır. İşçi kadınlar arasında örgütlenme çalışması yürüten tütün işçisi Özçelik bu şiirin çok etkili olduğunun altını çizer:

> "O zamanlar tütün işçileri için ağabeyimden öğrendiğim Büyük Usta Nazım Hikmet'in şiirini onlara şarkı olarak söylüyordum. Bu şarkının kadınlar arasında yaptığımız işlerde çok büyük yararları oldu. Toparlayıcı bir kuvveti vardı:
> Her akşam yorgun işten dönerken
> Görürdüm onu yolumda ben
> Düşürmüştü gönlüme bir sızı
> O üzüm gözlü işçi kızı

634. Korcan, s. 56.

Ellerinde işten kalmış iz var
Tütün işlemiş o parmaklar
Allıksız yanaklarıyla ağzı
İzmir narı gibi kırmızı
O da amele ben de amele
Bir sınıfın evladıyız biz
Gaye uğruna verdik el ele
Kızıl bir ufka gitmekteyiz."[635]

1928 yılında Nazım Hikmet'in TKP merkez komitesi tarafından partiden çıkarılması şairin siyasal yaşamında önemli bir dönüm noktasıdır.[636] Korcan'ın ifadesine göre hem TKP Nazım'a hem de Nazım TKP'ye tepkilidir.[637] Buna karşılık devlet güçleri her iki grubu da tehlikeli görmektedir.[638] TKP merkez komitesi tarafından "işbirlikçi ve ajanları" içeren bir kara liste yayınlanır. Nazım'ın adı bu listeyle birlikte yayınlanan "partiden atılanlar listesinde" yer almaktadır. Dönemin TKP yayın organlarında kara listenin işlevi yoruma gerek bırakmayacak bir biçimde son derece net olarak açıklanmaktadır:

"Yoldaşlar! Kara listede yazılı olanlar kimlerdir? Amele sınıfı ve fırkamız içerisinde polise ve hükümete yardım etmiş, etmekte olanlar! Yani polise ihbaratta bulunan, polise düşünce inkılapçı yoldaşlarımızı ele veren ve ispiyon edenler, hainler provakatörler. Bunları isimleri ve kabil olduğu kadar şekli şemaları ile size bildiriyoruz. Bu işte size düşen vazife nedir? Anlatalım: Bu namussuzları herkes bilmelidir. Bu suretle bir daha içimize ve içinize giremesinler. Bu hainleri rezil etmek lazım... Bu suretle, başkalarına ders ve ibret olsun. Bunun için, onların isimlerini yalnız kendiniz öğrenmekle kalmayın, diğer bütün arkadaşlarınıza da söyleyin. Sonra, onlarla merhabayı kesin, imkân düştükçe yüzlerine tükürün, kahvede ve işbaşında namussuzluklarını yüzlerine vurun ve hatta tenhada sıkıştırdıkça pataklayın bile."[639]

Kara listede partili aydınların yanı sıra çok sayıda tütün işçisi de bulunmaktadır.[640] Bu kişilerin hangi gerekçelerle listeye alındığı,

635. Özçelik, s. 12-13.
636. Korcan, s. 10.
637. A.g.e., s. 12.
638. A.g.e., s. 12.
639. TKP Merkez Komitesi, "Kara Liste", *Kızıl İstanbul*, 15 Mayıs 1935, Akt. Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1999, s. 366.
640. A.g.e., s. 366.

devlet kurumlarıyla organik ilişkilerinin olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur. Her halükarda TKP aralarında Nazım Hikmet'in de yer aldığı pek çok ismi artık partiye dönük bir tehdit olarak değerlendirmektedir. Öyle ki Nazım Hikmet'in tutuklanmasını Şefik Hüsnü polisin işçileri kandırmak için uyguladığı bir operasyon olarak değerlendirecektir.[641]

Nazım Hikmet'in hali hazırda TKP'ye yönelik eleştirileri bulunmaktadır. Nesimi'ye göre Nazım Hikmet, Şefik Hüsnü ekibini tembellikle suçlar.[642] Kendi etki alanında bulunan partililer ve çeşitli sol aydınlarla birlikte bir muhalefet grubu oluşturur. 3. Enternasyonel'e başvurarak Türkiye temsilciliğinin kendilerine verilmesini ister. Ne var ki bu talepleri kabul görmeyecektir.[643] Nazım muhalefetinin resmi toplantısı Pendik yakınlarında bir yerde yapılmış ve toplantıya Hamdi Şamilof, karısı Emine, Seyfettin Osman, Deli Mehmet, Şaban Ağa oğlu Fuat, Şoför Süreyya ve Zeki Baştımar gibi isimler katılmıştır. Baştımar daha sonra Komintern'in Şefik Hüsnü liderliğinde TKP'den yana tavır alması üzerine muhalefet hareketinden uzaklaşacaktır.[644] TKP'nin Nazım'ın çalışmalarını daha önce partiden ayrılan Kadrocularla benzeri bir çizgide ele aldığı anlaşılmaktadır. Bu değerlendirmeleri büsbütün haksız sayılmaz. Nitekim Nazım yayıncılık faaliyetleriyle ilgili bir mesele için Şevket Süreyya aracılığıyla dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile bir toplantı yapar. Nesimi'ye göre bu toplantıda Şükrü Kaya Türkiye'nin Fevzi Çakmak liderliğinde faşizme kaydığını söyler. Kendisinin devrilmesi halinde faşizm gelecektir. Nazım'dan komünizm propagandasını bırakmasını ve faşizme karşı mücadelesinde kendisine destek olmasını ister.[645] Ayrıca TKP'ye yönelik kimi eleştiriler getirir. Nazım partiyle ilişkisinin olmadığını ifade ederek bu eleştirileri savuşturur.[646] Korcan'a göre Şükrü Kaya'nın bu yaklaşımı bir devlet stratejisinin ifadesidir. Nazım'ı ezmek yerine onu Kadro ekibinin bir parçası haline getirmeye çalışmaktadırlar.[647] Diğer taraftan Nazım Muhalefeti'nin içinde yer alan Nail Çakırhan,

641. Atilla Coşkun, *Nazım'ın Davaları*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 87.
642. Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler*, Promete Yayınları, İstanbul, 1979, s. 136.
643. A.g.e., s. 136.
644. Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, s. 76.
645. Nesimi, s. 142.
646. Korcan, s. 121.
647. A.g.e., s. 139.

Nazım Hikmet'in Kadro hareketine dönük olarak oldukça sert ideolojik eleştiriler yaptığını ifade etmektedir:

> "O vakitlerde Kadro diye bir dergi çıkarıyor Şevket Süreyya'lar. Nazım 'Bu sizin yaptığınız Mussolini'nin yaptığı korporatizmdir. Yani sulu gözüken faşizmdir' dedi. Şevket Süreyya'nın yüzü kıpkırmızı oldu. Böyle bir münakaşa geçti. Ben de bu tartışmaları dinliyordum."[648]

Coşkun'a göre Nazım'ın muhalefet grubu işçilerle temas kurmaya işçi yoğunluğunun bulunduğun yerlerde örgütlenmeye gayret göstermektedir.[649] Nazım Hikmet'in etrafında gelişen muhalefet grubunun işçilerle ilişkisinin ne derece organik bir çalışmanın sonucu olduğu tartışmalı bir meseledir. Korcan partiden atılanların Kasımpaşa'da bir toplantı düzenlendiğini ve Nazım Hikmet'in resmini duvara astıklarını anlatmaktadır. Buna karşılık Nazım kendisinin bu şekilde ön plana çıkarılmasına karşı çıkar ve toplantıyı düzenleyenlere partiye dönmenin yollarını araştırmalarını söyler.[650] Nesimi, Nazım'ın muhalefet hareketine esas olarak aydınların destek olduğunu ifade etmektedir. Şefik Hüsnü'nün TKP'sinde ise "Bulgaristan ve Yunanistan muhacirleri" toplanmıştır.[651] Çakırhan ise Beykoz'daki işçi yerleşiminde Nazım'ın grubunun iki hücresi olduğunu ifade eder:

> "Beykoz'da çayırda, sağ tarafta jandarma karakolu vardır, onun yanından bir yol hafif yukarı çıkar etrafında incir ağaçları. Oradan aşağı doğru inerken akaryakıt, benzin, gazyağı deposu vardı. Onun yakınında da çalışan işçilerin barakaları bulunuyordu. İşte burada iki tane hücre varmış, Tufan beni buraya götürdü. Onlarla beni tanıştırdı."[652]

Nazım Muhalefeti ile ilişkili işçi örgütlenmelerinin etkinliği tartışmalı olsa da Nazım Hikmet'in şairliğinin etkisiyle inşa ettiği saygınlığın Roman tütün işçileri arasında varlığını uzun yıllar boyunca koruduğuna hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Doğrudan doğruya Nazım Hikmet'in kendi inisiyatifiyle olup olmadığı belirsiz olsa da kimi işçi grupları kendilerini onun etki alanında

648. Nail Çakırhan, *Anılar*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2008, s. 36.
649. Coşkun, s. 88.
650. Korcan, s. 34.
651. Nesimi, s. 137.
652. Çakırhan, s. 37.

tanımlamaktadırlar. Bunların arasında TKP tarafından işbirlikçilik ve ajanlıkla suçlanarak kara listeye alınanlar da vardır. Öte yandan bu düzeyde bir tarafgirlik içerisine girmeyen kimi tütün işçileri de Nazım ile parti arasındaki ayrılığı anlamakta zorluk çekmektedirler:

> "İşte bak biz şaşırıyoruz. Gerçi Nazım muhalefetini biliyoruz. Ama Boz da bizim sevgilimiz, Nazım da sevgilimiz. Nazım'ı nasıl ayırırsın? Biz böyle bakıyoruz o zamanlar. Boz niye böyle söylüyor bize. Belki Nazım'ı sevmiyor."[653]

Daha önce de vurgulandığı gibi Tütün işçisi Erdinç partinin üst kademesindeki aydınlar arasındaki bu tarz ayrımların kendileri için anlam ifade etmediğini, bunlara rağmen çalışmalarını sürdürdüklerini vurgular.[654] Yine 1940'larda tutuklanan tütün işçisi Kosova'nın kızı Gülten'i 13 gün boyunca Nazım Hikmet'in ablasının evinde bırakması, Nazım Hikmet'le tütün işçileri çevresi arasındaki ilişkilerin en azından insani düzeyde korunduğunu ortaya koyar.[655] Bununla birlikte Roman tütün işçileri çevresi parti içinde yaşanan bölünmeden habersiz olmadıkları gibi cezaevi arkadaşlığı yaptıkları kimi sol aydınlar bu konuları onlardan öğrenmektedirler:

> "Ben Türkiye'de bir Komünist Partisi var, ben de onun üyesiyim zannediyordum. Bunun gerçeğini içeride tütüncülerden öğrendim. Asıl parti Komünterne bağlıydı ve tütüncüler onun üyesiydi. Ben ise partiye muhalefet eden partinin üyesiydim. Nazım'ın esas partiye muhalefet ettiği için ihraç edildiğini, Muhalefet'in Merkez Komitesi'ni oluşturduğunu öğrendim. Ben Nazım bana bir şey anlatmadığı için ona kızıyordum."[656]

Nazım Hikmet şiirinde partili işçi kimliğiyle Roman tütün işçilerini saygın bir çerçeve içerisinde sunar. "Memleketimden İnsan Manzaraları"nda yer alan tütün işçisi Melahat karakteri, politikleşmiş tütün işçilerinin tipik bir temsilcisi olarak tarif edilir.[657] Melahat cezaevi şartlarına dayanıklı, güçlü (erkeksi) bir kadındır:

---

653. Akgül, s. 88.
654. A.g.e., s. 90.
655. Günçıkan, a.g.m.
656. Çakırhan, s. 49.
657. Nazım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1995, s. 69.

"Mahkûm Süleyman çıktı koridora
Mahkûm Melahat'la beraber
Esmerdi Melahat
Boynu uzundu
Ve bir kuş boynu gibi nazlıydı
Dudakları kırmızı ve boyasız
Fakat ayakları çok büyüktü
Ve elleri erkek ellerine benziyordu"[658]

Kendisi gibi tütün işçisi olan Melahat'ın kocası bir başka cezaevindedir. Üç yaşına yeni basan çocuğunu annesine bırakmıştır.[659] Cezaevinin zor şartları karşısında sükûnetini koruyan Melahat, Nazım Hikmet'in eserinde ağırlıklı bir yer teşkil etmese de olumlu tiplemeler arasında yer almaktadır. Buna karşılık bu etnik özelliği belirsiz tütün işçisi tiplemelerinin karşısında, Çingenelere dönük yaygın önyargıları yeniden üreten ve yer yer ırkçı tonlar taşıyan temalara da Nazım Hikmet metinlerinde rastlanılabilmektedir. Şairin "Karıma Mektup" şiirindeki dizeleri bu açıdan son derece önemlidir:

> "Fakat emin ol ki sevgilim; zavallı bir çingenenin kıllı, siyah bir örümceğe benzeyen eli geçirecekse eğer ipi boğazıma, mavi gözlerimde korkuyu görmek için boşuna bakacaklar Nazıma!"[660]

Nazım Hikmet burada sadece "Cellat Çingene" imgesini yeniden üretmekle kalmamaktadır. Daha da önemlisi; "kıllı siyah bir örümceğe" benzetilen eli ile Çingenenin "zavallığını", Nazım'ın "mavi gözleri"nin şahitlik ettiği şövalye ruhunun karşısına koyarak açıktan açığa ırkçı bir söylemi ve ruh halini dile getirmektedir. Şüphesiz ki bu ruh hali Nazım'a özgü değildir ve döneminde çok yaygın olan bu yaklaşıma sahip olduğu için "insan" Nazım Hikmet yargılanamaz. Buna karşılık uzun yıllar cezaevlerinde Roman tütün işçileriyle birlikte yatmış ve enternasyonalizmin temel ilkelerinden olduğu bir düşünce sistemini benimsemiş olan "komünist" Nazım Hikmet'in bu ifadeleri kullanıyor oluşu açık bir tutarsızlıktır. Bu tutarsızlığa rağmen, onlarca yıl boyunca Roman tütün işçilerinin

658. A.g.e., s. 69.
659. A.g.e., s. 99.
660. Nazım Hikmet, "Karıma Mektup", *Benerci Kendini Niçin Öldürdü*, Adam Yayınları, İstanbul, 1992.

şaire olan hayranlıklarını hemen hiç tartışma konusu yapmadan muhafaza etmiş olmaları ise trajik bir durum olarak ele alınmalıdır.

Roman tütün işçileriyle istisnai ilişkileri olan bir başka sol aydın ise Mihri Belli'dir. Bu ilişkide özellikle TKP tutuklamaları sonrası yaşanan cezaevi döneminin son derece belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Belli'ye göre tutuklamalar sonrası cezaevinde iki grup oluşmuştur. Belli'nin başını çektiği grupta aydınların yanı sıra işçiler de yer almaktadır. 50 kişilik koğuşta komün kurulması, zenginin de fakirin de aynı yemeği yemesi bu noktada önemli rol oynamaktadır.[661] Cezaevinde parti içinde yaşanan bölünme tütün işçilerine yansımıştır. Tütün işçisi Erdinç bu süreci şu sözlerle anlatır:

> "Arkadaşlarımız, işçiler, talebeler, münevverler diye üç gruba bölünmüş, bunların bir kısmı Şefik Hüsnü'yü, bir kısmı Zeki Baştımar'ı, bir kısmı Mihri Belli'yi tutuyordu."[662]

Belli özellikle çok cesur ve hareketli oluşuyla dikkat çekmektedir.[663] Tütün işçileriyle iyi ilişkiler kurması, cezaevinde kurulan komünü korumaktaki ısrarı onu tütün işçilerinin önemli bir bölümü için lider konumuna getirecek ve bu durum 1960 sonrasında da büyük ölçüde devam edecektir. Öte yandan Belli sosyalist aydınların içerisinde kimilerinin tütün işçilerine ısınamadıklarını anlatır. Bunlar kitaplarda okudukları proleter tipi yerine Roman tütün işçileriyle karşılaşınca hayal kırıklığına uğramışlardır. Oysa Belli'ye göre aslolan "emekçiyi olduğu gibi anlamaktır. Ayağı yerden kesik her türlü romantik hayallerden uzak, onu bütün eksiklikleriyle bağrına basabilmektedir."[664] 1950'lerden önce genç bir komünist olarak Roman tütün işçileriyle iyi ilişkiler kuran Belli, Türkiye solunun önde gelen önderlerinden birisi haline geldiği 1950 sonrasında da bu ilişkilerini sürdürecektir. Roman tütün işçileri ve onların ortamında politikleşen çok sayıda birey özellikle 1960 sonrasında Belli'nin öncülüğünü yaptığı çok sayıda oluşumu şu veya bu ölçüde katkı sunacaklardır. Daha önce de vurgulandığı gibi MDD ekseninde politika yapan ve Belli'nin başını çektiği DDD, DİB ve 1970 sonrası TEP gibi çok sayıda siyasal oluşumda Roman tütün işçileri

661. Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları: İnsanlar Tanıdım 2*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s. 11.
662. Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, s. 155.
663. Akgül, s. 146.
664. Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, s. 24.

ve onların ortamında politikleşen bireyler aktif bir biçimde yer alacak, Mihri Belli ile bağlarını uzun yıllar muhafaza edeceklerdir.

***

Tütün işçileri Türkiye solunun önemli bir dönemine tanıklık etmişlerdir. Bu tanıklıklarında tütün işçileri, aydınlar kendilerine karşı ne kadar nesnel davranmışlarsa, o kadar nesnel davranmışlardır. Öte yandan sahip oldukları dünya görüşünü oldukça temelli bir biçimde kavramış olmalarıyla paralel olarak, politikleşmiş tütün işçileri için kendileriyle aynı sosyal konumdaki pek çok bireyde bulunan aydın hayranlığı söz konusu değildir. Aksine kendi konumlarını bilir, kendilerini aydınlardan ayırt eder, aydınların zaaflarını belirgin bir şekilde eleştiri konusu yaparlar. Nitekim Erdinç, birlikte çalıştığı arkadaşlarını değerlendirirken "Deryayız. Pratikten geliyoruz. Talebe, şu, bu yok içimizde. İşi taşa çarpacak insan yok. Entellektüel bir gücümüz de var. İşçi de var. Ama işçiye fazla açılmıyoruz. Neşriyatı da yaymıyoruz ameleye"[665] ifadelerini kullanır. Öte yandan Pirhasan'la ilgili "Zaten içerde Mihri bu Abdülkadir'e (Vedat Türkali) katiyen yüz vermedi. O, Doktor ile Reşat'ın koluna girer, edebi bir şeyler konuşurdu"[666] ifadelerinde "edebi bir şeyler" konuşmak ve "Mihri yüz vermedi" vurgularını aynı cümle içerisinde kullanması hem tütün işçilerinin saygısını bu yönüyle kazanan Belli'nin aksiyonerliğine hem de aydınlara dönük "edebiyat parçalama" yakınmasına bir göndermedir. Buna karşılık Erdinç yiğidi öldürüp hakkını da verir: "Abdülkadir komünada oldu, işçi arkadaşlarla da yarenlikler kurdu. Benimle yarenliği olmadı pek."[667] Cezaevi koşullarında tütün işçileri kimi aydınların tavırları nedeniyle hayal kırıklığına uğrarlar. Tütün işçisi Özçelik gördükleri karşısında hissettiği şaşkınlığı hâlâ üzerinden atamamıştır:

> "İktisadi durumları iyi olan arkadaşlar pek sıkıntı çekmediler. Fakat tütün işçileri, ben de dahil olmak üzere aç kaldık. Gelen karavana yemeklerine biraz yağ koyarak yiyorduk. Çok acıdır ki bizim sıkıntı çekmemizi cezaevi yöneticileri istiyorlardı. Fakat bizim partili arkadaşlarımız da kendinde olan yiyecekleri küflendiriyor, yiyeceği olmayan kimselere vermiyorlardı. Bugüne kadar aklımın almadığıydı bu. Bir devrimci, diğer devrimci

665. Akgül, s. 133.
666. A.g.e., s. 146.
667. A.g.e., s. 146.

arkadaşların aç kalmasına nasıl göz yumar? Esef edilecek bir durum. Bu harekete parti terbiyesinin eksikliği diyebiliriz. Tütün işçileri kendi aralarında gruplar halinde ellerindeki imkânlarla birbirlerini desteklediler, birliklerini bozmadılar."[668]

Özçelik'in değerlendirmelerinde özellikle altı çizilmesi gereken nokta partinin aydın kadrolarını eleştirme noktasında sahip oldukları özgüvendir. Yani Sayılgan'ın hayal ettiğinin aksine karşımızda partili aydınları ideolojik gerekçelerle sorgulayıp onların bağlılıklarını tartışabilecek organik politikacılar, organik aydınlar vardır. Aynı yaklaşım biçimini Kosova, Kıvılcımlı'nın arkadaşı Fatma Yalçı için de gösterir. Yalçı aynı koğuşta kaldıkları sırada aralarına hep bir mesafe koymakta, kendisinin sahip olduğu aydın olma vasfını hep ön plana çıkarmaktadır. Öte yandan tüketim ve paylaşma konularında da bazı sorunlar yaşarlar:

"Kendime geldikten sonra yemekleri ortak yemeye başladık. Bana Esma olsun diğer arkadaşların olsun gönderdiklerini birlikte paylaşıyorduk. Ama ona ziyarete gelen annesi yemek getirmiyor sadece para bırakıyordu. Paranın tek kuruşunu harcamadığı gibi biraz kendime gelmeye başlayınca beni de bir hizmetçi gibi kullanmaya başladı. [...] Vay efendim niye benim adıma gelmiş, onun adına gelmemiş. Ben kim mişim? Helvadan ağzına koymadığı gibi etmediği küfürü bırakmadı. Terbiyemi bozmadan itiraz ederek 'Siz münevverler kendi menfaatiniz için işçi davasını istismar ediyorsunuz' sözlerime çok kızdı, bana ağza alınmayacak sözler söyledi. Neyse ayrılıp başka koğuşa gittikten sonra biraz rahat ettim. Burada her türlü insan vardı, esrarcılar, hırsızlar, zinadan girenler, katiller, kaçakçılar... Ama bunlar en azından halkın bir parçasıydılar."[669]

Kosova'nın partiye bağlı bir aydına yönelttiği bu eleştiri, yine akla Dramalı tütün işçisinin "Parti benim" deyişini getirmektedir. Öte yandan Kıvılcımlı geleneğinden gelen bir kaynak kişi Kosova ile Yalçı arasındaki sorunların kişisel düzlemde kaldığını, Kıvılcımlı ile Kosova'nın arasındaki siyasal bağı zedelemediğini söylemektedir.[670] Poliste ve mahkemede alınan tutum meselesi de Roman tütün işçilerinin partili aydınlara dönük eleştirileri, daha doğrusu kırgınlıklarının gerekçeleri arasında yer almaktadır. Kosova, partili aydınlar

668. Özçelik, s. 50.
669. Kosova, s. 162-163.
670. D. K., erkek, yazar. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. 013

tarafından saygı değer görülen "kendi kararlı tutumlarının" aydınların verdikleri ifadelerle boşa çıkarıldığından şikâyet etmektedir:

> "Mesela '51 Tevkifatı'nın Esvab-Mucivesi' diye bir kitap yayınlandı... Orada baktım herkes konuşmuş iyi kötü. 51 tevkifatında içeri girenler. Az konuşanlardan biri o Zehra Abla. 'Aşkolsun be abla' dedim böyle sarıldım. Sarıldım böyle, 'Ah Aşk olsun be abla konuşmamışsın' dedim. Baktı yüzüme. 'Kaç para be olum, şairler çok konuştular' dedi. İsim yok, sen biliyorsan tarihi şairlerin kim olduğunu çıkarırsın."[671]

***

TKP içinde ve dışında yer alan sol aydınlar, tütün işçilerinin "Çingene" olarak adlandırıldığını bilir ve kendi özel konuşmalarında onları Çingene olarak adlandırırlar. Buna karşılık soy-klan-kabile ilişkileri çözülmüş ve etnik özelliklerini kaybetmiş tüm geç-peripatetik gruplarda olduğu gibi Roman tütün işçileri de bu adlandırmayı sert bir şekilde reddeder, "Çingene" adlandırmasının neden olduğu dışlayıcı pratiklerden kaçınmak amacıyla üretilmiş atalarından aldıkları kaçınma stratejilerini devreye sokarlar. Bu durum parti içindeki aydınları son derece zor bir durumda bırakmaktadır. Pratikte yüzlerine karşı "muhacir" ya da "işçi arkadaşlar", arkalarından ise "Çingene" demelerine neden olan bu durumun etkisinin hâlâ sürdüğünü söylemek mümkündür.

Bu noktada hem annesinin ve teyzesinin de tütün işçiliği yapmış olmasına hem uzun yıllara dayanan hukuklarına güvendiğinden olsa gerek Kıvılcımlı'nın son döneminde yazdığı anılarında kullandığı ifadeler erken bir istisna teşkil etmektedir. Kıvılcımlı burada Roman tütün işçilerinden "Kasımpaşa ve Ortaköy esmer vatandaşlarının gediklileri" diye bahseder.[672] Hayatının son döneminde, 11 Temmuz 1971'de Kıvılcımlı tarafından yazılan bu ifadeler, solda yer alan bir kişinin kaleminden tütün işçilerinin "Çingeneliğine" yapılan ilk yazılı göndermelerden birisidir. Kıvılcımlı ilk olarak 1971 yılında kayda geçirdiği bu ifadeyi sözlü diyaloglarında daha önce de kullandığı, aynı hareketten gelen Kundakçı'nın "Kasımpaşa'da zaten o gedikli esmer vatandaşlar vardı"[673] ifadesini yakın zamanlarda verdiği bir röportajda aynı şekilde kullanmasından anlaşılmaktadır.

671. S. Y., erkek, restoran işletmecisi. Tanıklıkları 1960 sonrası dönemi kapsıyor.
672. Hikmet Kıvılcımlı, *Günlük Anılar*, Köxüz, 2013, İstanbul, s. 192.
673. Kundakçı, s. 28.

Şüphesiz ki "Çingenelik" meselesiyle ilgili kayda geçmemiş diyaloglar çok daha fazladır. *Güven* belgesel nitelikte bir roman olarak, bu açıdan eşsiz bir kaynak durumundadır. Naim adlı karakterin askerlik anıları üzerinden bu konuda parti içinde yaşanan trajikomik durumlar bir çırpıda anlatılıverir. Askerlikte kendisine sürekli "Çingene" diye lakap takıldığını alayla anlatan Naim, partiye yaklaşmaya çalışan bir aydın olan Halil'in dikkatini çekmiştir. Zira Halil'e göre "Çingene sözcüğüne öylesine sağlıksız bir tepki gösterirler ki bunlar, cezaevlerinde devrimcilerin bile ödleri koparmış ağızlarından kaçarsa çingene filan diye." Naim'in bu konudaki rahatlığı Halil'e Naim'in bu meseleleri aşmış olduğunu düşündürür. Zaten bir türlü anlamamaktadır neden bu şekilde davrandıklarını. Zira Halil "Doğanın özgür, pırıl pırıl insanı aslında Çingene dediğin... Arap'mış, Fransız'mış, Çingene'ymiş nasıl ayırırlar insanları. Hem komünist olacaksın hem de kafandan çıkarıp atmayacaksın bu ayrımları" şeklinde düşünmektedir. Bir gün bu düşüncelerini bir tütün işçisine açtığında ise bu kadar estetize bir yanıt alamayacaktır. "Doğrusun da işte Çingene dediler mi yani insandan bile değil, Çingene işte. Ben aldırmam."[674] Gerçekten de tütün işçileri, "Çingene" algısının, Goffman'ın diğer damgalamalar için söylediği gibi,[675] aslında insanaltı bir varoluşa gönderme yaptığını, memlekette yaygın olan "buçuk" söylencelerini dinleyerek büyüdüklerinden çok iyi bilmektedirler. Üstelik kendilerini ne kadar estetik cümlelerle cesaretlendirirse cesaretlendirsin, saygı duydukları partili aydınların gözünde bile "bitli yorgan gibi atsan atılmaz, satsan satılmaz" olmaktan kurtulamamaktadırlar. Türkali bir röportajda, *Güven*'de karakterlerinin ağzından verdiği değerlendirmelerini bizzat seslendirir:

> "Şimdi sohbet yapacağız, söyleşi yani. Eskiden sohbetin adına muhabbet derlerdi. Ben cezaevinde tütün işçileriyle yattım yıllarca. Bunlar Dramalı ve Kavalalı işçilerdir. Şimdi ne diyorlar, Roman diyorlar. O zaman onların yanında da söyleyemezdik. Ben söylerdim. Bunda hiçbir mahzur görmedim. Çingene olsam bundan mutluluk duyardım. Çingenelerin çok eski bir tarihi var. Mısırlıların tarihinde onlar var."[676]

674. A.g.e., s. 120.
675. Goffman, s. 5.
676. Zeliha Demirel, Jale Sancak, Mehmet Özgür Ersan, "Vedat Türkali ile Söyleşi", *Ekin Sanat Dergisi*, Temmuz 2010.

Özellikle sol aydınlar arasında tütün işçilerinin Çingeneliğine nasıl kanaat getirildiği konusu, geç-peripatetik grupların "Çingene" algısıyla nasıl özdeşleştirildikleri meselesine de ışık tutmaktadır. Babası dönemin önemli sol aydınlarından olan kaynak kişi tersane ve tütün işçilerinin "Roman" olduklarını nasıl anladığı sorusuna "Romana benziyorlardı" diye yanıt vermiştir. Ayrıca içlerinden bazılarının lakabının "Çingene" olduğunu da ifade eder.[677] Bu noktada en şanssız durumda olanlar "Çingene" algısıyla özdeşleştirilen fizyonomi özelliklerini taşıyan ve aynı zamanda "Çingene" algısıyla özdeşleşmiş geç-peripatetik yerleşimlerinde yaşayanlar olmuşlardır. Özellikle sol aydınlarla temas halindeki tütün işçilerinin önemli bir bölümü soy-klan-kabile ilişkileri çözülmüş, *habitus*ları esnek bir hal almış ve Roman etnik özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş bireyler olmalarına rağmen, değiştirmeleri mümkün olmayan fizyonomi ve "ikamet" faktörleri devreye girdiğinde tanıma mekanizmaları çalışmaya başlamaktadır.

Diğer taraftan Belli, Roman tütün işçilerini "Çingeneliklerini" açıklamaları için cesaretlendirme noktasında daha farklı söylemler kullanmış ve nispeten başarılı olmuştur. Bir gün Harbiye Askeri Cezaevi'nin koğuşlarında yüksek sesle şu ifadeleri kullanır: "Roman milleti en soylu millettir. O milletten olmakla gurur duymalı insan. Çünkü Romanlar devlet kurmamışlardır. Öteki milletler gibi devlet kurmak için soykırımların faili değillerdir. Elleri temizdir ve kanlı değildir." Belli'nin bu değerlendirmeleri tütün işçilerinin önemli bir bölümü tarafından beğenilmese de Halil Ç., Belli'nin sözlerinden etkilenerek diğer arkadaşları için "Bunlar Romanlıklarıyla, soyluluklarıyla iftihar etmiyorlar, soysuzlaşmışlar. Ben çıktığımda Romanlıklarıyla gurur duyan kim varsa onlarla çalışacağım" değerlendirmesini yapmıştır. Gerçekten de dediğini yapan Halil Ç., Kasımpaşa'nın üst kısmında geleneksel toplum yapısını muhafaza eden bir Roman grubunun olduğu bir mahalleye taşınır. Belli hikâyenin sonrasını şöyle anlatır: "Bavulunu, karyolasını, yatağını oraya taşıdı. Birinci gün bavulunu çaldılar, ikinci gün yatağını, üçüncü gün de karyolasını."[678] Bu aktarımın detayları tartışılabilir. Diğer taraftan Belli farkında olmadan soy-klan-kabile ilişkilerinin

677. U. O., erkek, avukat. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
678. Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, s. 38.

korunduğu ve üstelik geleneksel mesleği sürdüren peripatetik bir grubun içerisine giren, soy-klan-kabile ilişkileri çözülmüş ve etnik özelliklerini büyük ölçüde kaybetmiş bir geç-peripatetik grubun üyesi olan bir bireyin yaşayabileceği potansiyel gerilimleri karikatürize bir biçimde ifade etmektedir. Söz konusu vülgar anlatım muhtemelen, Halil Ç.'nin bu grup tarafından kabul edilmeyişini, hâkim grupların "Çingenelere" ilişkin önyargılarıyla süsleyerek sunmasıyla üretilmiş olsa da dikkate değerdir. Diğer taraftan Belli'nin burada Roman ifadesini kullanıyor oluşunun da altı çizilmelidir. 1970'lerde tütün işçileriyle ilgili yazılarında "muhacir" ya da "göçmen" ifadesini kullanan Belli'nin 1990 sonrasında Roman adlandırmasını kullanıyor oluşu hiç şüphesiz Roman kimliğinin kamusal temsilinin yaygınlaşmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Söz konusu anıya konu olan Halil Ç.'nin Çingene kimliğini sahiplenme çabalarının Belli'nin aktardığı olumsuz deneyimden sonra bitmediği, Suda tarafından paylaşılan bir anıdan anlaşılmaktadır. Halil Ç. ile aynı cezaevinde kalan Suda, aralarında çok yakın bir dostluk kurulduğunu anlatır. Halil Ç. "esmer vatandaş olarak doğduğu" için hiç "yüksünmemektedir."[679] Hatta cezaevinden çıktıktan sonra Suda'yı ziyaret eden Halil Ç., ona Çingenelerin tarihi hakkında topladığı kaynaklardan bir kitap oluşturmak istediğini ifade edecektir.[680] Halil Ç.'nin bu çabalarının nasıl sonuçlandığına ilişkin herhangi bir veriye ulaşmak mümkün olmamıştır.

Tütün işçilerinin sol hareket içerisinde önemli bir ağırlık oluşturdukları 1960 öncesi dönemde sol aydınlarla ilişkileri genel olarak bu minval üzerinde ilerlemiştir. Tütün işçileri sol aydınların kimi hoyratlıklarına alınsalar da bunu asla dünya görüşlerinden uzaklaşmanın bahanesi yapmazlar. Zira "parti" zaten "onlardır." Babasını çöpten ekmek toplarken gören Erdinç'in içinden geçirdikleri, siyasetle kurdukları bu ilişki düzeyini kusursuz bir biçimde ortaya koymaktadır:

"Bu olayla ben şunu anladım. Varımı yoğumu mücadeleye, partiye veren ben, babasını da çöplükten ekmek toplamaya mecbur bırakıyordum. Ama ben, biz, bu kavgaya böyle bakıyorduk. Başka türlü bakanlar da vardı. Onlar giyimlerini, yeme içmelerini, ev bark, bilmem ne sahibi olmayı, kavga için parti için feda etmemişlerdir.

679. Suda, s. 114.
680. A.g.e., s. 114.

Etmedikleri için onlara kızmadım. Ama onlar öyle ben böyle yaşadım. Kavgayı böyle anladım. Bu da bilinsin istiyorum."[681]

Sonuç olarak kendilerini sol içerisinde tanımlamaya devam ettikleri müddetçe aydınların Roman tütün işçilerinin politik konumlanmalarını saygıyla karşıladıkları, en azından açıktan tartışma konusu yapmadıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Çingenelik algısına dönük önyargılardan bir çırpıda sıyrılmaları mümkün olmayan aydınların, şu veya bu düzeyde bu şartlanmaların etkisinde kaldıklarının da altı çizilmelidir. Nazım Hikmet gibi Roman tütün işçilerinin büyük saygısını kazanan bir sol aydının bile Çingenelere dönük alenen ırkçı ifadelerin yer aldığı bir şiire imza atabilmiş olması bu bağlamda değerlendirilmelidir. Diğer taraftan Roman tütün işçileri de, aydınları kendi bulundukları noktadan değerlendirebilmekte; kimi aydınların kendi değer yargıları, davranış kalıpları ve sosyalizm anlayışları çerçevesinde sorunlu gördükleri davranışlarını yer yer oldukça sert ifadelerle tartışma konusu yapabilmektedirler.

Tütün İşçilerinin Siyasal Etkinlikleri Karşısında Geliştirilen Önleyici Politikalar

Tek Parti ve genel olarak Soğuk Savaş boyunca, Türkiye'nin kuzey komşusunun Sovyetler Birliği olmasından ileri gelen bir tedirginlikle devlet kurumları solu genel olarak bir tehdit olarak görmüştür. Diğer taraftan daha önce de vurgulandığı üzere, devletin ve yönetici sınıfların bütün kesimlerinin sola ilişkin değerlendirmeleri aynı tonda değildir. Özellikle dönemin Şefik Hüsnü, Reşat Fuat, Nazım Hikmet gibi önde gelen sol aydınlarının yönetici sınıfın en tepelerinden geliyor oluşu; kritik zamanlarda, mesela Kurtuluş Savaşı yıllarında Aydınlık grubunun Kemalist hareketle uyumlu bir siyaset izlemesi gibi faktörler devletin sola karşı birleşik bir biçimde imha konsepti izlemesini engellemiştir. Hâkim yaklaşım ön alma, kuşatma, yaygınlaşmasını engelleme ve eğer mümkünse kontrol altına alma ekseninde gelişmektedir.

Tütün işçilerine karşı izlenen devlet politikaları bu genel yaklaşımla uyum içerisinde gözükmektedir. Nitekim Tek Parti döneminde her 1 Mayıs öncesi mimlenmiş tütün işçilerinin evlerinden alınması,[682] devletin ön alma stratejisinin tipik bir örneği olarak

681. Akgül, s. 127.
682. Kosova, s. 75.

değerlendirilmelidir. Nitekim resmi kurumların basına yaptıkları açıklamalarda "beyanname dağıtmaya ve taşkınlık yapmaya teşebbüs edecekleri anlaşılan amele"lerin gözaltına alındıklarının vurgulanması tütün işçileri arasındaki politikleşmiş unsurlardan oluşan bir listenin devletin elinde bulunduğunu göstermektedir.[683] Diğer taraftan yine bu dönem yapılan haberlerde "Kıpti"liğe vurgu yapılması, tütün işçilerinin etkinliğinin en azından geç-peripatetik olmayan toplum kesimlerine ulaşmasının önüne kesin bir set çekebilecek olan geleneksel önyargıları uyarma çabası olarak değerlendirilebilir. Nitekim kimi üretim birimlerinde işverenler de Roman tütün işçileriyle farklı etnik kökenlerden gelen işçileri ayırma çabası içine girmektedirler. TKP yöneticilerinden Bilen, bunun işverenlerin yaygın bir stratejisi olduğunu ifade etmektedir:

> "Provokatörleri, sütü bozuk birkaç kişiyi kışkırtmış, ortalığa fitne salmıştı. Türk-Çingene dedirtip, işçileri birbirine düşürmüştü. Depoda çalışan işçilerin yarısı Türk, yarısı Çingeneydi. Yalnız bu işletmede değil, hemen hemen bütün tütün depolarında bu katmayı görebilirsiniz. Patronlar bunu bile bile yaparlar. O zaman patron Çingeneleri atmış, Türkleri bırakmıştı."[684]

Kimi olgular, bazı devlet kurumlarının bu dönem tütün işçilerine karşı izlediği bir diğer yaklaşımın, farklı sosyolojik özelliklere sahip geç-peripatetik gruplarını kullanmak olduğuna işaret etmektedir. Kosova ev sahibini tehdit eden "Çingene Ahmet" isimli birisinden bahsetmektedir. Kâğıthaneli olan bu "Çingene Ahmet", "esrarkeşlere ve dilencilere" karşı kalkan görevi görmektedir. Yine Hacıhüsrev civarında işgal ettiği 4-5 dönüm arazide gecekondu inşa etmiş, bu evleri kiraya vermektedir.[685] Ahmet, Kosova'nın ev sahibini onu evden çıkarması için zorlasa da, kadın vicdan azabına dayanamayarak işin aslını Kosova'ya aktarır. Kosova "böyle kişilerin" o dönemde de, günümüzde de dönemin iktidarları tarafından korundukları-nı ifade etmektedir.[686] Bu noktada sosyolojik olarak daha ziyade taşralı asimile ve kentli asimile grupta alan peripatetik grupların politikleşme düzeyinin, muhafazakâr ve kültürel muhafazakâr gruplardaki geç-peripatetik gruplara göre daha yüksek olduğunun

683. "Bir Mayıs Neşe ile Geçti", *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1933.
684. İsmail Bilen, İstanbul Hemşerileri, Alev Yayınları, İstanbul, 1991, s 83.
685. Kosova, s. 138.
686. A.g.e., s. 138.

altı çizilmelidir. Soy-klan-kabile ilişkileri çözülmüş, etnik özellikleri büyük ölçüde kaybolmuş ve ekonomik kararlarını daha küçük aile bireyleri halinde alan Roman ailelerin, kuşaklar boyu süren politikleşme süreciyle de bağlantılı olarak kendilerini sınıfsal ya da ulusal düzeyde kurumsal siyasetin parçası olarak görmeleri olgusu önceki bölümlerde Roman tütün işçileri örneği üzerinden detaylı bir biçimde açıklanmıştır. Buna karşılık diğer gruplardaki aileler, aile grupları ya da soy-klan-kabile tipi toplumsal birimler esas itibariyle kurumsal siyaseti içselleştirmemekte, kendilerini tanımladıkları birimlerin ekonomik ve sosyal çıkarları temelinde kurumsal olmayan bağlamda siyaset yapmaktadırlar. Bir başka deyişle bu gruplar toplumsal örgütlenmelerinin temelini oluşturan birimin, mekânsal ve ekonomik yeniden üretimlerinin gerçekleştirilebilmesi için kendileri dışındaki çeşitli toplumsal kesimlerle ilişkilenmekte, çeşitli mücadele ve uzlaşma süreçleri içerisine girmektedirler. Roman tütün işçileri onların sosyal evrenini de kapsayan bir organizasyon düzeyi teşkil etmedikleri ölçüde, onların temsil ettikleri "parti" ile devlet arasındaki mücadelede taraf olmazlar; devletin sunduğu olanaklar ve kendilerine kent içerisinde yeni mekânsal ve iktisadi boşluklar açma vaadi karşılığında kolaylıkla Roman tütün işçilerine karşı mücadele edebilirler. Hacıhüsrev Mahallesi'ndeki bir tütün işçisinin çocuğu olan bir kaynak kişi tam da bu ilişkiyi tarif eden bir olay anlatmaktadır. Buna göre devlet, politikleşmiş Roman tütün işçilerinin gücünü kırmak için Bursa'dan getirdiği bir "yankesici" aşiretini Hacıhüsrev'e yerleştirmiştir.[687] Bu ifadeyi tam olarak doğrulamasa da yine Hacıhüsrev kökenli bir kaynak kişinin 1950 sonrası bölgeye Bursa'dan getirilerek iskân edilen "göçebe" bir aşirete ilişkin aktarımları söz konusu tabloyu destekler niteliktedir:

> "Daha sonraki yıllarda bir Roman iskânı daha oluyor bölgeye. Sanıyorum bir miktar şeyler, göçer; göçebeler yerleştiriliyor ve başka bir takım şehirlerden iskân ettiriliyorlar."[688]

Mahalleye gelen bu grupla hem mahallenin yerleşik Romanları hem de Romanlar dışındaki Tatarlar gibi diğer gruplar arasında

687. A. B., erkek, eski taksici, Hacıhüsrev sakini. Tanıklıkları 1950'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden duyduğu anıları kapsıyor.
688. A. Ö., erkek, makine mühendisi, Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

ciddi uyum sorunları yaşanmaya başlar. Bu grupların mahalle içerisinde farklı bölgeleri paylaşıyor oluşları ise aradaki mesafeyi derinleştirmektedir:

> "Bursa'dan gelenler Hacıhüsrev'in Sakızağacı diye bir şeyi vardır, ne diyelim zirvesi tepesi, ağırlıklı olarak orada otururlardı. Bizim oturduğumuz yer, Hacıhüsrev'e çıkan yokuşlardan biriydi. Bizim mahallede de yoğun bir Roman nüfus olmasına ve bizim çocukken onlarla yakın temas içinde olmamıza rağmen hepimiz Roman çocukları da dahil olmak üzere şeylerle pek anlaşamazdık. Bursalılarla pek anlaşamazdık."[689]

Diğer taraftan kaynak kişi bu grubun da özellikle 1970'lerden sonra çevre bölgelere yerleşen Alevi nüfusun hızlı sola kayışının etkisiyle politikleştiğinin altını çizmektedir.[690] Bu politikleşmede özellikle mahalle çevresindeki nüfus yapısının karmaşıklaşmasına bağlı olarak güç dengelerinin değişmesi tayin edici bir etkide bulunmuş gibi gözükmektedir. Kendisi Ortaköylü olan ve Kasımpaşa'daki tütün işçileri çevresini yakından tanıyan bir başka kaynak kişi ise Bursalıların mahalleye bilinçli olarak iskân edildikleri düşüncesine katılmamakta, mahalleye kendi istekleriyle geldiklerini söylemektedir.[691] Muhtemelen geleneksel mesleğin yitimi sonrası topluluk halinde suça sürüklenen bir Roman grubuna işaret eden bu ifadeler mahallenin sosyolojik yapısının 1950'ler sonrasında büyük ölçüde değiştiği düşünülürse daha da anlamlı hale gelmektedir. Kosova'nın tanıklığıyla birlikte değerlendirilirse, bu tarz politikaların uzun bir dönem boyunca izlendiği, bölgedeki varlığı bir tehdit olarak değerlendirilen sola karşı bir dönem kriminal organizasyonların önünün açıldığı ve bunlara belli bir hareket alanı tanındığı varsayılabilir. Yine 1950 sonrasında Hacıhüsrev'le ilgili basında çıkacak haberlerin büyük bir bölümünün "yankesicilik" temalı olması, mahalleyle ilgili filmlerde hep bu fikrin işlenmesi altı çizilmesi gereken bir durumdur. Diğer taraftan 1960'larda yıllarda Hacıhüsrev Mahallesi'ndeki karakolun lağvedilmiş oluşu ve bunun meclis kürsüsünde tartışma konusu yapılması devlet politikasının ve bu politikayla ilgili tartışmaların

689. A. Ö., erkek.
690. A. Ö., erkek.
691. M.A., erkek, işçi, Ortaköy sakini. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.

işaretlerinden biri olarak okunabilir.[692] Dönemin senatörlerinden Ekrem Özden mecliste yaptığı konuşmada bu durumu şu sözlerle eleştirmektedir:

> "Kasımpaşa'nın Hacıhüsrev Mahallesi var, oraya gelelim. İyi bilirim. Oradaki karakolu lağvettiniz. Bugün Hacıhüsrev'e girmeye orada dolaşmaya imkân yoktur. Şimdi benim kanaatime göre karakolları kaldırmak iyi olmamıştır."[693]

Burada politikleşmiş Roman tütün işçilerine karşı izlenen devlet stratejisinin aslında son derece somut bir maddi zemini bulunmaktadır. Fabrika temelinde politikleşen tütün işçileri için *işçileşemeyen* Romanlar, geç-peripatetik yerleşimlerin en yoksul sakinleri, "lümpen" unsurlardır.[694] Politik stratejileri üretim birimleri temelinde yapılanmış tütün işçileri onları dönüştürebilme bilgisinden yoksun oldukları gibi, bir parçası oldukları doktrin gereği bu "lümpen"leri ihmal edilebilir unsurlar olarak değerlendirmeye yatkındırlar. Öte yandan lümpenler, onlara genel olarak saygı duymakta, politikleşmiş Roman tütün işçilerini kendi içlerinden çıkan ama aynı zamanda onlardan farklı özel insanlar olarak görmektedir. Hacıhüsrev'de yakın zamanlara kadar mahallenin hemen her kesiminde, sigortalı çalışmayı onların yaygınlaştırdığı, babalarının dedelerinin emekliliklerinin onlar sayesinde mümkün olduğu şeklindeki düşünceler tam da bu saygının bir tezahürüdür. Bu çalışma kapsamında Hacıhüsrev Mahallesi'nde görüşülen bir kaynak kişi bu görüşleri hemen hemen aynı cümlelerle tekrarlamıştır.[695] Aynı genel değerlendirme yakın zamanlarda bir televizyon kanalında yayınlanan programda, Hacıhüsrev Mahallesi'nin eski sakinlerinden müzisyen Balık Ayhan tarafından da dile getirilmiştir. Eski tütüncüleri rahmetle anan Ayhan, eskiden SSK'ya komünist işi gözüyle bakıldığını, insanları sigortalı çalışmaya politikleşmiş Roman tütün işçilerinin teşvik ettiğini söylemektedir.[696] Kasımpaşalılar arasında bu söylemin çok yaygın olduğunun altını çizen Ortaköy Roman tütün işçileri

692. Ekrem Özden, *Demokrasi Yolunda Mücadele*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1970, s. 65.
693. A.g.e., s. 65.
694. Akgül, s. 151.
695. B. Y., kadın, ev hanımı, Hacıhüsrev sakini. Tanıklıkları 1970 sonrası dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor.
696. *Habertürk*, "Doğru Açı", 6 Ekim 2013.

çevresinden M. A. ise burada bir haklılık payının bulunduğunu ifade eder:

> "Kasımpaşalılar hep büyüklerini onların sigortalı yaptığını söyler. Şimdi işin gerçeğini konuşacaksak bu bir yerde doğru... Çünkü bir mücadele birikimi oldu. Bunun sonucunda bugünkü noktaya gelindi. O mücadeleler verilmeseydi, adım adım ilerlenmeseydi olmazdı bunlar."697

Tütün işçisi Erdinç'in Kasımpaşa'dan "lümpen" birinin cezaevinde kendisine kimi yardımları dokunduğunu anlatması "lümpenlerin" politikleşmiş Roman tütün işçilerine olan saygısının kimi zaman somut sonuçları olabildiğini göstermektedir.[698] Ne var ki politikleşmiş Roman tütün işçileri ile *işçileşemeyen* Romanlar ya da "lümpenler" arasındaki ilişki kendi haline bırakıldığında saygılı bir mesafe üzerinden gitse de bu mesafe bir boşluğun doğmasına neden olmakta, bu boşluğun farkına varan resmi kurumlar çeşitli araçlarla "lümpenleri" yönlendirerek, politikleşmiş Roman tütün işçilerinin etrafını bizzat kendi mahallelerinde kuşatmaktadırlar.

Kuşatma sadece Roman tütün işçilerine karşı farklı sosyolojik özelliklere sahip diğer geç-peripatetik gruplar ya da "lümpenler" üzerinden yürütülmemektedir. Dönem dönem Roman tütün işçilerinin yaşadığı bölgelerde farklı kökenlerden bireyler de yönlendirme ya da "durumdan vazife çıkarma" yoluyla tütün işçilerine karşı istihbarat ve karalama faaliyetlerinde bulunabilmektedirler. Küçümen, Ortaköy'de yaşayan bu özelliklere sahip Polis K. isimli bir kişiden bahsetmektedir. Babası Teşvikiye Karakolu'nda polis olan Polis K., "kafayı komonist avına" takmıştır.[699] Tayyareci Feyzi Sokağı'nda bulunan tütün işçilerinin gittiği Mehmetaki'nin kahvehanesine "gizli ajan olarak" dadanan Polis K., buradaki tütün işçilerinin "kızıl komonist" ve proletarya olduğunu diğer mahalle sakinlerine anlatmaktadır.[700] Söylediğine göre "devreye giren Stalin" "Ortaköy şoparlarına talimat üstüne talimat yağdırmaktadır."[701] Küçümen, Polis K.'nın davranışlarının herhangi bir hiyerarşi içerisinde planlanmadığını çağrıştıran bir dil kullansa da bu kişinin

697. M. A., erkek, işçi, Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor.
698. Akgül, s. 151.
699. Küçümen, s. 98.
700. A.g.e., s. 98.
701. A.g.e., s. 98.

daha sonra mesleğinde emniyet amirliğine kadar yükselmiş olması altı çizilmesi gereken bir durumdur.[702] Burada ilgi çekici olan nokta tütün işçilerinin siyasal eğilimlerinin sadece kendi çevreleri ve sol aydınlar arasında değil toplumun farklı kesimleri tarafından da biliniyor oluşudur. Şüphesiz ki yer yer idari yönlendirmelerle ama çoğu zaman genel atmosferin bir sonucu olarak bu farkındalık tütün işçilerine yönelen bu tarz yaklaşımları doğurabilmiştir. Aynı şekilde politikleşmiş Roman tütün işçilerinin üretim birimlerinde birlikte çalıştığı başka işçilerin de dönem dönem devlet aygıtıyla organik ilişkiler kurarak tütün işçilerine karşı çalışmalar yürüttükleri anlaşılmaktadır. Bilen, kimi biyografik ayrıntılardan yararlanarak devletle organik ilişkilerin kuran bu tütün işçilerinden birini anlatır:

> "Bir kadınla bir erkek kol kola yürüyor. Kadın, sarışın, kısa boylu, şişmancadır. Üstünde yeşil bir rob vardır. Boyacı küpüne düşmüş gibi sürünmüştür. Bu kadın da bir zamanlar tütün işçisiydi. Cerbezelidir kahpe. Birkaç koca değiştirdi. Kocalarından biri işçi, biri simsar, biri gazeteci, biri tüccar geçiniyordu. Hepsi de gizli poliste işliyordu. Şimdi resmidirler. Bu... emniyette birinci şubeye bağlıdır. Kardeşi de, kız kardeşi de provokatördür. Bunları, Kasımpaşa sokaklarında, işçi delikanlıları, insanın kıt Allah'ın bol saatlerinde kaç defalar pataklamışlardır."703

Özellikle uzun yıllar savcılık yapmış olan Kazım Alöz tarafından 1960'larda hazırlanan "İfşa Ediyorum: Türkiye'de Komünizm ve Irkçılık" isimli metin hem devletin tütün işçileri hakkında inşa etmek istediği genel algıyı hem de bu grubun mensuplarını bizzat kendisinin nasıl algıladığını göstermektedir. Metinde tütün işçisi Hasan E. üzerinden, genel olarak bir kuşak temsil edilmektedir. Alöz'e göre Hasan E., Kavala muhacirlerindendir. "Hiç boş durmaz, ya propaganda yapar ya gizli teşkilatlara girer.[704] Kasımpaşa'da yerleşmiştir ve kalabalık bir ailesi vardır. Okuma yazması yoktur ve onu gören zavallı biri zanneder."[705] Gerçekte ise "bu adam" 1946'da İstanbul Sendikalar Birliği'ne "10.000 kişiyi" kayıt etmeyi başarmıştır.[706] Diğer taraftan Alöz'e göre Hasan E., karakolda iyi muamele görmek için polislerle yarışır bir biçimde "her şeyi anlatmakta",

702. A.g.e., s. 100.
703. Bilen, s. 123.
704. Rasih Nuri İleri, *Kırklı Yıllar 5*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006, s. 37.
705. A.g.e., s. 37.
706. A.g.e., s. 37.

mahkemede ise ifadesini reddetmektedir.[707] Alöz, Hasan E.'nin ağzından, şivesini de metnin içine teatral bir unsur olarak katarak onun poliste çeşitli konularda ifade verdiğini ama mahkemede bunları reddettiğini ileri sürmektedir. Öte yandan Alöz bu diyalogların finalinde, meselenin gerçek boyutlarının yaratmak istediği algıdan çok daha netameli olduğunu ağzından kaçırır:

> "Öyle söylüyorsun ama bak hazırlık tahkikatında polise her şeyi anlatmışsın. Kafkasya'yı bile söylemişsin. –Ah reis beyciğim, orada benim yediğim dayağı siz yeseydiniz, Kafkasya'yı değil, dünyayı bile dolaşırsınız."[708]

Alöz, Hasan E. üzerinden, tütün işçileriyle ilgili zaten hali hazırda kimi aydınlarda yaygın olan bu önyargıları güçlendiren bir kurgu oluşturmaya çalışmaktadır. Kundakçı ise Hasan E.'in sorgu macerası hakkında farklı bilgiler vermektedir. Ona göre birinci şubede yediği ağır dayak yüzünden Hasan E.'nin topukları parçalanmış, kemikleri görünür hale gelmiştir. Bu yüzden olsa gerek Hasan E.'ye "Topal" lakabı takılmıştır.[709]

Tıpkı Kasımpaşa Hacıhüsrev gibi, hatta ondan da çok daha fazla politikleşmiş Roman tütün işçileriyle özdeşleşen Ortaköy'deki Roman yerleşimlerinin devlet nezdinde kritik bir bölge olarak algılandığı da yine bu çerçevede altı çizilmesi gereken bir durumdur. 6-7 Eylül Olayları sonrası dönemin iktidarı tarafından sorumlu tutulan sol aydınlardan M. Hulusi Dosdoğru, bu dönemde Ortaköy'ün bir başka parçasında yaşamını sürdürmektedir. Bu dönemde yaşadıkları baskılarla ilgili özellikle istihbarat teşkilatına yakın dostlarının kendisine yaptığı uyarılar konumuz açısından son derece ilgi çekicidir:

> "Bak, doktor, senin gibi fişlenmiş birisinin Ortaköy gibi çoğunlukla dar gelirli, yoksul insanların ve işçilerin, oluşturduğu ve musluk başındakilerce çok duyarlı-sakıncalı sayılan bir bölgede oturup hekimlik yapması ve üstelik görece düşük ücretle hasta bakmasının yoksul günleri yapmasının fincancı katırlarını sürekli tedirgin ettiğini bilmelisin. Eğer başına yeni çoraplar örülmesini istemiyorsan ilk iş olarak buradan tası tarağı toplayıp sosyo-ekonomik durumu daha az duyarlı bir semte yerleşmelisin."[710]

707. A.g.e., s. 37.
708. A.g.e., s. 55.
709. Kundakçı, s. 63.
710. Dosdoğru, s. 87-88.

Bu uyarıyı dikkate alan Dosdoğru, daha sonra Cihangir'e taşınacaktır.[711]

Tütün işçilerine karşı yönetici sınıfın bütün üyelerinde aynı keskin tavrın olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin, Yunus Nadi 1930 yılında tütün işçileriyle ilgili bir yazı kaleme alacak, işsizlik nedeniyle çok ciddi sorunlar yaşayan tütün işçilerinin taleplerini dile getirecektir.[712] Muhtemelen bu durumdan cesaret alan tütün işçileri Ahırkapı olayından sonra *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi'yi ziyaret ederek onu durum hakkında bilgilendirirler. Erdinç'e göre Nadi tek kelime bile etmez. Buna karşılık polise de telefon etmez. Erdinç bu durumu "Demek o kadar sol bir tarafı varmış"[713] sözleriyle değerlendirir. Yine böyle beklenmedik bir şefkat gösterisine Erdinç bir işkence seansı sonrası hücresinde tanık olacaktır. Hücresine giren dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras omzuna dokunup gözlerine içine bakarak Erdinç'i şaşırtan iki kelime söyleyecektir:

> "Türkiye'nin Hariciye Bakanı gelmiş, o burayı nedense teftiş ediyor. Söylendiğine göre tesadüfen uğramış müdüriyete. O zaman 1. Şube'nin şefi Aziz Bey'di. Etrafında dayakçı polisler: Muhittin, Şükrü, Kara Kemal, Kürt Emrullah. Belki de bir durum var, biz bilmiyoruz. Belki de müdüriyetten çağırmışlardır. Adı sanırım Tevfik Rüştü Aras'tı. Kapıdan önce şöyle bir baktı, girdi içeri, arkasında o gestapo sürüsü. İşte, dediler beni göstererek, bizi bu uğraştırıyor. Geldi yanıma omzuma dokundu, gözlerime bakarak 'Türk devrimcisi' dedi, komünist filan demedi. Sanki sever gibi."[714]

Olayda adı geçen bakan Aras'ın dönemin ünlü sol aydınlarından Zekeriya Sertel'le yakın bir dostluğu bulunmaktadır. Hatta Sertel ve Başkurt tarafından 1940'ların sonunda Fevzi Çakmak'a iletilmek istenen bir mektup Tevfik Rüştü Aras kanalıyla kendisine iletilmiştir.[715] Sol aydınların önemli bir bölümünün geleneksel Osmanlı yönetici sınıflarına mensup olmasının yarattığı bu şaşırtıcı yakınlaşmalardan tütün işçisi Erdinç'in payına ne gariptir ki bu son derece trajik olay düşecektir.

711. A.g.e., s. 88.
712. Yunus Nadi, "Bizde de İşsizler Yok mu?", *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1930.
713. Akgül, s. 65.
714. A.g.e., s. 83.
715. İleri, *Kırklı Yıllar 5*, s. 55.

Tütün işçileri ile devleti temsil eden kişiler arasındaki ilişki, özellikle Erdinç gibi ilk kuşak tütün işçileri arasında epey gergin olsa da, 27 Mayıs sonrasına ilişkin aktarılanlar nispeten daha ılımlı bir görünüm arz etmektedir. Tütün işçilerinin ağırlıklı olarak yaşadığı bir mahalleyi ziyaret eden bir kaynak kişi, buradaki bir mahalle kahvehanesinde istihbarat görevlisi olduğunu düşündüğü birisiyle karşılaşacaktır. Bu kişinin sert konuşmalarına, politikleşmiş bir tütün işçisi ve birlikte çalıştıkları bir sol aydın olan mahalleli arkadaşının "cepheden karşı çıkmaması", "onu sakinleştirmeye yarayan ama direkt karşıya da itmeyen bir ilişki içerisinde olması"nı önceleri tuhaf bulmuştur.[716] Buna karşılık daha sonra arkadaşının "Çingene olduğunu öğrenince", onun da "azınlıklara özgü bir koruma mekanizmasına", yani "direkt çatışmaya girmektense, böyle karşı tarafı yumuşatarak, savunma" yaklaşımına sahip olduğunu anlar.[717]

Politikleşmiş Roman tütün işçilerinin uzun tarihi idealizasyona gidilmeden değerlendirildiğinde, bu toplumsal grubun politikleşmesine zemin sağlayan somut şartların ortadan kalkmasıyla birlikte, ilk kuşakların radikalizminin ama daha da önemlisi kendilerini yeniden üretebilme ve halk içerisinde yayılma güçlerinin kısıtlandığı kolaylıkla anlaşılabilir. Hiç şüphesiz ki bu durum da onların devletle olan ilişkilerinin farklı biçimler almasını mümkün kılmıştır. 1950'lere kadar üretim birimleri içerisinde beraber hareket eden bir "sınıf"ın parçası olma özelliğini taşıyan bu insanlar, daha sonrasında "sınıfın" bileşiminin değişmesi ve yeni ekonomik koşullar nedeniyle hem "sınıf"ın hem de asıl beslendikleri kaynak olan mahallelerinin içerisinde azınlık durumuna düşmüşlerdir. Bu nedenle yalnız ve tecrit edilmiş bireyler olarak manipülasyonlara çok daha açık bir hale gelmiş olmaları mümkündür. Diğer taraftan bir başka tanıklık, bu dönemlerde politikleşmiş Roman tütün işçilerinin devlet ve onu gizli-açık temsilcileriyle ilişkilerde oldukça ustalıklı bir siyasal yaklaşım geliştirdiklerini ortaya koymaktadır. MAI ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu'nun bir toplantısında karşılaştığı Nail Satlıgan, kaynak kişiye tütün işçileriyle aynı zamanda yakın siyasal tarihimiz açısından özel önem arz eden bir anısını anlatacaktır:

716. D. K., erkek, yazar. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.
717. D. K., erkek.

"Konuşmacılardan biri Nail Satlıgan'dı. Nail Satlıgan da Tatar, ama herhangi bir Tatar bağlantımız yok. Bu sempozyumun akşamında da bir yemek vardı. Babam da gelmişti sempozyuma, onlar hemen birbirlerini tanıdılar. Ya sen işte TİP'te miydin, Beyoğlu'nda, ben de Beyoğlu'nda falan. İşte böyle bir iki anı hatırladılar. Sonra Nail Satlıgan döndü ya bu Kasımpaşa'lılar grubu müthişti. Mahir Kaynak için gelmişler yönetime. 'Bu adam ajan. Aman dikkat edin.' Mahir Kaynak da o zaman, söyledikleri dönemde saygı duyuluyor. Entelektüel bir adam. Ateşli falan bir adam... 'Biz dikkate almadık' dedi galiba. 'Adamın halinden tavrından falan onu deşifre ettiler fakat biz uyanamadık' diye anlatmıştı."[718]

Dönemin sol siyasetinin içinde aktif bir özne olarak tanıklık etmiş bir başka kaynak kişi de Mahir Kaynak'ın durumunu bildiklerini ve bu durumu o dönem içinde yer aldığı hareketin lideri konumundaki Hikmet Kıvılcımlı ile paylaştığını açıklamaktadır. Kaynak kişi bu nedenle kendi çalışma yaptığı Kocaeli'ye Kaynak'ın gelmesini engellediğini ifade etmektedir.[719] Anlaşıldığı kadarıyla özellikle çeşitli sol siyasal yapıların tabanında yakın tarihimizin bu son derece önemli figürünün devletle olan organik ilişkisi resmen deşifre edilmesinden önce bilinmesine karşılık, sol siyasi yapıların yönetimleri bu durumun çok geç farkına varabilmiş ya da bildikleri halde çeşitli siyasal gerekçelerle bu durumu görmezden gelmişlerdir. Bu anekdot, politikleşmiş Roman tütün işçilerinin birkaç kuşağa yayılan politik deneyim süreci içerisinde, devlet aygıtıyla ilişkilenmiş bireyleri tanıma konusunda ilginç bir sağduyu geliştirdiklerini göstermektedir. Bu durum başka örneklerle birlikte ele alınarak daha kapsamlı bir biçimde değerlendirilmelidir.

Şüphesiz ki Roman tütün işçileri ve devlet kurumlarının onlara yönelik önleyici politikaları hakkında bu söylediklerimiz başka çalışmalarla geliştirilebilecek olan bir tartışmanın ön adımı niteliğindedir. Yine de, Balkanların özel şartlarında gelişen bir politikleşme ve ücretli istihdam deneyimin sonucu olarak ortaya çıkan ve üretim birimlerindeki varlıkları devam ettiği müddetçe kendi politik varlıklarını yeniden üretme yetisine sahip Roman tütün işçisi kuşaklarının etkisizleştirilmesi ve yerel dokunun içinde eritilmesi yönünde genel bir politikanın varlığından söz etmek çok

718. A. Ö., erkek, makine mühendisi, Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve babasının anılarını kapsıyor.

719. S. Ö., erkek, yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.

iddialı bir tutum olmayacaktır. Konuyla ilgili devlet arşivlerine bir biçimde ulaşıldıkça ya da bu politikaları belirleyenlere ait samimi hatıratlar açığa çıktıkça konuyu daha kapsamlı bir biçimde ele almak mümkün olabilecektir. Burada paylaşılanlar yazılı tanıklıkların ve kaynak kişilerin ilgili değerlendirmeleri üzerinden yapılan bir akıl yürütmeden ibarettir.

Sonsöz

Yılın belli mevsimlerinde tarımsal yerleşmelerin ya da çoban göçebelere ait konak alanlarının yakınına kadar gelip onlara çeşitli zanaat ve hizmetleri sunan ve karşılığında bu gruplardan gıda maddeleri veya nakit karşılık alan topluluklar, dünyanın farklı coğrafyalarında farklı jenerik terimlerle damgalanmışlardır. Yüzlerce yıl boyunca Anadolu, Orta Asya ve Avrupa coğrafyasının önemli bir bölümünde bu topluluklar için Çingene sözcüğü kullanılmıştır. Bu halk ve topluluklara Çingene adını verenler, çok uzun bir dönem boyunca onların farklılığını açıklamak için çeşitli mitler üretmiş, Çingene olarak adlandırılan toplulukların tek bir soydan geldiklerine ve genellikle bir "ilk günah" sonucunda prekapitalist üretim araçlarından yoksun bir yaşam döngüsüne mahkûm edildiklerine

inanmışlardır. Bu mitler üzerinden Çingenelik algısına yüklenen önyargılar meşrulaştırılmış, bu toplumların prekapitalist toplumsal katmanlaşma içerisinde bulundukları son derece dezavantajlı konum rasyonalize edilmiştir.

Modernitenin yükselişi sürecinde Batı düşüncesi Çingene kavramsallaştırmasını "bilimsel" araçlarla "rasyonel" bir temele oturtma gayreti içerisine girmiştir. Bu noktada en önemli gelişme 18. yüzyıl araştırmacıları tarafından, Çingene olarak adlandırılan toplumlardan olan Romanların dili Romanes'in keşfi ve Romanes dilinin Hint dilleriyle yakınlıklarının tespiti üzerinden Romanların Hindistan bağlantısının ortaya konulmasıdır. Ne var ki bu keşfin sonuçları genelleştirilmiş, Çingene kavramsallaştırması kıta dışı ve egzotik bir Hindistani bağlama oturtularak yeniden tanımlanmıştır. Çok geçmeden Romanlar ve akraba topluluklar (Hindistan bağlantılı) "gerçek Çingeneler" ilan edilirken; Hindistan bağlantılı dil veya gizli diller konuşmayan ve yüzlerce yıldır Çingene olarak adlandırılan "yerli" topluluklar "Çingenemsi", taklit veya Çingenelerin peşine takılmış havayi serseriler olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Akademik yazında bu çerçevenin dışına çıkan ve Çingene kavramsallaştırmasını daha geniş bir bağlamda tartışmaya gayret gösteren yazarlarla 18. yüzyıldan itibaren Batı düşüncesine hâkim olan ana akım yaklaşım arasındaki terminoloji tartışmaları ciddi bir karmaşanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Neyse ki 20. yüzyılın sonlarında sosyal bilimciler, ne çoban ne de avcı-toplayıcı olmayan göçebe toplumları ayrı bir toplumsal kategori olarak tartışmaya başlamışlardır. Bunlar büyük ölçüde endogamik, mekânsal mobilite düzeyleri komşu topluluklara göre daha yüksek olan ve geçimlerini yerleşik tarımcı, çoban göçebe ya da şehir-kasaba sakini topluluklara çeşitli zanaat ve hizmetlerin sunumu üzerinden sağlayan topluluklardır. Bir dizi kavram denemesinin ardından, peripatetik kavramsallaştırması bu özellikleri gösteren toplumları tarif eden genel bir ifade olarak yaygınlık kazanmış; böylelikle sosyal bilimciler Çingene kelimesinin etrafında dönem tanım tartışmalarının getirdiği sınırlılıklardan büyük ölçüde kurtulmuşlardır.

Yakın dönemlere kadar Güney Asya ve Afrika gibi pre-kapitalist toplumsal ilişkilerin varlıklarını daha belirgin bir biçimde koruduğu coğrafyalarda bu grupların varlıkları daha görünürdür. Buna bağlı olarak peripatetik grupları konu alan öncü çalışmalar ağırlıklı olarak bu bölgelerden gelmiştir. Bununla birlikte gelişmiş

kapitalist metropoller dâhil olmak üzere dünyanın hemen her bölgesinde sayısal ağırlıkları değişkenlik gösterse de bu gruplara rastlanabilmektedir. Balkan coğrafyası ve Orta Avrupa'da, önemli bir halk topluluğu olarak ortaya çıkan Romanların, en azından geçmişte büyük ölçüde peripatetik geçim stratejilerini benimsemiş olması nedeniyle, Romanları ve ilişkili başka mahalli toplulukları bu kavramsallaştırma çerçevesinde inceleyen çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Roman tütün işçileri, Roman halkının bir parçası durumundadırlar. 10. yüzyıl öncesinde Hindistan'dan kaynaklanan bir göç dalgasının sonucu olarak Balkan ve Batı Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan Romanlar esas olarak en asimile olmuş unsurlarında bile izlerine rastlanılabilen Romanes dili üzerinden tanımlanabilirler. Öte yandan peripatetik geçim stratejilerini benimseyen bir topluluk olarak Roman halkı; Balkanlar, Batı Anadolu, Kafkasya ve kısmen Ortadoğu'da peripatetik grupları tanımlamak için kullanılan günlük bir ifade olan Çingene sözcüğüyle adlandırılmış, Balkanlar ve Batı Anadolu başta olmak üzere genel olarak Avrupa'da yerel Çingene imgesinin biçimlenmesinde kritik bir işlev görmüşlerdir.

Roman tütün işçileri 19. yüzyıl sonlarından itibaren geleneksel geçim stratejilerinden büyük ölçüde koparak ücretli istihdam sürecine dahil olmuşlardır. Ulaşılan yazılı kayıtlar ve sözlü tarih verileri bu süreçte dönemin Selanik vilayetinde yaygınlık kazanan tütün üretiminin, Romanların büyük kitleler halinde ücretli istihdamın bir parçası haline gelmesinde kritik bir rol oynadığını işaret eder. Geleneksel mesleklerini yitiren, geleneksel olarak soy-klan-kabile tipinde olan toplumsal ilişkileri çözülmeye başlayan Roman aileler giderek daha yerleşik ve dönemin koşulları gereği tütün tarımı ve tütün tarımının yarı-işlenmiş hale getirildiği üretim birimlerinde çalışmaya dayanan bir geçim stratejisini benimsemişlerdir.

Bu noktadan itibaren Roman tütün işçileri bir ideal tip olarak peripatetik kavramsallaştırması içinde açıklanamazlar. Aslına bakılırsa peripatetik kavramsallaştırması kapitalist ilişkilerin gelişmesi sonrasında ortaya çıkan küresel düzenin içerisinde peripatetik kökenli grupların nasıl bir dönüşüm geçirebileceği, peripatetik geçmişin kentleşme sürecine giren peripatetik grupların yeni toplumsal güzergâhlarını nasıl etkileyebileceği sorusunu ciddi bir biçimde tartışmamaktadır. Bu noktadan hareketle, bu kitapta hem Roman tütün işçilerinin hem de onlar gibi geleneksel mesleklerini

yitiren buna karşılık Roman tütün işçilerinden farklı bir toplumsal güzergâh izleyen peripatetik kökenli grupların güncel toplumsal yapısının açıklanması için geç-peripatetik kavramsallaştırması ortaya atılmaktadır.

Kitap boyunca detaylı bir biçimde ele alınan çiçekçi ya da atık toplayıcısı Roman aileler, geleneksel mesleklerini sürdürmelerinin maddi koşullarının ortadan kalkmasıyla birlikte soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerini büyük ölçüde koruyup bunları içerisinde var olmaya çalıştıkları yeni düzende bir avantaja dönüştürerek kentsel dünyaya dâhil olmuşlardır. Roman tütün işçilerinde bu süreç daha uzun bir sürece yayılmıştır. Geleneksel mesleklerini yitiren söz konusu Roman gruplarının soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkileri de büyük ölçüde çözülmüştür. Devam eden süreç içerisinde küçük aile grupları halinde kentsel yerleşim alanlarında yeni koloniler oluşturarak, dönemin özel koşullarının bir sonucu olan yüksek emek talebi şartlarında ücretli istihdama dâhil olmuşlardır. Öte yandan her iki grup için de ortak olan nokta, kentsel dokuya dâhil oluş sürecinde kendi özel yaşam alanları olan "Çingene mahallelerinde" bir araya geliyor oluşlarıdır.

Peripatetik kökenli gruplar olmaları nedeniyle sahip oldukları özgün *habitus* ve sermaye bileşimleri, sıklıkla dağınık yaşayan Roman ailelerin "Çingene" olarak adlandırılma haline yüklenmiş dışlayıcı önyargıların kurbanı olmasına yol açtığından mahalle oluşumu oldukça hızlı bir biçimde gelişmektedir. Öte yandan geçmişte, peripatetik gruplara özgü ekonomik faaliyetlerin icrası temelinde inşa edilen "Çingene" algısı, kapitalist ilişkilerin gelişimi ve kentleşme sonrası "Çingene" mahallelerinde yerleşme ekseninde yeniden üretilmektedir. Peripatetik kökenli olsun olmasın, bu mahallelerde yerleşenler artık "Çingene" olarak algılanmakta ve Çingene kimliğine dönük önyargıların kurbanı olmaktadır. Sonuç itibariyle geç-peripatetik grupların, temel varlık zemini bu mekân parçaları olmaktadır. Peripatetik kökenli toplumsal gruplar, etnik aidiyetlerini şu veya bu ölçüde sürdürmelerinin yanı sıra geç-peripatetik yerleşimleri üzerinden sosyal grup kimliklerini de yeniden üretmektedirler. Selanik civarında tütün üretiminin yoğunlaştığı alanlarda ücretli istihdama dâhil olan Romanlar da bu bölgelerde, tıpkı diğer geç-peripatetik gruplar gibi geç-peripatetik yerleşimleri oluşturmuşlar, toplumsal grup kimliklerini bu mahalleler üzerinden üretmişlerdir.

Soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerini koruyan geç-peripatetik gruplar, *habitus* ve kültürel sermaye bileşimlerini daha katı bir biçimde muhafaza etmekte, farklı toplumsal kesimlerle daha sınırlı bir etkileşime sahip olmaktadırlar. Bu söz konusu grupların etnik özelliklerini daha güçlü bir biçimde muhafaza etmelerine imkân sağlar. Büyük toplumla ilişkilerini büyük ölçüde kendi grup aidiyetleri üzerinden kurar, kurumsal siyasete özgü kutuplaşmalarda ancak grup çıkarları ile çakışma halinde taraf olma eğiliminde olurlar. Buna karşılık soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin daha belirgin bir biçimde çözüldüğü geç-peripatetik topluluklar göreli esnek bir *habitus*a sahiptir ve çevre topluluklarla yaygın etkileşime yatkındırlar.

Roman tütün işçileri örneğinde Romanların, Yunanistan'ın Drama, Kavala, İskeçe gibi tütün üretim bölgelerinde farklı kökenlerden işçilerle birlikte istihdam edilmeleri onlar açısından sadece *habitus* ve sermaye bileşimlerinin karmaşıklaşması sonucunu doğurmamış; daha da önemlisi "biz" algılarının soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerini koruyan geç-peripatetik gruplara göre daha geniş bir alanı kapsamasını mümkün kılmıştır. Buna bağlı olarak Roman tütün işçileri kendi soy-klan-kabile tipi toplumsal örgütlenmelerinin ötesinde polarize olan kurumsal siyasetin bir parçası olabilmişlerdir.

Roman tütün işçilerinin ücretli istihdama dâhil olduğu Yunanistan'ın tütün üretim bölgeleri, Roman tütün işçilerinin politikleşmesi açısından son derece uygun bir zemin sunmaktadır. Nüfusun önemli bir bölümünün büyük ölçüde tütün üretim bölgelerinde işçi olarak çalıştığı bu bölgeler, 1910'lardan itibaren Selanik merkezindeki Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun başını çektiği kozmopolit ve enternasyonalist politik akımların etkisine açık hale gelmiş, yerel de hali hazırda mevcut bulunan bu eğilimler daha derinlikli bir ton kazanmıştır. Selanik merkezli ve başını Yahudi işçi ve aydınların çektiği dönemin kozmopolit sosyalizm anlayışı, milliyetçi bir ton taşıyan sosyalist hareketlerden farklı olarak "Büyük Yunanistan" ya da "Büyük Bulgaristan" gibi milliyetçi politik projelere mesafeli durmaktadır. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu bu tip ulus devletçikler yerine federatif, seküler bir Osmanlı ulusunun inşasından yana olduğunun altını çizer ve 1908 Devrimi'ni bu idealin gerçekleşmesine vesile olabileceği umuduyla coşkuyla selamlar. Daha sonraki dönemde gerek İttihat ve Terakki'de "Türk

unsuruna yaslanma" eğiliminin ön plana çıkması ve gerekse de yerel milliyetçiliklerin baskın hale gelmesi bu umutların çöküşünü beraberinde getirecektir. Her halükarda bu kozmopolit ve enternasyonalist yaklaşım tütün üretim bölgelerinde pratikte hayata geçirilmiş, işçiler arasındaki etnik ve dinsel ayrımları federatif temelli bir organizasyon üzerinden aşmaya çalışan bir yapı kurulmuştur. Bu anlayış ve pratik izdüşümlerinin Roman tütün işçilerinin geleneksel önyargıların hışmına uğramaksızın kurumsal politikaya dahil olmasında önemli bir rol oynamış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Mübadele sonrası Türkiye'ye gelen politikleşmiş Roman tütün işçilerinin tanıklıklarında kendi politikleşmeleri bağlamında birlikte çalıştıkları farklı etnik ve dinsel kökenlerden tütün işçilerinin etkilerine gönderme yapılması bu yaklaşıma son derece güçlü bir destek sunmaktadır.

Her halükarda Yunanistan'ın tütün üretim bölgelerinde ücretli istihdama dâhil olan Roman tütün işçileri önemli bir politikleşme süreci geçirmiş, üretim birimleri üzerinden önemli bir sendikal mücadele deneyimi kazanmışlardır. Mübadele'yle Türkiye'ye gelişleri, söz konusu deneyim ve politik bilincin Türkiye'ye taşınmasını mümkün kılmıştır. Türkiye'de Roman tütün işçilerinin gelişi öncesinde, en azından Batı bölgelerinde, Müslüman nüfusu doğrudan etkileyen bir politik hareketten ziyade çoğunluğu Osmanlı yönetici sınıflarından gelen aydınlar arasındaki sınırlı gruplaşmalardan bahsetmek mümkündür. Roman tütün işçilerinin gelişi bu aydın organizasyonlarının halkla bağlantı kurabilecekleri sağlam bir köprünün inşasını mümkün kılmış, tek parti döneminin kısıtlayıcı siyasal atmosferinde sol hareketlerin alt sınıflar arasında sınırlı da olsa nefes alabildikleri yegâne zemin Roman tütün işçileri ve onların yaşam alanları olan Roman yerleşimleri olmuştur.

Türkiye'ye gelen Roman tütün işçileri, o dönem için ülke ekonomisinde son derece kritik bir rol oynayan tütün üretim birimlerinde çalışmaya devam etmişlerdir. Gerek tütün tarımı gerek mamulün yarı-işlenmiş hale getirildiği üretim birimlerinde çalışan politikleşmiş Roman tütün işçileri, siyasal kültürlerini yeniden üretebilecekleri maddi bir altyapıyla karşı karşıya kalmışlardır. Buna bağlı olarak genç nesiller arasında kadro yetiştirmiş ve deneyimlerini başkalarına aktarabilmişlerdir. Ne var ki önce, tütün alıcılarının yarı-işlenmiş yerine ham tütün talep etmeleri ve makineleşme, giderek de kentlerdeki ücretli olarak istihdam edilebilir durumdaki

nüfusun kalabalıklaşması sonucu Roman tütün işçilerinin üretim birimlerindeki ağırlığı sarsılmaya başlamıştır. Eski Roman tütün işçilerinin önemli bir bölümü ayakkabı boyacılığı, müzisyenlik, hamallık, işportacılık gibi enformel işlerde istihdam edilmeye başlanmış, daha dar bir grup ise farklı sanayi kollarında ücretli istihdama dahil olmayı sürdürmüştür. Her halükarda üretim birimlerindeki ağırlığı sarsılan Roman tütün işçilerinin, siyasal kültürlerini eskisi gibi yeniden üretme olasılıkları kısıtlanmış, 1950 öncesinde politikleşen Roman tütün işçileri, aile bireylerine kısmen geçmiş deneyimlerini aktarabilseler de etraflarındaki çember belirgin biçimde daralmaya başlamıştır.

1960'a kadarki dönemde Türkiye'de kurulan hemen hemen bütün sosyalist parti girişimlerinde, özellikle de Şefik Hüsnü geleneğinden gelen yapılarda, Roman tütün işçileri aktif bir biçimde rol almışlardır. 1960 sonrasında TİP'in kuruluşunun Türkiye genelinde yarattığı dalgalanma içerisinde Roman tütün işçileri ve onların ortamında politikleşen bireylerin de önemli bir hareketlenmesi söz konusu olmuştur. Beşiktaş ve Beyoğlu gibi Romanların yoğun bir biçimde yaşadığı bölgelerde TİP ilçe teşkilatları ağırlıklı olarak Romanlardan oluşmuş, bu bölgelerde TİP'in sabit oy potansiyeli politikleşmiş Roman tütün işçileri ile bir biçimde bundan etkileşmiş Roman aileler olmuştur. Aynı dönemde Kürt ve Alevilerin de TİP'e destek verdikleri, kentsel mekânlardaki ağırlıklarının giderek Romanların önüne geçmesiyle halk tabanında yaygınlaşma imkânı bulabilen yeni sol dinamikler olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. 1970'lerde solun temel ağırlığı bu zemine kayarken Romanlar giderek politik sürecin dışına çıkmaya başlamış, politikleşmiş Roman tütün işçileri bizzat kendi mahallelerinde saygın fakat yalnız kişilikler olarak kapalı bir yaşam sürmeye yönelmişlerdir. Bu dönemde politikleşmiş Roman tütün işçilerinin, üretim birimlerinde ağırlıklarını kaybetmiş olmaları itibariyle geleneksel faaliyetlerini sürdürmedikleri, öte yandan bir parçası oldukları Roman yerleşimlerinde de herhangi bir siyasal çalışma içerisinde olmadıkları görülmektedir. Şüphesiz ki bunda, sahip oldukları siyasal kültür ve örgütlenme anlayışının esas olarak üretim birimleri temelli çalışmayı esas almasının son derece belirleyici bir rolü olmuştur. Her halükarda, 1970 ve esas olarak da 1980 sonrası politikleşmiş tütün işçilerinin sol grupların toplantılarında "eski tüfekler", mahallelerde ise "*Cumhuriyet* okuyan"

abiler ve ablalar olarak saygı gördükleri, bunun ötesinde herhangi belirgin bir etkiye sahip olmadıkları oldukça net bir durumdur. Politikleşmiş Roman tütün işçilerinin ortamında politikleşen kimi istisnai bireyler çeşitli parti ve örgütlerde görevler alsa da Roman toplumunun esas olarak bu süreçlerdeki kutuplaşmaya en azından özbilinçli olarak katılımından bahsetmek mümkün değildir.

Günümüzde Roman tütün işçilerinin mirasçısı durumundaki yeni nesillerin 1970 ve 1980'lerde sahip oldukları konumu dahi korumalarının maddi altyapısı ortadan kalkmış durumdadır. Bunun en önemli nedeni, bu çalışmada ulaşılan veriler ışığında net bir biçimde görülebilen Roman tütün işçilerinin sosyolojik güzergâhındaki belirgin farklılaşmalardır. Soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin büyük ölçüde çözüldüğü, etnik özelliklerin asimile olduğu ve toplumda "Çingene" algısıyla özdeşleştirilen fizik özelliklerini taşımayan birey ve ailelerin bir bölümü ücretli istihdam içerisindeki yerlerini korumuş, zaman içerisinde orta sınıflaşma eğilimi içerisine girerek temelde beyaz yakalılar yığınına dâhil olmuşlardır. Farklı etnik ve sosyal kökenlerden bireylerle birlikte yaşamakta, peripatetik kökenli gruplarda yaygın olan endogamik özelliklerini en azından geçmişte olduğu kadar katı bir biçimde korumamaktadırlar. Bu durumdaki kimi aileler, geçmişte ait oldukları geç-peripatetik yerleşimlerinden ayrılmış, farklı etnik ve sosyal gruplardan bireylerin birlikte yaşadıkları alt-orta veya orta sınıf yerleşimlerine taşınmışlardır. Özellikle ücretli istihdama dâhil olmayı sürdürenler arasında Almanya'da işçi olarak çalışmaya gidenler ve bu sürecin sağladığı sermaye girişiyle göreli daha yüksek bir gelir düzeyine ulaşanlar da bulunmaktadır. Bu grubun algı dünyası büyük ölçüde içinde bulunduğu yeni maddi şartlara uygun olarak yeniden yapılandığından geçmişin politik mirası veya mevcut geç-peripatetik toplumsal grubuyla doğrudan bir ilişkisinden bahsedilemez. Gelecekte ortaya çıkabilecek siyasal bir "uyanış hareketinin" etkisiyle kayıp tarihin yeniden keşfedilmesi olasılığı ise her zaman mevcuttur. Diğer taraftan Roman tütün işçileri arasında oldukça önemli bir grup oluşturan, yine soy-klan-kabile tipi toplumsal ilişkilerin kısmen çözüldüğü ama etnik özelliklerin büyük ölçüde muhafaza edildiği ve "Çingene" algısıyla özdeşleştirilen fizik özellikleri daha fazla taşıyan kesimler ağırlıklı olarak enformel istihdama kaymış, düşük gelirli ve toplumun diğer kesimleri tarafından tercih edilmeyen işlerde çalışmaya

başlamışlardır.[1] Bu gruplar politikleşmiş Roman tütün işçilerinin mirasını kısmen anımsamakla beraber günümüzde atalarıyla aynı sosyal evreni paylaşmamaktadırlar. "Biz" algıları, artık "sınıf" üzerinden değil, nesnel olarak bir parçası durumunda bulundukları geç-peripatetik yerleşimleri ya da kamusal temsili giderek daha popüler hale gelen Roman kimliği üzerinden inşa edilmektedir. Bu açıklamalardan, politikleşmiş Roman tütün işçilerinin deneyimlerinin aynı şekilde yeniden üretilmesini mümkün kılacak zeminin günümüzde mevcut olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir. Dahası geçmişte sol içerisinde saygıdeğer "eski tüfek" profilleri olarak boy gösteren önde gelen Roman tütün işçilerinin önemli bir bölümü hayatlarını kaybettiklerinden, söz konusu imgenin sol içerisinde de sürdürülmesi mümkün gözükmemektedir. Politikleşmiş Roman tütün işçilerinin mücadelesi artık tarihin konusu durumundadır.

Bu kitapta halen ulaşılabilir bir durumda olan Roman tütün işçilerine dair çeşitli yazılı kaynaklar ve bir biçimde onlarla temas etmiş kaynak kişiler üzerinden, Roman tütün işçilerinin tarihsel varlıkları kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Geç-peripatetik toplumların özel bir örneği olarak Roman tütün işçilerinin hem toplumsal varlıkları hem de politik etkinlikleri tarihsel ve sosyolojik temelde analize tabi tutulmuştur. Ne var ki, Roman tütün işçileri ve genel olarak da geç-peripatetik grupların ücretli istihdamıyla ilgili son sözün söylendiğini iddia etmek mümkün değildir. Zira konunun kimi ayakları halen eksik durumdadır. Örneğin en azından 1960'ların ortalarına kadar politikleşmiş Roman tütün işçilerini bir tehdit olarak algılayan idarenin meseleyi nasıl ele aldığı, bu tehdidin bertaraf edilmesi için hangi önlemleri devreye soktuğu bizzat devlet arşivleri üzerinden incelenmelidir. Gelecekte bu arşivlerin açılması TİP içerisinde dahi aktif bir özne olan Roman tütün işçilerinin ne ölçüde gerçek bir tehdit olarak algılandıklarını ve o dönem için uygulamaya konulan politikaların kapsamının daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacaktır. Diğer taraftan Roman tütün işçileriyle bilgi verebilecek bütün kaynak kişilere ulaşılabildiğini söylemek de mümkün değildir. Gelecekte tek tek yerellerde yürütülebilecek derinlemesine çalışmalar, kısmen bu çalışmada ileri sürülen yaklaşımları sorgulatabilecek bilgilere ulaşılmasını mümkün kılabilir.

1. R. D., tezgâhtar, Samsun Yavuz Selim Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1980 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin anılarını kapsıyor.

Yine sol ve Roman toplumu arasındaki tek ilişkinin Roman tütün işçileri üzerinden kurulduğunu söylemek de mümkün değildir. Kitabın farklı yerlerinde kısmen işaret edildiği üzere, Hacıhüsrev örneğinde olduğu gibi, Roman toplumunun politikleşmiş Roman tütün işçileri ile doğrudan teması olmayan kimi kesimleri 1970 sonrası yükselen solun mahalle ayaklarıyla temas ederek sınırlı da olsa bir siyasallaşma sürecine girebilmişlerdir. Benzeri bir biçimde Ankara Çinçin Mahallesi örneğinde olduğu gibi, Roman olmayan başka geç-peripatetik grupların da özgün siyasallaşma örneklerine yakın tarihte rastlanılabilmektedir. Aynı şekilde mahalle seviyesinde olmasa da 1970 sonrasında çeşitli sol örgüt ve partilere bireysel katılım göstermiş, aktif bir mücadele içerisinde bulunarak önemli fedakârlıklarda bulunan bireylerin yaşam öyküleri de hangi sosyolojik dinamiklerin belirleyiciliğinde bulundukları sorgulanarak analize tabi tutulmalıdır.

Roman tütün işçileriyle ilgili olarak bundan sonra geliştirilecek olan tartışmalar sadece emek tarihi ya da geç-peripatetik grupların sosyolojisi bağlamında değil aynı zamanda Türkiye'deki güncel siyasal gelişmelerle bağlantılı olarak popüler bir mesele haline gelen Romanların kamusal temsili açısından da önemlidir. Avrupa Birliği ile bütünleşme süreci ve son olarak devlet tarafından 2010 sonrası başlatılan "Roman Açılımı", Romanları temsil iddiasında olan çok sayıda kuruluşun ortaya çıkmasına zemin sunmuştur. Bu kurumlar özellikle medyada görünürlük imkânı bulduklarında genellikle Roman kimliğiyle ilgili yaygın imajları besleyen çeşitli tutum ve eylemlerle bir yandan popüler beklentiyi karşılarken diğer taraftan bu imajların yeniden üretimine katkı sunmaktadırlar. Diğer taraftan 2015 yılında Roman kimliğini açıkça deklare eden Özcan Purcu'nun CHP adayı olarak milletvekili seçilmesi ve parlamentoya girmesi, Türkiye'de Romanların görünürlüğünün farklı kanallar üzerinden daha da artacağını işaret etmektedir. Roman tütün işçilerinin son derece özgün olan siyasal katılım ve çalışma deneyimleri, günümüzde halen yaşanmakta olan bu sürecin farklı açılardan ele alınması noktasında oldukça yararlı olabilir. Şüphesiz ki gerek bu sürece doğrudan dahil olan aktivistler gerek ilgili sivil toplum faaliyetlerini tartışan sosyal bilimcilerin Roman tütün işçilerinin deneyiminin günümüzde yaygınlaşan Romanların kamusal temsiline ne gibi katkılarda bulunabileceği tartışmasını yürütmesi son derece acil bir ihtiyaçtır.

Sosyal bilimler için son derece yeni bir açılım olan peripatetik ve peripatetik kökenli gruplara ilişkin çalışmalar Türkiye'de henüz emekleme çağındadır. Bu kavramsallaştırmanın yaygınlaşması, geçmişte gözden kaçan pek çok detayın yeniden ele alınmasıyla tarih, arkeoloji, antropoloji ve sosyoloji disiplinlerinden yeni yaklaşımların geliştirilmesini mümkün kılabilecektir. Kendi kısıtlılıkları içerisinde hem bu kavramsallaştırmayı Türkiye sosyal bilim kamuoyunda tartışmayı hem de Roman tütün işçileri üzerinden örneklemeyi amaçlayan bu çalışma, peripatetik ve geç-peripatetik kavramsallaştırmanın daha zengin kullanımlarına izin veren eleştirilere konu olabilirse hedeflediği başarıyı yakalamış olacaktır.

Kaynak Kişiler

A. B. Erkek. Çiçekçi. Kuştepe Sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 8 Haziran 2010.

A. B. Erkek. Eski taksici. Hacıhüsrev sakini. Tanıklıkları 1950'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden ailesinden dinlediği anıları. Görüşme Tarihi: 20 Haziran 2006.

A. B. Erkek. Kâğıt Toplayıcı.Hasanpaşa sakini. Tanıklıkları 1990'dan günümüzde kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Ağustos 2007.

A. D. Erkek. Çiçekçi. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 12 Ekim 2012.

A. D. Erkek. Sağlık çalışanı. Manisa-Salihli'de sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 16 Nisan 2009.

A. Ö. Erkek. Makine mühendisi. Muammer Ö.'nün oğlu. Tanıklıkları 1960 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 27 Kasım 2013.

A. S. Erkek. Öğrenci. Sarıgazi sakini. Tanıklıkları ailesinden dinlediği anıları anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 12 Ekim 2006.

A. Ş. Erkek. Atık toplayıcı. Kâğıthane sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Kasım 2008.

A. T. Erkek. Büfe işletmecisi. Gebze'de yaşıyor. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsıyor. Görüşme tarihi: 17 Ağustos 2009.

A. Y. Erkek. Atık toplayıcı. Eski Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1990'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 7 Haziran 2009.

A. Z. Erkek. Çiçekçi. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 19 Haziran 2009.

B. A. Erkek. Matbaa işçisi. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1960'dan günümüze kadar olan dönemi kapsıyor. Görüşme Tarihi: 11 Mart 2007.

B. F. Erkek. Kıraathane işletmecisi. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970'den günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 15 Haziran 2007.

B. Y. Kadın. Ev hanımı. Hacıhüsrev sakini. Tanıklıkları 1970 sonrası dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 20 Haziran 2006.

B. D. Erkek. İşsiz. Topkapı'da yaşıyor. Tanıklıkları 1990 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 25 Ocak 2011.

C. A. Erkek. Atık toplayıcı. İstanbul Gültepe Yahya Kemal Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin anlattığı anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 11 Mayıs 2010.

C. K. Erkek. Eski taksici. Çorlu Kore Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Ağustos 2013.

C. K. Erkek. Kâğıt toplayıcı, müzisyen bir aileden geliyor.Kâğıthane'de yaşıyor. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 20 Mart 2008.

D. H. Erkek. İşsiz. İzmir Kuruçay sakini. Tanıklıkları 1990'dan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Temmuz 2008.

D. K. Erkek. Yazar. Kadıköy sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Görüşme Tarihi: 16 Eylül 2013.

D. T. Kadın. İşçi emeklisi. Ahırkapı sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 6 Eylül 2008.

E. Ç. Erkek. İşçi. Edirne İpsala sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 20 Temmuz 2012.

E. K. Erkek. Büro çalışanı, ailesi çiçekçi. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1990'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Haziran 2010.

E. K. Erkek. Esnaf. Ortaköy sakini. Tanıklıkları 1950 sonrası dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 3 Aralık 2013.

E. T. Kadın. Ev hanımı. İstanbul Teşvikiye Yol Altı Barakalar Sokak Sakini. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 22 Mayıs 2006.

F. A. Kadın. Kâğıt toplayıcı. Üsküdar sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 5 Ekim 2007.

G.G. Erkek. Yazar. Eski Nişantaşı sakini, Taksim Kuledibi sakini. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi kapsıyor. Görüşme Tarihi: 15 Haziran 2005.

H. A. Erkek. Hamal. Tophane sakini. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 19 Mart 2010.

H. D. Erkek. Çiçekçi. Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Mayıs 2011.

H. S. Erkek. İşçi emeklisi. Nişantaşı Teneke Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Şubat 2007.

İ. A. Erkek. Emekli memur. Samsun Hürriyet Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 12 Mayıs 2011.

K. A. Erkek. Eski Taksi şoförü. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 16 Haziran 2011.

K. A. Kadın. Çiçekçi. Kuruçeşme sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 7 Mayıs 2010.

K. K. Kadın. Kâğıt toplayıcı. 500 Evler sakini. Tanıklıkları 2000 sonrası dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 15 Ekim 2013.

M. A. Erkek. İşçi. Ortaköy'de yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasını ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 4 Aralık 2013.

M. A. Kadın. Kâğıt toplayıcı. Hasanpaşa sakini. Tanıklıkları 1980'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 17 Kasım 2007.

M. D. Erkek. Ayakkabı boyacısı. Samsun Yavuz Selim sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 11 Şubat 2010.

M. P. Erkek. İşçi. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1980'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsıyor. Görüşme Tarihi: 15 Temmuz 2009.

M. U. Erkek. Müzisyen. Aydın'da yaşıyor. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 11 Aralık 2011.

N. Ç. Kadın. İşçi emeklisi. Nişantaşı Teneke Mahallesi sakini.Tanıklıkları 1930'lardan 2006'ya kadar olan dönemi kapsıyor. Görüşme Tarihi: 20 Mart 2006.

N. K. Erkek. Nakliyeci. Eski Nişantaşı Teneke Mahallesi sakini, Fatih'te yaşıyor. Tanıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme tarihi: 2 Nisan 2005.

O. S. Erkek. Çiçekçi. Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Ağustos 2012.

P. R. Erkek. Kâğıt toplayıcı. Hasanpaşa sakini. Tanıklıkları 1990'dan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Temmuz 2007.

R. D. Tezgâhtar. Samsun Yavuz Selim sakini. Tanıklıkları 1980 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları. Görüşme Tarihi: 8 Ekim 2013.

R. G. Erkek. İşçi. İzmir Örnekköy sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi 25 Ekim 2011.

S. A. Erkek. Eski işportacı. Mecidiyeköy sakini. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 14 Mayıs 2013.

S. G. Erkek. Sendikacı. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Görüşme Tarihi: 23 Eylül 2013.

S. K. Kadın. Ev hanımı, Hürriyet Mahallesi sakini, Sivas Divriği kökenli. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Mayıs 2013.

S. Ö. Erkek. Yayıncı. Tanıklıkları 1950'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Görüşme Tarihi: 19 Kasım 2013.

S. Y. Erkek. Restoran işletmecisi. Tanıklıkları 1960 sonrası dönemi kapsıyor. Görüşme Tarihi: 12 Ocak 2014.

Ş. Ç. Erkek. İşçi emeklisi, Sarıgöl sakini. Tanıklıkları 1960'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 7 Kasım 2008.

U. O. Erkek. Avukat, Balat'ta yaşıyor. Tanıklıkları 1950 sonrasından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Görüşme Tarihi: 26 Eylül 2013.

Ü. S. Kadın. Ev hanımı. Teneke Mahallesi sakini. Tanıklıkları 1940'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 28 Ocak 2007.

V. A. Erkek. İşçi. Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1990 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor. Görüşme Tarihi: 11 Haziran 2012.

V. Y. Erkek. Kâğıt toplayıcı. Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve aile büyüklerinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 12 Ocak 2008.

Y. A. Erkek. Çiçekçi. Alemdağ sakini. Tanıklıkları 1970 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinin aktardıklarını kapsıyor. Görüşme Tarihi: 22 Temmuz 2011.

Y. A. Erkek. Müzisyen. Ahırkapı sakini. Tanıklıkları 1970'lerden günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 20 Kasım 2009.

Y. A. Erkek. Öğrenci. İstanbul sakini. Tanıklıkları 1990 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Mayıs 2012.

Y. D. Erkek. Çiçekçi. Küçükbakkalköy sakini. Tanıklıkları 1960 sonrasından günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 10 Mayıs 2011.

Y. H. Erkek. İşsiz. Eski Kuştepe sakini. Tanıklıkları 1930'lardan günümüze kadar olan dönemi ve ailesinden dinlediği anıları kapsıyor. Görüşme Tarihi: 15 Eylül 2006.

Kaynakça

1926-1927 TKP MK Tutanakları: Büyük Kırılma, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2007.

1951 TKP Tevkifatı, BDS Yayınları, İstanbul, 2000.

A. Bülent Karataş, *Konca Yazışmaları*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2005.

Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisi'nde Anılar ve Değerlendirmeler*, Promete Yayınları, İstanbul, 1979.

Aclan Sayılgan, *Komuna*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1969.

Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.

Adamou Evangelia, "Verb Morphologies in Contact: Evidence from Balkan Area", Martine Vanhove, *Morphologies in Contact* içinde, Stuff, 2012.

Andreas Huyssen, *Alacakaranlık Anıları*, Çev. Kemal Atakay, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.

Aparna Rao, "Strangers and Liminal Beings: Some Thoughts on Peripatetics, Insiders, and Outsiders in Southwest Asia", Joseph C. Berland, Aparna Rao, *Customary Strangers: New Perspectives On Peripatetic Peoples in the Middle East, Africa, and Asia* içinde, Greenwood Publishing Group, 2004.

Aparna Rao, "The Concept of Peripatetics: An Introduction", Aparna Rao, *The Other Nomads* içinde, Böhlau, Köln, 1987.

Artun Ünsal, *Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Atilla Akar, *Bir Kuşağın Son Temsilcileri Eski Tüfek Sosyalistler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

Atilla Coşkun, *Nazım'ın Davaları*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989

Aydın Aydemir, *Herşeye Rağmen*, Güldikeni Yayınları, Ankara, 2000.

Ayşe Berktay, "Cumhuriyet Boyu Bir İşçi Yaşamı: Zehra Kosova", Oya Baydar, Gülay Dinçel, *75 Yılda Çarkları Döndürenler* içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Aziz Nesin, *Yokuşun Başı 2*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1977.

Başak Ekim Akkan, Deniz Mehmet Baki, Mehmet Ertan, *Sosyal Dışlanmanın Roman Halleri*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu, İstanbul, 2011.

Berat Günçıkan, *Devletin Şiddet Tarihi*, Agora Yayınları, İstanbul, 2010.

Berna Güler Müftüoğlu, *Fason Ekonomisi: Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretimi*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005

Bernard Cova, Robert V. Kozinets, Avi Shankar, *Comsumer Tribes*, BH, Burlinton, 2007.

Brain Belton, *Gypsy and Traveller Ethnicity: The Social Generation of an Ethnic Phenomenon*, Routledge, Oxfordshire, 2005.

Cenk Ağcabay, *Türkiye Komünist Partisi ve Doktor Hikmet*, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2009.

Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Daniel Meshack, Kriss Griffin, "Displacement and Forced Settlement: Gypsies in Tamilnadu", Dawn Chatty, Marcus Colchester, *Conservation and Mobile Indigenous Peoples* içinde, Berghan Books, New York, 2002.

David J. Philips, *Peoples on the Move*, Piquant, Carlisle, 2001.

David Mayall, *Gypsy Identities 1500-2000*, Routledge, Londra, 2004.

Deniz Kavukçuoğlu, *Sen Vatan Haini misin Baba?*, Doğan Kitap, İstanbul, 2003.

Donal Quatert, "Industrial Working Class of Salonica", Avigdor Levy, *Jews, Turks, Ottomans* içinde, Syracuse University Press, 2002.

Donald Kenrick, *Ganj'dan Thames'a Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakcı, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004.

Ebru Uzpeder, Savalina Danova, Sevgi Özçelik, Sinan Gökçen, *Biz Buradayız*, Edirne Roman Derneği, Helsinki Yurttaşlar Derneği, European Roma Rights Centre, İstanbul, 2008.

Egemen Yılgür, *Nişantaşı Teneke Mahallesi: Teneke Mahalle Yoksulluğundan Orta Sınıf Yerleşimine*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Ekrem Özden, *Demokrasi Yolunda Mücadele*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1970.

Elena Marushiakova, Veselin Popov, "Dialect, Language and Identity of the Gypsies. (In Case of Bulgaria)", T. Stolz, B. Igla, *Was ich noch sagen wollte... A multilingual Festschrift for Norbert Boretzky on Occasion of his 65th Birthday* içinde, Acadimie, Berlin, 2001.

Elena Marushiakova, Veselin Popov, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler*, Çev. Bahar Tırnakcı, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004.

Emel Akal, İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Emine Onaran İncirlioğlu, " 'Şecaad Arz Ederken Merd' Türkiye Çingenelerinin Örgütlenme Sorunları", Gönül Pultar, Tahire Erman, *Türkiye Kültürleri* içinde, Tetragon Yayınları, İstanbul, 2005.

Erden Akbulut, Mete Tuncay, *Beynelmilel İşçiler İttihadı*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2009.

Erving Goffman, *Stigma*, Simon and Schuster, New York, 2009.

Faruk Yıldırım, *Abdal Gizli Dili*, Karahan Kitabevi, Adana, 2011.

Ferhunde Özbay, "Nüfus Hareketleri ve Göç Sorunu: İstanbul Örneği", *Kent*, 395.

Franz Oppenheimer, *Devlet*, Çev. Alaeddin Şenel, Yavuz Sabuncu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2005.

Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 2002.

Fuat Dündar, İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

G. F. Abbott, *Makedonya*, Çev. Raşit Gürbilek, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2013, s. 203.

George Haupt, "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu Tarihine Giriş", George Haupt, Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde, Çev. Tuğrul Artunkul, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013

George Haupt, Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler* içinde, Çev. Tuğrul Artunkul, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2013.

George Thompson, *Aiskylos ve Atina*, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul, 1990.

George Thompson, *Tarih Öncesi Ege 1*, Çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınları, İstanbul, 1995.

Gila Hadar, "Jewish Tobaccor Workers in Salonica: Gender and Family in the context of Social and Ethnic Strife", Amila Buturovic, İrvin Cemil Sehich, *Women in the Ottoman Balkans* içinde, Library of Ottoman Studies, 2007.

Gilles Deleuze, Felix Guattari, *Kapitalizm ve Şizofreni 1*, Çev. F. Ege, H. Erdoğan, M. Yiğitalp, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1990.

Gökçe Bayındır Goulara, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika*, 4/2.

Gülten Kazgan, *Kuştepe Araştırması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1999.

Hasan İzzetin Dinamo, *TKP, Aydınlar ve Anılar*, Yalçın Yayınları, İstanbul, 1989.

Henri Lefebvre, *Kentsel Devrim*, Çev. Selim Sezer, Sel Yayınları, İstanbul, 2013.

Hikmet Akgül, *Şoför İdris: Anılar*, Yar Yayınları, İstanbul, 2004.

Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi Işığında Allah, Peygamber, Kitap*, Bumerang, İstanbul, 1999.

Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Tezi*, Tarih ve Devrim Yayınevi, İstanbul, 1974.

Hikmet Kıvılcımlı, *Yol 2*, Bibliotek Yayınları, İstanbul, 1992.

Hristo Kyuchukov, "Projection Hypotheses in Language and Identity Among Muslim Roma", Hristo Kyuchukov, Ian Hancock, *Roma Identity* içinde, NGO, 2010.

I. M. Danish, "Hutaym: Muslim Tribe of Arabia, Egypt and Sudan", R. Khanam, *Encyclopedia Ethnography of Middle East and Central Asia* içinde, Global Vision Publishing House, 2005.

İbn-i Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Profil Kitap, İstanbul, 2009.

İlhan Tekeli, İstanbul'un Planlamasının ve Gelişmesinin Öyküsü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

İsmail Altınöz, "Osmanlı Dönemi'nde İstanbul Çingeneler", *Bir Çingene Yolculuğu* içinde, Fatih Belediye Başkanlığı, İstanbul, 2010.

İsmail Bilen, İstanbul Hemşerileri, Alev Yayınları, İstanbul, 1991.

Joseph C. Berland, Aparna Rao, "Unveiling the Stranger: A New Look at Peripatetic Peoples", Joseph C. Berland, Aparna Rao, *Customary Strangers: New Perspectives on Peripatetic Peoples in the Middle East, Africa, and Asia* içinde, Greenwood Publishing Group, 2004.

Judith Okely, "Deterritorialised and Spatially Unbounded Cultures Within Other Regimes", Patrick Williams, *Gypsy World: The Silence of the Living and the Voices of the Dead* içinde, University of Chicago Press, Chicago, 2003.

Judith Okely, *The Traveller Gypsies*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Karl Marx, *Formen*, Çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu, Sol Yayınları, Ankara, 1997.

Karl Marx, Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, Çev. Sevim Belli, Eriş Yayınları, İstanbul, 2003.

Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Çev. Muzaffer Erdost, Eriş Yayınları, İstanbul, 2003.

Karl Marx, *Kapital*, Çev. Alattin Bilgi, Eriş Yayınları, İstanbul, 2003, Cilt 1.

Kate Nash, *Contemporary Political Sociology*, Wiley-Blackwell, West Sussex, 2010.

Kerim Korcan, *Harbiye Kazanı*, E Yayınları, İstanbul, 1989.

Leslile A. White, *The Evolution of the Culture*, Left Coast Press, California, 2007.

Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, Çev. Tansel Güney Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

Loic Wacquant, "Pierre Bourdieu: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Gelişimi", Güney Çeğin, Emrah Göker, Âlim Arlı, Ümit Tatlıcan, *Ocak ve Zanaat* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Loic Wacquant, *Urban Outcasts*, Polity Press, Cambridge, 2008.

M. Burak Çetintaş, *Dolmabahçe'den Nişantaşı'na*, Antik AŞ, İstanbul, 2005.

M. Hulusi Dosdoğru, *6/7 Eylül Olayları*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1993.

M. Şehmus Güzel, *Fahri Petek: Bir Hayat Üç Can*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2009

M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

Melih Pınarcıoğlu, Oğuz Işık, *Nöbetleşe Yoksulluk: Sultanbeyli*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Mete Tunçay, *1923 Amele Birliği*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2009.

Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1999

Michael Bollig, "Ethnic Relation and Spatial Mobility in Africa", Aparna Rao, *The Other Nomads* içinde, Böhlau, Köln, 1987.

Michael Bollig, "Hunters, Foragers, and Singing Smiths: Metamorphoeses of Peripatetic Peoples in Africa", Aparna Rao, Joseph C. Berland, *Customary Strangers New Perspectives On Peripatetic Peoples* içinde, Praeger Publishers, 2004.

Mihri Belli, *Hapishaneden Çizgiler*, Leman Yayınları, İstanbul, 2005

Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları: İnsanlar Tanıdım 1*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Mihri Belli, *Mihri Belli'nin Anıları: İnsanlar Tanıdım 2*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Moris Gabbay, *Cumhuriyetle Birlikte Büyüdüm*, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2013.

Mustafa Özçelik, *Tütüncülerin Tarihi*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.

Müeyyet Boratav, *Sakıncalı Doktor*, İmge Yayınevi, İstanbul, 2006.

Naciye Babalık, *Türkiye Komünist Partisi'nin Sönümlenmesi*, İmge Yayınevi, İstanbul, 2005.

Nail Çakırhan, *Anılar*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2008.

Nazım Alpman, *Başka Dünyanın İnsanları Çingeneler*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 1997.
Nazım Hikmet, "Karıma Mektup", *Benerci Kendini Niçin Öldürdü*, Adam, İstanbul, 1992.
Nazım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1995.
Nihat Sargın, *TİP'li Yıllar*, Feliş Yayınları, İstanbul, 2001.
Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
Nuray Ertürk Keskin, Melda Yaman, *Türkiye'de Tütün*, Nota Bene Yayınları, Ankara, 2013.
Nuri Akbayar, *Beşiktaş Past and Present*, Economic and Social History Foundation of Turkey, İstanbul, 1998.
Osman Cemal Kaygılı, Çingeneler, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1972.
Osman Cemal Kaygılı, *Köşe Bucak İstanbul*, Selis Yayınları, İstanbul, 2003.
Osman Rauf Alper, *Mülteci Komünist*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1995.
Paola Tablino, *The Gabra: Camel Nomads of Northern Kenya*, Paulines, Nairobi, 1999.
Peter Green, Apollonios Rhodios, *The Argonautika*, University of California Press, Londra, 1997.
Pierre Bourdieu, Loic Wacquant, *Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, Çev. Nazlı Ökten, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
Rasih Nuri İleri, *Kırklı Yıllar 2: 1944 TKP Davası*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.
Rasih Nuri İleri, *Kırklı Yıllar 4: 1947 TKP Davası*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2003.
Rasih Nuri İleri, *Kırklı Yıllar 5*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006.
Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı 1*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976.
Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı 2*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976.
Rasih Nuri İleri, *Mihri Belli Olayı 3*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1976.
Robert J. Werlin, "Marxist Political Analysis", Andrew Effrat, *Perspectives in Political Sociology* içinde, Macmillan, 1972.
S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
Sadun Aren, *TİP Olayı 1961-1971*, Cem Yayınları, İstanbul, 1993.
Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, Çev. Semih Lim, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
Samira Dasgupta, Amitabha Sarkar, *Frontiers of Social Anthropology*, Gyan Publishing House, Yeni Delhi, 1996.
Sema Erder, Ümraniye, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Servet Muhtar Arus, İstanbul Kazan Ben Kepçe, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
Sırrı Öztürk, *12 Mart 1971'den Portreler*, Sorun Yayınları, İstanbul, 1997.

Sırrı Öztürk, İşçi Sınıfı, Sendikalar ve 15-16 Haziran, Sorun Yayınları, İstanbul, 2001.
Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
Suat Derviş, "Çocuğu Hastalanırsa Kadın İşçi Ne Yapar: Günü Gününe Yaşayanlarımız", *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1936.
Suat Şükrü Kundakçı, *Bir Ömür Bir Sohbet*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2005.
Suat Turgut, *Hamidiye Etfal Hastahanesi-Hastane Tarihimizde Bir Kutup Yıldız*, Ajans Es Yayınları, İstanbul, 2010.
Şeref Yıldız, *Fırtınada Yürüyüş*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2008.
Tansı Şenyapılı, *"Baraka"dan Gecekonduya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
Tekin Akgeyik, İşportacılar: İstanbul'da Enformel Sektör, Erguvan Yayınları, İstanbul, 2004.
TKP 1951 Tevkifatı, BDS Yayınları, İstanbul, 2000.
Tolga Tören, *Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması*, SAV Yayınları, İstanbul, 2007.
Tülin Bozkurt, "Poşalar Örneğinde Etnisite ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi", Ceyhan Süvari, Ayşe Yıldırım, *Artakalanlar* içinde, E Yayınları, Ankara, 2006.
Türkiye Komünist Partisi 1927 Viyana Konferansı, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
Vedat Türkali, *Güven*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004.
Yaron Matras, "Scholarship and the Politics of Romani Identity: Strategic and Conceptual Issues", *European Yearbook of Minority Issues*, Ekim 2013, http://romani.humanities.manchester.ac.uk/virtuallibrary/librarydb//web/files/pdfs/354/Paper1.pdf (Erişim Tarihi: 8 Mart 2014).
Yaron Matras, "The Role of Language in Mystifying and De-Mystifying Gypsy Identity", Nicholas Saul, Susan Tebbutt, *The Role of Romanies* içinde, Liverpool University Press, Liverpool, 2004.
Yaron Matras, *Romani: A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
Yılmaz Güney, *Soba Pencere Camı ve İki Ekmek İstiyoruz*, Güney Filmcilik, İstanbul, 1996.
Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
Zehra Kosova, *Ben İşçiyim*, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2011.
Zeynep Emeç, *Kavalalı Ailesi*, Destek Yayınları, İstanbul, 2013.
Zihni Anadol, *Kırmızı Gül ve Basket*, Belge Yayınları, İstanbul, 1989.
Zihni Küçümen, *Si Minör Ortaköy*, Remzi Yayınları, İstanbul, 1993.

Süreli Yayınlar

"Aluminyum Çıktı Kalay Tarihe Karıştı", *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1973.
Ayşe Hür, "Tophane Kabadayısı, Beyoğlu Beyefendisi", *Taraf*, 26 Eylül 2010.

"Belediye Meclisi", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1968.
"Beşiktaş'ta 30 Ev Tamamen Yandı", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1937.
"Bir Adam Kıskançlıkla Karısını Bıçakladı", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1953.
"Bir Çocuğu Ezen Şoför ve Biletçi Dövüldü", *Cumhuriyet*, 3 Nisan 1968.
"Bir İşçinin Hayatı Bir Ustabaşının Hiddetine Feda Edilmemelidir", *Cumhuriyet*, 7 Nisan 1936.
"Bir Mayıs Neşe İle Geçti", *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1933.
Cosimo Zene, "Myth, Identity and Belonging: The Rishi of Bengal/Bangladesh", *Religion*, 37/2007.
"Çingene Olmadıkları Mahkemede Anlaşıldı", *Milliyet*, 28 Kasım 1959.
"Edirnekapı Surlarının İçinde Dört Nüfusu Barındıran Mağara", *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1935.
Edrman Doane Beynon, "The Gypsy In a Non-Gypsy Economy", *The American Journal of Sociology*, 42/3.
Egemen Yılgür, "Çingeneliğin Kıtasal Konsept Çerçevesinde Yeniden İnşası", *Sekizinci Kıta Edebiyat ve Düşün*, 1/3.
Elena Marushiakova vd, "Identity Formation among Minorities in Balkans", *Minority Studies Society Studii Romani*, 2001, http://home.uchicago.edu/~vfriedm/Articles/Edit008Friedman01.pdf (Erişim Tarihi: 9 Aralık 2013).
Elena Marushiakova, Veselin Popov, "The Bulgarian Gypsies", *Balkanologie*, 4/2.
"Esnafın Hammadde Sıkıntısı Artıyor", *Milliyet*, 22 Mart 1956.
Eyal Ginio, "Neither Muslim nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State", *Romani Studies*, 14/2.
"Fatihteki Kıptilerden Şikâyet", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1951.
Figen Yavaş, "Selamsız'dan Bir Aile", *Cumhuriyet Dergi*, 21 Kasım 1999.
"Gezici Kalaycılar Kurşunlu Kalay Kullanıyor", *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1957.
"Doğru Açı", *Habertürk*, 6 Ekim 2013.
"İl ve Belediye Meclisinin Yeni Üyeleri", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1968.
Jana Fortier, "The Ethnography of South Asian Foragers", *Annual Review of Anthropology*, 38.
Joseph C. Berland, Matt T. Salo, "Peripatetic Communities an Introduction", *Nomadic Peoples*, 21/22.
Joseph C. Berland, "Peripatetic Strategies in South Asia: Skills as a Capital among Nomadic Artisans and Entertainers", *Nomadic Peoples*, 13.
"Her Mevsim Çiçek", *Milliyet Aktüelite*, 27 Eylül 1987.
Hüseyin Yıldız, "Türkçede Çingeneler İçin Kullanılan Kelimeler ve Bunların Etimolojileri", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1/1.
Kadir Yıldırım, "Balkan Savaşları'nın Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkisi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2.
"Kalay İhtiyacı", *Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1943.

"Kalay Serbest Bırakılınca", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1945.
"Kanlı Bir Aşk Macerası", *Cumhuriyet*, 23 Ocak 1934.
"Kauçuk ve Kalay Darlığı", *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1954.
"Kısa Haberler", *Milliyet*, 21 Ocak 1958.
"Küçük Çabalar Bekleyen Büyük İşler", *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1962.
Leo Lucassen, Zigeuner "Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700–1945 (Cologne, Böhlau, 1996). Akt: Yaron Matras, "Scholarship and the Politics of Romani Identity: Strategic and Conceptual Issues", *European Yearbook of Minority Issues*, 10/2013, 209-245
Louise E. Sweet, "Camel Raiding of North Arabian Bedouin: A Mechanism of Ecological Adaptation", *American Anthropologist*, 67/5.
Lütfi Sunar, "Kadro Dergisi / Hareketi ve Etkileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2/1.
Mehmet Yavuz Erler, Kerim Edinsel, "Samsun'da Tütün Üretimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/18.
Motzafi Haller Pnina, "Locating the Agency of Marginalized People: Nomadic and Post-Nomadic Service Populations in Rajasthan", *Journal of Anthropological Society of Oxford Online*, IV/1.
"Muammer Ö.'nün Ölüm İlanı", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 2011.
Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyanları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1/4.
Nazım Alpman, "Bir Mayıs'ı İşçilere Çok Görmeyin", *Milliyet*, 1 Mayıs 1994.
Nazım Alpman, "Çiçeği Sev, Çingeneyi Koru", *Milliyet*, 16 Eylül 1992.
Nazım Alpman, "Selamsız'da Son Tango", *Milliyet*, 21 Haziran 1992.
Newbold Capt, "The Gypsies of Egypt", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 16/1856.
Pnina Motzafi Haller, "Locating The Agency of Marginalized People: Nomadic and Post-Nomadic Service Populations in Rajasthan", *Journal of Anthropological Society of Oxford Online*, IV/1.
Robert M. Hayden, "The Cultural Ecology of Service Nomads", *The Eastern Anthropologists*, 32/4.
"Samsun'da Felaketzedelerin Evlerinin Gaspedilmesine Karşı Mücadele", *Bağımsızlık ve Demokrasi Yolunda Kurtuluş*, 22, 1 Mart 2007.
"Seyyar Kalaycı Dükkânları", *Cumhuriyet*, 9 Mart 1957.
"Seyyar Kalaycılarla Mücadele Edilecek", *Milliyet*, 27 Mayıs 1959.
Suat Derviş, "Çocuğu Hastalanırsa Kadın İşçi Ne Yapar: Günü Gününe Yaşayanlarımız", *Cumhuriyet*, 15 Nisan 1936.
Suat Kolukırık, "Sosyolojik Perspektiften Türkiye Çingeneleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 3/1.
Suat Kolukırık, "Türk Toplumunda Çingene İmgesi ve Önyargısı", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 8/2.
"Şehirde Ağaç Kesme Yasağına Riayet Edilmiyor", *Milliyet*, 16 Ağustos 1954.

Thomas Acton, "Gypsylorism in the Far East", *Newsletter of Gypsy Lore Society*, 4/1.

Tutku Vardağlı, "Birinci Kuşak Mübadillerin Siyasal Katılım Stratejileri Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, 190.

"Tütün Amelesi Bugün İşe Başlıyor", *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1936.

"Tütün İşçileri Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 2 Aralık 1930.

Win Willems, Leo Lucassen, "Gypsies in the Diaspora? The Pitfalls of a Biblical Concept", *Social History*, 33/66.

Win Willems, "Writing Gypsies back into European History: Myths, Facts and New Concepts", *Social History*, 33/66.

Yunus Nadi, "Bizde de İşsizler Yok mu?", *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1930.

"Zavallı Kıptiler", *Milliyet*, 26 Kasım 1952.

Zeliha Demirel, Jale Sancak, Mehmet Özgür Ersan, "Vedat Türkali ile Söyleşi", *Ekin Sanat Dergisi*, Temmuz 2010.

Can Nacar, *Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle*, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, New York, 2010.

Egemen Yılgür, *Nişantaşı Teneke Mahallesi: Marjinal Yoksulluktan Orta Sınıf Yerleşimine*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

E. Tutku Vardağlı, *Tobacco Labor Politics in the Province of Thessaloniki: Cross-Communal and Cross-Gender Relations*, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.

Zeynep Ceren Eren, *Imagining and Positioning Gypsiness: A Cade Study of Gypsy/Roma From Izmir*, Middle East Technical University Gradute School of Social Sciences, Ankara, 2008.

Web Kaynakça

Anon, "Discrimination Based on Descent In Africa", *The International Dalit Solidarity Network*, http://www.dalits.nl/pdf/DiscriminationBasedOnDescentInAfrica.pdf (Erişim Tarihi: 1 Eylül 2014).

Aşık Mahsuni Şerif, "Çingene Çingene", http://www.sarkilarvesozleri.com/asik-mahzuni-serif/cingene-cingene-sarki-sozu.html (Erişim Tarihi: 8 Şubat 2016).

"Berhard Streck'le Röportaj", *Cingeneyiz.org*, 29 Kasım 2010, http://cingeneyizr.blogspot.com.tr/2013/12/bernhard-streckle-roportaj.html (Erişim Tarihi: 03.09.2015).

Council of Europe; http://www.coe.int/t/dg3/romatravellers/default_en.asp (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2013).

Demir Küçükaydın, "Din Nedir", *Demirden Kapılar*, 27 Mayıs 2013, http://demirden-kapilar.blogspot.com/2013/05/din-nedir.html (Erişim Tarihi: 3 Eylül 2015).

Demir Küçükaydın, "Ulus, Ulusçuluk ve Sosyalizm Üzerine Değinmeler", *Köxüz*, 23 Ekim 2013, http://www.akintiya-karsi.org/koxuz/node/ (Erişim Tarihi: 30 Eylül 2013).

Government of India, Ministry of Home Affairs, Census of India, http://censusindia.gov.in/Tables_Published/A-Series/A-Series_links/t_00_005.aspx (Erişim Tarihi: 5 Ekim 2013).

Hikmet Kıvılcımlı, *Günlük Anılar*, *Köxüz*, İstanbul, 2013, https://drive.google.com/folderview?id=0B4WCAkfIVlkyY2gzcnQtWFkzZ3c&usp=drive_web#list (Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016).

Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, Köxüz, İstanbul, 2013, https://drive.google.com/folderview?id=0B4WCAkfIVlkyY2gzcnQtWFkzZ3c&usp=drive_web#list (Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016).

Hikmet Kıvılcımlı, *Yol 2: Yakın Tarihten Birkaç Madde*, Köxüz, İstanbul, 2013, https://drive.google.com/folderview?id=0B4WCAkfIVlkyY2gzcnQtWFkzZ3c&usp=drive_web#list (Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016).

Hikmet Kıvılcımlı, *Yol 3: Partide Konaklar ve Konuklar*, Köxüz, İstanbul, 2013, https://drive.google.com/folderview?id=0B4WCAkfIVlkyY2gzcnQtWFkzZ3c&usp=drive_web#list (Erişim Tarihi: 5 Ocak 2016)

History of Tobacco, Boston University Medical Center, Tobacco Lesson, http://academic.udayton.edu/health/syllabi/tobacco/history.htm (Erişim Tarihi: 6 Aralık 2013).

Ilona Tomova, Irina Vandova, Varnan Tomov, "Poverty and Ethnicity", International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations, 2000, http://www.imir-bg.org/imir/reports/Poverty&Ethnicity1.pdf (Erişim Tarihi: 6 Ekim 2013).

İbrahim Ö. Kaboğlu, "Anayasa'da Sosyal Haklar: Alanı ve Sınırları", Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu, Denizli, 4-5-6 Kasım 2010, http://www.sosyalhaklar.net/2010/bildiri/kaboglu.pdf (Erişim Tarihi: 21 Mart 2014).

"Judith Okely ile Röportaj", *Cingeneyiz.org*,
http://cingeneyizr.blogspot.com.tr/2013/12/judith-okely-ile-roportaj.html (Erişim Tarihi: 9 Ekim 2013).

Martin Hill, "No Redress: Somalia's Forgetten Minorities", Minority Rights Group International, 2010, http://www.minorityrights.org/download.php@id=912 (Erişim Tarihi: 3 Eylül 2015).

Metin Özbaskıcı, "Canlı Tanıkların Gözünden Samsun Teneke Mahallesi", *Cingeneyiz.org*, 5 Ocak 2013, http://cingeneyizmo.blogspot.com.tr/2013/12/metin-ozbaskc-canl-tankların-gozunden.html (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2015).

Mustafa Kılıçoğlu, "Örgütlenme Özgürlüğü ve Toplu Pazarlık Açısından Anayasa Değişikliği ile Sınırlı Genel Bakış ve Değişikliğin Getireceği Olası Sorunlar", http://www.anayasa.gov.tr/files/insan_haklari_mahkemesi/sunumlar/ym_4/Kilicoglutoplupazarlik.pdf (Erişim Tarihi: 21 Mart 2014).

Necdet Camaş, "Tütün Üretimi, Yaprak Tütün Ticareti ve Sigara Sanayinin Samsun'un Tarımsal ve Sosyo-Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rolleri", Samsun Sempozyumu, 2006, http://www.kultur.samsun.bel.tr/samsem2006/doc/033.pdf (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2013).

"Selanik Vilayeti", Lozan Mübadilleri Vakfı, http://www.lozanmubadilleri.org.tr/mubadele-bolgeleri/15-mubadele-icerikler/mubadele-bolgeleri/81-selanik-vilayeti (Erişim Tarihi: 25 Kasım 2013).

Srinath K. Reddy, "History of Tobacco", http://www.cdc.gov/tobacco/icsh/meetings/summary041305/presentations/pdfs/reddy/reddy.pdf (Erişim Tarihi: 6 Aralık 2013).

Suat Kolukırık, "Geçmişin Aynasında Lozan Çingeneleri: Göç, Hatıra ve Deneyimler, Sosyolojik Araştırmalar", Sosyolojik Araştırmalar, 20 Mayıs 2006, http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/suatk.pdf (Erişim Tarihi: 22 Mart 2014).

"Tütünün Tarihçesi", Tütün Eksperleri Derneği, http://www.tutuneksper.org.tr/tutun-bilgisi/dunyada-tutun/188-tutunun-tarihcesi (Erişim Tarihi: 6 Aralık 2013).

Xoraxay, "Romani Dialects Interactive", http://romani.humanities.manchester.ac.uk/interactive/sampler/bg023.html (Erişim Tarihi: 10 Ekim 2013).

Win Willems, "Writing Gypsies back into European History: Myths, Facts and New Concepts", *Gypsy Identities in Europe: Policy and Research*, University of Ionnina, 2003, http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/677/17/677_01.pdf (Erişim Tarihi: 2 Eylül 2013).

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. Tarih: 27/Za/1325 (Hicri), Dosya No: 1222, Gömlek No: 1, Fon Kodu: DH.MKT.

BOA. Tarih: 23/N/1331 (Hicri), Dosya No: 85, Gömlek No: 43, Fon Kodu: DH.İD.

BOA. Tarih: 03/L/1226 (Hicri), Dosya No: 331, Gömlek No: 13593, Fon Kodu: C.ML.

BOA. Tarih: 23/10/1851 (Miladi), Dosya No: 2821, Gömlek No: 4, Fon Kodu: HR.SYS.

BOA. Tarih: 23/Za/1290 (Hicri), Dosya No: 472, Gömlek No: 52, Fon Kodu: A.}MKT.MHM.

Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0070.TİP/400.02.17.11.1963.11.2.

Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0070.TİP/400.02.17.177.1963.117.

Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0070.TİP/400.02.118.

Tarih Vakfı, TİP Arşivi, 0035.TİP/113.03.30.09.1978.28.4.

Dizin

6-7 Eylül Olayları 273, 298
15-16 Haziran 35, 258, 260, 261, 325, 331
500 Evler 131, 316
1946 solculuğu 35
1946 Tevkifatı 230
1951 Tevkifatı 13, 220, 231, 232, 325

A
Abbasağa 29, 196, 199, 200, 203
Abdal 21, 40, 72, 76, 97, 101, 106, 108, 109, 321
Abdülfuat 190
Acton, Thomas 56, 67, 328
Afrika 23, 27, 40, 69, 73, 75, 76, 77, 85, 90, 304
Ahırkapı 29, 30, 190, 193, 195, 196, 204, 205, 223, 243, 299, 316, 318
Akarca Sokak 206, 225
Alpman, Nazım 121, 123, 130, 133, 200, 324, 327
Altındağ 128
Amele Teali Cemiyeti 218
Amin, Samir 80, 82, 83, 324
Anadolu 21, 25, 45, 109, 110, 114, 116, 118, 123, 209, 214, 216, 258, 259, 303, 305, 324
Arabistan 75, 76
Arif, Ahmet 20, 228
Arnavut 100, 111, 151, 175, 201
asimilasyon 135
Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) 141
Aşkali 78
Atilla İlhan 15, 272
Austro Türk Tütün İşletmesi 190
avcı-toplayıcı 10, 68, 73, 74, 77, 141, 304
Avrupa Konseyi 87, 88, 89
ayakkabı boyacılığı 129, 165, 185, 238, 239, 260, 273, 309
Ayazağa 123, 132
Aydınlık 184, 217, 258, 276, 291
Ayla, Safiye 251

B
Bafra 187, 192
bakırcı 111
Bakırköy 122, 254
Balat 206, 318
Balıkesir 129
Balkanlar 11, 12, 18, 45, 146, 153, 175, 305
Barikat, Arif 228
Baştımar, Zeki 234, 264, 280, 284
Belli, Mihri 20, 35, 178, 179, 211, 216, 230, 231, 234, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 268, 276, 284, 285, 289, 290, 322, 323, 324
Berland, Joseph 22, 24, 25, 40, 67, 68, 69, 77, 113, 141, 320, 322, 323, 326
Beşiktaş 29, 117, 121, 190, 195, 196, 199, 200, 201, 203, 204, 206, 222, 225, 228, 233, 238, 254, 256, 259, 309, 324, 326
Beyazıt 212
Beyaz Rus Setenko 190

Beyaztekke, Yaşar 211
Beylikdüzü 243
Beynelmilel İşçiler İttihadı 183, 184, 321
Beyoğlu 195, 196, 219, 233, 236, 239, 250, 251, 252, 256, 262, 264, 301, 309, 325
Boratav, Müeyyet 191, 215, 216, 323
Bornova 29, 99, 100, 187, 191, 195, 196, 207, 230, 239, 245
Bourdieu, Pierre 8, 11, 103, 104, 111, 323, 324
Bozışık, Mehmet 12, 200, 250, 266
Bulgaristan 32, 88, 89, 98, 114, 115, 125, 154, 155, 171, 181, 253, 273, 281, 307
Bursa 186, 190, 192, 193, 208, 244, 293, 294

C-Ç

Canik 142, 191, 192, 195, 196, 239
Cavidağa 29, 35, 196, 203, 205, 242, 243
Cedit Kıpti Mahallesi 166
Celali İsyanları 141
Celal, Sadrettin 71, 184
Cezayir 104
Chandala 23
Cibali Tütün Fabrikası 182
cizye 19, 91, 150, 179
Clastres, Pierre 62
Çakmak, Fevzi 214, 280, 299
Çankırı 143
Çavuşdere 129
Çeliktepe 132
çiçekçi 72, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 151, 306, 316
çiçekçilik 30, 97, 114, 116, 119, 123
Çinçin 101, 312
Çingene 10, 12, 13, 17, 19-25, 28, 29-32, 37, 38, 39, 41, 45-48, 50, 51, 53-60, 62-67, 72, 77-95, 100-103, 106, 107, 109, 110, 116, 129, 130, 133-136, 142, 153, 154, 155, 166, 171, 181, 185, 189, 190, 193, 195, 197, 205, 213, 235, 236, 241, 242, 244, 245, 246, 268, 275, 277, 283, 287-290, 292, 300, 303-306, 310, 322, 326-328
Çingenece 133
Çıgan 22

D

Dalit 40, 328
Damga 94
Danacılar 99
Demokratik Devrim Derneği 259, 263
Derviş, Suad 198, 199, 200, 208, 325, 327
Devrimci İşçi Birliği 35, 258, 261, 263
Dikilitaş 29
Divriği 106, 317
Dolapdere 107, 206, 211, 225, 248
Dom 23, 52
Doyran 164
Drama 11, 12, 35, 96, 156, 158, 160, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 175, 177, 178, 185, 186, 187, 207, 307
Dumont, Paul 156, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 321

E

ebegümeci 119
Eflak ve Boğdan 153
egzogami 71
elekçi 134
Eminönü 195, 196, 205, 255
endogami 65, 71, 72
enformel 16, 85, 86, 92, 123, 201, 2012, 236, 238, 239, 240, 247, 309, 310, 325
Erbaa 186
Erdinç, İdris 12, 36, 160, 164, 180, 185, 186, 188, 190, 196, 197, 200, 206, 208, 220, 223, 225, 226, 229, 230, 250, 252, 255, 263, 264, 266, 268, 269, 270, 271, 282, 284, 285, 290, 296, 299, 300
Esenler 115

F

Fatih 127, 128, 129, 130, 135, 196, 198, 212, 254, 317, 322
Feriköy 120
Fuga 73

G

Gabbay, Moris 220, 236, 251, 252, 323
Gaziosmanpaşa 131, 197, 252, 253
Gebze 118, 315
geç-peripatetik 10, 11, 13, 14, 18, 20, 27-34, 36, 65, 72, 79, 80, 84-87, 90-95, 97-100, 102, 103, 105, 112-114, 116,

118, 124, 125, 129, 132-138, 142-144, 150, 154, 155, 157, 160, 165, 166, 168, 182, 188, 189, 190, 194-197, 199, 203-207, 235, 241-246, 248, 253, 261, 262, 269, 275, 287-290, 292, 295, 296, 306, 307, 310-313
Gedikpaşa 212, 255, 256, 320
Gellner, Ernest 138
getto 98
Geygel 90, 113
Gewende 90, 113
Ginzberg, Ronald 183, 184
Goffman, Erving 94, 95, 288, 321
Gültepe 29, 101, 132, 244, 315
Güney, Yılmaz 24, 76, 101, 125, 148, 251, 304, 323, 325

H

habitus 102, 104, 105, 108, 134, 155, 189, 193, 269, 306, 307
Hacıhüsrev 16, 29, 30, 35, 195, 204, 205, 212, 238, 244, 248, 250, 251, 252, 261, 262, 263, 292, 293, 294, 295, 298, 312, 314, 315
Hadar, Gila 157, 171, 174, 177, 181, 321
hamal 193, 238
Harbiye 91, 117, 178, 214, 289, 323
Hasanpaşa 126, 127, 129, 130, 131, 132, 314, 317
Haupt, George 156, 169, 172, 173, 175, 321
Havza 189
Hayden, Robert M. 67, 327
Hindistan 23, 27, 40, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 73, 74, 76, 85, 89, 90, 92, 96, 97, 146, 304, 305
Hınçak 169, 183
hurdacılık 30
Hürriyet Mahallesi 29, 118, 189, 193, 195, 196, 207, 213, 237, 240, 241, 242, 262, 316, 317

I-İ

Ihlamur 200
İbn-i Haldun 62, 63, 140, 322
İndus 76
İnönü, İsmet 214, 215
İran 75, 91, 101
İskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve Terakki Cemiyeti 177
İskeçe Tütün Amelesi Osmanlı İrtibat ve Terakki Cemiyeti 178
İsmet Paşa Mahallesi 100, 143
İstanbul Sendikalar Birliği 228, 297
İstanbul Tütün İşçileri Cemiyeti 222
İstanbul Umum Amele Birliği 183
İştirakçi Hilmi 183
İttihat ve Terakki 170, 174, 185, 307, 321
İzmir 17, 29, 99, 107, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 195, 196, 207, 212, 222, 226, 230, 239, 244, 245, 248, 249, 259, 279, 315, 317

J

Japonya 76
Jat 40, 77
Jevg 32, 78

K

kabile 11, 22, 29, 31, 33, 34, 41, 43, 44, 45, 60, 71, 81, 90, 92, 97-100, 102-105, 109-114, 118, 121, 124-126, 129, 131-138, 142-144, 154, 155, 160, 164-168, 182, 185, 192-194, 244, 268, 269, 273, 287-290, 293, 305-307, 310
Kadıköy 118, 121, 124, 129, 131, 316
kadro 191, 229, 257, 308
Kâğıthane 118, 132, 315
kalaycı 41, 42, 111, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132
Kalaycılar Derneği 127, 128
kapitalizm 11, 65, 82, 84, 103, 104
Kaşgarlı Mahmut 23
Kasımpaşa 204, 205, 206, 225, 230, 231, 233, 250, 251, 256, 259, 262, 263, 268, 276, 281, 287, 289, 294, 295, 296, 297, 298, 301
kast 24, 52, 53, 60, 64, 65, 66, 71, 75, 89, 92, 129, 133, 148
Kavala 11, 35, 36, 156, 157, 158, 164, 166, 167, 168, 169, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 186, 187, 190, 210, 297, 307
Kaya, Şükrü 280
Kaygılı, Osman Cemal 134, 324
Kıpti 36, 90, 91, 92, 95, 129, 135, 142, 150, 153, 157-160, 166, 167, 168, 198, 292

Kırmasti Mahallesi 127
Kırmızı Kulüp 180
Kıvılcımlı, Hikmet 35, 43, 44, 45, 63, 64, 140, 148, 149, 150, 152, 168, 169, 170, 179, 187, 188, 189, 199, 218, 219, 225, 233, 254, 276, 277, 278, 286, 287, 301, 322, 329
klan 11, 22, 29, 31, 33, 34, 39, 43, 45, 71, 81, 90, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 109, 110, 112, 113, 114, 118, 121, 124, 125, 126, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 143, 144, 154, 155, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 182, 185, 192, 193, 194, 231, 244, 269, 273, 287, 289, 290, 293, 305, 306, 307, 310
Kocaeli 229, 236, 254, 255, 301
kokina 119
Korcan, Kerim 214, 215, 223, 224, 225, 278, 279, 280, 281, 323
Kosova, Zehra 12, 36, 88, 89, 180, 186, 191, 193, 194, 203, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 217, 221, 224, 225, 227, 228, 233, 236, 252, 266, 267, 268, 270, 282, 284, 286, 287, 291, 292, 294, 320, 325
Köyiçi 196, 199, 200
Küçükaydın, Demir 63, 64, 65, 66, 71, 72, 172, 328, 329
Küçükbakkalköy 72, 97, 99, 100, 114, 116, 118, 121, 123, 132, 315, 316, 318
Küçükçekmece 243
Küçük Mahalle 158, 167, 168
Kumkapı 212
kunduracılık 185, 210, 212, 239, 252, 255, 256, 259
Kurdela Sokak 266, 267
Kürt 13, 101, 186, 249, 256, 299, 309
Kurtuluş 120, 206, 214, 217, 265, 291, 327
Kuruçay 99, 315
Kuruçeşme 122, 124, 211, 212, 238, 316
Kuştepe 30, 34, 72, 74, 96, 97, 98, 100, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 132, 136, 137, 142, 151, 206, 314, 315, 316, 317, 318, 322

L

labada 119
Langaza 160, 161
Laxo 96, 115, 116, 117, 118, 119, 125
Lefebvre, Henri 26, 83, 322

M

Makedonya 12, 32, 88, 89, 95, 149, 155, 157, 165, 171, 173, 174, 186, 222, 321
Malkara 126, 130, 192
Marshall Planı 210, 325
Marx, Karl 4, 80, 81, 82, 83, 137, 138, 139, 140, 148, 149, 322, 323
Mecidiyeköy 117, 200, 201, 206, 220, 225, 317
Mehmet Kavala 190
Midgan 23, 24, 90
Milli Demokratik Devrim (MDD) 257
Misra, P. K. 67
modernleşme 23, 27, 28
Mondapotta 74
mübadele 18, 36, 158, 181, 184, 186, 188, 189, 192, 193, 198, 201, 203, 207, 213, 217, 246
Muhacirköy 112
Mustafa Suphi 214
Müstecaplı, Esat Adil 227
müzisyen 126, 210, 243, 252, 295, 315

N

Nadezhda 98, 99
Narikuravar 73
Nawar 23
Nemlizade 223
Nikola Kochev 98, 99, 100, 155
Nişantaşı 34, 100, 107, 112, 121, 122, 128, 131, 133, 135, 206, 212, 242, 316, 317, 321, 323, 328

O-Ö

Oppenheimer, Franz 139, 321
Orak Çekiç gazetesi 223
Ortaköy 17, 29, 35, 118, 121, 176, 180, 181, 190, 195, 196, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 209, 211, 219, 223, 226, 227, 228, 231, 233, 238, 240, 242, 243, 247, 249, 254, 256, 259, 266, 268, 274, 287, 294, 295, 296, 298, 316, 317, 325
Ortodoks 17, 116, 186
ozan 109
Özçelik, Mustafa 36, 94, 185, 188, 190, 191, 192, 208, 209, 210, 221, 222, 223,

228, 229, 230, 266, 268, 278, 279, 285, 286, 320, 323

P

Paryatan 24
Pavee 78
pazarcılık 238, 239
peripatetik 10, 11, 13, 14, 18, 20, 21, 24-34, 36, 38-46, 53, 58, 61, 63-70, 72-80, 83-103, 105, 106, 108-114, 116, 118, 124, 125, 127, 129, 132-138, 141-144, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 164-168, 179, 182, 188, 189, 190, 194-199, 203-207, 235, 241-246, 248, 253, 261, 262, 269, 275, 287, 289, 290, 292, 295, 296, 304-307, 310-313
Portekiz 88
Poşa 21, 72, 97, 101, 106, 108, 143
proleter 258, 276, 284
prustanca 255
Pürsıçan 165

Q-R

Quataert, Donald 168
Quinquis 78
Roman 9-14, 17-21, 23, 29-37, 46, 47, 48, 50, 52-55, 57-62, 72, 77, 78, 86, 87, 88, 89, 93, 94, 96, 97, 99, 100, 106-111, 114-123, 126, 128-132, 136, 137, 143-148, 151-158, 160, 164, 166, 167, 168, 174-177-182, 184-198, 200-210, 213, 214, 216-220, 222-257, 259-271, 275-278, 281-284, 286-298, 300, 301, 305-313, 320
Romanes 23, 31, 32, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 60, 61, 98, 99, 115, 119, 124, 125, 192, 304, 305
Romanya 88, 89, 153, 154
Rum 30, 120, 152, 169, 170, 173, 174, 175, 181, 182, 183, 184, 186, 189, 212
Rumelikari 210

S-Ş

Sabetayist 169, 170
Sabras 74
Samsun 17, 29, 96, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 207, 211, 213, 217, 222, 225, 237, 239, 240, 241, 242, 245, 262, 264, 265, 269, 311, 316, 317, 327, 329, 330
Samsunkari 210
Samsun Tütüncüler Cemiyeti 217
Sarıgöl 34, 197, 252, 253, 262, 318
Satlıgan, Nail 300, 301
Sayılgan, Aclan 13, 15, 20, 229, 272, 273, 274, 275, 286, 319
SEKA 229, 236, 237
Selamsız 128, 129, 130, 133, 134, 326, 327
Selanik 12, 18, 19, 29, 30, 96, 136, 146, 156, 157, 158, 160, 163, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 181, 192, 193, 197, 198, 200, 207, 214, 220, 245, 305, 306, 307, 321, 330
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 156, 169, 173, 174, 175, 177, 181, 307, 321
sepetçi 74, 96, 97
Serez (Siroz) 156, 160, 163, 175, 178, 185, 186
Simmel, Georg 69, 70
Sivas 106, 108, 128, 317
siyonizm 172
sınıf 9, 13, 14, 32, 64, 65, 71, 81, 141, 144, 149, 152, 168, 201, 220, 300, 310, 311
Sliven 98, 154, 155
Söke 226, 252
Sosyalist Devrim (SD) 257
Sosyalist Enternasyonel 156, 169
Sub 23, 40, 90
Sulukule 134
Süreyya, Şevket 280, 281
Şefik Hüsnü 35, 183, 184, 217, 227, 228, 233, 277, 280, 281, 284, 309

T

Tahtacı 21, 91
Taksim 117, 121, 122, 257, 316
Tamçiz, Hüsnü 227, 238, 254
Tamil Tolkappiyam 76
Tarlabaşı 29, 99, 187, 195, 196, 207, 239, 245, 266
tasfiye talepnamesi 36, 157, 158
Taşnaksutyun 169
Taşoz 156
tekel 187, 191, 210, 239
Tekirdağ 192
tekstil 98, 136, 154, 155, 236

Teneke Mahallesi 29, 34, 35, 96, 100, 107, 109, 133, 135, 165, 166, 189, 192, 193, 195, 196, 203, 206, 207, 212, 237, 242, 245, 246, 264, 265, 316, 317, 318, 321, 328, 329
Thompson, George 43, 44, 45, 71, 140, 321
Tokat 186, 203
Tonga 209
Tophane 29, 35, 190, 192, 193, 195, 196, 204, 205, 238, 239, 316, 325
Topkapı 2, 200, 206, 242, 243, 315
Troçki, Lev 147, 148, 152, 154, 172, 181, 206, 216, 222, 233, 257, 323
Tumal 90
Tuncay, Mete 183, 212, 279, 280, 321
Türkali, Vedat 15, 210, 211, 228, 268, 269, 270, 285, 288, 325, 328
Türkiye 9, 11, 12, 14, 15, 17-20, 25, 29, 32, 35, 43, 72, 75, 76, 90-93, 96, 99, 107, 108, 110, 113, 114, 115, 117, 125, 126, 132, 135, 146-149, 151, 152, 156, 157, 166, 176, 177, 179, 180, 182-199, 201, 207, 210, 212-217, 219, 220, 222, 224, 225, 227, 228, 229, 233, 234, 235, 239, 245, 250, 253, 256, 263, 268, 269, 271-273, 275, 277-280, 282, 284, 285, 291, 297, 299, 308, 309, 312, 313, 319-321, 323-325, 327, 329
Türkiye İşçiler Birliği 183
Türkiye İşçi Partisi (TİP) 15, 35, 235, 250, 320
Türkiye Komünist Partisi (TKP) 12, 15, 183, 199, 222, 225, 269, 273, 275, 280, 319, 320, 323, 325
Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi 228
Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) 183, 272
Türk Solu 250, 258
Tütün Amelesi Saadeti Cemiyeti 176
Tuzbaba 29, 195, 196, 199, 200, 201, 206

U-Ü

Ulus 65, 329
Unkapanı 34, 134, 196, 197, 253
Ümraniye 112, 324
Üsküdar 121, 124, 128, 129, 131, 227, 316
Uzunçayır 129

V-W

Vefalı 98
Vergin, Nur 137, 138, 324
Vlahof Efendi 175
Wacquant, Loic 95, 103, 323, 324
Weber, Max 4, 137, 139

X-Y

Xoraxane 96, 114, 115, 117, 118, 125
Yahudi 11, 30, 147, 157, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 307
Yaprak Tütün Ameleleri Rehberi Terakki Cemiyeti 222
Yenişehir 228
Yibir 73
Yol Altı Barakalar Sokak 34, 316
Yunanistan 11, 15, 88, 89, 114, 115, 151, 155, 156, 158, 166, 171, 174, 176, 181, 186, 193, 202, 213, 216, 219, 247, 256, 268, 271, 273, 281, 307, 308

Z

Zincirlikuyu 96, 97, 114, 116

Egemen Yılgür bu kitabında sosyolojik bir yaklaşımla, sosyolojinin güzergâhında ve "sosyolojik tahayyül" ile emek tarihinin az bilinen, kendi ifadesiyle "kayıp" sayfasına bakmaya çalışıyor. Yılgür netameli bir iş yapıyor: Roman, amele ve komünist olarak kat kat "damga"lananların siyasallaşma öyküsünü sosyolojinin sağladığı imkân ve aletlerle anlatmayı deniyor.

Geç-peripatetik toplumların özel bir örneği olarak Roman tütün işçilerinin toplumsal varlıkları ve siyasal etkinlikleri tarihsel ve sosyolojik temelde ele alınıyor. Yılgür, Roman ve Çingene algısıyla küçümsenen, amele ve komünist olarak mimlenen Roman tütün işçilerinin toplumsal ve tarihsel varlıklarını zengin yazılı kaynaklara, kapsamlı ve uzun soluklu saha çalışmaları ile ulaştığı kaynak kişilere dayanarak kayıt altına almaya çalışılıyor...

THG
0523791
ESA
2016
THG 0523

AYRINTI • SCHOLA
ISBN: 978-605-314-099-3
9 786053 140993

